

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYA MƏHKƏMƏSİ

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin

anadan olmasının 101 illiyinə həsr olunmuş

**“XXI ƏSRDƏ İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ
MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ MÜASİR NƏZƏRİ
VƏ PRAKTİKİ YANAŞMALAR”**

mövzusunda

**ELMİ-NƏZƏRİ KONFRANSIN
MATERİALLARI**

3 may

Bakı – 2024

MƏSUL REDAKTOR:

Dürdanə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Aparatının
Cinayət və İnzibati hüquq şöbəsinin müdiri, h.ü.f.d.

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. Ceyhun QARACAYEV

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin hakimi, h.e.d.

2. Rövşən İSMAYILOV

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin hakimi, h.ü.f.d.

3. Rauf QULİYEV

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Aparatının rəhbəri

4. Nigar DÜNYAMALIYEVƏ

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Aparatının
Beynəlxalq hüquq və əməkdaşlıq şöbəsinin müdir müavini, s.e.ü.f.d.

Heydər Əliyevin anadan olmasının 101 illiyinə həsr olunmuş “XXI əsrdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktiki yanaşmalar” mövzusunda 3 may 2024-cü il tarixində keçirilmiş elmi-nəzəri konfransın materialları. 2024, 336 səh.

ISBN: 978-9952-445-47-3

MÜNDƏRİCAT

Fərhad ABDULLAYEV	– Giriş sözü	6
Səbinə ƏLİYEVƏ	– İnsan hüquqlarının təmini və ekoloji dayanıqlılıq	10
Anar BAĞIROV	– Hüquqi yardım almaq hüququnun beynəlxalq hüquq normaları və xarici dövlətlərin konstitusiyalarında təsbiti: müqayisəli-hüquqi təhlil	20
Ceyhun QARACAYEV	– Konstitusiya nəzarəti orqanlarının subsidiarlıq prinsipi	31
Rövşən İSMAYILOV	– Роль П. Каламандреи и М. Каппеллетти в формировании органоцентричного подхода к моделированию конституционного контроля	36
Mehmet YÜCE	– Avropa İnsan Hakları Mahkemesinin yargılamada vergi və vergi cezalarına ilişkin diqqətə aldığı kriter	47
Aliş QASIMOV	– Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi zamanın tələbidir.....	56
Babək NƏSİROV	– İslam mədəniyyətində insan hüquq və azadlıqları ideyası ali dəyər kimi	72
Mehparə FƏTULLAYEVA	– Mülki hüquq və azadlıqlar sahəsində beynəlxalq standartların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına implementasiyası	79
Nigar DÜNYAMALIYEVA	– Birləşmiş Millətlər Təşkilatı qlobal mərkəz kimi: sülh və təhlükəsizlik, dayanıqlı inkişaf, insan hüquqları	84
Nəsib ŞÜKÜROV	– İslam hüquq sisteminə aid dövlətlərin konstitusiyanın hüquqi mühafizəsi ilə bağlı təcrübəsi	93
Səlahəddin ƏLİYEV	– Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Ailə hüququnun yeri və rolu	100
Emin QULİYEV	– Post-münaqişə dövründə Konstitusiya quruluşunun formalaşmasının normativ hüquqi əsası olaraq beynəlxalq müqavilələrdən istifadəyə dair dünya təcrübəsinin bəzi aspektləri	110
Şahin ŞÜKÜROV	– Вопросы сотрудничества органов судебной власти и органов внутренних дел.....	120
Asif QƏDİROV	– Cinayət prosesində demokratik dəyərlərdən biri kimi ədalət anlayışı	126
Şahin MƏMMƏDRZALI	– Beynəlxalq davamlı inkişaf hüququ sahəsi: onun insan hüquqları və informasiya hüququ əsasları	133
Reyhan CƏFƏROVA	– İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasında bələdiyyələrin rolu	142
Elnur HÜMBƏTOV	– Sosial media platformalarında mövcud hüquqi və təcrübə problemlər: sistemli yanaşma	147

Rahib ƏKBƏROV	– Azərbaycan mütəfəkkirlərinin siyasi-hüquqi baxışlarında ədalət, bərabərlik, hüquq və azadlıq məsələləri.....153
Samirə BABAYEVA	– Kriminalizasiya prosesi Cinayət Məcəlləsinin təkmilləşdirilməsinin mühüm vasitəsi kimi.....159
Zamiq ASLANOV	– Elektron səsvermə: mahiyyəti, məqsədləri və növləri.....164
İlham ƏLİYEV	– Преступление геноцида в Ходжалы - как историческая кульминация безнравственной армянской политики175
Yunis XƏLİLOV	– Təqsirsizlik prezumpsiyası insan hüquqlarına dair beynəlxalq-hüquqi sənədlər işığında184
Rüstəm SƏLİMOV	– Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsində insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı189
Firuzə TARVERDİYEVA	– Constitution of the Republic of Azerbaijan: Environmental policy and strategies of National Leader Heydar Aliyev....195
Nurlana ƏHMƏDOVA	– Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi prosesində elmi-nəzəri və məhkəmə təcrübəsinə dair məsələlər.....203
Vahid MƏMMƏDOV	– Hüququn fəlsəfi əsasları210
Kərim SARIYEV	– Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində Əmək hüquq münasibətlərinin yaranması dəyişdirilməsi və xitam edilməsi halları.....231
Asiman HACIYEV	– Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Ali hüquqi sənəd və insan hüquqlarının təminatçısı. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində prokurorluq orqanlarında həyata keçirilmiş islahatlar və qarşıda duran vəzifələr.....237
Nazlı ABBASOVA	– Hərbi hüquq İnzibati hüququn yarım sahəsidir yoxsa müstəqil hüquq sahəsidir: təhlil və mülahizələr243
İbrahim NİFTƏLİYEV	– XXI əsrdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktiki yanaşmalar.....248
Aygün ARİFLİ	– Ulu Öndər müasir məhkəmə-hüquq sisteminin banisi kimi254
Nisə QASIMOVA	– Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının nəzəri-konseptual əsasları.....258
İsmayıl QƏRİBLİ	– Apellyasiya instansiyası məhkəmələrində mülki işlərə baxılmasının əsas cəhətləri265
Lalə MƏMMƏDLİ	– İnzibati məhkəmələrdə insan hüquqlarının müdafiəsi.....277
Polad MEHDİYEV	– Peşəkar hüquqi yardım hüququna dair universal standartlar284
Günay MƏMMƏDOVA	– “Bullinq” hüquq müstəvisində: hüquqi yanaşmalar və məsuliyyət.....293
Əziz QASIMOV	– Süni intellektin bəzi əsas insan hüquq və azadlıqlarına təsiri.....304
Röyal MƏHƏRRƏMOV	– İnsan haqlarının əsaslandırılmasında kant fəlsəfəsi.....308

Əli XƏLİLOV	– Принцип субсидиарности как принцип конституционного права Азербайджанской Республики314
Xəyalə KƏLƏŞOVA	– Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycançılıq ideologiyasının inkişaf xüsusiyyətləri (1993-2003-cü illər).....320
Xalid QASIMOV	– Özəl ekspertiza fəaliyyəti insan hüquq və azadlıqlarının müasir təminatçısı kimi328

Fərhad ABDULLAYEV

Azərbaycan Respublikası
Konstitusiya Məhkəməsinin Sədri

AÇILIŞ NİTQİ

**Hörmətli həmkarlar,
Xanımlar və cənablar,**

Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 101-ci ildönümünə həsr edilmiş elmi-nəzəri Konfransda hər birinizi salamlayıram.

Hər il keçirilən və ənənə xarakteri alan bu Konfrans Ulu Öndər Heydər Əliyevin əziz və unudulmaz xatirəsinə dərin hörmətin bir nümunəsidir. Bugünkü Konfrans ölkəmizin tanınmış elm xadimlərinin və hüquqşünaslarının iştirakı ilə hüququn inkişafının həm nəzəri, həm praktiki aspektlərinə diqqət yetirilməsinə, həmçinin səsləndirilən müxtəlif mövzulara dair ətraflı fikir mübadiləsinin aparılmasına geniş imkan yaradır.

Hesab edirəm ki, elmi-nəzəri Konfransımız elmi müzakirələr və dialoq platformasına çevriləcək və səsləndirilən çıxışlarda, eyni zamanda müzakirələrdə olduqca aktual və maraqlı elmi araşdırmalar, problemlər və nəticələr sərgilənəcək.

Gündəliyimizdə olan mövzulara baxdıqda, burada təqdim ediləcək çıxışlar və onların ətrafında aparılacaq müzakirələr əsasında bir daha görmək olar ki, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi istənilən hüquqi dövlət qarşısında dayanan ən mühüm vəzifələrdəndir.

Hörmətli Konfrans iştirakçıları,

Qeyd edilməlidir ki, dahi şəxsiyyət və siyasi xadim, xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin müasir dövlətçilik tariximizdə xüsusi yeri və dəst-xətti vardır. Tarixin nadir şəxsiyyətlərindən biri olan Ulu Öndər Heydər Əliyev sözün həqiqi mənasında öz xalqının tərəqqisi istiqamətində böyük xidmətlər göstərən və bununla da silinməz iz qoyan bir dahi idi. Müasir müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı olan Ulu Öndər Heydər Əliyev hər bir azərbaycanlının fəxr edəcəyi, qürur hissi ilə xatırlayacağı liderdir.

Bildiyiniz kimi, 2023-cü ildə xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 ili tamam oldu. Dövlət Başçısı cənab İlham Əliyevin müvafiq Sərəncamı ilə dahi öndərin 100 illik yubileyi münasibətilə 2023-cü il ölkəmizdə “Heydər Əliyev İli” elan edilmişdir.

İstənilən liderin dahiliyi və böyüklüyü yaşadığı dövrdə həyata keçirdiyi işlərin əhəmiyyəti, həmçinin bu fəaliyyətin gələcəyə təsiri ilə müəyyən edilib. Bütün varlığı ilə öz doğma Vətəninə və xalqına bağlı olan Ulu Öndər Heydər Əliyev adını əbədi olaraq müasir Azərbaycan tarixinə həkk etmiş, zəngin dövlətçilik irsi nümunəsi nümayiş etdirmişdir. Ulu Öndər sözün həqiqi mənasında sadəcə öz xalqının deyil, ümumilikdə bəşəriyyətin tərəqqisi istiqamətində xidmətlər göstərən bir şəxsiyyət idi.

Azərbaycanın 30 ildən artıq bir dövrü məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı və fəaliyyəti ilə bağlıdır. Tariximizə xalqımızın Ümummilli Lideri kimi daxil olmuş bu əvəzolunmaz şəxsiyyət hər birimiz üçün olduqca vacib sərvət olan azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını yaratdı. Ulu Öndər milli-mənəvi dəyərlərimizi sadəcə milli varlığın deyil, həmçinin dövlət quruculuğu prosesinin mühüm bir atributu hesab edirdi.

Ötən əsrin 60-cı illərinin sonunda Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ölkəmizdə siyasi rəhbərliyə irəli çəkilməsi gələcək müstəqilliyə etibarlı bünövrə formalaşdırmağa başladı. Tarixi inkişafın sonrakı gedişatı bir daha onu göstərdi ki, Ulu Öndər artıq o zamanlar müstəqil Azərbaycan dövlətini qurmağa başlamışdı.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin tarixi missiyasının ən parlaq dövrü isə onun ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra başlamışdır. 1993-cü ildə xalqın təkidli istəyi və tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Ulu Öndər Heydər Əliyev ilk növbədə ölkədə siyasi sabitliyin bərqərar edilməsinə böyük diqqət yetirdi. Siyasi sabitlik, şübhəsiz ki, respublikamızın inkişaf etməsi və öz növbəsində dövlət quruculuğu sahəsindəki islahatların həyata keçirilməsi üçün ilkin şərt idi.

Qeyd edilməlidir ki, Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyi qarşısındakı ən böyük xidmətlərindən biri də müstəqil dövlətin ilk Konstitusiyasının yüksək demokratik dəyər və prinsiplər əsasında hazırlanması və ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilməsi oldu. 1995-ci il 12 noyabr tarixində qəbul edilmiş Konstitusiya ölkənin gələcək inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatını dövlətin ali məqsədi olaraq ön plana çəkmişdir.

Əsas Qanunun qəbulu ölkənin inkişafında tamamilə yeni mərhələnin başlanğıcının qoyulmasının göstəricisi idi. Bu mərhələ öz növbəsində siyasi sistemin mərkəzində insan hüquq və azadlıqlarının, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti ideyalarının olması ilə səciyyələnir.

Ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olmaqla ölkə Konstitusiyası hüquq və azadlıqların təmin edilməsinin, dövlət və şəxsiyyət maraqlarının optimal qarşılıqlı əlaqə və nisbətində riayət edilməsinin qarantı oldu.

Hörmətli Konfrans iştirakçıları,

Sözsüz ki, ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsi, ədalətli, effektiv məhkəmə müdafiəsi hüququ da daxil olmaqla hüquqların realizəsi üçün şəraitin yaradılması, çəkindirmə və tarazlaşdırma sisteminin yaradılması Konstitusiyanın aliliyi və birbaşa hüquqi qüvvəsi prinsipini və müdafiəsini təmin edən müvafiq nəzarətin həyata keçirilməsini tələb edir. Belə ki, Əsas Qanunun qəbulundan sonra məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü ilə ali konstitusiya ədalət mühakiməsi orqanı olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi yaradılmışdır.

Fəaliyyət göstərdiyi 26 il ərzində Konstitusiya Məhkəməsi fəaliyyəti və sorğu, müraciət və şikayətlər əsasında qəbul etdiyi məhkəmə aktları ilə hüquq sisteminin inkişafına, vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşmasına, eyni zamanda cəmiyyətdə hüquq mədəniyyətinin daha da artırılmasına töhfə verməyi vacib hesab etmişdir.

Belə ki, qəbul etdiyi qərar və qəraradlarında Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsip və qaydaları barədə zəruri hüquqi mövqelərini formalaşdırmışdır. Qeyd edilməlidir ki, Məhkəmə bu və ya digər məsələ ilə bağlı hüquqi mövqeyini əsaslandırarkən beynəlxalq hüquq normalarına, digər ölkələrin

konstitusiyaya nəzarəti orqanlarının təcrübəsinə, habelə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna istinad edir.

Qeyd edilməlidir ki, konstitusiyaya nəzarəti institutunun özü fəaliyyət müddəti ərzində inkişaf etmiş və onun fəaliyyətində müəyyən dəyişikliklər, transformasiyalar baş vermişdir. Məlum olduğu kimi, 2023-cü ilin iyul ayında “Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında” Qanuna bəzi, o cümlədən fərdi şikayətlərə baxılması hissəsində müəyyən dəyişikliklər edilmişdir. Həmin dəyişikliklərə əsasən, Konstitusiyaya Məhkəməsi məhkəmə aktlarına normativ-hüquq aktlarının Konstitusiyaya uyğunluğu prizmasından qiymət verəcək.

Hazırda qüvvədə olan “Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında” Qanuna uyğun olaraq, Konstitusiyaya Məhkəməsinə şikayətlərə baxılması zamanı kassasiya instansiyası məhkəməsinin əsaslandığı normativ hüquqi aktın və ya onun hər hansı normasının Konstitusiyaya uyğun olub-olmamasını aydınlaşdırmaq üçün, ilk növbədə, tətbiq edilmiş və ya məhkəmələr tərəfindən şərh olunmuş həmin normanın konstitusiyaya-hüquqi mənası və təyinatı, eyni zamanda digər hüquq normaları ilə qarşılıqlı əlaqədə yerinə yetirdiyi funksiya araşdırılır. Belə yanaşma normanın konstitusiyaya-hüquqi mahiyyətinin müəyyən olunmasına, məzmununda ola biləcək qeyri-müəyyənliklərin və ya boşluqların aşkar edilərək aradan qaldırılmasına, bununla da onun tətbiqi təcrübəsindəki ziddiyyətlərə son qoyulmasına və hüquq tətbiqetmə təcrübəsində vahidliyin təmin edilməsinə xidmət etməklə, həmin normanın Əsas Qanuna zidd tətbiqinin qarşısını almış olur.

Məhkəmə müdafiəsi hüququ ilə bağlı mühüm bir məqama da diqqət yetirmək istərdim. Belə ki, məhkəmə müdafiəsi institutu insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının realizəsinin konstitusiyaya təminatının vacib elementidir. Ədalət mühakiməsinin prosesual forması kimi məhkəmə icraatının səmərəli fəaliyyətinin təminatı effektiv məhkəməyə müraciət hüququnun, məhkəmə müdafiəsi hüququnun realizəsidir.

Qeyd edilməlidir ki, məhkəmə müdafiəsi hüququ sıx olaraq məhkəməyə müraciət etmək hüququ ilə bağlıdır və bu hüququn həyata keçirilməsi Konstitusiyada təsbit edilmiş hüquq və azadlıqların təmin edilməsi üçün əsas yaradır. Odur ki, hər iki hüquq konstitusiyaya hüquqlarının realizəsi üçün mühüm vasitə kimi çıxış edir və faktiki olaraq Konstitusiyaya müddəalarının riayət edilməsinə öz töhfəsini verir.

Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun da bir sıra qərarlarında qeyd edilmişdir ki, məhkəmə müdafiəsi hüququ əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları sırasında olmaqla yanaşı, eyni zamanda bütün digər hüquq və azadlıqların təminatı kimi çıxış edir.

Dövlət Başçısının “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” 2019-cu il 3 aprel tarixli Fərmanında müasir dövrün tələblərinə cavab verən, cəmiyyətdə yüksək nüfuza malik ədalət mühakiməsinin formalaşdırılması prosesini sürətləndirmək məqsədilə gücləndirilməli olan tədbirlər sırasında məhkəməyə müraciət imkanlarının daha da genişləndirilməsi və məhkəmə icraatının effektivliyinin yüksəldilməli olduğu göstərilmişdir.

“E.Axundovun məhkəməyə müraciət hüququnun pozulması barədə şikayətinə dair” 2023-cü il 6 oktyabr tarixli Qərarında Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu hesab etmişdir ki, məhkəməyə əlçatanlıq müdafiəyə ehtiyacı olan şəxs üçün ədalət mühakiməsinin təmin edilməsinin zəruriliyini nəzərdə tutmaqla, həmin şəxsin yaranmış vəziyyətlə bağlı məhkəmənin simasında dövlətin mövqeyini bilmək hüququnu da ehtiva edir.

Başqa sözlə desək, fikrimcə məhkəməyə edilən istənilən müraciət cavabsız qalmamalı, məhkəmə tərəfindən şəxsə verilən rəsmi cavabın köməkliyi ilə şəxs gələcəkdə necə hərəkət edəcəyini aydın və birmənalı şəkildə anlaya bilməlidir.

Hörmətli xanımlar və cənablar,

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin hərtərəfli tərəqqisinin təməlinə Ulu Öndər Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası, müəyyənləşdirdiyi daxili və xarici siyasət xətti dayanır. Həmin siyasət bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 günlük Vətən müharibəsində əldə edilmiş tarixi Zəfər və ötən il sentyabrın 19-20-də həyata keçirilmiş lokal xarakterli antiterror tədbirləri nəticəsində 30 il ərzində xalqımızın qarşısında duran ən mühüm problem - Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün tam bərpa edilməsi məsələsi həll edilmişdir.

Əldə olunan Qələbə sayəsində müəllifi Ulu Öndər Heydər Əliyev olan ölkənin Əsas Qanununun hüquqi qüvvəsi və Konstitusiyada təsbit edilmiş hüquq və azadlıqlar tam şəkildə işğaldan azad edilmiş bütün torpaqlarımızda bərpa edildi.

Aprelin 19-da isə daha bir mühüm əhəmiyyət kəsb edən, əlamətdar və tarixi hadisə baş verdi. Belə ki, Azərbaycanın dörd qeyri-anklav kəndinin geri qaytarılmasına dair razılıq əldə edildi. Bu hadisə sözsüz ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev diplomatiyasının növbəti uğurudur.

Bu gün Azərbaycan dövləti və xalqı formalaşmış yeni reallıqlar mühitində qürurla və inamla öz inkişafının növbəti, tamamilə yeni mərhələsinə qədəm qoyub. Dövlət Başçısı cənab İlham Əliyevin də dəfələrlə vurğuladığı kimi, ölkəmiz üçün yeni dövr başlayır.

Yeni dövrdə qarşıda duran ən mühüm vəzifələr əldə edilmiş nailiyyətləri daha da möhkəmləndirmək, Azərbaycanın dayanıqlı və davamlı inkişafını davam etdirməkdir. Regionun lider dövləti olan Azərbaycan müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində etibarlı tərəfdaş olmaqla beynəlxalq əhəmiyyətli strateji layihələrin sadəcə iştirakçısı deyil, eyni zamanda təşəbbüskarı qismində çıxış edir. Əldə olunan bütün bu mühüm nailiyyətlər məhz Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin siyasi iradəsi, qətiyyəti, hərtərəfli düşünülmüş daxili və xarici siyasəti sayəsində mümkün olmuşdur.

Hörmətli tədbir iştirakçıları,

Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının ildönümünə həsr olunan bu elmi-nəzəri konfrans aktual və praktiki hüquqi məsələləri müzakirə etmək üçün faydalı və universal bir platformadır.

Ümid edirəm ki, bugünkü tədbirimizdə iştirak edən hüquqşünaslar yaranmış bu fürsətdən səmərəli şəkildə istifadə edəcəklər.

Konfrans iştirakçılarına maraqlı və məhsuldar müzakirələr arzu edirəm və bütün iştirakçıları konfransın işində fəal iştirak etməyə çağırıram.

Diqqətinizə görə təşəkkür edirəm.

İNSAN HÜQUQLARININ TƏMİNİ VƏ EKOLOJİ DAYANIQLILIQ

Açar sözlər: *Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri, insan hüquqları, ekologiya, ekoloji cinayətlər, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, COP29, yaşıl həmrəylik, iqlim dəyişikliyi, maarifləndirmə tədbirləri*

Ключевые слова: *Цели устойчивого развития, права человека, экология, экологические преступления, право на здоровую окружающую среду, COP29, зеленая солидарность, изменение климата, повышение осведомленности*

Keywords: *Sustainable Development Goals, human rights, ecology, environmental crimes, right to a healthy environment, COP29, green solidarity, climate change, awareness– raising events*

Bəşəriyyətin üzləşdiyi yeni çağırışlar fonunda sürətlə qloballaşmaqda olan müasir dünyada hər bir dövlətin demokratik dəyərlərə sadıqlığı onun insan hüquqlarına münasibətilə müəyyən olunur. Müasir dövrdə insanların sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun təmini məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan rəqəmsal texnologiyaların sürətlə inkişaf etdiyi və qloballaşma tendensiyasının prioritet olduğu bir zamanda insan hüquqlarının təmini ilə bağlı qarşıya qoyulan hədəflər də istər-istəməz dəyişikliyə uğrayır. Əgər əvvəllər insan hüquqlarının təmini dedikdə əsas etibarilə müxtəlif əhali qruplarının hüquqlarının müdafiəsi nəzərdə tutulurdusa, bu gün müvafiq anlayış informasiya əsrinin tələblərinə uyğunlaşaraq daha geniş çərçivədən baxılmasını şərtləndirir.

İstənilən dövlətdə mövcud hər bir münasibət birbaşa və ya dolay yolla insana, onun inkişaf indeksinə xidmət edir. İnsan hüquqları siyasətinin tərkib hissəsi hesab edilən dövlət proqramları, strategiyalar, milli fəaliyyət planları, konsepsiyalar və bu kimi digər sənədlər ilk növbədə insanların maraq və mənafelərinin təmininə söykənir. Ümumiyyətlə, insan hüquqlarının təmini dedikdə, mərkəzində insan faktorunun dayandığı proses başa düşülür, həmin proses isə təkcə iqtisadi və sosial rifahın təmin edilməsi deyil, eyni zamanda insanlar üçün imkanların artırılması kimi dəyərləndirilməlidir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən 1948-ci ildə qəbul edilən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin bütün müddəaları bilavasitə insan amilinə fokuslanmışdır.

Qəbulundan 75 il ötməsinə baxmayaraq, hələ də mütərəqqi normaların əhəmiyyətinə görə təməl sənəd sayılan bu Bəyannamə bütün insanların bərabərlik hüququnu bəyan etmiş, hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, ayrılmaz hüquq və azadlıqlara malik olduğunu müəyyənləşdirmişdir.

Bu gün insan hüquqlarının təmini məsələsinə daha geniş prizmadan baxılır. Belə ki, bəşəriyyəti hazırda narahat edən məsələ daha aktualdır və bu problemin həlli istiqamətində təsirli addımlar atılmasa insanların həyat və sağlamlığı təhlükə altında qala bilər. Təəssüflər

olsun ki, kifayət qədər aktual problem sayılan ekoloji dayanıqlılıqla bağlı nə qədər səy göstərilərsə də, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatılmamışdır.

Ekoloji narahatlıqlar kontekstində dayanıqlı inkişafı nəzərə alaraq, ölkələr ətraf mühitin keyfiyyətinə töhfə vermək üçün müxtəlif ekoloji siyasətlər həyata keçirirlər. Ümumiyyətlə, sağlam ekoloji mühitin təmin edilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması son dövrlərdə xüsusilə aktual məsələyə çevrilmiş və dövlətlər tərəfindən bu istiqamətdə davamlı təxirəsalınmaz tədbirlər görülməkdədir. Lakin həyata keçirilən tədbirlər kifayət etmir və bu baxımdan hazırda əsas prioritet məsələ beynəlxalq, regional və milli alətlərin əlaqələndirilməsidir.

Ətraf mühit problemlərinin həlli istiqamətində genişmiqyaslı işlərin görülməsi, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş dövlət siyasəti bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr kimi Azərbaycan Respublikasının da uzunmüddətli inkişaf strategiyasının tərkib hissəsidir. Hazırda ölkəmizin ekoloji siyasətinin əsas mahiyyəti insanların ekoloji təmiz mühitdə yaşamasını təmin etmək məqsədilə ekosistemlərin mühafizəsi, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması ilə dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, ətraf mühitə zərərli təsirin maksimum dərəcədə azaldılması, onun ilkin vəziyyətinin bərpası və qorunmasından ibarətdir [13].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ” adlanan 39-cu maddəsinə əsasən, hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ vardır; hər kəsin ətraf mühitin əsl vəziyyəti haqqında məlumat toplamaq və ekoloji hüquqpozma ilə əlaqədar onun sağlamlığına və əmlakına vurulmuş zərərin əvəzini almaq hüququ vardır; heç kəs ətraf mühitə, təbii ehtiyatlara qanunla müəyyən edilmiş hədlərdən artıq təhlükə törədə və ya zərər vura bilməz; dövlət ekoloji tarazlığın saxlanılmasına, yabanı bitkilərin və vəhşi heyvanların qanunla müəyyən edilmiş növlərinin qorunmasına təminat verir [1].

Ekoloji insan hüquqlarının əsas müddəalarını təşkil edən konstitusion normaların realizə mexanizmləri “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında”, “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında”, “Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında”, “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında”, “Yaşılıqların mühafizəsi haqqında” və bir sıra digər sahəvi qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuşdur [14, 15, 16, 17, 19].

Ötən dövr ərzində ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə, qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafına, əhalinin iqtisadi və sosial tələbatlarının daha dolğun təmin olunmasına, regionların inkişafına, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə, ətraf mühitin mühafizəsinə yönəldilmiş dövlət əhəmiyyətli investisiya layihələrinin sistemli və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəyə dair bir sıra dövlət proqramları və digər strateji sənədlər təsdiq edilərək icra olunmuş və onlardan bəzilərinin icrası hazırda da davam etdirilməkdədir [18].

Qeyd olunmalıdır ki, “Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqram (2003-2010-cu illər)”, “Azərbaycan Respublikasında meşələrin bərpa edilməsi və artırılmasına dair Milli Proqram”, “Azərbaycan Respublikasında yay-qış otlaqlarının, biçənəklərin səmərəli istifadə olunması və səhrələşmənin qarşısının alınmasına dair Dövlət Proqramı (2004-2010-cu illər)”, “Azərbaycan Respublikasında hidrometeorologiyanın inkişaf Proqramı (2004-2010-cu illər)”, “Azərbaycan Respublikasında bioloji müxtəlifliyin qorunmasına və davamlı istifadəsinə dair 2017-2020-ci illər üçün Milli Strategiya”, “Azərbaycan Respublikasında plastik qablaşdırma tullantılarının ətraf mühitə mənfi təsirinə azaldılmasına dair 2019-2020-ci illər üçün Tədbirlər Planı”, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, “Azərbaycan Respublikasında radon təhlükəsinin tədqiqi və azaldılması üzrə 2014-2018-ci

illər üçün Tədbirlər Proqramı”, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” və digər sənədlərin icrası artıq başa çatmışdır.

Bununla belə “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı”, “Yerin təkinin geoloji öyrənilməsinə və mineral-xammal bazasından səmərəli istifadəyə dair 2020-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”, “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı” kimi sənədlər hələ də qüvvədədir və icra olunur.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, ölkə vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təminini dövlətin ali məqsədi hesab edən Azərbaycan Respublikası ötən illər ərzində qabaqcıl beynəlxalq təcrübələri əsas götürərək yürütmüş olduğu uğurlu dövlət siyasəti nəticəsində dünyada təhlükəsiz, inklüziv və dayanıqlı ölkə modeli kimi tanınmışdır. Belə ki, Azərbaycan 2010-cu ildə “orta insan inkişafı” statusuna malik ölkələr qrupundan çıxaraq “yüksək insan inkişafı” kateqoriyasına daxil olmuşdur. BMT-nin 2022-ci il üzrə hesabatına əsasən 191 ölkə arasında 91-ci pillədə qərarlaşmaqla, Azərbaycanın İnsan İnkişaf İndeksi 2023-cü ildə bir qədər artaraq 0,745 olmuşdur ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə müsbət dinamikaadır. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası BMT-nin “Dayanıqlı İnkişaf Hesabatı – 2022” sənədində 100 baldan 73,5 bal toplayaraq 163 ölkə içərisində 50-ci sırada qərarlaşmışdır [11].

Sürətli qanunvericilik və institusional islahatlar mərhələsində olan ölkəmiz BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə (DİM-lərə) də qoşulmuş, “Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik”də (Gündəlik-2030) əks olunan və bütün dünya üçün vacib əhəmiyyət daşıyan 17 məqsəd və 169 hədəfin səmərəli milli icra mexanizmi formalaşdırılmışdır. Təsadüfi deyildir ki, hazırda əsas strateji yol xəritəsi rolunu oynayan DİM-lərin bir neçə məqsədi məhz ətraf mühitlə bağlı məsələlərə həsr edilmişdir (6-cı məqsəd – Təmiz su və sanitariya; 13-cü məqsəd – iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə; 14-cü məqsəd – dəniz ekosisteminin mühafizəsi; 15-ci məqsəd – torpaq ekosisteminin mühafizəsi) [12].

Ekoloji dayanıqlılığın təşviqinə dəstək çərçivəsində ölkəmiz bir sıra beynəlxalq müqavilələri də ratifikasiya etmiş, dünyada həyata keçirilən müasir ətraf mühit siyasətinə qoşulmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, bu yaxınlarda 2024-cü il üçün BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası (COP29) kimi mötəbər bir tədbirə ev sahibliyi etmək Azərbaycana həvalə olunmuşdur. Bu Azərbaycana böyük hörmət və etimadın, eləcə də ölkəmizin milli, regional və beynəlxalq səviyyədə ətraf mühitin qorunması işinə töhfəsinin təqdir olunmasının bariz təzahürüdür.

Beynəlxalq diqqətin nəticəsi olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2024-cü il 13 yanvar tarixli Sərəncamı ilə COP29-un, Kioto Protokolunun Tərəflər Görüşünün 19-cu sessiyasının və Paris Sazişinin Tərəflər Görüşünün 6-cı sessiyasının Bakı şəhərində keçirilməsi ilə əlaqədar Təşkilat Komitəsi yaradılmış və bununla bağlı Tədbirlər Planının hazırlanıb həyata keçirilməsi, maliyyələşdirmənin təmin edilməsi və digər zəruri məsələlərin həlli üçün tədbirlər görülməsi üzrə müvafiq tapşırıqlar verilmişdir [10].

Bundan başqa, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”ə əsasən növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş milli prioritetin reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur ki, həmin prioritetlərdən biri də “Təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsi” kimi müəyyən edilmişdir [6].

Müvafiq prioritetdə qeyd olunur ki, qlobal iqlim dəyişikliklərinin miqyasını nəzərə alaraq ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilməli, təmiz enerji mənbələrindən istifadə, tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpası təşviq olunmalı, ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı ilə bərabər ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə təmin edilməlidir. Prioritetdə iki məqsədin – yüksək keyfiyyətli ekoloji mühitin və yaşıl enerji məkanının effektiv reallaşdırılmasına nail olunması da nəzərdə tutulmuşdur.

“Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın “Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım ölkəsi” üzrə strateji çərçivə hissəsi müvafiq sahəyə hökumətin önəm verdiyinin əyani sübutudur. Strategiyaya əsasən ətraf mühitə dost sənayeləşmənin təşviq edilməsi, bu məqsədlə tullantıların səmərəli idarə olunması sisteminin inkişafı, bioloji müxtəlifliyin qorunması, su bioresurslarının artırılması və akvakulturanın inkişafının təmin olunması, meşə ilə örtülü ərazilərin və yaşıllıqların mühafizəsinin gücləndirilməsi qarşıya məqsəd kimi qoyulmuşdur [5].

Ümumiyyətlə, son illərdə Azərbaycanda aparılan institusional islahatlar birbaşa ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına, bununla da real nəticələrin əldə edilməsinə istiqamətlənmişdir. Ona görə ki, ətraf mühitlə bağlı qəbul olunmuş dövlət proqramlarının icrasına diqqətin artırılması, mövcud ekoloji problemlərin daha səmərəli həll edilməsi məqsədilə müvafiq sərəncamların imzalanması bu sahənin ölkədə prioritet olduğunu göstərir. Elə bunun təzahürüdür ki, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2023-cü il 25 dekabr tarixli Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasında 2024-cü il “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilmişdir [2].

Hazırda ölkəmizin prioritet hədəfləri sırasında mühüm yerlərdən birini tutan ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsi, işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur, eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaşıl enerji zonası elan olunması çərçivəsində zəruri işlərin görülməsi, azad edilmiş ərazilərdə genişmiqyaslı bərpa və yenidənqurma prosesinin həyata keçirilməsi hər kəsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnun təmininə verilən mühüm töhfələrdəndir.

Ətraf mühitin mühafizəsi yolu ilə ekoloji dayanıqlılığa nail olmaq Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, ötən dövr ərzində “İnsan hüquqları və ətraf mühit: iqlim dəyişikliyinə hüquqi və etik aspektləri” adlı Ombudsmanların VIII Bakı Beynəlxalq konfransında “Ətraf mühit və insan hüquqları: əsas beynəlxalq-hüquqi aktlar və milli qanunvericilik”, “Beynəlxalq hüquqi aktlarda və milli qanunvericilikdə təsbit olunmuş ekoloji hüquqların müdafiəsi sahəsində Ombudsmanın fəaliyyəti”, “Ətraf mühit və insan hüquqları: beynəlxalq-hüquqi və milli aspektlər”, “Azərbaycan Respublikasında ətraf mühit: qanunvericiliyin əsas aspektləri”, “Ətraf mühit və əqli mülkiyyət hüququ”, “Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ: beynəlxalq standartlar və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi”, “Ekologiya və insan hüquqları: vətəndaş cəmiyyətinin rolu” kimi əhəmiyyətli mövzular müzakirə olunmuşdur [9].

2021-ci ildə BMT-nin Avropa üzrə İqtisadi Komissiyasının (UNECE) ölkə üzrə 3-cü “Ətraf mühitə dair fəaliyyətin icmalı hesabatı”nın hazırlanması ilə əlaqədar məlumatların toplanması məqsədilə UNECE eksperti ilə görüş keçirilmiş, Ombudsman tərəfindən Vətən müharibəsi və postmüharibə dövründə Ermənistanın törətdiyi ekoloji cinayətlərin ifşası və qarşısının alınması məqsədilə beynəlxalq ictimaiyyətə ünvanlanmış bəyanat və müraciətlərin nüsxələri beynəlxalq ekspertə təqdim olunmuşdur. 2022-ci ildə TİHEK-in

təşkilatçılığı ilə “İqlim dəyişikliyi və insan hüquqları kontekstində qida hüququ” mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziumda məruzə ilə çıxış edən Ombudsman ekoloji tarazlığın qorunub saxlanması, ətraf mühitin mühafizəsi, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması məsələsinin son illər ciddi tədqiqat predmetinə çevrildiyini qeyd etmiş və hər kəsi insan hüquqlarının qorunması naminə bu istiqamətdə birgə həmrəylik nümayiş etdirməyə çağırılmışdır.

2023-cü ildə isə Ombudsmanın nümayəndəsi İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı, Avropa Regional Ofisi, BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı və Brüssel Əlaqə Bürosu tərəfindən keçirilmiş “İnsan hüquqları 75 – Avropa və Mərkəzi Asiya üzrə Regional Dialoq: Təmiz, sağlam və dayanıqlı ətraf mühitə dair insan hüquqları” mövzusunda çox aktual bir mövzuya həsr olunmuş beynəlxalq tədbirdə təmsil olunmuş və Ermənistanın işğal dövründə və son zamanlarda davam etdirdiyi ekoterrorizm siyasətinin nəticələri beynəlxalq auditoriyanın diqqətinə çatdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, xarici ölkələrdə keçirilən tədbirlər zamanı dəfələrlə Ombudsman insanların sağlam mühitdə yaşamasının təmini, cəmiyyətdəki ətraf mühit dəyərlərinin qorunması və inkişafı, müharibə və postmüharibə dövründə həyata keçirdiyi araşdırma fəaliyyəti, Ermənistan tərəfindən törədilmiş ekoloji cinayətlər və Azərbaycanın sərvətlərinin talanması faktları barədə daim ətraflı və tutarlı məlumatlar vermişdir.

Ötən dövrdə Ombudsmanın BMT-nin Azərbaycandakı Nümayəndəliyi arasında birgə əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu imzalanmış və Memoranduma əsasən, insan hüquqları sahəsində təhsil və maarifləndirmə sahəsində birgə layihələrin həyata keçirilməsi, BMT-nin insan hüquqları mexanizmləri ilə əlaqələrin daha da genişləndirilməsi, bu mexanizmlər çərçivəsində verilən tövsiyələrin qiymətləndirilməsi və implementasiyasına, Ombudsmanın institusional potensialının gücləndirilməsi, insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə milli strategiyaların hazırlanması və “2021-2025-ci illər üçün BMT və Azərbaycan arasında Dayanıqlı İnkişaf üzrə Əməkdaşlığa dair Çərçivə Sənədi”nin icrasına dəstək istiqamətlərində tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur ki, Çərçivə Sənədində “Ətraf mühitin mühafizəsi və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə” ayrıca prioritet sahə kimi müəyyən edilmişdir.

Uzun illər ərzində Ermənistan əsassız ərazi iddiaları ilə Azərbaycana qarşı etnik nifrət zəminində işğalçılıq, terrorçuluq, o cümlədən ekoterrorizm siyasəti həyata keçirmiş, bununla da ölkəmizin təbiətinə, bioloji müxtəlifliyinə, flora və faunasına, su mənbələrinə, ümumilikdə işğal altında olmuş ərazilərin ekologiyasına, regionun ekosisteminə ciddi zərər vurmuş, beynəlxalq ekoloji cinayətlər (ekosid) törətmişdir. Bu kimi vandalizm əməlləri nəticəsində böyük bir ekosistemin müxtəlif nadir bitki və heyvan növləri məhv olmuş, çay və göllərdə özünü tənzimləmə prosesinin dayanması su hövzələrinin bütün canlılar üçün zərərli, ölü bir zonaya çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Məsələn, transsərhəd çay olan Oxçuçayın Ermənistan ərazisində kəskin çirklənməyə məruz qalması Cənubi Qafqazın ikinci böyük çayı olan Araz çayındakı su ehtiyatlarının keyfiyyətinə mənfi təsir göstərmişdir.

Burada istismar müddətinin başa çatmasına baxmayaraq hələ də Ermənistanda fəaliyyət göstərən Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının (AES) yalnız Azərbaycan və Ermənistanın özü üçün deyil, həm də bütün bölgə üçün potensial təhlükə mənbəyi olduğunu xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Bundan əlavə, AES-in Cənubi Qafqazın zəlzələyə meyilli bölgəsində yerləşməsi onun fəaliyyətini daha da təhlükəli edir. AES-in ətrafında 5 tektonik qırılma var ki, bunlardan biri də stansiyadan cəmi 500 metr uzaqlıqdadır. Beləliklə, bölgənin bütün ölkələri Çernobıl və Yaponiyanın Fukuşima Atom Elektrik Stansiyalarının aqibətini

yaşamaq təhlükəsi ilə üz-üzədirlər. Lakin, Ermənistan stansiyanı bağlamağı planlaşdırmır, əksinə onun fəaliyyəti 2026-cı ilə və ondan sonrakı müddətə uzadılmışdır [3].

Yeri gəlmişkən, Ombudsman olaraq 6 Noyabr – Mühəribə və Silahlı Münaqişələr Zamanı Ətraf Mühitin İstismarının Qarşısının Alınması Beynəlxalq Günü ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlara, o cümlədən ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq və regional qurumlara ünvanladığımız bəyanatda bu məsələyə də toxunaraq, Ermənistan tərəfindən törədilmiş ekoloji terrorun nəticələrinin aradan qaldırılmasına dəstək verməyə, həmin ekoloji cinayətləri törətmiş şəxslərin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsi istiqamətində tədbirlər görməyə çağırışıq [4]. Eyni zamanda ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlara, milli insan hüquqları və vətəndaş cəmiyyəti institutlarına müraciət edərək onları Ermənistanın törətmiş olduğu ekoloji cinayətlər nəticəsində yaranmış qlobal və regional ekoloji problemlərin həlli, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində mövcud beynəlxalq sənədlərdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi və gələcəkdə bu kimi əməllərin təkrarlanmaması məqsədilə birgə qətiyyətli addımlar atmağa dəvət etmişik [8].

Ekoloji tarazlığın pozulması ilə nəticələnən cinayətlərin qarşısının alınması, cinayətkarların cəzalandırılması, bu sahədə mövcud beynəlxalq və milli qanunvericilik aktlarının tələblərinə əməl olunması BMT-nin üzvü olan hər bir dövlətin qarşısında duran çox vacib və aktual problemlərdən biridir. Lakin mövcud ikili standartlar, beynəlxalq ictimaiyyətin susqunluğu və cəzasızlıq mühitinin hökm sürməsi Ermənistanı qlobal və regional ekoloji problemlərə səbəb olan əməllərini davam etdirməyə sövq edir.

Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsinə baxmayaraq, ölkəmiz hələ də bu işğalın neqativ təsirindən qurtulmamışdır. Tamamilə məhv edilmiş infrastrukturun və ekosistemin bərpası bundan sonra uzun illər və külli miqdarda vəsait tələb edir. Mövcud mina problemi yüz minlərlə məcburi köçkünün doğma yurdlarına təhlükəsiz qayıdışını ləngitməklə yanaşı, çoxsaylı insan itkilərinə səbəb olur və ərazinin iqtisadi baxımdan dirçəlişinə ciddi maneələr yaradır.

Bununla əlaqədar Ombudsman tərəfindən istər müharibə, istərsə də postmüharibə dövründə dəfələrlə dünya ictimaiyyətinə müraciətlər edilmiş, toplanmış faktlar əsasında hesabatlar, müraciət və bəyanatlar hazırlanmış, müvafiq beynəlxalq təşkilatlara, xarici ölkələrin ombudsmanlarına və milli insan hüquqları təsisatlarına göndərilmişdir.

Ermənistan Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində 30 il ərzində 1 milyondan çox mina basdırmışdır. Bugünədək Ermənistan tərəfindən ölkəmizə təqdim edilmiş mina xəritələrinin bir qisminə məlumatların dəqiqliyi cəmi 25 faiz təşkil etmiş, digər mina xəritələri isə ümumiyyətlə qeyri-dəqiq olmuşdur [7]. Göründüyü kimi, minalanmış ərazilərin dəqiq xəritələrinin ölkəmizə təhvil verilməsi ilə bağlı da mütəmadi şəkildə beynəlxalq təşkilatlara müraciət edilməsinə baxmayaraq, təəssüf ki, Ermənistan hökuməti hələ də dəqiq olan mina xəritələrinin təhvil verilməsi istiqamətdə hər hansı bir addım atmamışdır.

Bütün bunlar isə Ermənistan Respublikasının “Ətraf mühitə istənilən hərbi və ya düşməncəsinə təsir vasitələrindən istifadənin qadağan edilməsi haqqında” 1976-cı il tarixli Konvensiya, “Təhlükəli tullantıların sərhədlərarası daşınmasına və kənarlaşdırılmasına nəzarət haqqında” 1989-cu il tarixli Bazel Konvensiyası, “Sənaye qəzalarının transsərhəd təsiri haqqında” 1992-ci il tarixli Konvensiya və tərəfdar çıxdığı digər beynəlxalq müqavilələrlə üzərinə götürdüyü öhdəliklərə məqsədli şəkildə əməl etmədiyini sübut edir.

Ümumiyyətlə, ekoloji problemlərin həllinə, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasına, təbiətin mühafizəsinə diqqəti artırmaq, ətraf mühit problemi ilə bağlı əhalinin ekoloji cəhətdən məlumatlılığının artırılması məqsədilə hər il Ümumdünya Ətraf Mühitin

Mühafizəsi Günü, Beynəlxalq Yer Günü, Müharibə və Silahlı Münaqişələr Zamanı Ətraf Mühitin İstismarının Qarşısının Alınması Beynəlxalq Günü və s. əlamətdar günlərlə bağlı Ombudsmanın rəsmi sosial şəbəkə hesablarında məlumatlar paylaşılır, BMT-nin bununla bağlı çağırışlarına dəstək ifadə olunur. BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı tərəfindən ətraf mühitin qorunması və digər əlaqədar sahələrlə bağlı təsisata ünvanlanan sorğular mütəmadi şəkildə cavablandırılır.

İnsan hüquqları sahəsində maarifləndirmə istiqamətində fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılması, Ombudsman Aparatının və regional mərkəzlərinin, habelə digər aidiyyəti dövlət qurumlarının əməkdaşlarının bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi, əhalinin müxtəlif qruplarının hüquq və azadlıqlarının təbliği, eyni zamanda müvafiq dövlət proqramlarından, strategiyalardan, milli fəaliyyət planlarından, konsepsiyalardan və bu kimi digər sənədlərdən, BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən, ölkədə 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsindən və Ombudsmanın COP29, Kioto Protokolunun Tərəflər Görüşünün 19-cu sessiyasının və Paris Sazişinin Tərəflər Görüşünün 6-cı sessiyasının keçirilməsi ilə əlaqədar Təşkilat Komitəsinə üzvlüyündən irəli gələn aktual mövzulara həsr olunmuş tədbirlərin təşkili qarşıda duran vəzifələrdəndir .

Fikrimizcə, Ombudsman olaraq COP29-la bağlı Təşkilat Komitəsinə üzvlük və “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” çərçivəsində aşağıda qeyd olunan təşəbbüslərimizin reallaşdırılması ilə ümumi işimiz üçün əhəmiyyətli olan müsbət nəticələrə nail ola bilirik:

– Xarici ölkələrin Ombudsman və milli insan hüquqları təsisatlarının, həmçinin iştirak etdiyimiz beynəlxalq platformaların (Asiya Ombudsmanlar Assosiasiyası, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Ombudsmanlar Assosiasiyası və s.) imkanlarından tədbirlər planına və müəyyən edilmiş prioritetlərə uyğun olaraq təbliğat fəaliyyətində və məqsədemüvafiq hesab olunan istiqamətlərdə istifadə edilməsi;

– Müxtəlif dövlətlərin Ombudsman və milli insan hüquqları təsisatlarını özündə birləşdirən “Yaşıl dünya naminə” Qlobal Şəbəkə adlı platformanın yaradılması;

– Ermənistanın Azərbaycana qarşı etnik nifrət zəminində həyata keçirdiyi işğalçılıq, terrorçuluq, o cümlədən ekoterrorizm siyasəti nəticəsində ölkəmizin təbiətinə, bioloji müxtəlifliyinə, flora və faunasına, su mənbələrinə, ümumilikdə işğal altında olmuş ərazilərin ekologiyasına, regionun ekosisteminə vurduğu zərərin və törətdiyi ekosid cinayətinin beynəlxalq qurumlar qarşısında qaldırılması istiqamətində tərəfimizdən həyata keçirilən geniş fəaliyyətin daha da gücləndirilməsi;

– BMT-nin 13-cü (İqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə) Dayanıqlı İnkişaf Məqsədi və 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi ilə əlaqədar artıq tərəfimizdən cari il üzrə aidiyyəti qurumlarla əməkdaşlıqda həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan “İqlim dəyişikliyi və insan hüquqları”, “Sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ”, “Sağlam həyat tərzini və sağlamlığın qorunması” kimi mövzular üzrə maarifləndirmə tədbirlərinin ictimaiyyətin daha geniş iştirakı və mediada təbliğ olunması təmin edilməklə həyata keçirilməsi;

– Ekoloji hüquqların qorunması və təşviqində dövlət qurumları və vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatlarının (ictimai birliklər və fondlar), media subyektlərinin, həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının, bələdiyyələrin, özəl sektorun əməkdaşlığına, Ermənistan tərəfindən ölkəmizə qarşı törədilmiş ekoloji cinayətlər və onların ifşasına dair iqlim dəyişikliyinə qarşı mübarizə ilə bağlı biliklərin artırılmasına xidmət edən konfrans, seminar, təlim, dəyirmi masa və digər maarifləndirici tədbirlərin keçirilməsi, eyni zamanda ekoloji hüquqları təbliğ edən nəşrlərin hazırlanması;

– 18 İyun – Azərbaycanda İnsan Hüquqları Günü, eləcə də digər əlamətdar günlərlə əlaqədar müxtəlif maarifləndirmə tədbirlərinin, ilin sonunda isə 10 Dekabr – Beynəlxalq İnsan Hüquqları Günü ərəfəsində “İqlim dəyişikliyi və insan hüquqları” mövzusunda rəsm müsabiqəsinin, “İqlim dəyişikliyi və insan hüquqları medianın gözü ilə” mövzusunda jurnal yazıları müsabiqəsinin keçirilməsi;

– COP29 və “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” çərçivəsində təşkil olunan tədbirlərdə vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının da geniş iştirakının təmin olunması;

– Ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması, təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, ekoloji təhsil və maarifləndirməyə dair yeni dövlət proqramlarının, habelə bu kimi digər sənədlərin hazırlanıb təsdiq edilməsi və monitorinq yolu ilə icrası vəziyyətinin nəzarətdə saxlanması.

Ekoloji tarazlığın pozulması ilə nəticələnən cinayətlərin qarşısının alınması, cinayətkarların cəzalandırılması, bu sahədə mövcud beynəlxalq və milli qanunvericilik aktlarının tələblərinin hər bir dövlət tərəfindən icrasının təmin edilməsi qarşıda duran vacib məsələlərdən biridir.

Hesab edirik ki, ekoloji dayanıqlılığı tam təmin etmək üçün ekoloji insan hüquqlarının müasir prioritetlərlə əlaqələndirilməsi yeni yanaşmalar tələb edir. Bununla əlaqədar istər milli, istərsə də qlobal səviyyədə ekoloji insan hüquqlarının təşviqi, müdafiəsi və təmini vəziyyətinin monitorinqi ilə bağlı bir sıra aktual mövzulara həsr edilmiş layihələrin həyata keçirilməsi olduqca vacibdir.

Təbii ki, əgər biz ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dayanıqlılığa nail olmaq istəyiriksə, bütün gələcək fəaliyyətlər üçün beynəlxalq hüquq çərçivəsində bu sahədə ümumi baza hazırlamağa hədəflənməli, gördüyümüz işlər yalnız qanunvericilik aktlarının, dövlət proqramlarının və digər hüquqi sənədlərin qəbulu ilə məhdudlaşdırılmamalı, onların icrasının kompleks şəkildə təmin olunması daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. “Hüquq Yayın Evi”, Bakı, 2021.
2. “Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. URL: <https://bit.ly/3U38716>
3. “Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) Metsamor AES-in bütün bölgə üçün potensial təhlükəsi barədə Bəyanatı”. URL: <https://bit.ly/3JrknT7>
4. “Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) 6 Noyabr – Müharibə və Silahlı Münaqişələr Zamanı Ətraf Mühitin İstismarının Qarşısının Alınması Beynəlxalq Günü ilə bağlı Bəyanatı”. URL: <https://bit.ly/49pq5iD>
5. “Azərbaycan Respublikasının 2022–2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. URL: <https://bit.ly/43XLEpq>
6. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. URL: <https://bit.ly/3UkxLPa>
7. Azərbaycan ərazilərində işğal dövründə basdırılmış minaların dəqiq xəritələrinin Ermənistan tərəfindən təqdim edilməməsi ilə bağlı AZƏRTAC-ın sorğusuna Ombudsmanın cavabı. URL: <https://bit.ly/3UhDmpa>

8. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) Ermənistan tərəfindən törədilən beynəlxalq ekoloji cinayətlərlə bağlı müraciəti. URL: <https://bit.ly/49S3n3b>

9. “Bakıda Ombudsmanların VIII Beynəlxalq Konfransı davam edir” URL: <https://bit.ly/3VRNfer>

10. “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının (COP29), Kioto Protokolunun Tərəflər Görüşünün 19-cu sessiyasının və Paris Sazişinin Tərəflər Görüşünün 6-cı sessiyasının keçirilməsi ilə əlaqədar Təşkilat Komitəsinin yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. URL: <https://bit.ly/3J6OvTy>

11. BMT-nin ölkə üzrə illik hesabatı 2022. URL: <https://bit.ly/3xsImyw>

12. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin icrasına milli yanaşma. URL: <https://bit.ly/43VBQwj>

13. Ekoloji siyasətin əsas istiqamətləri. URL: <https://bit.ly/3xBo7i6>

14. “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu URL: <https://bit.ly/3JabQ6H>

15. “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu URL: <https://bit.ly/3vFq0K1>

16. “Ətraf mühitə dair informasiya almaq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu URL: <https://bit.ly/3J80AaO>

17. “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu URL: <https://bit.ly/43LO4aN>

18. Ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəyə dair qəbul edilmiş dövlət proqramları və strateji sənədlər. URL: <https://bit.ly/3Q1D4jG>

19. “Yaşılıqların mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu URL: <https://bit.ly/3J81qoj>

X Ü L A S Ə

Təqdim olunan məqalədə müasir dövrdə insan hüquqları sistemində mühüm yerlərdən birini tutmaqla hazırda dünyada ən çox müzakirə edilən aktual problemlərdən olan ekoloji hüquqların qorunmasının əhəmiyyətindən, bu sahədə milli və qlobal səviyyədə həyata keçirilən tədbirlərdən bəhs olunur. Bundan əlavə ekoloji insan hüquqlarının əsas müddəalarını təşkil edən konstitusion normaların, ekoloji dayanıqlılığın təşviqinə dəstək çərçivəsində ratifikasiya edilmiş bir sıra beynəlxalq müqavilələrin realizə mexanizmlərini müəyyən edən bir sıra sahəvi qanunvericilik aktları, ətraf mühitin mühafizəsi, ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadəyə dair dövlət proqramları və digər bu kimi strateji sənədlər, habelə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində ölkəmizə qarşı törədilmiş ekosid cinayətlərinin ifşası sahəsində Ombudsman tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyət barədə məlumatlar da öz əksini tapmışdır.

Сабина АЛИЕВА
Уполномоченный по Правам Человека (Омбудсмен)
Азербайджанской Республики, д.ф.н.п.

ЗАЩИТА ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ УСТОЙЧИВОСТЬ Р Е З Ю М Е

В представленной статье говорится о важности защиты экологических прав, которые, занимая важное место в системе прав человека в современном мире, являются одной из наиболее обсуждаемых актуальных проблем, а также о мерах, реализуемых в этой области на национальном и глобальном уровнях.

Кроме того, в статье отражена информация о ряде отраслевых законодательных актов, определяющих механизмы реализации конституционных норм, составляющих основные положения экологических прав человека, также международных соглашений, ратифицированных в рамках поддержки содействия обеспечению экологической устойчивости, о государственных программах по охране окружающей среды, улучшению экологической ситуации и эффективному использованию природных ресурсов и другие подобные стратегические документы, а также о деятельности Омбудсмана в сфере разоблачения преступлений экоцида, совершенных против нашей страны в результате военной агрессии Армении.

Sabina ALIYEVA
The Commissioner for Human Rights
(Ombudsman) of the Republic of Azerbaijan,
Ph.D. in Law

ENSURING HUMAN RIGHTS AND ENVIRONMENTAL SUSTAINABILITY S U M M A R Y

The presented article highlights the importance of protecting environmental rights, which occupy one of the important places in the human rights system in modern times being among the most discussed current problems in the world, and the measures implemented at the national and global levels in this field.

In addition, the article reflects information on a number of sectoral legislative acts that define mechanisms for the implementation of constitutional norms that constitute the main provisions of environmental human rights, as well as international agreements ratified in support of promoting environmental sustainability, also on state programs for environmental protection, improvement of the environmental situation and efficient use of natural resources and other similar strategic documents, as well as the activities of the Ombudsman in the field of exposing crimes of ecocide committed against our country as a result of the military aggression of Armenia.

HÜQUQİ YARDIM ALMAQ HÜQUQUNUN BEYNƏLXALQ HÜQUQ NORMALARI VƏ XARİCİ DÖVLƏTLƏRİN KONSTITUSİYALARINDA TƏSBİTİ: MÜQAYİSƏLİ-HÜQUQİ TƏHLİL

Açar sözlər: hüquqi yardım almaq hüququ, beynəlxalq hüquq, milli hüquq, beynəlxalq sənədlər, konstitusion tənzimləmə, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ, bərabərlik hüququ, hüququn aliliyi, insan hüquqları

Ключевые слова: право на юридическую помощь, международное право, национальное право, международные документы, конституционное регулирование, право на справедливое судебное разбирательство, право на равенство, верховенство закона, права человека

Keywords: right to legal aid, international law, national law, international documents, constitutional regulation, right to fair trial, right to equality, rule of law, human rights

İnsan hüquqlarının müdafiəsində mühüm istiqamətlərdən biri də hüquqi yardım almaq hüququnun təmin edilməsidir. Məhz hüquqi yardım almaq hüququnun həyata keçirilməsi digər insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasında mühüm rola malikdir. Hüquq ədəbiyyatlarında hüquqi yardım almaq hüququnun təmin edilməsi bir sıra aspektlərdən qiymətləndirilir. Məsələn, burada hüququn aliliyinin təmin edilməsi, demokratik cəmiyyətin təşkilinin əsas elementlərinin bərqərar olması, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun realizəsi və s. istiqamətlər xüsusi olaraq fərqləndirilir.

Bütövlükdə, hüquqi yardım almaq hüququ insan hüquqları sistemində xüsusi yerə malikdir. Düzdür, hüquq ədəbiyyatında aparılan təhlillərdə insan hüquq və azadlıqlarına kompleks yanaşılır və göstərilir ki, yalnız bu əsasda insan hüquq və azadlıqlarının tam şəkildə təminatından söhbət gedə bilər [31, s. 212-213]. Qeyd edilənlər isə şəxsiyyətin hüquqi statusunu formalaşdırır [11, s. 118-119]. Lakin irəli sürülən bu fikirlə bərabər, həm də onu da göstərmək lazımdır ki, hər bir hüquqa məxsus spesifik xüsusiyyətlər məsələyə daha konkret yanaşılmanı da zəruri hesab edir. Təsadüfi deyildir ki, hüquqların özünün də təsnifatı hüquq ədəbiyyatında müxtəlif istiqamətlərdə aparılmaqla, burada müxtəlif meyarlar əsas götürülür: birinci nəsil hüquqlar, ikinci nəsil hüquqlar, yeni nəsil hüquqlar [12, s. 112-113]; mütləq hüquqlar, əsas hüquqlar, törəmə hüquqlar [9, s. 107-109] və s.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq hüquqi yardım almaq hüququnun insan hüquqları sistemində yeri və rolu bütövlükdə iki mühüm istiqamətdə müəyyən edilə bilər:

İlk növbədə, insan hüquqları sistemində tutduğu yerə görə. Belə ki, hüquqi yardım almaq hüququ digər hüquqlar kimi bütöv hüquqlar sisteminə daxildir və hüquqların tamlığını təmin edir.

İkincisi, hüquqi yardım almaq hüququnun mahiyyəti əsasən pozulmuş hüquqların bərpası istiqamətində aktuallığı ilə seçilir. Təsadüfi deyildir ki, beynəlxalq nəzarət mexanizmlərinə

dövlətlərin dövrü hesabatlarında mühüm yerlərdən biri də pozulmuş hüquqların bərpası mexanizminin necə qurulması əhəmiyyətli məqamlardan biri kimi çıxış edir. Dövlətlərin bu istiqamətdə fəaliyyəti də məhz müvafiq beynəlxalq nəzarət mexanizmləri (məsələn, İnsan Hüquqları Komitəsi) tərəfindən qiymətləndirilir. Hesab edirik ki, hüquqi yardım almaq hüququ bu kontekstdə olduqca əhəmiyyətlidir. Ona görə də hüquqi yardım almaq hüququnun necə təşkili digər hüquqların təminatında da xüsusi əhəmiyyətə malik olur. Beynəlxalq məhkəmə presedentlərinin formalaşdırdığı ortağ mövqə ondan ibarətdir ki, hüquqi yardım almaq hüququ ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ, qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik, təqsirsizlik prezumpsiyası, pozulmuş hüquqların bərpasının əsas elementi kimi çıxış edir.

Bununla əlaqədar hüquq ədəbiyyatında aparılan təhlillərdə hüquqi yardım almaq hüququ məhz mühüm bir mexanizm kimi nəzərdən keçirilir [32, s. 203-205], o cümlədən qeyd edilir ki, hüquqi düşüncənin formalaşdırılmasında, insanların hüquqa, hüququn aliliyinə və bütövlükdə dövlətə olan inamının formalaşdırılmasında mühüm rola malikdir [10, s. 6-12]. Bu hüququn funksiyalarından biri olan preventiv funksiya nəinki şəxsin öz hüquq və azadlıqlarının qanunauyğun həyata keçirilməsinə kömək edir, həmçinin dövlət hakimiyyəti orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qeyri-qanuni məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş hərəkətlərinin qarşısının alınmasına zəmanət verir. Hər bir şəxsin müdafiəçisinin köməyindən istifadə etmək hüququ yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun növü olaraq Konstitusiyada təsbit olunmuş digər hüquqlarla (qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını müdafiə etmək hüququ, azadlıq hüququ, məhkəmə müdafiəsi hüququ) qarşılıqlı əlaqədədir və onların həyata keçirilməsini təmin edir. Bundan başqa, cəmiyyət vəkillərin simasında dövlət tərəfindən hər bir insanın hüquqlarına riayət olunmasına çox səmərəli nəzarət etmək iqtidarındadır [4, s. 16-18].

Bu qeyd olunanlar isə peşəkar hüquqi yardım institutunun müxtəlif istiqamətləri üzrə ətraflı tədqiqatın aparılmasının xüsusilə əhəmiyyəti və aktuallığını meydana çıxarır. Aktualıq isə adətən iki sferada: beynəlxalq və dövlətdaxili hüquqda özünü göstərir.

Bu sahədə ilkin əsaslar da məhz beynəlxalq hüquqda formalaşmışdır. Dövlətlər insan hüquqlarının qorunmasında bu institutun əhəmiyyətinə xüsusi önəm verməklə hüquqi yardım almaq hüququnun spesifik xüsusiyyətləri mühüm beynəlxalq sənədlərdə qeyd edilmişdir. Bunlara misal kimi insan hüquqları sahəsində mühüm beynəlxalq hüquq normalarını ilk olaraq müəyyənləşdirən, ilkin dövrlərdə dövlətlər tərəfindən ümumməcburiliyi qəbul edilməyən, lakin hazırda beynəlxalq adət normaları kimi tanınan 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi qeyd edilməlidir. Bütövlükdə götürsək, Bəyannamənin hüquqi əhəmiyyəti onun dövlətlərin qanunvericilik sistemlərinə tez bir vaxtda təsir edə bilməsi ilə müəyyən edilmişdir. Bundan başqa, hüquq ədəbiyyatlarında haqlı olaraq hesab edilir ki, Bəyannamənin qəbul edilməsi insan hüquqlarının müdafiəsində əsas dönüş mərhələsi hesab edilməlidir [14, s. 136-137]. Belə ki, Bəyannamənin qəbul edilməsi insan hüquqları probleminin beynəlxalq cəmiyyətin diqqətinə keçdiyini birmənalı təsdiq etdi. Lakin qeyd edilənlər bu sferada tənzipetmədə milli hüququn rolunu azaltmır, əksinə iki hüquq sisteminin qarşılıqlı əlaqələrini daha da möhkəmləndirir.

Bəyannamənin 7-ci maddəsində qeyd edilir ki, bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdirlər və heç bir fərq qoyulmadan qanun tərəfindən bərabər müdafiə olunmaq hüququna malikdirlər. Bəyannamənin 7-ci maddəsinin digər tələbi isə hər bir şəxsin istənilən ayrı-seçkilik halından bərabər müdafiə olunma hüququna malik olması, 8-ci maddəsində

əsas hüquqların pozulması hallarında bu hüquqların səmərəli şəkildə bərpa edilməsi hüququna malik olması qeyd edilmişdir. Bundan başqa, Bəyannamənin 11-ci maddəsində təqsirsizlik prezumpsiyasının həyata keçirilməsində hər bir insanın sərəncamında bütün müdafiə imkanlarının olması qeyd edilmişdir. Daha sonra, 12-ci maddədə şəxsi və ailə həyatının özbaşına və s. müdaxilələrdən qanunla müdafiə olunmaq hüququna malik olması da xüsusi qeyd edilmişdir [27]. Göründüyü kimi, kifayət qədər mürəkkəb bir şəraitdə qəbul edilməsinə baxmayaraq, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi bu istiqamətdə ilkin bazanı çox mühüm əsasda müəyyən etmiş və formalaşdırmışdır.

Bu sahədə növbəti beynəlxalq sənəd 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktdır. Bütövlükdə, Pakt Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsini inkişaf etdirərək daha çox hüquq və azadlıqları özündə əks etdirir [29, s. 48]. İlk növbədə, Paktın 2-ci maddəsinin 2-ci bəndi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Burada Paktda qəbul edilən hüquqların həyata keçirilməsi üçün zəruri ola biləcək qanunvericilik və digər tədbirlərin qəbul edilməsi öhdəliyinin dövlətlər üzərinə qoyulması və bunun hüquqi əsaslı “dərhal” yerinə yetirilməli öhdəlik kimi müəyyən edilməsinin şahidi oluruq [12, s. 114-115]. Daha sonra, hüquqi yardım almaq hüququnun təmin edilməsində Paktın 14-cü maddəsinin müddəaları xüsusi diqqət cəlb edir ki, burada bir neçə əsaslar qeyd edilə bilər:

İlk növbədə, hər bir şəxsin cinayət ittihamının irəli sürülməsi və ya hər hansı bir mülki proses zamanı məhkəmə tərəfindən ədalətli və açıq araşdırma hüququna malik olması.

Daha sonra təqsirsizlik prezumpsiyasına əməl edilməklə şəxsin özünün müdafiəsini təşkil etməkdə ona dəstək verilməsi.

Bundan başqa, hüquqi yardımın həyata keçirilməsi zamanı spesifik elementlərə diqqət yetirilməsi zəruridir ki, bunlara da aid edilə bilər: hər bir şəxsin özünün müdafiəsinə hazırlaşması və özünün seçdiyi müdafiəçi ilə əlaqə saxlamaq üçün kifayət qədər vaxt və imkana malik olması, özünü şəxsən seçdiyi müdafiəçi vasitəsilə müdafiə etməsi, bu müdafiəçinin haqqını ödəməyə kifayət qədər vəsaiti yoxdursa onun üçün təyin edilmiş müdafiəçi vasitəsilə ödənişsiz hüquqi yardımdan istifadə etməsi, pulsuz tərcüməçi köməyindən istifadə etməsi və s.

Bundan başqa, hüquqi yardım almaq hüququnun təmin edilməsində Paktın digər müddəaları da qeyd edilməlidir ki, burada 17 və 26-cı maddələr qeyd edilə bilər. 26-cı maddənin tələblərinə görə hər bir şəxs heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən qanunla bərabər müdafiə olunmaq hüququna malikdir [21].

Bundan başqa, həmin Paktda daha xüsusi yanaşma uşaq hüquqları istiqamətində müəyyən edilir ki, burada da 24-cü maddənin müddəaları diqqət çəkir. Belə ki, göstərilir ki, hər bir uşaq heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən müdafiə tədbirləri hüququna malikdir ki, bu müdafiə tədbirləri kiçik yaşlı vəziyyətdə olduğuna görə onun ailəsindən, cəmiyyətdən və dövlətdən tələb olunur. Bununla əlaqədar müddəalara 1989-cu il tarixli Uşaq hüquqları haqqında Konvensiyada daha geniş prizmadan yanaşılmışdır. Belə ki, həmin Konvensiyanın 40-cı maddəsi ilə cinayət törətməkdə təqsirli və ya şübhəli bilinən və cinayət prosesinə cəlb edilən uşağın əsas təminatlarından biri kimi uşağın cinayət mühakimə icraatının müxtəlif mərhələlərində müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədi ilə dövlət tərəfindən təmin edilən hüquqi yardımın göstərilməsi qeyd edilmiş və bir sıra xüsusiyyətlər müəyyən edilmişdir. Məsələn, ləyaqət və mənlilik hissələrinin inkişafına kömək edən, uşaqda insan hüquqlarına və başqalarının əsas azadlıqlarına hörmət hissini möhkəmləndirən onunla rəftar hüququnun tanınması. Bundan başqa, cinayət qanunvericiliyini pozmuş hesab edilən və ya onu pozmaqda təqsirləndirilən hər bir uşağın ən azı aşağıdakı təminatlarla malik olması qeyd edilmişdir: öz müdafiəsinə hazırlaşarkən və müdafiəsini həyata keçirərkən hüquqi və digər

lazımı yardım alması; qanuna uyğun olaraq vəkilin və ya digər müvafiq şəxsin iştirakı ilə məsələyə ədalətlə baxılarkən səlahiyyətli, müstəqil və qərəzsiz orqan və ya məhkəmə orqanı tərəfindən həmin məsələyə dair qərarın təxirə salınmadan və əgər uşağın mənafeyinə zidd deyilsə, onun yaşı, valideynləri və ya qanuni qəyyumlarının vəziyyəti də nəzərə alınmaqla çıxarılması; tərcüməçinin pulsuz köməyindən yararlanması; araşdırmanın bütün mərhələlərində uşağın şəxsi həyatına tam hörmət edilməsi və s. [21].

Sonradan bu istiqamətdə bir sıra əhəmiyyətli sənədlər də qəbul edilmişdir. Məsələn, 1985-ci il tarixli Yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair BMT-nin Minimal Standart Qaydaları (Pekin Qaydaları), 1990-cı il tarixli Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər arasında cinayətkarlığın qarşısının alınması barədə BMT-nin Rəhbər Prinsipləri (Ər-Riyad Prinsipləri) və s.

Göründüyü kimi, 1966-cı il tarixli Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt hüquqi yardım almaq hüququna geniş mənada yanaşsa da, bu istiqamətdə daha xüsusi normaları özündə əks etdirə bilməmişdir.

Hüquqi yardım almaq hüququ ilə əlaqədar müddəalara 1950-cı il tarixli İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında da rast gəlmək olar. İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm sənədlərdən olan Avropa Konvensiyasının digər beynəlxalq sənədlərdən fərqi onun təkcə regional xarakter kəsb etməsi deyildir, eyni zamanda müddələrinin konkretliliyi, xüsusi beynəlxalq məhkəmə mexanizminə malik olması, nəhayət maddələrinin məzmununu məhkəmə presedentləri vasitəsilə bütün dövlətlər tərəfindən daha geniş və eyni tətbiqə nail olunması xüsusiyyətlərinin olmasıdır. Bundan başqa, hüquq ədəbiyyatında haqlı olaraq qeyd edilir ki, yalnız mülki və siyasi hüquqları əks etdirməklə konkretlik yolunu tutmaq ancaq Avropa Konvensiyasına məxsusdur [30, s. 3]. Hüquqi yardım almaq hüququnun müxtəlif aspektləri ilə əlaqədar Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin kifayət qədər pesedent hüququ da formalaşmışdır. Hesab edirik ki, bu məhkəmə qərarları hüquqi yardım almaq hüququnun təsbitinin genişləndirilməsinə, həmçinin realizəsinə mühüm töhfələr vermişdir. Ümumiləşmiş tendensiya isə ondan ibarətdir ki, hüquqi yardım almaq demokratik cəmiyyətin və ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmin edilməsində əsas şərtlərdən biri kimi qəbul edilməklə bərabər, həm də onun daha da təkmilləşdirilməsi dövlətlər qarşısında dayanan əsas məqsədlərdən biri olmalıdır.

Bu zaman Konvensiyanın bir sıra müddəaları qeyd edilə bilər. Konvensiyanın 5-ci maddəsi ilə əgəlabatan müddət ərzində məhkəmə araşdırması hüququ, azadlıqdan məhrum edilmiş hər kəsin onun həbsə alınmasının qanuniliyinə məhkəmələr tərəfindən təxirə salınmadan baxılması hüququ, hüquqların pozulması zamanı iddia ilə təmin olunan kompensasiya hüququnun təsbiti və s. aktual məsələlər bu istiqamətdə müəyyən edilmişdir.

Daha ətraflı təminat məsələsi “Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ” adlanan 6-cı maddədə müəyyən edilmişdir. Belə ki, həmin maddənin 1-ci hissəsi ilə ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun həyata keçirilməsinin mühüm elementləri qeyd edilir, təqsirsizlik prezempsiyası ilə hüquqi yardım almaq hüququnun təminatları göstərilir və bir sıra spesifik xüsusiyyətlər müəyyən edilir. Məsələn, özünün başa düşdüyü dildə məlumatlandırılmaq, şəxsən özünün seçdiyi müdafiəçi ilə müdafiə edilmək, vəsaitinin yoxluğu halında ödənişsiz müdafiədən istifadə etmək və pulsuz tərcüməçi köməyindən yararlanmaq [13].

Daha konkret maddələrdən biri də 13-cü maddədir. Burada qeyd edilir ki, bu Konvensiyada təsbit edilmiş hüquq və azadlıqları pozulan hər kəs, hətta bu pozulma rəsmi fəaliyyət göstərən şəxslər tərəfindən törədildikdə belə, dövlət orqanları tərəfindən səmərəli hüquqi müdafiə vasitələrinə malik olmalıdır [13]. Göründüyü kimi, burada hüquq və azadlıqların

müdafiəsi prizmasından çıxış edilərək hüquqi yardım almaq hüququna daha geniş kontekstdən yanaşılır.

Bu istiqamətdə özündə “yumşaq” hüquq normalarını birləşdirən bir sıra beynəlxalq sənədlər də qeyd edilə bilər. Məsələn, Həbs edilmiş şəxslərlə rəftara dair Minimal Standart Qaydalar (1995), Hüquq mühafizə orqanlarının vəzifəli şəxslərinin Davranış Məcəlləsi (1979), Ölüm cəzasına məhkum edilənlərin hüquqlarının müdafiəsini təmin edən tədbirlər (1984), Hər hansı formada tutulmağa və ya həbsə məruz qalmış bütün şəxslərin müdafiəsi prinsiplərinin Külliyyəti (1988), Hüquqşünasların rolu haqqında Əsas müddəalar (1990), Həbs edilmiş şəxslərlə rəftarın əsas prinsipləri (1990), Qeyri-həbs tədbirlərinə dair Minimal standart Qaydalar (Tokio Qaydaları) (1990) və s. sənədlərdə də hüquqi yardım almaq hüququ ilə əlaqədar mühüm normalar mövcuddur.

Regional sənədlər sırasına isə daha sonra İşgəncənin və qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-ci il tarixli Avropa Konvensiyası, Avropa İttifaqının 2000-ci il tarixli Əsas hüquqlar Xartiyası, Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 1993-cü il tarixli Əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin hüquqa və məhkəmələrə səmərəli çıxışına dair Tövsiyəsi və s. aid edilə bilər. Bundan başqa, Avropa Vəkillər Kollegiyaları və Hüquq Birlikləri Şurası tərəfindən 1998-ci il tarixdə qəbul edilmiş Avropa Vəkillərinin Davranış Məcəlləsi, o cümlədən Avropada vəkil peşəsinə dair əsas prinsiplər haqqında 2006-cı il tarixli Xartiya da bu sahədə əsas sənədlərdən hesab edilə bilər. Belə ki, Avropa Vəkillər Kollegiyaları və Hüquq Birlikləri Şurasının Hüquqi yardım haqqında Tövsiyələrində hüquqi yardım almaq hüququnun əsas xüsusiyyətləri və mühüm elementləri geniş şəkildə təsbit edilmişdir.

Beləliklə, hesab etmək olar ki, müvafiq beynəlxalq sənədlərdə hüquqi yardım hüququ ilə əlaqədar mühüm müddəalar əks olunsada, bu sənədlər özü də məcburilik nöqtəyindən “bərək” və “yumşaq” hüquq normalarını birləşdirir, eyni zamanda dövlətlərə istiqamətləndiyindən ilk növbədə konstitusion səviyyədə təsbit edilməni, daha sonra isə sahəvi təsbit edilməni əks etdirməlidir. Bu nöqtəyindən dünyada dövlətlərinin konstitusiyalarına müraciət edilməklə hüquqi yardım almaq hüququna aid normaların bir qədər də geniş təhlili olduqca zəruridir.

Kifayət qədər sabit konstitusiyalardan hesab edilən ABŞ Konstitusiyasına 1791-ci ildə edilmiş 6-cı düzəlişdə hüquqi yardım almaq hüququ təsbit edilmiş və onun əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Orada göstərilir ki, cinayət törətməkdə ittiham olunan hər bir şəxsin müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə ona hüquqi yardım edilir [2]. ABŞ Konstitusiyasına 1868-ci ildə edilmiş 14-cü düzəlişdə isə federasiya subyektlərinin yurisdiksiyası daxilində olan şəxslərin qanunla bərabər şəkildə müdafiə imkanının təmin edilməsi müəyyən edilmişdir. Sonradan ABŞ Ali Məhkəməsi öz qərarları ilə Konstitusiyada əks olunan hüquqi yardım almaq hüququnun mahiyyətini genişləndirməklə bu müddəaları daha da dəqiqləşdirmiş və əhəmiyyətli presedentlər formalaşdırmışdır.

1917-ci il tarixli Meksika Birləşmiş Ştatlarının Konstitusiyasında hüquqi yardım almaq hüququ ilə əlaqədar kifayət qədər maraqlı müddəalar vardır. Konstitusiyanın 20-ci maddəsinin Ümumi prinsiplər adlanan A bəndində göstərilir ki, təqsirləndirilən şəxs tutulduğu andan ona qarşı irəli sürülən ittihamlar barədə məlumatlandırılmalı və ona qarşı istifadə edilə bilməyən susmaq hüququ izah edilməlidir. Hər cür hədə-qorxu, işgəncə və ünsiyyətin olmaması qadağandır və qanunla cəzalandırılır. Müdafiəçinin köməyi olmadan edilən hər hansı etirafın sübut kimi əhəmiyyəti yoxdur. 20-ci maddənin B bəndi ilə cavabdehin hüquqları kimi cavabdehin müdafiəsi üçün icraatda qeyd olunan bütün məlumatlarla təmin olunmaq hüququ vardır. Təqsirləndirilən şəxsin hətta həbs olunduğu andan sərbəst

şəkildə seçdiyi vəkil tərəfindən müdafiə olunmaq hüququ vardır. Vəkil istəmədikdə və ya vəkil təyin edə bilmədikdə, hakim dövlət müdafiəçisi təyin edir. Bundan başqa, təqsirləndirilən şəxsin vəkilinin prosesin bütün hərəkətlərində iştirak etmək hüququ vardır. Təqsirləndirilən şəxsin vəkili isə cavabdehin icraatı ilə bağlı bütün hərəkətlərdə iştirak etməyə borcludur. 20-ci maddənin C bəndində isə qeyd olunur ki, zərər çəkmiş şəxsin hüquqi məsləhət almaq, bu Konstitusiyanın onun xeyrinə verdiyi hüquqlar barədə məlumat almaq hüququ vardır və o tələb etdikdə cinayət prosesinin vəziyyəti barədə məlumatlandırılmalıdır. Meksika Konstitusiyasında məhkəmə xidmətlərinin pulsuz olduğu, məhkəmə rüsumlarının isə qadağan olunduğu qeyd edilir [19].

1947-ci il tarixli Yaponiya Konstitusiyasının 31-37-ci maddələri ədalət mühakiməsinə həsr olunmuşdur. Konstitusiyanın 33-cü maddəsində səlahiyyətli ədliyyə işçisi tərəfindən şəxsin hansı cinayətdə ittiham olunduğunu göstərən orderi istisna olmaqla heç kimin cinayət başında yaxalanmadıqda tutula bilməməsi qeyd edilir. 34-cü maddədə heç kimin ona qarşı irəli sürülən ittihamlar barədə dərhal məlumatlandırılmadan və ya bilavasitə vəkilin iştirakı olmadan həbs edilə bilməməsi, adekvat səbəb olmadan həbs olunmaması, həmçinin hər hansı bir şəxsin tələbi ilə müvafiq faktların dərhal onun və vəkilinin iştirakı ilə açıq məhkəmədə göstərilməsi müddəaları öz əksini tapır. 37-ci maddədə isə qeyd edilir ki, təqsirləndirilən şəxs hər zaman səlahiyyətli vəkilin köməyinə malik olmalıdır, əgər təqsirləndirilən şəxs öz səyləri ilə bunu təmin edə bilmirsə, dövlət tərəfindən bu təmin edilməlidir [28].

Çin Xalq Respublikasının 1982-ci il tarixli Konstitusiyasında hüquqi yardım almaq hüququ ilə bağlı müddəalar əksini tapmamışdır. Belə ki, 29-cu maddədə hər bir şəxsin bir vəkil tərəfindən müdafiə edilmək və ya təmsil olunmaqdan imtina edə bilməsi və ya başqa bir vəkilin onu təmsil etməsi üçün icazə verməsi müddəası göstərilir [8]. Lakin daxili qanunvericilikdə hüquqi yardım almaq hüququ daha geniş formada 20 avqust 2021-ci il tarixli Çin Xalq Respublikasının Hüquqi yardım haqqında Qanunu ilə tənzimlənir.

Braziliya Federativ Respublikasının 1988-ci il tarixli Konstitusiyasının 55-ci maddəsində göstərilir ki, məhkəmə və ya inzibati icraatda iştirak edən tərəflərin və bütün cavabdehlərin tam və vaxtında müdafiə hüququ, habelə belə işlərdə zəruri olan vasitə və imkanlardan istifadəsi təmin edilir. Həmçinin Konstitusiyanın 63-cü maddəsində göstərilir ki, həbs edilmiş hər bir şəxsə onun hüquqları, xüsusən də ifadə verməmək hüququ haqqında məlumat verilir, ailəsinin və vəkilinin köməyinə zəmanət verilir. Konstitusiyanın 74-cü maddəsində isə göstərilir ki, vəsaiti olmadığını sübut edən hər kəsə dövlət tam və pulsuz hüquqi yardım göstərməlidir [5].

Hüquqi yardım mexanizmi 1982-ci il Kanada Konstitusiya Aktının Hüquq və Azadlıqlar Xartiyası adlandırılan hissəsində, konkret olaraq isə 10-cu maddədə qeyd edilmişdir ki, burada da hər bir şəxs tutulduğu və ya həbsə alındığı andan öz vəkili ilə dərhal əlaqə saxlamaq və vəkilini təlimatlandırmaq, habelə bu hüququ barədə məlumatlandırılmaq hüququnun olduğu göstərilir [15]. Bununla əlaqədar müddəalar 15-ci maddədə bir qədər də inkişaf etdirilərək hər bir şəxsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyini və onların heç bir ayrı-seçkiliyə məruz qalmadan bərabər müdafiə vasitələrindən istifadə hüququnu müəyyən edir.

Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyasında, o cümlədən Fransa Respublikasının Konstitusiyasında hüquqi yardım almaq hüququ birbaşa təsbit olunmamışdır. Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsində dövlət orqanlarının şəxslərin hüquqlarını pozduğu halda onların həmin hərəkət və ya hərəkətsizliyə görə məhkəməyə müraciət etmək hüququnun olduğu müəyyən edilir [3]. Fransada isə bununla əlaqədar məsələlər Hüquqi yardım haqqında Qanunla tənzimlənir.

1993-cü il tarixli Çexiya Respublikasının Konstitusiyasında müdafiə hüququ ilə bağlı müddəalar nəzərdə tutulmamışdır. Bununla belə Konstitusiyanın 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, Əsas hüquqlar və azadlıqlar Xartiyası Çex Respublikasının konstitusiya quruluşunun bir hissəsini təşkil edir [6]. 1992-ci il tarixli Əsas hüquqlar və əsas azadlıqlar Xartiyasının 40-cı maddəsinin 3-cü bəndində isə müdafiə hüququ ilə əlaqədar müddəalar nəzərdə tutulur. Orada göstərilir ki, təqsirləndirilən şəxsə müdafiəyə hazırlaşmaq və özünü müdafiə etmək üçün vaxt və imkan verilir ki, bu da öz növbəsində vəkilin köməyi ilə həyata keçirilir. Əgər o, qanunun ondan vəkil olmasını tələb etməsinə baxmayaraq, vəkili seçə bilmirsə, o zaman məhkəmə tərəfindən vəkil təyin edilir. Qanun həmçinin təqsirləndirilən şəxsin pulsuz müdafiə hüququna malik olduğu halları müəyyən edir [7].

Latviya Respublikasının 2014-cü il tarixli yeni Konstitusiyasının 92-ci maddəsində qeyd edilir ki, hər kəs öz hüquqlarını və qanuni mənafelərini ədalətli məhkəmədə müdafiə edə bilər. Qanuna uyğun olaraq günahı sübuta yetirilməyənə qədər hər kəs günahsız sayılır və hüquqların əsassız pozulması halında hər kəsin müvafiq kompensasiya almaq hüququ vardır. Bundan başqa, həmin maddə ilə hər kəsin vəkilin köməyindən istifadə etmək hüququ da təsbit edilmişdir [17].

1994-cü il tarixli Moldova Respublikasının Konstitusiyasının Ədalətə azad çıxış adlanan 20-ci maddəsində hər hansı bir şəxsin hüquqları, azadlıqları və qanuni mənafeləri pozulduqda səlahiyyətli məhkəmələr tərəfindən hüquqlarının səmərəli bərpası hüququ olduğu müəyyən edilir. Eyni maddənin 20.2-ci bəndində isə heç bir qanunun ədalət mühakiməsinə çıxışı məhdudlaşdırma bilməməsi müddəası göstərilmişdir. Konstitusiyanın “Təqsirsizlik prezumpsiyası” adlanan 21-ci maddəsində isə qeyd edilmişdir ki, cinayət törətməkdə təqsirləndirilən hər bir şəxs, müdafiəsi üçün bütün zəruri təminatların təmin olunduğu açıq məhkəmə yolu ilə onun təqsiri qanuni şəkildə müəyyən edilənədək təqsirsiz sayılır. Bundan başqa, Konstitusiyanın 26-cı maddəsində isə müdafiə hüququna zəmanət verilir. Həmin maddənin 2-ci bəndində hər bir şəxsin öz hüquq və azadlıqlarının pozulmasına müstəqil şəkildə qanuni yolla cavab vermək hüququna malik olduğu, 3-cü bənddə bütün proses boyu tərəflərin seçilmiş və ya təyin edilmiş vəkilin köməyindən istifadə etmək hüququ, 4-cü bənddə isə müəyyən edilmiş hədlərdə mühafizəni təmin edən şəxslərin fəaliyyətinə müdaxilənin qanunla cəzalandırıldığı qeyd edilir [20].

1997-ci il tarixli Polşa Respublikasının Konstitusiyasının 38-ci maddəsinə uyğun olaraq Polşa Respublikası hər bir insanın həyatının hüquqi müdafiəsini təmin edir. Konstitusiyanın 42-ci maddəsinə uyğun olaraq isə haqqında cinayət işi açılmış hər kəs bu prosesin bütün mərhələlərində müdafiə hüququna malikdir. O, xüsusən də qanunla müəyyən edilmiş prinsiplərə uyğun olaraq vəkil seçə və ya məhkəmənin təyin etdiyi vəkildən yararlına bilər [22].

1992-ci il tarixli Özbəkistan Respublikasının Konstitusiyasının “Şəxsi hüquq və azadlıqlar” adlanan VII fəslinin 29-cu maddəsində hər kəsin ixtisaslı hüquqi yardım almaq hüququ təmin edilir. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım dövlət hesabına həyata keçirilir. Hər bir şəxsin cinayət prosesinin istənilən mərhələsində, şəxs həbs olunduqda isə onun sərbəst hərəkət etmək hüququnun faktiki məhdudlaşdırıldığı andan etibarən istədiyi vəkilin köməyindən istifadə etmək hüququnun olduğu göstərilir. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin ittihamın mahiyyəti və əsasları barədə məlumatlandırılmaq, onun əleyhinə və ya xeyrinə ifadə verən şəxslərin dindirilməsini tələb etmək, tərcüməçinin köməyindən istifadə etmək hüquqlarının olduğu da göstərilir [23].

1991-ci il tarixli Macarıstan Respublikasının Konstitusiyasının “Azadlıq və məsuliyyət” adlanan fəslinin 5-ci maddəsində göstərilir ki, hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş şəxsinə və əmlakına qarşı yönələn, həmçinin ona birbaşa təhlükə yaradan istənilən qanunsuz

hücumu dəf etmək hüququ vardır. Konstitusiyanın XXVIII maddəsində isə aşağıdakılar qeyd edilir: hər kəsin qanunla müəyyən edilmiş müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən ədalətli və açıq məhkəmə araşdırması zamanı ağılabatan müddətdə ona qarşı hər hansı ittiham irəli sürülməsi və ya istənilən məhkəmə prosesində hüquq və vəzifələrinin həll edilməsi hüququ; cinayət mühakimə olunan şəxslərin məhkəmə prosesinin bütün mərhələlərində müdafiə hüququ; müdafiəçilərin hüquqi müdafiəni təmin edərkən söylədiklərinə görə məsuliyyət daşımamaları; hər kəsin hüquqlarını və ya qanuni mənafeələrini pozan istənilən məhkəmə, orqan və ya digər inzibati qərara qarşı hüquqi müdafiə vasitələri axtarmaq hüququ [18].

Türkiyə Cümhuriyyətinin Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin 1-ci hissəsində qeyd edilir ki, hər kəs ədalətli şəkildə keçirilən mühakimə icraatının iştirakçısı olmaq, hüquqa zidd olmayan üsul və vasitələrdən istifadə etməklə məhkəmə icraatında iddiaçı və ya cavabdeh qismində iştirak etmək, habelə iddia tələbi qaldırmaq və müdafiə etmək hüququna malikdir [25].

Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasının 48-ci maddəsində vurğulanır ki, hər kəsin ixtisaslı hüquqi yardım almaq hüququ təmin edilir. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım pulsuz göstərilir. Tutulmuş, həbsə alınmış və ya cinayət törətməkdə təqsirləndirilən hər bir şəxsin tutulduğu və ya məhkəməyə verildiyi andan vəkilin (müdafiəçinin) köməyindən istifadə etmək hüququ vardır [24].

Hazırda qüvvədə olan Ukrayna Respublikasının Konstitusiyasının 48-ci maddəsində qeyd edilir ki, hər kəsin peşəkar hüquqi yardım almaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda bu yardım ödənişsiz həyata keçirilir. Hər kəs öz hüquqlarının müdafiəçisini seçməkdə azaddır [26].

Qazaxıstan Respublikasının Konstitusiyasının 13-cü maddəsində hər kəsin hüquq subyekti kimi tanınmaq, hüquq və azadlıqlarını qanuna zidd olmayan bütün üsullarla, o cümlədən zəruri müdafiə ilə qorumaq hüququnun olduğu müəyyən edilir. Hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi hüququ vardır. Hər kəsin ixtisaslı hüquqi yardım almaq hüququ olmaqla bərabər, qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım pulsuz göstərilir [16].

İnsan hüquqları barədə digər əsas normaları geniş şəkildə əks etdirməklə bərabər, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsində isə qeyd edilir ki, hər kəsin yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ vardır. Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir. Hər bir şəxsin səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququ vardır [1].

Beynəlxalq-hüquqi sənədlərin və dünya dövlətlərinin konstitusiyalarının ətraflı təhlili ilə belə qənaətə gəlmək olar ki, hüquqi yardım almaq hüququnun beynəlxalq hüquqi sənədlərdə əks olunmaqla bərabər, konstitusion səviyyədə də təsbit edilməsi mühüm tələblərdəndir. Digər hüquq və azadlıqların təmin edilməsi də bilavasitə hüquqi yardım almaq hüququ ilə sıx bağlı olduğu üçün bu hüququn konstitusion səviyyədə təsdiqi şəksizdir. Ona görə də konstitusion səviyyədə bu sahədə mühüm normaların hərtərəfli və daha geniş formada təsbit edilməsi məqsədmüvafiq hesab edilməlidir. Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası praktikasını daha uğurlu bir yol seçmişdir. Belə ki, 61-ci maddədə hüquqi yardım almaq hüququ ilə bərabər, Konstitusiyada digər təminatlar da təsbit edilmişdir. Bu mənada nəinki 61-ci maddə, 60-cı, o cümlədən 61-68-ci maddələr də xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası praktikasında hüquqi yardım almaq hüququnun inkişafı ilə əlaqədar digər hüquqlarla əlaqələndirmə də çox uğurla aparılmışdır. Bu zaman vəkillik institutunun konstitusion təsbitinin də öz təsdiqini ətraflı formada tapması

məqsədamüvafiq hesab edilməlidir. Burada əsas məsələlərdən biri də vəkillik institutunun inkişaf etdirilməsi və bu istiqamətdə dövlətlərin müvafiq addımlar atmasının zəruriliyidir. Bu mənada bir sıra dövlətlərin praktikasından da geniş şəkildə istifadə edilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – <https://e-qanun.az/framework/897> – 05.03.2023.
2. ABŞ Konstitusiyasına dair – The United States Constitution: Annotated (1787), Amendment VII, 1791– https://capitolhistory.org/us-capitol-history-for-teachers/united-states-constitution-annotated/?gclid=Cj0KCQjwldKmBhCCARIsAP-0rfwu5R6B006M9QqZvS9DpLIFlzVo5CmfDmO0NtdVLxX2leXyk_aPWB8aAg-IEALw_wcB – 05.03.2023.
3. Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyası – https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gg/ – 05.03.2023.
4. Anar Bağirov, Turqay Hüseynov. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ: təşkilati və hüquqi təminatlar // Azərbaycan Prokuroru Jurnalı, Law Journal, 2022, səh. 16-31.
5. Braziliya Federativ Respublikasının Konstitusiyası – https://www.constitute-project.org/constitution/Brazil_2017 – 05.03.2023.
6. Çexiya Respublikasının Konstitusiyası – <https://www.psp.cz/en/docs/laws/constitution.html> – 05.03.2023.
7. Çexiya Respublikasının Əsas hüquqlar və əsas azadlıqlar Xartiyası – https://www.usoud.cz/fileadmin/user_upload/ustavni_soud_www/Pravni_uprava/AJ/Listina_English_version.pdf – 05.03.2023.
8. Çin Xalq Respublikasının 1982-ci il tarixli Konstitusiyası – https://english.www.gov.cn/archive/lawsregulations/201911/20/content_WS5ed8856ec6d0b3f0e9499913.html – 05.03.2023.
9. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Bakı, Nurlar, 2019, 352 s.
10. Əliyev Ş.İ. Vəkillik hüququ. Dərs vəsaiti. Bakı, OSKAR NPM, 2012, 380 s.
11. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011, 760 s.
12. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı, ABU Nəşriyyatı, 2008, 240 s.
13. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası – https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_aze – 05.03.2023.
14. İlyas Doğan. İnsan hakları hukuku. 1 Baskı. Ankara, Astana yayınları, 2013, 560s.
15. Kanada Konstitusiya Aktı – Constitution Act of Canada, Article 10, 1982– <https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/const/page-12.html#h-45> – 05.03.2023.
16. Qazaxıstan Respublikasının Konstitusiyası – https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution – 05.03.2023.
17. Latviya Respublikasının Konstitusiyası – <https://www.saeima.lv/en/legislative-process/constitution> – 05.03.2023.
18. Macarıstan Respublikasının Konstitusiyası– https://www.constituteproject.org/constitution/Hungary_2016 – 05.03.2023.
19. Meksika Birləşmiş Ştatlarının Konstitusiyası – https://www.constituteproject.org/constitution/Mexico_2015 – 05.03.2023.
20. Moldova Respublikasının Konstitusiyası – https://www.constituteproject.org/constitution/Moldova_2016 – 05.03.2023.

21. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt – https://migration.gov.az/content/pdf/5acb034968016_M%C3%BClki%20v%C9%99%20siyasi%20h%C3%BC-quqlar%20haqq%C4%B1nda%20Pakt.pdf – 05.03.2023.
22. Polşa Respublikasının Konstitusiyası – https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/user-files/_public/k10/kancelaria/wydawnictwa/pdf/konstytucja_rp_miniatuura_w._ang.pdf – 05.03.2023.
23. Özbəkistan Respublikasının Konstitusiyası – <https://constitution.uz/ru/clause/index#section2> – 05.03.2023.
24. Rusiya Federasiyasının Konstitusiyası – <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-4.htm> – 05.03.2023.
25. Türkiyə Cümhuriyyətinin Konstitusiyası https://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/2021/TC_Anayasasi_ve_TBMM_Ic_Tuzugu.pdf – 05.03.2023.
26. Ukrayna Respublikasının Konstitusiyası – <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> – 05.03.2023.
27. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi – <https://www.coe.int/az/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version-> – 05.03.2023.
28. Yaponiya Konstitusiyası – https://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html – 05.03.2023.
29. Buergenthal T., Shelton D., Stewart D. *International human rights in a nutshell*. 4 th. Edition. West publishing, 2009, 601 p.
30. David Harris, Michael O'Boyle, Ed Bates, Carla Buckley. Harris, O'Boyle & Warbrick: *Law of the European Convention on Human Rights*. Second edition. Oxford, Oxford University Press, 2009, 902 p.
31. Malcolm N. Shaw QC. *International Law*. Eighth edition. Cambridge: Cambridge University Press, 2017, 1033 p.
32. Jüriloo, K. Free Legal Aid – a Human Right. *Nordic Journal of Human Rights*, 33(3), 2015, p. 203–219.

X Ü L A S Ə

Məqalədə hüquqi yardım almaq hüququnun beynəlxalq hüquq normaları və xarici dövlətlərin konstitusiyalarında təsbitinin müqayisəli-hüquqi təhlili aparılmışdır. Bu zaman hüquq ədəbiyyatında olan mövcud fikir müxtəlifliyinə müraciət edilmiş, mühüm universal və regional beynəlxalq sənədlərlə hüquqi yardım almaq hüququ təhlil edilmişdir. Nəhayət, inkişaf etmiş dövlətlər praktikasında hüquqi yardım almaq hüququnun konstitusion təsbit məsələsi nəzərdən keçirilmişdir. Sonda bu sahədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müvafiq müddəaları qeyd edilmiş, aktual hesab edilən bir sıra istiqamətlərin gələcəkdə konstitusion təsbiti məsələsi irəli sürülmüşdür. Məqalədə xüsusi olaraq vurğulanmışdır ki, ayrı-ayrı sahəvi qanunvericiliklər səviyyəsində hüquqi yardım almaq hüququnun ətraflı əks edilməsinə baxmayaraq, hüquqi yardım almaq hüququnun əsas elementləri ilk növbədə, konstitusion səviyyədə geniş formada təsbit edilməlidir. Bu hüquqi yardım almaq hüququnun insan hüquqları sistemində xüsusi rolu, o cümlədən digər hüquqların təmin edilməsində əsas mexanizm kimi çıxış etməsi ilə əlaqədardır.

Анар Багиров
Председатель Президиума
Коллегии Адвокатов Азербайджанской Республики, д.ф.н.п.

**Определение права на получение юридической помощи
в международно-правовых нормах и конституциях зарубежных стран:
сравнительно-правовой анализ**

Р Е З Ю М Е

В статье проведен сравнительно-правовой анализ определения права на получение юридической помощи в международно-правовых нормах и конституциях зарубежных стран. По этому поводу было рассмотрено существующее разнообразие мнений в юридической литературе и проанализировано право на получение юридической помощи с помощью важных универсальных и региональных международных документов. Наконец, был рассмотрен вопрос конституционного определения права на получение юридической помощи в практике развитых стран. В итоге в этой сфере были отмечены соответствующие положения Конституции Азербайджанской Республики, а также поставлен вопрос конституционного определения ряда направлений, признанных актуальными в будущем. В статье особо подчеркивается, что, несмотря на детальное отражение права на получение юридической помощи на уровне отдельных отраслевых законодательств, основные элементы права на получение юридической помощи прежде всего должны быть закреплены в широкой форме на конституционном уровне. Это связано с особой ролью права на юридическую помощь в системе прав человека, в том числе с тем, что оно выступает основным механизмом обеспечения других прав.

Anar Baghirov
Chairman of the Presidium of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan,
Doctor of Philosophy in Law

**Determination of the right to receive legal aid in international legal norms
and constitutions of foreign countries: a comparative legal analysis**

S U M M A R Y

In the article, a comparative legal analysis of the determination of the right to receive legal aid in the international legal norms and the constitutions of foreign countries was made. For this matter, the existing diversity of opinions in the legal literature was addressed, and the right to receive legal assistance was analyzed with important universal and regional international documents. Finally, the issue of constitutional determination of the right to receive legal assistance in the practice of developed countries was considered. In the end, the relevant provisions of the Constitution of the Republic of Azerbaijan were noted in this field, and the issue of constitutional determination of a number of directions considered relevant in the future was put forward. The article specifically emphasized that despite the detailed reflection of the right to receive legal assistance at the level of separate sectoral legislations, the main elements of the right to receive legal assistance should first of all be established in a broad form at the constitutional level. This is related to the special role of the right to legal aid in the human rights system, including the fact that it acts as the main mechanism for ensuring other rights.

KONSTITUSIYA NƏZARƏTİ ORQANLARININ FƏALİYYƏTİNDƏ SUBSİDİARLIQ PRİNSİPİ

Açar sözlər: subsidiarlıq prinsipi, konstitusiyaya nəzarəti, Konstitusiyaya Məhkəməsi, fərdi şikayət, insan hüquq və azadlıqlar.

Ключевые слова: принцип субсидиарности, конституционный контроль, Конституционный Суд, индивидуальная жалоба, права и свобод человека.

Keywords: principle of subsidiarity, constitutional control, Constitutional Court, individual complaint, human rights and freedoms.

Azərbaycanda xüsusi konstitusiyaya nəzarəti orqanı iki əsas funksiyanı həyata keçirir, Konstitusiyanın aliliyini qoruyaraq hüquq sistemində konstitusionallaşma prosesini həyata keçirir və insan hüquqlarının müdafiəsini təmin edərək, konstitusionalizmin əsas dəyəri olan fərdin konstitusion hüquq və azadlıqlarını müdafiə edir.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin 530-dan çox qərarını və həmin qərarlarda hüquqi mövqelərini [1] təhlil edərkən qənaətə gəlmək olar ki, konstitusiyaya nəzarəti orqanı normativ-hüquqi nəzarəti həyata keçirərkən konstitusion insan hüquq və azadlıqların təminatında müsbət təcrübə əldə etmişdir.

Konstitusiyaya Məhkəməsi “fərdi şikayət” mexanizmindən istifadə edərkən, müəyyən hallarda Ali Məhkəmənin hüquqi mövqeləri ilə razılaşmayaraq normativ-hüquqi aktların konstitusion məzmun və mənasının şərhini həyata keçirərək həmin normaların səmərəli tətbiqi qaydasının vahid təcrübəsini formalaşdırmışdır. Konstitusiyaya Məhkəməsinin fərdi şikayətlərlə əlaqədar qərarları baxılan işlərin faktiki hallarına müdaxilə etməyərək, konstitusiyaya dəyər və prinsiplərinin qorunmasına xidmət edir, bu isə həmin təsisatın subsidiarlıq prinsipinə sadıq olmasını ifadə edir. Konstitusiyaya icraatı qaydasında fərdi şikayətlərə subsidiarlıq prinsipini qorumaqla baxılması, məhkəmə nəzarəti orqanına insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində səmərəli vasitəyə çevrilməsinə imkan yaratmışdır.

Konstitusiyaya məhkəmələri insan hüquqlarının müdafiəsində milli hüquq sistemində əsas vasitə olmasa da, konstitusiyaya hüquq və azadlıqlarının qorunmasında səmərəli hüquqi alətdirlər. Məhz fərdi şikayət institutundan istifadə edərək Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi mülki, ailə, vergi, əmək və digər hüquq münasibətləri sahələrində fərdin müəyyən konstitusiyaya hüquqlarının tətbiqində vahid təcrübənin yaranmasına nail olmuşdur.

Məsələn, R.Məmmədovun şikayəti üzrə 31 yanvar 2022-ci il tarixli Qərarının bildirmişdir ki, “zəminliyə xitam verilməsi üçün hər iki şərtin, yəni zəminin razılığı olmadan öhdəliyin dəyişdirilməsi və belə dəyişdirilmənin onun məsuliyyətinin artmasına və ya onun üçün digər əlverişsiz nəticələrə səbəb olması vacibdir”. “E.Salmanlının şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 225.2 və Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 34.1-ci maddələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 29-cu maddəsinin I və III

hissələrinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 28 dekabr 2023-cü il tarixli qərarında isə Konstitusiya Məhkəməsi bildirdi ki, “nikah dövründə əldə olunmuş əmlakın ərin və ya arvadın ayrıca əmlakı hesab edilməsi üçün əvəzsiz əldə olunan əşyaya dair əqdin yazılı forması sübutetmə şərti kimi qəbul edilməlidir”.

İnsan hüquq və azadlıqlarına hər hansı qeyri-konstitusion müdaxilə bilavasitə fərdin qanuni maraqlarına toxunmuş olur. Bu müdaxilələr, dəqiq desək, qanunvericiliyin Konstitusiyanın tələblərinə cavab verməyən hallarının bilavasitə maraqlarına toxunulan subyekt tərəfindən qaldırılması daha realdır. Bu subyektin konstitusiya nəzarəti vasitəsindən istifadə etməsi, nəticə etibarı ilə, hüquq sistemində konstitusionallaşma prosesinin təmin edilməsinə də şərait yaratmış olur.

Venesiya Komissiyası konstitusiya ədalət mühakiməsinin fərd üçün əlçatan olmasını konstitusiya hüquqlarının müdafiəsinin ən təsirli üsullarından biri hesab etmişdir. Venesiya Komissiyasının mövqeyinə görə, fərdi şikayət mexanizminin funksiyası şəxslərin konstitusiya ilə təmin edilmiş hüquqlarının qorunmasından ibarətdir. [2] Öz növbəsində, Türkiyə Cümhuriyyətinin Anayasa Məhkəməsinin sədri Zühtü Arslan Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 25 illiyi münasibətilə “Konstitusiya normalarının tətbiqi vasitəsi ilə qanunvericiliyin inkişafı” mövzusunda Bakıda 4 iyul 2023-cü il tarixində keçirilən konfransda bildirmişdir ki, “on ildən artıq təcrübədən sonra əminliklə deyə bilərəm ki, Türkiyədə 2010-cu ildə tətbiq olunan fərdi müraciət institutu konstitusiya hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəli üsuluna çevrilibdir” [3].

Konstitusiya Məhkəməsinə daxil olmuş fərdi şikayətlərin yalnız təxminən 0,8%-nin Plenum iclasında baxılması konstitusiya məhkəmə icraatının subsidiar xarakter daşması ilə izah olunur. Lakin, konstitusiya mühakimə icraatı təcrübəsində hətta bu az sayda qərarlar belə fərdin ədalət mühakiməsi prosesində konstitusiya hüquqlarının müdafiəsinə əhəmiyyətli töhfə vermişdir. Məsələn, Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu “M.Məmmədovun şikayəti əsasında Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 55-ci maddəsinin bəzi müddələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 29 aprel 2014-cü il tarixli Qərarında bildirmişdir ki, Konstitusiyasının 60-cı maddəsi baxımından İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 55.3-cü maddəsinə uyğun olaraq “iddianın geri götürülmüş sayılması barədə qəbul edilmiş qərardaddan” həmin Məcəllənin 81.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq apellyasiya şikayətinin verilməsi hüququ təmin olunmalıdır [4]. Bununla Konstitusiya Məhkəməsi fərdin maraqlarına toxunan məhkəmə aktının mübahisələndirilməsi üçün Konstitusiyanın 60-cı maddəsi baxımından prosesual imkan yaratmışdır.

Oxşar mövqe Almaniya Federal Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 30 aprel 2003-cü il tarixli 1 PBvU 1/02 sayılı qərardadında da ifadə olunmuşdur. Lakin bu qərardadda AF Konstitusiya Məhkəməsi həmçinin bildirmişdir ki, Əsas Qanun ədalət mühakiməsi səlahiyyətini ilk növbədə ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrə həvalə etdi. Subsidiarlıq prinsipinə əsasən isə, konstitusiya şikayəti, bir qayda olaraq, iş ixtisaslaşdırılmış məhkəmə tərəfindən baxıldıqdan sonra verilir. Öz növbəsində AF Konstitusiya Məhkəməsi qeyd etdi ki, qanunverici orqan 2004-cü ilin sonuna kimi vətəndaşların məhkəməyə çıxış imkanını təkmilləşdirməlidir və vətəndaşlar hüquqi müdafiə vasitəsindən istifadə edilməsinin mümkünlüyünü qiymətləndirmək imkanına malik olmalıdırlar. [5]

Beləliklə, konstitusiya nəzarəti orqanları subsidiarlıq prinsipini rəhbər tutaraq ixtisaslaşdırılmış ədalət mühakiməsi icraatını (cinayət, mülki, inzibati) əvəz etməyərək, fərdin ədalət mühakiməsi prosesində hüquq və azadlıqlarının qorunmasının konstitusiya-hüquqi meyarlarını müəyyən edir.

Konstitusiyaya hüququnda subsidiarlıq prinsipi ümumilikdə demərkəzləşmə prosesinə xidmət edir. Mərkəzi hakimiyyət orqanları yerli publik orqanların səlahiyyətlərinə müdaxilə etməyərək, hər hansı səhvlər və qanunsuz hərəkətlərə görə hüquqi məsuliyyəti həmin orqanların üzərinə buraxırlar. Subsidiarlıq prinsipi xarici ölkələrin konstitusiyalarında (Almaniya, Polşa, İtaliya və s.) öz əksini tapsa da, Azərbaycanın konstitusiyaya qanunvericiliyində normativliyi mövcud deyil. Lakin, bu heç də həmin prinsipin Azərbaycanın konstitusiyaya hüququ üçün əhəmiyyətini azaltmır.

Beləliklə, subsidiarlıq – hakimiyyət xarakterli sosial və siyasi məsələlərin həlli ilə əlaqədar yerli səviyyədə həll edilməsi nəzərdə tutulan səlahiyyətlərə müdaxilədən çəkinmə prinsipidir. Oksford ingilis dili lüğətdə subsidiarlıq “subsidiarity” “(siyasətdə) mərkəzi orqanın yalnız daha yerli səviyyədə yerinə yetirilməsi mümkün olmayan vəzifələri yerinə yetirən köməkçi funksiyaya malik olması prinsipi” [6] kimi başa düşülür. Terminin özü isə latın sözü olan “subsidio” (kömək) anlayışından törəyib.

Subsidiarlıq prinsipi daha çox Avropa İttifaqı hüququnda və İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsində istifadə olunur. Avropa İttifaqı hüququna əsasən subsidiarlıq prinsipinin ümumi məqsədi ali ittifaq orqanları ilə münasibətdə aşağı orqanın və ya mərkəzi hökumətlə bağlı yerli hakimiyyət orqanının müəyyən dərəcədə müstəqilliyini təmin etməkdir. Avropa İttifaqı Müqaviləsinin 5(3)-cü maddəsinə əsasən, subsidiarlıq prinsipinə uyğun olaraq Avropa İttifaqı təsisatlarının milli hüquqa müdaxiləsi üçün üç ilkin şərti mövcuddur: (a) müvafiq sahə İttifaqın müstəsna səlahiyyətlərinə (yəni, qeyri-müstəsna səlahiyyətlərinə) aid olmadıqda; (b) təklif olunan fəaliyyətin məqsədlərinə üzv-dövlətlər tərəfindən kifayət qədər nail oluna bilmədikdə (zəruri hal); (c) məsələ fəaliyyət miqyasına və ya təsirinə görə İttifaq tərəfindən daha uğurla həyata keçirilə bildiyi halda (əlavə dəyər kimi).[7]

Avropa İnsan hüquqları Məhkəməsi isə “Grzęda Polşaya qarşı [GC]”, №. 43572/18, 15 mart 2022-ci il tarixli “inzibati məhkəmə hakiminin vaxtından əvvəl səlahiyyətlərinin xitamı ilə əlaqədar” Qərarında, 15 sayılı Protokola istinad edərək, qeyd etmişdir ki, milli hakimiyyət orqanları və məhkəmələr daxili qanunvericiliyi Konvensiyanın tələblərinə tam uyğun şəkildə şərh və tətbiq etməlidirlər və həmçinin vurğulamışdır ki, Konvensiyanın sistemi müstəqil hakimlər olmadan düzgün tətbiq oluna bilməz (§ 324).[8]

Beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətində subsidiarlıq prinsipi, üzv-dövlətlərin suverenliyinin qorunması ilə yanaşı, beynəlxalq hüquq norma və standartlarının implementasiyasına xidmət edən şərt kimi başa düşülür. Konstitusiyaya məhkəmələri isə subsidiarlıq prinsipini rəhbər tutaraq fərdi şikayətlərin böyük palatada baxılmasına “seçimlik” meyarı baxımından yanaşırlar. Konstitusiyaya məhkəmələri hər hansı bir hüquqi məsələyə dair əvvəllər hüquqi mövqeyini ifadə etmişsə oxşar işdə yenidən fikir bildirmək niyyətindən çəkinirlər. Bu, bir tərəfdən konstitusiyaya məhkəmələrinin resurslarına qənaətli yanaşmağa imkan yaradır, digər tərəfdən isə subsidiarlıq prinsipini rəhbər tutaraq ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə görə məsuliyyəti bilavasitə yerli məhkəmələrin üzərinə buraxmış olur.

Azərbaycanda məhkəmə müdafiəsi sistemində sonuncu instansiya kimi Ali Məhkəmə nəzərdə tutulur. Məhz bu səbəbdən “Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında” Qanunun 34.4.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Konstitusiyaya Məhkəməsinə “axırıncı məhkəmə instansiyasının qərarının (Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin qərarının) qüvvəyə mindiyi andan altı ay müddətində” şikayət verilə bilər.

Beləliklə, Konstitusiyaya Məhkəməsi hüquq sistemində insan hüquqlarının əsas müdafiə vasitəsi hesab edilmədiyindən, onun yurisdiksiyası xüsusi xarakterli məhkəmə icraatı hesab edilir.

Konstitusiyaya Məhkəməsi fərdi şikayətlərə Plenumun iclasında baxılmasında mübahisəli məsələnin yeniliyi ilə yanaşı, hüquqi mübahisənin həllinə geniş ictimai tələbatın olmasını da nəzərə alınır. Lakin, fərdi şikayətlərə dair subsidiar və diskresion xarakterli səlahiyyətlər Konstitusiyaya Məhkəməsi qarşısında olan insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi vəzifəsini heç də azaltmır. Konstitusiyaya Məhkəməsinin əsas vəzifəsi konstitusion insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasıdır. Məhz bu səbəbdən fərdi şikayət xüsusi hüquqi formal tələblərə cavab verdikdə və konstitusion xarakterli predmetə malik olduqda, Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən baxılmağa qəbul edilməsi vacibdir.

2023-cü ilin iyul ayında Konstitusiyaya Məhkəməsinin fərdi şikayətlərə baxılması ilə əlaqədar səlahiyyətlərinə edilən dəyişiklik də subsidiarlıq prinsipinin genişləndirilməsi ilə əlaqədardır. “Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında” Qanuna edilən yeni dəyişiklik məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilən normativ hüquqi aktın və ya yaranmış hüquqi boşluğun Konstitusiyaya uyğunluq baxımından normativ cəhətdən qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Əslində, Konstitusiyaya Məhkəməsi öz təcrübəsində mahiyyət etibarını ilə yalnız normativ konstitusiyaya nəzarətini həyata keçirirdi və faktiki halların qiymətləndirilməsindən hər zaman çəkinirdi. Ona görə ki, yerli məhkəmələr tərəfindən faktiki halların qiymətləndirilməsi imkanlarına hər hansı müdaxilə hakimlərin müstəqilliyi prinsipinin pozulması kimi səslənə bilər.

Konstitusiyaya Məhkəməsi “Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 420-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” 28 fevral 2012-ci il tarixli Qərarında hakimlərin müstəqilliyi prinsipinin qorunmasını kassasiya məhkəmə icraatının subsidiarlığı prinsipi ilə də şərtləndirmişdi. Konstitusiyaya Məhkəməsi həmin qərarında bildirmişdir ki, Mülki-Prosesual Məcəlləsinin 420-ci maddəsinin məzmununa görə kassasiya məhkəməsinin yalnız hüququn tətbiqinə dair göstərişlərinin məcburiliyi müəyyən edilmişdir. Bu cür göstərişlər isə hakimlərin məhkəmə sistemi daxilində instansional cəhətdən müstəqilliyinə toxunmamalıdır. Mahiyyətcə, bu cür məhdud səlahiyyətlər kassasiya instansiyasının da subsidiarlığını ifadə edir.

Beləliklə, qeyd etmək olar ki, konstitusiyaya ədalət mühakiməsində mövcud olan fərdi şikayət institutu konstitusion hüquq və azadlıqların müdafiəsində səmərəli hüquqi müdafiə vasitəsidir. Fərdi şikayət konstitusion prosesual vasitə olaraq hər bir kəsin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə konstitusiyaya zəmanəti yaradan hüquqi imkandır. Məhz bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinə subsidiarlıq prinsipi qorunmaqla fərdi şikayətlərin baxılmasına üstünlük verilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev F.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri. Bakı, 2018. I cild. 572 s.; II cild. 566 s.

2. Venice Commission, “Study on Individual Access to Constitutional Justice”, adopted by the Venice Commission at its 85th Plenary Session, (Venice, 17-18 December 2010), Study No. 538/2009. Strasbourg, 27 January 2011, CDL-AD (2010) 039, § 81.

3. Zühtü Arslan Individual Application to the Constitutional Court of Türkiye: Recent Developments // <https://www.anayasa.gov.tr/en/president/presidents-speeches/individual-application-to-the-constitutional-court-of-turkiye-recent-developments/>

4. “M.Məmmədovun şikayəti əsasında Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 55-ci maddəsinin bəzi müddələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 29 aprel 2014-cü il tarixli Qərar // <https://constcourt.gov.az/az/decision/284>

5. Избранные решения Федерального Конституционного суда Германии // https://www.kas.de/documents/278107/5436368/Ausgew%C3%A4hlte+Entscheidungen_Book.pdf/8efadafe-e03e-75c2-66da-e0f976928330?version=1.0&t=1555405103342

6. Subsidiarity. Oxford English Dictionary // [noun] (in politics) the principle that a central authority should have a subsidiary function, performing only those tasks which cannot be performed at a more local level.

7. The principle of subsidiarity // <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/7/the-principle-of-subsidiarity>

8. CASE OF GRZEȔA v. POLAND (Application no. 43572/18) // <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-216400%22%7D>

X Ü L A S Ə

Məqalədə konstitusiya nəzarəti orqanları səlahiyyətlərinin subsidiarlıq prinsipi baxımından tətbiqinin meyarları nəzərdən keçirilir. 2023-cü il iyul ayında AR Konstitusiya Məhkəməsinin səlahiyyətlərinə edilən dəyişikliklər fonunda fərdi şikayətlərin əhəmiyyəti vurğulanır. Subsidiarlıq prinsipinin beynəlxalq və konstitusiya hüququnda əhəmiyyəti və məqsədləri açıqlanıb.

*Джейхун Гараджаев
судья Конституционного суда Азербайджанской Республики,
профессор кафедры Конституционного права БГУ, д.ю.н.,*

Принцип subsidiarity в деятельности органов конституционного контроля А Н Н О Т А Ц И Я

В статье рассматриваются критерии реализации полномочий органов конституционного контроля с точки зрения принципа subsidiarity. На фоне изменений, внесенных в полномочия Конституционного суда АР в июле 2023 года, подчеркивается важность института индивидуальных жалоб. Отмечается значение и цели принципа subsidiarity в международном и конституционном праве.

*Qaracayev Ceyhun
Judge of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan,
Professor of the Department of the Constitutional Law of the Baku State University,
Doctor of Law*

Principle of subsidiarity in the duty of constitutional control bodies A B S T R A C T

The article examines the criteria for the realisation of the powers of constitutional control bodies from the point of view of the principle of subsidiarity. Against the background of the changes introduced in the powers of the Constitutional Court of the AR in July 2023, the importance of the individual complaints in practice is emphasised. The significance and objectives of the principle of subsidiarity in international and constitutional law are highlighted.

Ровшан ИСМАИЛОВ

судья Конституционного Суда
Азербайджанской Республики, к.ю.н.

РОЛЬ П. КАЛАМАНДРЕИ И М. КАППЕЛЛЕТТИ В ФОРМИРОВАНИИ ОРГАНОЦЕНТРИЧНОГО ПОДХОДА К МОДЕЛИРОВАНИЮ КОНСТИТУЦИОННОГО КОНТРОЛЯ

Ключевые слова: моделирование конституционного контроля, органоцентрический подход, централизованная модель, диффузная модель, смешанная модель

Açar sözlər: konstitusiya nəzarətinin modelləşdirilməsi, orqanosentrik yanaşma, mərkəzləşdirilmiş model, diffuz model, qarışıq model

Keywords: modeling of constitutional control, organocentric approach, centralized model, diffuse model, mixed model

Традиционное восприятие европейской модели конституционного контроля неотделимо от такого ее качества как централизованность, которая позволяет наряду с другими критериями различать эту модель от американской. Такое положение вещей сложилось в том числе благодаря итальянскому ученому-юристу Пьеро Каламандреи¹, предпринявшим в начале 1950-х годов одну из первых попыток всеобъемлющей² систематизации моделей конституционного контроля, признанной впоследствии классической³. Поэтому представляется обоснованным считать, что любая реконструкция исторической ретроспективы отражения проблематики «моделирования» конституционного контроля в научной доктрине должна начинаться с анализа позиций указанного автора.

По мнению П. Каламандреи, различные системы контроля конституционности законов можно дифференцировать на основе ряда характеристик, из которых наиболее важными являются следующие.

По объекту, т. е. по характеру дефектов, образующих предмет контроля, его можно различать на формальный и материальный в зависимости от того, осуществляется ли проверка процессуальных нарушений, допущенных при принятии законов, или дефектов, присущих материальному содержанию закона.

¹ См.: Calamandrei P. La illegittimità costituzionale delle leggi nel processo civile. Padova, 1950 // Calamandrei P. Opere Giuridiche. Vol. III. Diritto e processo costituzionale. Roma, 2019. P. 349.

² Исследования отдельных аспектов моделей конституционного контроля предпринимались и ранее. Здесь нельзя не упомянуть немецкого ученого Карла Шмитта, который впервые предложил дихотомию «концентрированный» и «диффузный» конституционный контроль. См. Schmitt C. Die Hüter der Verfassung. Mohr, Tübingen, 1931. S. 18. См. также перевод данной работы К. Шмитта: Шмитт К. Государство: Право и политика / Пер. с нем. и вступ. ст. О. В. Кильдюшова; сост. В. В. Анашвили, О. В. Кильдюшов. М.: Издательский дом «Территория будущего», 2013. С. 50.

³ Ferrer Mac-Gregor E. Panorámica del derecho procesal constitucional y convencional. Madrid, 2017. P. 98.

В зависимости от характера органа, осуществляющего контроль, он бывает судебным и автономным (или диффузным и централизованным). В первом случае проводить проверку конституционности уполномочены все органы судебной ветви власти, во втором – данным правомочием наделен единый и конкретный конституционный орган, созданный исключительно с этой целью и занимающий особое и обособленное место в системе государственных, в том числе судебных органов.

В зависимости от статуса субъектов, инициирующих контроль, он может быть инцидентальным и основным. При этом фактически речь идет о форме контроля и его разновидностях: конкретном и абстрактном, т.к. раскрывая содержание указанных видов проверки конституционности, П. Каламандреи отмечает, что данная классификация основана на том, может ли она быть инициирована в качестве предварительного вопроса только сторонами по конкретному судебному спору, в случаях, когда речь идет о применении закона, конституционность которого оспаривается, или контроль может быть предложен в качестве отдельного и основного предмета запроса, которым оспаривается конституционность закона, вне конкретного спора.

Что касается пределов действия решений органов конституционного контроля по кругу лиц, то его можно дифференцировать на всеобщий или специальный, в зависимости от того, имеет ли решение о признании неконституционности закона силу *erga omnes*, что порождает окончательную утрату им своего общего и абстрактного нормативного действия, или же решение имеет силу *inter partes*, которое приводит только к отрицанию допустимости применения признанного не соответствующим конституции закона в конкретном споре.

Относительно темпорального действия решений органов конституционного контроля П. Каламандреи проводит различие между декларативным и конститутивным контролем, в зависимости от того, признается ли решение о неконституционности ретроактивным (*ex tunc*) и, соответственно распространяется на все отношения, возникшие после промульгации, признанного неконституционным закона, или решение имеет силу *ex nunc*, что предполагает его применение лишь к будущему.

Таковы по мнению П. Каламандреи основные элементарные характеристики, по которым можно дифференцировать системы контроля конституционности законов, принятые в различных правовых системах. Им отмечается, что хотя они и представлены по отдельности в целом ряде противоположных бином, на практике они, как правило, группируются в соответствии с определенной логической необходимостью (так, например, судебный контроль обязательно имеет диффузный инцидентный, специальный и декларативный характер; и наоборот автономный контроль является централизованным, основным, всеобщим и конститутивным⁴).

Указанные критерии классификации конституционного контроля, а также сравнительный анализ законодательства различных стран позволяет П. Каламандреи прийти к выводу, что в настоящее время существуют две противоположные системы конституционного контроля. Во-первых, это проверка конституционности, возложенная на судебную власть, которая имеет инцидентальный характер, а действие решения органа конституционного контроля в данной системе ограничено конкретным делом, по которому оно принято. По его мнению речь в данном случае идет о американской системе, а также некоторых конституциях южноамериканских стран, которых конституционной контроль смоделирован на основе данной системы. Вторая система

⁴ Calamandrei P. La illegittimità costituzionale delle leggi nel processo civile. Padova, Cedam 1950. P. 4-5.

по утверждению П. Каламандреи основана на автономном и основном контроле и осуществляется специально созданным органом, решение которого имеет всеобщий характер (т.е. силу *erga omnes*). Данная система характерна для конституций Чехословакии, Австрии и Испании, предусматривающие соответствующие характеристики конституционного контроля, принятые еще до Второй мировой войны⁵.

Для итальянской же системы конституционного контроля по мнению П. Каламандреи характерно, что за исключением случаев, в которых органы, представляющие центральное или региональное правительство, имеют право вносить в Конституционный суд запросы о конституционности напрямую, без необходимости первоначального обязательного рассмотрения данного вопроса в судах общей юрисдикции, Конституционный суд не вправе принимать решение о конституционности закона, за исключением случаев, когда данный вопрос был поднят судьей, который был призван применять этот закон в рамках конкретного спора, находящегося в его производстве.

На основе указанного обобщения конституционного законодательства Италии П.Каламандреи делает важный вывод о том, что в данном случае налицо смешанная система, занимающая промежуточное положение между двумя указанными выше системами. Вопрос о конституционности закона здесь часто возникает инцидентально, в связи вынесением судебного решения по конкретному спору. В этом случае судья суда общей юрисдикции вправе разрешить спор постольку поскольку присутствует его убежденность в том, что применяемый им закон соответствует конституции. При этом его решение имеет силу *incidenter tantum*, т.е. распространяется только на данное конкретное дело. С другой стороны, если судья не считает возможным счесть, что закон соответствует конституции, он обязан передать его на рассмотрение Конституционного суда, который обладает исключительным полномочием по вынесению решения о признании закона неконституционным, и в этом случае это решение имеет всеобщее значение и, соответственно, силу *erga omnes*⁶.

Наконец, задаваясь вопросом о характере функции, выполняемой Конституционным судом, когда он призван проверять конституционность закона, автор в заключение отмечает, что «в действительности, когда проверка конституционности законов осуществляется, как в австрийской системе, в основном принятой в Италии, ... орган, осуществляющий эту проверку, не является судебным. (...) Проверка Конституционным судом затрагивает закон в его нормативном, а не юрисдикционном моменте: таким образом, он не является, в этом значении, судебным органом, а скорее, как считает Кельзен, квазизаконодательным или сверхзаконодательным органом, который посредством проверки конституционности может осуществлять в отношении обычных законов, хотя и с гарантиями публичного обсуждения и аргументации, своего рода право вето, или, скорее, право негативного законодателя...»⁷.

Классификация органов конституционного контроля, предложенная П. Каламандреи, была развита и уточнена в последующий период его учеником⁸ и одним из наиболее

⁵ Там же. Р. 35.

⁶ Там же. Р. 39.

⁷ Там же. Р. 59-60.

⁸ Cassese S. In praise of Mauro Cappelletti // International Journal of Constitutional Law. 2016. Vol. 14. P. 444.

известных специалистов в области сравнительного процессуального права⁹, профессором права Мауро Каппеллетти, работавшим в разные годы своей жизни в Университете Флоренции, Европейском университете (во Флоренции), в Стэнфордской школе права¹⁰.

Впервые сравнительный анализ М. Каппеллетти о моделях конституционного контроля был опубликован на испанском языке в 1966 г.¹¹ В данной публикации были собраны воедино 5 лекций, прочитанных М. Каппеллетти в феврале 1965 г. на юридическом факультете Национального автономного университета Мексики. В 1968 г. в переработанном и дополненном виде работа автора была опубликована на итальянском¹² и в дальнейшем переведена на многие языки¹³, в том числе английский¹⁴ и португальский¹⁵.

М. Каппеллетти, как и П. Каламандреи, говорит о наличии двух моделей конституционного контроля: «децентрализованной» и «централизованной». При этом, правда, он особо оговаривает, что указанные виды относятся к моделям судебного контроля за конституционностью законов.

Автором также довольно подробно исследуются доводы обосновывающие принципиальные начала указанных моделей.

Так, в отношении «децентрализованной» модели М. Каппеллетти отмечает, что доктрина, лежащая в основе механизма судебного контроля за конституционностью законов, достаточно логична и проста и сводится к следующим аргументам:

- важнейшей функцией органов судебной власти состоит в истолковании законов для их применения в конкретных делах, представленных на рассмотрение судов;
- один из наиболее очевидных канонов толкования права заключается в том, что, когда две нормы закона противоречат друг другу, судья должен применить преобладающую;
- если речь идет о нормах, имеющих одинаковую юридическую силу, преобладающая норма будет выявлена на основе традиционных критериев «*lex posterior derogat legi priori*», «*lex specialis derogat legi generali*» и т.д.;
- но, очевидно, эти критерии больше не действительны – и вместо этого применяется очевидный критерий «*lex superior derogat legi inferiori*» – когда возникает коллизия между положениями различной нормативной силы: конституционная норма, когда Конституция является «жесткой», а не «гибкой», всегда преобладает над нормой

⁹ Ferrer Mac-Gregor E. Mauro Cappelletti y el Derecho procesal constitucional comparado // Anuario iberoamericano de justicia constitucional. 2009. №. 13. P. 268; Гриценко Е. В., Хайнтцен М. Доступ к судебной защите в России и Германии // Вестник Санкт-Петербургского Университета. 2019. Т. 10. Вып. 4. Право. С. 734

¹⁰ Фокин Е.А. Эволюция идей доступности правосудия в правовой науке и практике Европейского Суда по правам человека // Международное правосудие. 2018. №4 (28). С. 100.

¹¹ Cappelletti M. El control judicial de la constitucionalidad de las leyes en el derecho comparado. Mexico: Universidad Nacional Autonoma de Mexico, 1966.

¹² Cappelletti M. Il controllo giudiziario di costituzionalità delle leggi nel diritto comparato. Milano, Giuffrè. 1968.

¹³ Ferrer Mac-Gregor E. Mauro Cappelletti y el Derecho procesal constitucional comparado // Anuario iberoamericano de justicia constitucional. 2009. №. 13. P. 274, 284.

¹⁴ Cappelletti M. Judicial review in the contemporary world. Indianapolis, 1971.

¹⁵ Cappelletti M. O controle judicial de constitucionalidade das leis no direito. Porto Alegre: Sergio Antonio Fabris Editor, 1984.

закона точно так же, как преобладает закон в Италии, как и во Франции, над подзаконными актами.

Следовательно, делается вывод о том, что любой судья, оказавшись вынужденным выносить решение по делу, в котором законодательная норма, противоречащая конституционной норме, должен отказаться от применения первой и вместо этого применить вторую¹⁶.

Однако, механизм функционирования «децентрализованной» системы контроля за конституционностью законов не может быть раскрыт полностью без учета действия основополагающего принципа прецедентного права *stare decisis* или принципа обязательности судебного прецедента для судей низшего уровня в отношении судебных решений, вынесенных вышестоящими судами.

Поэтому М. Каппеллетти, уделяя данному вопросу внимание, отмечает, что несмотря на возможные разногласия американских судов о конституционности той или иной нормы, окончательным следствием применения принципа *stare decisis*, благодаря системе апелляции вопрос о конституционности может решаться вышестоящими судебными органами и, в частности, Верховным судом, чье решение будет обязательным для всех судебных органов. Другими словами, принцип *stare decisis* действует таким образом, что решение Верховного Суда о неконституционности закона, косвенно приводит к тому, что оно приобретает в действительности силу *erga omnes*. Соответственно, здесь речь не может идти о неприменении неконституционного закона к одному конкретному случаю с сохранением возможности его применять в других случаях. Наоборот, в результате действия принципа *stare decisis* «простое неприменение» закона, ограниченное конкретным делом и не имеющее обязательной силы для других судей и для других дел, по сути приводит к принятию решения об окончательной отмене неконституционного закона, распространяемой на последующие дела, теоретически с ретроактивным действием¹⁷.

Глубокое укоренение принципа *stare decisis* в деятельности американских судов, его непреложное присутствие в практике органов конституционного контроля, представляющих децентрализованную модель, побуждает М. Каппеллетти довольно скептически относиться к использованию данного принципа в судах стран романо-германской традиции права, для которой чужд принцип обязательного судебного прецедента.

Существенные недостатки децентрализованной модели¹⁸ по утверждению М. Каппеллетти пытались устранить в некоторых странах континентальной Европы, в которых действовала децентрализованная модель. В частности, в скандинавских странах это достигается посредством соблюдения судьями крайней судебной сдержанности при осуществлении полномочий по конституционному контролю.¹⁹

¹⁶ Cappelletti M. *Judicial review in the contemporary world*. Indianapolis, 1971. P. 52-53.

¹⁷ Там же. 56-58.

¹⁸ К ним М. Каппеллетти, на основе практики Италии и Японии относит противоречия между судами и правовую неопределенность, которая – по крайней мере потенциально – может возникнуть в результате неединообразного применения одной и той же нормы, а также необходимость того, что для того, чтобы добиться отмены применения закона, каждый субъект должен был бы возбудить свое судебное разбирательство, с тем чтобы добиться такого результата. См.: Cappelletti M. *Judicial review in the contemporary world*. Indianapolis, 1971. P. 58-59.

¹⁹ Cappelletti M. *Judicial review in the contemporary world*. Indianapolis, 1971. P. 56-58.

Аргументация, лежащая в основе централизованной системы конституционного контроля совершенно иная. Здесь решающее значение принадлежит доктрине верховенства закона и строгого разделения властей, при этом исключается возможность осуществления контроля судами общей юрисдикции. Как раз наоборот, судьи указанных судов обязаны всегда принимать действующие законы как валидные, за исключением случаев реализации их полномочия приостанавливать рассматриваемый ими процесс для постановки перед конституционным судом вопроса о конституционности, возникающим в связи с этим процессом.²⁰

Создание специализированных органов конституционного правосудия помогло избежать негативного проявления некоторых особенностей присущих континентальной семье прав. В частности, М. Каппеллетти отмечает, «что континентальные судьи, как правило, являются «карьерными судьями», начинают свою профессиональную деятельность будучи достаточно молодыми юристами и продвигаются в высшие суды преимущественно с учетом выслуги лет. Их профессиональная подготовка развивает навыки технико-логического, а не ориентированного на политику применения нормативных актов. Однако осуществление судебного контроля довольно существенно отличается от обычной судебной функции применения права. Современные конституции не характеризуются четким определением содержания нормы, а содержат широкие программы будущих действий. Поэтому задача реализации конституции часто требует большей свободы усмотрения, чем задача толкования обычных законов, что, безусловно, является одной из причин, по которой Кельзен, Каламандреи и ряд других рассматривали ее как законодательную, а не сугубо судебную деятельность».²¹

Одним из наиболее значимых вкладов М. Каппеллетти в проблематику моделей конституционного контроля является идентификация на основе практики конституционного законодательства Франции модели конституционного контроля, которая по своим сущностным характеристикам является не «юрисдикционной», судебной разновидностью контроля над конституционностью законов, а скорее носит чисто «политический» характер.

По мнению М. Каппеллетти в основе традиционно принятого во Франции решения о наделении полномочиями по конституционному контролю органа, не имеющего юрисдикционного, судебного характера (в действующей правовой системе – Конституционному совету), лежат три группы причин: исторические причины, связанные с традиционным недоверием к судьям и к злоупотреблениям, вызванным их деятельностью в эпоху, предшествующую Великой французской революции 1789 г.; идеологические причины, связанные с доктриной разделения властей и верховенством законодательной власти, рассматриваемой как непосредственное проявление власти народа и потому свободной от форм внешнего контроля; практические причины, вытекающие из необходимости обеспечить защиту от незаконных и злоупотреблений исполнительной и судебной власти.²²

Таким образом, по мнению автора вырисовывается четкое противопоставление между двумя концепциями конституционного контроля: французской (политической) и американской (судебной). Первая основана на системе внесудебного контроля,

²⁰ Там же. Р. 54.

²¹ Там же. Р. 63.

²² Cappelletti M. O controle judicial de constitucionalidade das leis no direito. Porto Alegre: Sergio Antonio Fabris Editor, 1984. Р. 96-98.

характер которого сугубо политический и превентивный, а вторая основана на системе судебного и диффузного контроля. Промежуточное положение занимает модель контроля (к ним автор относит Италию, Германию и Австрию), которая, предусматривая централизованный судебный контроль, представляет собой своеобразный компромисс между судебным и политическим контролем. Вместе с тем, налицо отсутствие запрета на проверку конституционности закона и вмешательства в деятельность законодательной власти у судов, что является дополнительным свидетельством юрисдикционного, судебного характера органов конституционного контроля кельзенской модели, что ставит их в один ряд с Верховным судом США.²³

М. Каппеллетти также достаточно много внимания уделяет исследованию процедуры контроля в различных системах конституционного контроля. Так, им отмечается, что для американской системы присуща невозможность рассмотрения вопроса о конституционности закона в качестве «основного вопроса», то есть в рамках отдельного производства, которое инициировано *ad hoc* путем внесения запроса в конституционный суд. В США и иных странах придерживающихся соответствующей модели конституционного контроля конституционное производство на деле является составной частью рассматриваемого конкретного судебного спора, а возникать такое производство может лишь в той мере, в какой оспариваемый закон имеет отношение к решению данного спора. То есть, суд, компетентный рассматривать вопрос о конституционности, будет тем же самым органом, уполномоченным разрешить спор по существу.²⁴

Австрийская же система судебного контроля в ее первоначальной форме, предусмотренной Федеральным конституционным законом²⁵ от 1 октября 1920 г., была прямой противоположностью американской. Конституция не только создала специализированный Конституционный суд (*Verfassungsgerichtshof*), в компетенцию которого входило исключительно рассмотрение вопросов конституционности, но и наделила его контрольными полномочиями, которые могли быть реализованы исключительно после внесения специального запроса уполномоченными субъектами («Antrag»). Таким образом, конституционный контроль в Австрии в отличие от американской системы оказался полностью отделен от конкретных судебных дел.²⁶

Здесь следует отметить, что расширение в Австрии круга субъектов права вносить запросы о проверке конституционности в результате конституционных реформ 1929 г. и 1975 г., по результатам которых соответствующим правом инициировать производство в Конституционном суде получили вначале Верховный и Административный суды, а затем и все суды второй инстанции, а также то, что конституционная практика отражения полномочий конституционных судов в Германии и Италии в числе прочего основана на идее об обязанности судей всех судов, в том числе и нижестоящих направить вопрос о конституционности применяемого ими закона на рассмотрение органа конституционного контроля, свидетельствует о функционировании новой модели контроля, гибридной по своей сути.

²³ Там же. Р. 99.

²⁴ Cappelletti M. *Judicial review in the contemporary world*. Indianapolis, 1971. Р. 69-70.

²⁵ Gesetz, womit die Republik Österreich als Bundesstaat eingerichtet wird (Bundes-Verfassungsgesetz) // <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=sgb&datum=19200004&seite=00001791>.

²⁶ Cappelletti M. *Judicial review in the contemporary world*. Indianapolis, 1971. Р. 71.

М. Каппеллетти при этом, подмечая, что конституционный контроль в Германии и Италии, где все судьи всех судов, а не только вышестоящих обладают правом и обязанностью вносить запросы в конституционный суд, приходит к верному заключению о том, что в указанных странах конституционное производство существенно сблизилось с американской системой судебного контроля. Тем не менее, такая «инцидентальность» контроля, осуществляемого по запросам судей в данных европейских странах, не лишает его «политического» характера. Ряд политических органов по-прежнему имеют право инициировать производство вне зависимости от наличия какого-либо конкретного судебного спора.²⁷

Сравнительный анализ различных систем конституционного контроля в части ряда аспектов действия решений конституционных судов также позволяет М. Каппеллетти указать на существенную разницу между американской и австрийской системами.

В децентрализованных системах, согласно М. Каппеллетти, признанный неконституционным закон считается абсолютно ничтожным, а соответствующий судья констатирует недействительность закона с момента его принятия. В австрийской же системе неконституционный закон является не недействительным, а оспоримым, т.е. даже после признания его неконституционным, такой закон действует до момента опубликования решения Конституционного суда. Более того, указанный суд имеет право по своему усмотрению распорядиться, чтобы отмена закона действовала только с определенной даты после опубликования («Kundmachung») его решения, при условии, что такая отсрочка действия решения не должна превышать одного года. Таким образом, в американской системе решение действует ретроактивно, т.е. *ex tunc*, поскольку оно представляет собой простую констатацию недействительности, существовавшей с момента вступления в силу неконституционного закона. В австрийской же системе, напротив, решение о неконституционности действует *ex nunc* или даже *pro futuro* без какой-либо обратной силы.²⁸

Конституционный опыт Италии и Германии вновь свидетельствует о нахождении систем конституционного контроля указанных стран в промежуточном положении между более «конкретным» прагматичным американским подходом и более теоретически абстрактным и «общим» подходом, заложенным в австрийской системе. В указанных двух странах решение, в котором Конституционный суд признает неконституционность закона, имеет силу *erga omnes*, «Allgemeinwirkung», как и в Австрии. Таким образом, неконституционный закон признается недействительным для всех и всегда, и поэтому речь не идет об отказе его применять в конкретном споре. Однако как в Италии, так и в Германии, решение о неконституционности не действует *ex nunc* или *pro futuro*, оно распространяется на все отношения, возникшие на основе неконституционного закона, т.е. ретроактивно (*ex tunc*).²⁹

Из изложенного видно, что как П. Каламандреи, так и М. Каппеллетти в процессе классифицирования систем конституционного контроля опираются на организационный критерий³⁰, фактически став основоположниками органоцентричного³¹ подхода

²⁷ Там же. Р. 75.

²⁸ Там же. Р. 88-90.

²⁹ Там же. Р. 90.

³⁰ Сравнительное конституционное право. М., 1996. С. 164.

³¹ Термин заимствован у О. Пферсмманна. См.: Pfersmann O. Classifications organocentriques et classifications normocentriques de la justice constitutionnelle en droit comparé // Mélanges Francis Delpérée. Bruxelles, 2007. P.1153.

в моделировании конституционного контроля. При этом указанные авторы не ограничиваются указанием на американскую и европейскую модели (централизованную и диффузную), а допускают существование также смешанных систем. Следует указать, что у данного подхода ученые-конституционалисты повсеместно придерживались вплоть до середины 80-х годов прошлого столетия.

Список литературы

1. Гриценко Е. В., Хайнтцен М. Доступ к судебной защите в России и Германии // Вестник Санкт-Петербургского Университета. 2019. Т. 10. Вып. 4. Право.
2. Сравнительное конституционное право. М., 1996. С. 164.
3. Фокин Е.А. Эволюция идей доступности правосудия в правовой науке и практике Европейского Суда по правам человека // Международное правосудие. 2018. №4 (28).
4. Calamandrei P. La illegittimità costituzionale delle leggi nel processo civile. Padova, 1950.
5. Calamandrei P. Opere Giuridiche. Vol. III. Diritto e processo costituzionale. Roma, 2019.
6. Cappelletti M. El control judicial de la constitucionalidad de las leyes en el derecho comparado. Mexico: Universidad Nacional Autonoma de Mexico, 1966.
7. Cappelletti M. Judicial review in the contemporary world. Indianapolis, 1971.
8. Cappelletti M. Il controllo giudiziario di costituzionalità delle leggi nel diritto comparato. Milano, Giuffrè. 1968.
9. Cappelletti M. O controle judicial de constitucionalidade das leis no direito. Porto Alegre: Sergio Antonio Fabris Editor, 1984.
10. Cassese S. In praise of Mauro Cappelletti // International Journal of Constitutional Law. 2016. Vol. 14.
11. Ferrer Mac-Gregor E. Mauro Cappelletti y el Derecho procesal constitucional comparado // Anuario iberoamericano de justicia constitucional. 2009. №. 13.
12. Ferrer Mac-Gregor E. Panorámica del derecho procesal constitucional y convencional. Madrid, 2017.
13. Gesetz, womit die Republik Österreich als Bundesstaat eingerichtet wird (Bundes-Verfassungsgesetz) // <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=sgb&datum=19200004&seite=00001791>.

А Н Н О Т А Ц И Я

Статья посвящена изучению процесса формирования доктринальных представлений об определении основных признаков и атрибутов различных моделей конституционного контроля. Данный вопрос рассматривается через подробный анализ взглядов двух виднейших представителей науки конституционного права, заложивших основы современных представлений о так называемых европейской, американской и смешанных моделях конституционного контроля – Пьеро Каламандреи и Мауро Каппеллетти.

Главное внимание уделено предложенным в свое время указанными учеными-юристами критериям дифференциации видов конституционного контроля, уяснению их сильных и слабых сторон с точки зрения эффективного решения проблем моделирования видов конституционного контроля. В частности, рассматриваются такие кри-

терии как объект контроля, характер органа, осуществляющего контроль, особенности темпорального действия решений органов конституционного контроля и т.д.

Основным результатом исследования является вывод о том, что как П. Каламандреи, так и М.Каппеллетти в процессе классифицирования систем конституционного контроля опираются на организационный критерий, фактически став основоположниками органоцентричного подхода в моделировании конституционного контроля. При этом указанные авторы не ограничиваются указанием на американскую и европейскую модели (централизованную и диффузную), а допускают существование также смешанных систем. Следует указать, что у данного подхода ученые-конституционалисты повсеместно придерживались вплоть до середины 80-х годов прошлого столетия.

Rövşən İsmayilov
Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsinin hakimi,
hüquq elmləri namizədi

**KONSTITUSIYA NƏZARƏTİNİN MODELLEŞDIRİLMƏSİNƏ
ORQANOSENTRIK YANAŞMANIN FORMALAŞMASINDA
P. KALAMANDREYİNİN VƏ M. KAPPELETTİNİN ROLU**

A N N O T A S I Y A

Məqalə konstitusiyə nəzarətinin müxtəlif modellərinin əsas xüsusiyyətləri və atributlarının müəyyən edilməsinə dair doktrinal fikirlərin formalaşması prosesinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bununla əlaqəli məsələlər konstitusiyə hüququ elminin konstitusiyə nəzarəti modelləri haqqında müasir elmi fikirlərin əsasını qoymuş iki görkəmli hüquqşünas-alimin Piero Kalamandreinin və Mauro Kappellettinin mövqələrinin təhlili baxımından işıqlandırılmışdır.

Əsas diqqət həmin hüquqşünas-alimlər tərəfindən vaxtilə təklif olunan konstitusiyə nəzarəti növlərinin fərqləndirilməsi meyarlarına, konstitusiyə nəzarəti növlərinin modelləşdirilməsi problemlərinin səmərəli həlli baxımından onların güclü və zəif tərəflərinin dərk edilməsinə yönəldilir. Xüsusilə, nəzarət obyektı, nəzarəti həyata keçirən orqanın xarakteri, konstitusiyə nəzarəti orqanlarının qərarlarının müvəqqəti təsirinin xüsusiyyətləri və s. kimi meyarlar nəzərdən keçirilir.

Tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, həm P.Kalamandrey, həm də M.Kappelletti konstitusiyə nəzarəti sistemlərinin təsnifatı prosesində təşkilati meyardan çıxış edərək, faktiki olaraq konstitusiyə nəzarətinin modelləşdirilməsində orqanosentrik yanaşmanın banilərini çevrilirlər. Eyni zamanda, bu müəlliflər Amerika və Avropa modellərini (mərkəzləşdirilmiş və diffuz) göstərməklə məhdudlaşmayaraq, həm də qarışıq sistemlərin mövcudluğunu da etiraf edirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu yanaşma 1980-ci illərin ortalarına qədər konstitusiyə hüququ sahəsindəki alimlər tərəfindən hamılıqla qəbul edilmiş sayılırdı.

Rovshan Ismayilov
Judge of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan,
candidate of legal science

**THE ROLE OF P. CALAMANDREI AND M. CAPPELLETTI IN
THE FORMATION OF AN ORGANOCENTRIC APPROACH
TO MODELING CONSTITUTIONAL CONTROL**

S U M M A R Y

The article is devoted to the study of the process of formation of doctrinal ideas about the definition of the main features and attributes of various models of constitutional control. This issue is examined through a detailed analysis of the views of two of the most prominent representatives of the science of constitutional law, who laid the foundations for modern ideas about the so-called European, American and mixed models of constitutional control – Piero Calamandrei and Mauro Cappelletti.

The main attention is paid to the criteria for differentiating the types of constitutional control proposed by these legal scholars, and to understanding their strong and weak points from the view of effectively solving the problems of modeling the types of constitutional control. In particular, such criteria as the object of control, the nature of the body exercising control, features of the temporal effect of decisions of constitutional control bodies, etc. are considered.

The main result of the study is the conclusion that both P. Calamandrei and M. Cappelletti, in the process of classifying systems of constitutional control, rely on the organizational criterion, and in fact had become the founders of the organocentric approach in modeling constitutional control. At the same time, these authors do not limit themselves to pointing out the American and European models (centralized and diffuse), but also admit the existence of mixed systems. It should be noted that this approach was universally followed by the majority of constitutional scholars until the mid-1980s.

Prof. Dr. Mehmet YÜCE

Azerbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
Türk Dünyası İqtisad fakültəsinin dekanı

AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ'NİN YARGILAMADA VERGİ VE VERGİ CEZALARINA İLİŞKİN DİKKATE ALDIĞI KRİTERLER

Anahtar kelimeler: Vergi, Vergi davaları, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, adil yargılama, mülkiyet hakkı.

Keywords: Tax, Tax disputes, European Court of Human Rights, fair trial, right to property.

1. GİRİŞ

İnsan, sadece biyolojik yapısıyla değil; sahip olduğu değer ve onuruyla birlikte insan sıfatını almaktadır. Bu nedenle insanı insan yapan birtakım değerler bulunmaktadır. Bu değerler arasında temel hak ve özgürlükler önemli bir yer almaktadır. İşte insanların; doğuştan kazandıkları, sırf insan olmaları nedeniyle sahip oldukları, dokunulmaz, devredilmez ve vazgeçilmez hakların bütününe “insan hakları” denir. İnsan hakları, kişinin sırf bir insan olduğu için sahip olduğu haklardır. Bu haklar bireylere pozitif yararlar sağlamaktan çok, siyasal baskıdan, devlet baskısından bireyleri korumak için vardır. İnsan hakları temelinde insan onurunun korunması ve zedelenmesinin önüne geçilmesi düşüncesi yatmaktadır.

İnsan haklarının öznesi bizzat insan kendisidir. Bireyler özel durumlardaki kişisel liyakat ve hak edişleri bakımından farklı olabilirler. Ancak bütün insanların kişi olarak saygı gösterilmesi gereken ahlaki kapasitesi eşittir, yani hepsi aynı saygıyı hak eder. Bütün insanların eşit olması, insan haklarını evrensel kılar. Diğer bir ifadeyle insan hakları yerel hukuki düzenlemelere bağlı kalmaksızın herkesin sahip olduğu evrensel haklar olup, mutlak ve evrenseldirler. Bu husus Evrensel İnsan hakları Beyannamesi'nin ilk maddesi de “Bütün insanlar onur ve hakları bakımından eşit ve özgür doğarlar” şeklinde ifade edilmiştir.

İnsan hakları evrensel haklar kategorisinde yer aldığı için de ulusal korunmayla birlikte uluslararası hukuk yolları ile de korunmaktadır. Hakların korunması, her şeyden önce, pozitif hukukun insan haklarına uygun hale getirilmesini, kamunun insan hakları bilinciyle donatılmasını ve yargı mercilerinin de pozitif hukukta insan haklarını öncelikli bir perspektiften yorumlayıp uygulamalarını gerektirmektedir.

Hakların korunması denince ilk akla gelen şey başta Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) ve Anayasa Mahkemesi olmak üzere insan haklarının yargı yoluyla korunmasıdır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)'in güvence altına aldığı insan hakları ihlallerinin tespit ve sözleşmeye ayrılığı saptayarak karara bağlayan bir yargı mercii olan AİHM, AİHS ve ek protokolleriyle güvence altına alınmış olan temel hakların çiğnenmesi durumunda bireylerin, toplulukların, tüzel kişilerin ve diğer devletlerin, belirli usul ve kurallar dâhilinde başvurabileceği ulusal üstü bir mahkemedir.

Vergi politikalarının belirlenmesi veya vergilendirme yetkisi konusunda devletlerin egemenlik alanına girdiğinde bu konular doğrudan AİHM'in yargılama konusu kapsamı dışında

kalmaktadır. O nedenle AİHM'in bu konuda karar vermesi beklenmez. Bununla birlikte vergi uygulamaları ve vergilendirme süreçleri sırasında ortaya çıkan insan hakları ihlalleri mülkiyet hakkı ihlali, adil yargılama hakkı, etkili başvuru hakkı, özel hayatın ve aile hayatının korunması ile ölçülülük gibi bazı temel ilkeleri zedelemesi söz konusu olabildiği için AİHM'in yetki alanına girebilmektedir.

2. AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ YARGILAMA KRİTELERİ

Bireysel başvurunun konusu ilke olarak, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ve buna ek Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kabul ettiği protokollerde yer alan hak ve özgürlükler oluşturmaktadır. Bu nedenle bireysel başvuruda Anayasa Mahkemesi esas hakkında karar verirken öncelikle başvuruyu söz konusu haklar açısından incelemektedir. Anayasa Mahkemesi diğer kararlarda olduğu gibi bireysel başvuru kararlarında da denetimde temel ölçü olarak Anayasanın kendisine esas almaktadır. Bununla birlikte Mahkeme, AİHS ve ek protokollerinde yer alan düzenlemeleri ile AİHM kararları da dikkate alır. Ayrıca Mahkeme karar verirken hukukun genel ilkeleri göz ardı edemeyeceği açıktır.

Bununla birlikte hatırlatmada yarar vardır ki, bireysel başvuruda asıl olan hak ve özgürlüklere kamu otoritelerince saygı gösterilmesi ve olası bir ihlal durumunda bunun olağan idari ve/veya yargısal yollarla giderilmesidir. Dolayısıyla Anayasa Mahkemesine bireysel başvuru, iddia edilen hak ihlallerinin olağan kanun yollarında giderilememesi hâlinde başvurulabilecek ikincil nitelikte bir telafi imkânı sunmaktadır. Bu nedenle bireysel başvuru, diğer yargı makamlarınca verilen kararların her açıdan yeniden bir değerlendirmeye tabi tutulduğu ve her türlü bireysel mağduriyetin giderilmesi imkân sağlayan bir hak arama yolu değildir. Anayasa mahkemesi yapılan başvuruları anayasal bir hakkın ihlal edilip edildiği yönünden denetler.

Bu nedenle bireysel başvurunun ikincil niteliği gereği, başvuruçunun, temel hak ve özgürlüklerinin ihlal edildiği iddialarını öncelikle yetkili idari mercilere ve derece mahkemelerine usulüne uygun olarak iletmesi, bu konuda sahip olduğu bilgi ve kanıtları zamanında bu mercilere sunması, aynı zamanda bu süreçte dava ve başvurusunu takip etmek için gerekli özeni göstermiş olması gerekir. Bu şekilde olağan denetim mekanizmaları önünde ileri sürülüp takip edilmeyen temel hak ve özgürlüklerin ihlaline ilişkin iddialar, Anayasa Mahkemesi önünde bireysel başvuru konusu yapılamaz (T.C. Anayasa Mahkemesi, Başvuru No: 2012/1049, 16/4/2013, p. 32).

Diğer taraftan Anayasa Mahkemesinin bireysel başvurular için benimsediği temel yaklaşım doğrultusunda kural olarak, bireysel başvuruya konu davadaki olayların kanıtlanması, hukuk kurallarının yorumlanması ve uygulanması, yargılama sırasında delillerin kabul edilebilirliği ve değerlendirilmesi ile kişisel bir uyuşmazlığa derece mahkemeleri tarafından getirilen çözümün esas yönünden adil olup olmaması, bireysel başvuru incelemesinde değerlendirmeye tabi tutulamaz. Anayasada yer alan hak ve özgürlükler ihlal edilmediği sürece ve açıkça keyfilik içermedikçe derece mahkemelerinin kararlarındaki maddi ve hukuki hatalar bireysel başvuru incelemesinde ele alınamaz. Bu çerçevede, derece mahkemelerinin delilleri değerlendirmesinde açık ve bariz takdir hatası bulunmadıkça Anayasa Mahkemesinin bu takdire müdahalesi söz konusu olamaz (T.C. Anayasa Mahkemesi, B. No: 2012/1027, 12/2/2013, p. 26).

Özetle Anayasa Mahkemesi kararları esastan incelerken dikkate alacağı kriter doğal olarak Anayasa'da güvence altına alınmış olmasının yanı sıra Sözleşme ve ilgili ülkenin taraf olduğu ek protokollerinin ortak kapsamına giren hak ve özgürlükler olacaktır. Bilindiği üzere AİHS, temel insan haklarını ve özgürlüklerini koruma amacıyla 1950 yılında kabul edilmiş ve 1953'te yürürlüğe girmiştir. Sözleşme, Avrupa Konseyi'ne üye devletler

tarafından imzalanmıştır ve AİHM tarafından denetlenmektedir. AİHS'de yer alan başlıca haklar ve özgürlükler bunlardır:

Tablo 1: AİHS'de Yer Alan Başlıca Haklar ve Özgürlükler

– Yaşama Hakkı (Madde 2)	– Özgürlük ve Güvenlik Hakkı (Madde 5),
– İşkence Yasağı (Madde 3)	– Kölelik ve Zorla Çalıştırma Yasağı (Madde 4)
– Adil Yargılanma Hakkı (Madde 6)	– Özel ve aile hayatına saygı hakkı (Madde 8),
– Suçta ve Cezada Kanunilik (Madde 7)	– Din ve Vicdan Özgürlüğü (Madde 9),
– İfade Özgürlüğü (Madde 10)	– Mülkiyetin korunması,
– Ayrımcılık Yasağı (Madde 14),	– Evlenme Hakkı (Madde 12),
– Etkili Başvuru Hakkı (Madde 13),	– Toplanma ve Örgütlenme Hakkı (Madde 11),
– Ceza davalarında temyiz hakkı,	– Eğitim hakkı,
– Serbest seçim hakkı.	– Haksız mahkûmiyetten ötürü tazminat
– Eşler arasında eşitlik.	– İkinci kez yargılanmama ya da cezalandırılmama hakkı

3. AVRUPA İNSAN HAKLARI MAHKEMESİ VERGİLEMEYE İLİŞKİN YARGILAMADA ESAS ALDIĞI KRİTELERİ

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, vergilendirme alanında devletlerin geniş takdir yetkisi bulunduğu gerekçesiyle çoğu kez yargılama yetkisi kullanımlarının Sözleşme'ye uygunluğunu sorgulamakta çekimser kalmaktadır. Bununla birlikte devletleri vergi ve özellikle vergi cezaları konusundaki tasarrufları ve yargılama süreçleri AİHS'de yer alan temel hak ve özgürlüklere aykırı bulunarak yargılama konusu yapabilmektedir. Söz konusu temel hak ve özgürlük şunlardır:

3.1. Adil Yargılanma Hakkı (Madde 6)

AİHM, vergi ile ilgili davalarda adil yargılanma hakkının ihlal edilip edilmediği incelemektedir. Bu kapsamda AİHM, vergi davasına bakan yerel mahkemelerin bağımsızlığı ve tarafsızlığı, yargılama sürecinin makul sürede tamamlanması gibi unsurları dikkate alır. AİHM'e vergi uyuşmazlıkları ile ilgili yapılan başvuruların bir kısmı ise adil yargılama hakkının ihlali ile ilgilidir.

Adil yargılanma hakkı bireylere dava sonucunda verilen kararların değil, yargılama sürecinin ve usulünün adil olup olmadığını denetleme imkânı verir. Bu nedenle, bireysel başvuruda adil yargılanmaya ilişkin şikâyetlerin incelenebilmesi için başvurucunun yargılama sürecinde haklarına saygı gösterilmediğine, bu çerçevede yargılama sürecinde karşı tarafın sunduğu deliller ve görüşlerden bilgi sahibi olamadığı veya bunlara etkili bir itiraz etme fırsatı bulamadığı, kendi delillerini ve iddialarını sunamadığı ya da uyuşmazlığın çözüme kavuşturulmasıyla ilgili iddialarının derece mahkemesi tarafından dinlenmediği veya kararın gerekçesiz olduğu gibi, mahkeme kararının oluşumuna sebep olan unsurlardan değerlendirmeye alınmamış eksiklik, ihmal ya da bariz takdir hatası veya açık keyfiliğe ilişkin bir bilgi ya da belge sunmuş olması gerekir (Türk Anayasa Mahkemesi, B.No: 2013/596, T: 8/5/2014, p.39).

Sözleşmesi'nin 6. maddesine göre adil yargılama hakkı, ceza hukuku alanında ihlal edilebileceği gibi, vergi hukuku ve kamu mali yükümlülükleri alanında da ihlal edilebilir.

Mesela, Gelir İdaresi ile belirli koşullarla işbirliğine yönlendirilerek (örneğin düzeltme beyannamesi verdirilmesi, belirli faturalarda yer alan KDV'nin indiriminden gönüllü olarak vazgeçirilmesi, gönüllü matrah artırımı, düzenlenen faturaların bir kısmının değil tamamının sahte olduğunun kabul edilmesi vs gibi.) kişinin kendi aleyhine bilgi verme ve belge vermeye zorlanması ya da aleyhine delil yaratma durumunda bırakılması gibi durumlar sık sık yaşanmaktadır.

Ferrazzini v. İtalya başvurusunda (2001), başvuru, İtalya'daki vergi davasının uzun sürdüğünü ve bu nedenle adil yargılanma hakkının ihlal edildiğini iddia etmiştir. Ferrazzini/İtalya başvurusunda AİHM vergi mükellefi ile vergi dairesi ilişkin kamusal nitelikte olması dolayısıyla vergi meselelerinin kamusal ayrıcalıkların sert çekirdeğinden bir kısmını oluşturduğunu dikkate alarak, mükellefler açısından zorunlu olarak maddi etkiler ortaya çıkarsa da vergi uyuşmazlıklarının "medeni hak ve yükümlülükler" dışında kaldığını dolayısıyla Madde 6'nın (adil yargılanma hakkı) doğrudan uygulanamayacağını belirtmiştir (Ferrazzini, 44759/98, T: 12/6/2001, p. 29). Ancak bu karar, vergi uyuşmazlıklarının adil yargılanma hakkı açısından tamamen dışlanamayacağına dair tartışmalara yol açmıştır.

Bu davada aynı şekilde gümrük resim ve harçlarla ilgili davalarda da dışarıda tutulmaktadır. Buna karşılık, vergi cezası söz konusu olduğunda 6. Madde uygulama alanı kapsamına girdiğine hükmedilmiştir. Vergi aslı ile vergi cezalarına karşı birlikte dava açılması durumunda, adil yargılanma hakkının, davanın bütününe uygulanması gerektiğini ifade etmektedir.

AİHM Bendenoun/Fransa kararında, vergi para cezalarını düzenleyen kanunun, özel bir durumda olan belli bir grubu değil vergi mükellefi olan bütün vatandaşları kapsamasını, ek vergi yükümlülüklerinin bir zarara karşılık maddi tazminat amacını değil, fakat esas itibarıyla yeniden suç işlemeyi caydırıcı bir yaptırım amacı taşımasını, bunların hem caydırıcılık hem de cezalandırma amacı olan genel bir kurala göre uygulanmış olmasını, miktarın hem başvuru hem de başvuru şirketinin açısından oldukça önemli bir miktar olmasını ve başvuru şirketinin öngörülen miktarı ödememesi halinde ceza mahkemelerince hapse mahkûm edilebileceğini göz önünde bulundurarak, bu uyuşmazlığı "suç isnadı" kapsamında değerlendirmiş ve Sözleşme'nin 6. maddesinin, bu uyuşmazlığa uygulanabileceğine işaret etmiştir (Türk Anayasa Mahkemesi, B. No:12547/86, 24/2/1994, p.47).

Jussila/Finlandiya kararında vergi para cezasının miktarının düşük olması halinde dahi suçun cezai niteliğinin 6. maddeyi uygulanabilir kılmak için yeterli olduğunu kabul etmiştir (B. No:73053/01, 23/11/2006, p.38). Mieg de Boofzheim/Fransa kararında ise, mükellefin iyi niyetle hareket etmesini gerektiren "salt geç ödeme faizi" (gecikme faizi)'nin 6. madde kapsamında "bir suç isnadı" oluşturmadığı bu nedenle 6. maddenin uygulanabilir olmadığı tespiti yapılmıştır (B. No: 52938/99, 3/12/2002).

Georgiou/İngiltere kararında ise KDV aslı ve buna bağlı vergi kaçakçılığı cezasına karşı birlikte açılan davada başvuru şirketinin adil yargılanma hakkının ihlâl edildiği iddiasını inceleyen AİHM, kaçakçılık cezasının suç isnadını içerdiğini, olayın niteliğine bakıldığında, suç isnadına ilişkin bölümlerle suç isnadı olmayan vergi aslına ilişkin bölümleri birbirinden ayırmanın güç olduğuna ve bu nedenle başvuru hakkında yapılacak değerlendirmenin zorunlu olarak vergi tarhiyatını da kapsayacak şekilde olması gerektiğine karar vermiştir (B. No: 40042/98, 16/5/2000).

Türk Anayasa Mahkemesi salt vergisel uyuşmazlıkları konusunda AİHM'den farklı bir içtihat benimsemiştir. AİHM vergi aslı bakımından ortaya çıkan uyuşmazlıklarda suç isnadı

veya medeni hak ve yükümlülük söz konusu olmadığından adil yargılanma hakkı kapsamına almazken, Anayasa Mahkemesi salt vergisel uyumsuzluklarını mülkiyet hakkı ile ilişkisini kurarak adil yargılanma hakkı kapsamına almaktadır. Anayasa Mahkemesi hakkında tarh edilen KDV ve vergi ziyayı cezasına ilişkin açtığı iptal davasının reddedildiğini, bu nedenle Anayasa'nın 10., 36. ve 73. maddelerinde tanımlanan haklarının ihlal edildiğini ileri sürerek, ihlalin tespitiyle vergi ziyayı cezalı KDV tarhiyatı nedeniyle uğradığı maddi zararın tazminine karar verilmesini talep eden E.T.Y.İ. A.Ş. Başvurusu “Anayasa'nın 36. maddesinde güvence altına alınan makul sürede yargılanma hakkının ihlal edildiği yönündeki iddiasının KABUL EDİLEBİLİR OLDUĞUNA” (B. No: 2013/596, T: 8/5/2014) karar vermiştir.

Türk Anayasa Mahkemesi E.T.Y.İ. A.Ş. Başvurusunu öngörülebilirlik ilkesi açısından da ele almıştır. Türkiye İş Bankası A. Ş'nin başvurusunda Mahkeme, Anayasa'nın 73. maddesinin üçüncü fıkrasında yer alan verginin kanuniliği ilkesi gereği kanuni düzeyde sağlanması gereken öngörülebilirliğin sağlanamadığı, kanun hükümlerindeki öngörülemezliğin kanun altı idari uygulamalar ve düzenlemeler veya yargısal içtihatlarla giderilemediği, bu durumda başvuru tarafından 2007 yılında Munzam Sandık Vakfına ödenen katkı paylarının ücret sayılarak vergilendirilmesine ilişkin işlemlerin, öngörülebilir kanuni dayanağının bulunmadığından mülkiyet hakkının ihlal edildiği gerekçesiyle başvuru Anayasa'nın 35. maddesinde güvence altına alınan mülkiyet hakkının ihlal edildiğine, İhlalin ve sonuçlarının ortadan kaldırılması için, yeniden yargılama yapılmasında hukuki yarar bulunmadığı anlaşıldığından, başvurudan tahsil edilen net TL'nin tahsil tarihi itibarıyla yasal faizi ile birlikte tazminat olarak ödenmesine karar vermiştir (B. No: 2014/6192, 12/11/2014).

3.2. Mülkiyet Hakkı (Ek 1 No'lu Protokol, Madde 1).

AİHM, Vergi politikalarının ve uygulamalarının mülkiyet hakkını ihlal edip etmediği değerlendirmektedir. AİHM, devletlerin vergi toplama hakkını tanır, ancak bu hakkın keyfi veya orantısız bir şekilde kullanılmaması gerektiğini savunur. Burada ölçülülük ilkesi de devreye girer. Bilindiği üzere ölçülülük ilkesi, hukuk ve kamu yönetiminde, devletin bireylere yönelik müdahalelerinde ve aldığı kararlarda dengeli, uygun ve gereklilik ilkelerine uyulması gerektiğini ifade eder. Bu ilke, bir devletin veya kamu otoritesinin bir hakkı veya özgürlüğü sınırlarken, bu sınırlamanın amacına uygun, gerekli ve orantılı olmasını gerektirir. Vergileme netice itibarıyla mülkiyet hakkına müdahale anlamına gelmektedir. Dolayısıyla mülkiyet hakkı sınırlamasında ölçülülük ilkesi esas alınması zorunludur.

Türk Anayasa Mahkemesi Mehmet Ali Aydın davasında ölçülülük ilkesi esasında temel hususları net bir şekilde ortaya koymuştur. Mahkeme kararında belirttiği üzere, temel hak ve özgürlüklerin özlerine dokunulmaksızın yapılan sınırlamalar yönünden ise bu sınırlamaların, demokratik toplum düzeninin gerekleri ile ölçülülük ilkesine aykırı olamayacağı belirtilmiştir. Bir başka deyişle, öze dokunan sınırlamalar, “demokratik toplum düzeni gerekleri” ve “ölçülülük ilkesi”ne evleviyetle aykırı olacağından, Anayasa koyucu temel hak ve özgürlüklerin özüne dokunan sınırlamalar yönünden “demokratik toplum düzeni gerekleri” ve “ölçülülük ilkesi” bakımından ayrıca inceleme yapılmasına gerek görmemiştir (Mehmet Ali Aydın, p. 67).

Özel dokunma yasağını ihlal etmeyen müdahaleler yönünden gözetilmesi öngörülen “demokratik toplum düzeninin gerekleri” kavramı, öncelikle ifade özgürlüğü üzerindeki sınırlamaların zorunlu ya da istisnai tedbir niteliğinde olmalarını, başvurulabilecek en son çare ya da alınabilecek en son önlem olarak kendilerini göstermelerini gerektirmektedir.

“Demokratik toplum düzeninin gerekleri”nden olma, bir sınırlamanın demokratik bir toplumda zorlayıcı bir sosyal ihtiyacın karşılanması amacıyla yönelik olmasını ifade etmektedir. Buna göre, sınırlayıcı tedbir, zorlayıcı bir sosyal ihtiyacın karşılanması ya da gidilebilecek en son çare niteliğinde değilse, demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun bir tedbir olarak değerlendirilemez (Mehmet Ali Aydın, p. 68).

Görüldüğü üzere Anayasa Mahkemesi “öze dokunma yasağı” ile “ölçülülük ilkesi” ve “demokratik toplum düzeni gerekleri” birlikte değerlendirmektedir. Bir başka deyişle, öze dokunan sınırlamalar, “demokratik toplum düzeni gerekleri” ve “ölçülülük ilkesi”ne evleviyetle aykırı olacağı şeklinde yorum yapmaktadır.

AİHM bir taraftan vergilendirme alanında devletlerin geniş takdir yetkisi bulunduğu göz önünde bulundururken, diğer taraftan vergisel müdahaleyi “ölçüsüz” bulunduğu durumlarda ihlalin gerçekleştiği yönünde kararlar vermiştir. Bunlar, özellikle idareye geniş takdir yetkisinin tanındığı, mülkiyet hakkına yönelik vergisel müdahalenin kişi üzerinde ağır sonuçlar doğurduğu, keyfi ve öngörülemez nitelikte olduğu durumlardır. Mesela Eko Elda Avee, Buffalo Srl ve Intersplav kararlarında, mahkeme, fazla veya yersiz olarak tahsil edilen vergilerin ilgiliye iade edilmemesi veya iadenin geç yapılması halinde, özellikle gecikme süresi makul değilse, gecikmeden kaynaklanan zararın tazmin edilmemesi ölçüsüz bir müdahale olarak değerlendirilmiştir.

Hentrich v. France davası, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nde görülen ve mülkiyet hakkıyla ilgili önemli bir davadır. Bu davada, Hentrich adlı başvuran, Fransa'ya karşı mülkiyet hakkının ihlal edildiği iddiasıyla başvuruda bulunmuştur. AİHM, Hentrich'in lehine karar vererek, Fransa'nın mülkiyet hakkı ve adil yargılanma hakkı ihlal ettiğini karara bağlamış, Hentrich'e maddi tazminat ve manevi tazminat ödenmesine hükmetti. Bu dava, AİHM'in mülkiyet hakkı ve adil yargılanma hakkı konusundaki içtihatları açısından önemli bir emsal teşkil eder. Bu dava, devletlerin vergi ve kamulaştırma gibi yetkilerini kullanırken bireylerin temel haklarına saygı göstermesi gerektiğini vurgular. Özellikle, devlet müdahalelerinin orantılı ve meşru bir amaca yönelik olması gerektiğini ve bu tür müdahalelere karşı etkili yargısal başvuru yollarının sağlanmasının önemini ortaya koymaktadır.

Hentrich Fransa'ya karşı davasında başvurucu bir miktar arsa satın almış ve bunun akabinde devlet makamları bu arazi üzerindeki şufa haklarını kullanmak istemişlerdir. Devlet tarafı söz konusu davadaki kamu yararının vergi kaçakçılığının önlenmesi olduğunu ileri sürmüştür. Mahkeme ilk olarak devlet tarafından şufa hakkının keyfi bir şekilde ve seçerek uygulanmasının yanı sıra öngörülebilirlikten uzak olduğu sonucuna varmıştır. Değerlendirmenin ardından Mahkeme başvurunun seçilmiş bir mağdur olarak bireysel ve aşırı bir yük ile sıkıntıya sokulduğu sonucuna varmış ve bu tedbirlerin eğer başvurucuya aleyhinde alınan tedbirlere karşı etkili bir itiraz hakkı tanınmış olsaydı – ki başvurucuya tanınmamıştır– meşru kabul edilebileceğine hükmetmiştir. Mülkiyet hakkının korunması ve kamu yararı arasında gözetilmesi gereken adil denge bu nedenle zarar görmüştür.

Vergisel müdahaleler AİHM ve AYM kararlarında kural olarak (mülkiyet hakkının düzenlenmesi ve kontrolü AY md. 35/3 ve AİHS'ye Ek 1 Nolu Protokol md.1/2) incelemesi olarak kabul edilmektedir. Devletin bu tür müdahalelerde de kanuna dayanmadan, kamu yararına dayalı meşru bir amaç gözetmeden ve ölçüsüz müdahalelerde bulunmamaya ilişkin negatif yükümlülükleri ile mülkün korunması (örneğin haczedilen malın devlet ve kamu borçlusunun haklarını gözeterek değerini koruyucu tedbirler alınması) ve etkin hukuk yollarının kurulması ve işletilmesine ilişkin pozitif yükümlülükleri yine mevcuttur

3.3. Özel Hayatın ve Aile Hayatının Korunması (Madde 8).

AİHM, vergi denetimleri ve incelemeleri sırasında kişilerin özel hayatının korunup korunmadığı önem verir. Mahkeme, vergi incelemelerinde yapılan işlemlerin kişisel mahremiyeti ihlal edip etmediği de değerlendirmektedir.

Vergi denetimi amacıyla gelir idaresi, kişilerin mali güçlerine ilişkin doğru göstergelere ulaşabilmek amacıyla özel yaşamlarına müdahale edebilmektedir. Bu durum, AİHS'in 8. maddesinde düzenlenmiş olan özel yaşam hakkına müdahale anlamına gelmektedir. Dolayısıyla söz konusu bu müdahalenin açık, sınırları belli ve öngörülebilir şekilde yasa ile düzenlenmediği ve demokratik toplumda gerekli bir müdahale olmadığı durumlarda AİHM'e göre bu durum özel yaşam hakkına müdahale anlamına gelmektedir.

Funke v. France (1993) davasında AİHM, vergi denetimi sırasında yetkililerin başvuranın özel hayatına müdahale edip etmediğini ve bu müdahalenin orantılı olup olmadığını hususları değerlendirerek Fransa'nın hem özel hayatın korunması hakkını hem de adil yargılanma hakkını ihlal ettiğine hükmetmiştir. Bu karar, devletlerin vergi ve gümrük yetkilerini kullanırken bireylerin temel haklarına saygı göstermesi gerektiğini vurgulamaktadır. Funke v. France davası, AİHM'in vergi ve gümrük denetimlerinde devlet müdahalelerinin sınırlarını belirlemesi açısından önemli bir emsal teşkil etmektedir. Bu dava, devletlerin vergi denetimleri sırasında bireylerin özel hayatına ve adil yargılanma hakkına saygı göstermesi gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle, devlet müdahalelerinin orantılı ve gerekli olması gerektiği prensibi vurgulanmıştır.

Bilindiği üzere, Funke, Fransa'da vergi kaçakçılığı şüphesiyle gümrük yetkilileri tarafından evine baskın düzenleyerek bazı belgeleri talep edilmiş ve Funke, bu belgeleri sunmayı reddetmiştir. Bunun üzerine Fransız makamları, Funke'yi istenen belgeleri ibraz etmediği için cezalandırmıştır. Funke'nin özel hayatına müdahale edildiği ve adil yargılanma hakkının ihlal edildiği iddiasıyla başvuruda bulunması üzerine AİHM, özel hayatın ve aile hayatının korunması (Madde 8) ve adil yargılanma hakkı (Madde 6) ölçütleri ihlal edildiği kanaatine varmıştır. AİHM, gümrük yetkililerinin Funke'nin evine yaptığı baskının ve belgeleri talep etmesinin özel hayatın korunması hakkını ihlal ettiğine karar vermiştir. Buna gerekçe ise, devletin bu tür müdahalelerinin gerekli ve orantılı olması gerektiğini belirtmiştir. Mahkeme Funke'nin özel hayatına yapılan bu müdahale, orantısız ve gereksiz bulunarak Madde 8'in ihlal edildiği sonucuna varmıştır. Diğer taraftan Mahkeme, Funke'ye yönelik yapılan cezanın ve işlemlerin adil bir yargılama süreci ile gerçekleştirilmediğini tespitinde bulunulmuştur.

4. SONUÇ

AİHM, ilke olarak vergiyi kamusal ayrıcalıkların sert çekirdeğinden bir kısmını oluşturduğunu kanaatinde taşımakta olup, vergiye ilişkin başvurulara karşı daha temkinli davranmaktadır. Diğer bir ifadeyle AİHM, vergiye ilişkin başvuruları değerlendirirken, devletlerin vergilendirme politikalarına ve uygulamalarına geniş bir takdir yetkisi tanımaktadır. Ancak, Mahkeme, vergilendirme sürecinde bireylerin temel haklarının ihlal edilip edilmediğini yönünde inceleme yapmaktadır.

AİHM kararlarında kural olarak vergiye ilişkin cezalar adil yargılama hakkı ve mülkiyet hakkı (mülkiyet hakkının düzenlenmesi ve kontrolü AİHS'ye Ek 1 Nolu Protokol md.1/2) yönünde inceler. AİHM, devletin vergisel müdahalelerde kanuna dayanmadan, kamu yararına dayalı meşru bir amaç gözetmeden ve ölçüsüz müdahalelerde bulunmamaya ilişkin negatif yükümlülükleri ile mülkün korunması (örneğin haczedilen malın devlet ve kamu

borçlusunun haklarını gözeterek değerini koruyucu tedbirler alınması) ve etkin hukuk yollarının kurulması ve işletilmesine ilişkin pozitif yükümlülükleri bulunduğuna ilişkin çok sayıda karar vermiştir.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), vergi ve vergi cezalarıyla ilgili davalarda bir dizi kriteri dikkate alır. Bu kriterler arasında en önemlilerinden bazıları şunlardır:

Kanunilik İlkesi: Vergi ve vergi cezalarıyla ilgili yasaların net ve öngörülebilir olması gerekliliği. Yani, kişilerin hangi eylemlerin vergilendirileceğini ve hangi durumların vergi cezasını gerektireceğini önceden bilebilmeleri önemlidir.

Orantılılık İlkesi: Vergi cezalarının suçun ciddiyetine ve suçun işlenme şekline uygun olması gerekir. AİHM, vergi cezalarının ağır olmamasını ve hukuki sürecin ciddiyetini yansıtabilecek şekilde orantılı olmasını bekler.

Hak Etkinliği İlkesi: AİHM, bireylerin vergi davalarında etkin bir şekilde savunma haklarına sahip olmalarını ister. Bu, adil bir yargılanma sürecinin ve bireylerin savunma haklarının güvence altına alınmasının önemli bir parçasıdır.

Retrospektif Etki Yasağı: AİHM, vergi kanunlarının geriye dönük olarak uygulanmasını genellikle kabul etmez. Bu ilke, kişilerin geçmişte yasalara uygun davrandıklarında güvende olmalarını sağlar.

Adil Yargılanma Hakkı: Vergi ve vergi cezalarıyla ilgili davalarda AİHM, adil yargılanma hakkına uygun bir süreç izlenmesini bekler. Bu, tarafsız ve bağımsız bir mahkeme tarafından yürütülen bir yargılama sürecini içerir.

Bu kriterler, AİHM'nin vergi ve vergi cezalarıyla ilgili davaları değerlendirirken dikkate aldığı temel unsurlardan sadece birkaçıdır. Her davada, olayın özgünlüğüne göre diğer faktörler de göz önünde bulundurulabilir.

İstifade edilmiş edebiyat siyahısı

1. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (2014), Kabul Edilebilirlik Kriterlerini Uygulama Rehberi, Avrupa Konseyi/Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi.
2. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (2015), Bir Başvurunun Kabul Edilebilirlik Şartları, Avrupa Konseyi/Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi.
3. Gemalmaz, H. Burak (2015), Anayasa Mahkemesi Bireysel Başvuru Usulünde Mülkiyet Hakkının Uygulanabilirliği Meselesi I: AYM Kararlarının Mülkiyet Hakkının Mevcudiyetinin Dayanağı Olarak Uluslararası Hukuka Açıklık Açısından Eleştirel Değerlendirilmesi, Anayasa Yargısı 32 (2015), s. 379-401
4. Gözler, Kemal (2018), İnsan Hakları Hukuku, 2. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
5. Hakyemez, Yusuf Şevki (2002), Temel Hak ve Özgürlüklerde Objektif Sınır Kavramı ve Düşünce Özgürlüğünün Objektif Sınırları, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi. 57-2: 17-40.
6. Yüce, Mehmet (2019), Vergi Davalarında Bireysel Başvuru Rehberi, 1. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.
7. Yüce, Mehmet (2023), Vergi Yargılama Hukuku, 7. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi.

ÖZET

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), vergiye ilişkin başvuruları değerlendirirken, devletlerin vergilendirme politikalarına ve uygulamalarına geniş bir takdir yetkisi tanımaktadır. Bununla birlikte Mahkeme, vergilendirme sürecinde bireylerin temel

haklarının ihlal edilip edilmediğini inceleme yetkisine sahiptir. AİHM, vergiye ilişkin başvuruları ele alırken özellikle adil yargılama hakkı, mülkiyet hakkı, etkin başvuru hakkı ile özel hayatın ve aile hayatının korunması hususlara dikkatte alınır. AİHM, vergi uyuşmazlıklarının medeni hak ve yükümlülükler kategorisine girdiğini kabul etmese de, bu tür uyuşmazlıklarda yargılamanın bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından yapılması gerektiğini vurgular.

S U M M A R Y

The European Court of Human Rights (ECHR) grants broad discretion to states regarding their taxation policies and practices. However, the Court has the authority to examine whether individuals' fundamental rights are violated during the taxation process. When addressing applications related to taxation, the ECHR particularly considers the right to a fair trial, the right to property, the right to an effective remedy, and the right to respect for private and family life. Although the ECHR does not recognize tax disputes as falling within the category of civil rights and obligations, it emphasizes that such disputes must be adjudicated by an independent and impartial tribunal.

Aliş QASIMOV

Bakı Dövlət Universiteti Hüquq fakültəsinin
Əmək və ekologiya hüququ kafedrasının müdiri,
h.e.d., professor

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏMƏK QANUNVERİCİLİYİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ ZAMANIN TƏLƏBİDİR

Açar sözlər: qanun, normativ hüquqi akt, məcallə, Əmək Məcəlləsi, Azərbaycan Respublikası

Ключевые слова: закон, нормативно – правовой акт, кодекс, Трудовой Кодекс, Азербайджанская Республика

Keywords: law, normative legal act, code, Labor Code, Azerbaijan Republic

Azərbaycan Respublikasında cəmiyyətin sosial, iqtisadi və siyasi həyatında həyata keçirilən irimiqyaslı islahatlar, bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin tam bərqərar olması, hüquqi və demokratik dövlət quruculuğu bütövlükdə həm hüquq sistemində, həm də onun ayrı-ayrı sahələrinə, o cümlədən əmək hüququ sahəsinə özünün müsbət təsirini göstərmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin (“Dövlətin ali məqsədi”) I hissəsinə əsasən, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir (1, s.7). Eyni zamanda, Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və xalqın həyat səviyyəsi qayğısına qalır. Bütün bunlar və formalaşmış olan yeni iqtisadi münasibətlər cəmiyyətdə mövcud olan hüquqla tənzimlənən bütün ictimai münasibətlərin, o cümlədən sosial-əmək münasibətlərinin yenidən tənzimlənməsi zərurətini yaratmışdır. Dövlət isə hüquq sistemində aparılan islahatların dərinləşdirilməsi və mövcud qanunvericilik bazasının daha da təkmilləşdirilməsi zamanı bir tərəfdən onun bazar münasibətləri tələblərinə uyğunluğunu təmin etməli, digər tərəfdən isə öz vətəndaşlarını mümkün risklərdən fəal surətdə müdafiə etmək imkanlarını təmin etməlidir. Onu da qeyd edək ki, bazar münasibətləri şəraitində dövlət özünün mümkün vəzifələri sırasında həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində, o cümlədən əmək sahəsində vətəndaşların əsas (konstitusion) hüquqlarının və qanuni mənafelərinin müdafiəsini və mühafizəsini ön plana çəkir. Belə bir şəraitdə ölkənin iqtisadi və sosial həyatını tənzimləyən qanunvericiliyin keyfiyyətə yeniləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsi bu sahədə aparılan islahatların əsasını təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatlar və əmək bazasının formalaşması şəraitində Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli ilk milli Konstitusiyasının və əmək, sosial və iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin müddəalarına uyğun şəkildə vətəndaşların əmək hüquqlarının və qanuni mənafelərinin real şəkildə həyata keçirilməsi üçün yeni qanunvericilik bazasının yaradılması vacib şərt kimi çıxış edir. 1999-cu il fevralın 1-də qəbul edilmiş və həmin ilin iyulun 1-dən qüvvəyə minmiş sayca

ikinci olan Azərbaycan Respublikasının yeni Əmək Məcəlləsi (bundan sonra qısaca olaraq AR ƏM adlandırılacaqdır) respublikamızda əmək qanunvericiliyi islahatına təkan vermişdir. Əmək qanunvericiliyinin məcəllələşdirilməsi iqtisadi münasibətlərin inkişafına təkan vermiş, əmək və sosial sahələrin inkişafını stimullaşdırmışdır.

Azərbaycan qanunvericisi Əmək Məcəlləsinin elə bir modelini işləyib hazırlamağa cəhd etmişdir ki, o, bazar istiqamətini əhalinin sosial tələbatlarının ödənilməsi istiqaməti ilə ən yaxşı şəkildə əlaqələndirə bilsin (9, s. 4).

Hələ AR ƏM qəbul edilənə qədər görkəmli hüquqşünas alim İ.İ.İsmayılov qeyd edirdi ki, bizim dövlətimiz işçilərin əmək hüquqlarının müdafiəsinin elə mexanizmini işləyib hazırlamalıdır ki, onlar mülkiyyətçi-işəgötürənlərin müxtəlif neqativ niyyətlərinin öhdəsindən gələ bilmək qabiliyyətinə malik olsun (13, c. 4).

AR ƏM-nin qəbul edilməsi ilə ölkəmizin əmək qanunvericiliyi əsasında əmək hüququ nəzəriyyəsinin əldə etdiyi elmi nəticələrin durduğu geniş ümumi müddəalarla daha da zənginləşmişdir. İndi əmək qanunvericiliyinin məqsəd və vəzifələri, əmək qanunvericiliyinin tənzimləmə predmeti kimi əmək münasibətləri və onlarla bilavasitə sıx bağlı olan bu münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin əsas prinsipləri qanunvericiliklə müəyyən olunmuş, əmək sahəsində ayrı-seçkiliyin və məcburi əməyin qadağan edilməsinə xüsusi diqqət yetirilmiş, əmək qanunvericiliyinin sistemi, əmək münasibətlərinin və onlarla bilavasitə bağlı olan digər münasibətlərin fərdi və kollektiv müqavilə ilə tənzimlənməsinin rolu gücləndirilmişdir (8, s. 52).

AR ƏM-nin bəzi üstünlüklərini qeyd etməyi zəruri hesab edirik:

– AR ƏM-nin vəzifələri və prinsipləri, əmək qanunvericiliyində işlədilən əsas məfhumların anlayışı, ƏM-nin məkana, zamana və subyektlərə görə qüvvəsi dəqiq müəyyən olundu;

– Azərbaycan Respublikasının 10 dekabr 1971-ci il ƏQM-dən fərqli olaraq həm işçinin, həm də işəgötürənin əsas hüquqları və vəzifələri ətraflı şəkildə AR ƏM-nin 9, 10, 11 və 12-ci maddələrində təsbit olundu;

– AR ƏM-nə ilk dəfə olaraq “Kollektiv sazişləri” tənzimləyən xüsusi VI fəsil (35-41-ci maddələr) daxil edildi;

– AR ƏM-də ilk dəfə olaraq əmək şəraiti, əmək funksiyası və bunların tətbiqini tənzimləyən hüquq normaları öz əksini tapdı;

– işçilərin və iş yerlərinin attestasiyası ilə bağlı 100-dən artıq normativ hüquqi akt qüvvəsini itirdiyindən AR ƏM-nə bu məsələni tənzimləyən xüsusi fəsil daxil edildi;

– AR ƏM-də ilk dəfə olaraq “əmək haqqına” və “minimum əmək haqqına” leqal anlayışlar verildi;

– AR 1971-ci il ƏQM-ə əsasən yalnız işçinin işəgötürənə (müəssisəyə, idarəyə, təşkilata) vurduğu ziyanın ödənilməsi ətraflı şəkildə tənzimləndiyi halda, işəgötürənin işçi qarşısındakı məsuliyyəti tənzimlənmirdi. Bu gün qüvvədə olan AR ƏM-nin VIII bölməsi (30, 31 və 32-ci fəsillər, 191-206-cı maddələr) işəgötürənin və işçinin qarşılıqlı maddi məsuliyyətini tənzimləyən normaları özündə ehtiva etmişdir;

– AR ƏM-də ilk dəfə olaraq “Kənd təsərrüfatı müəssisələrində işçilərin və ailə kəndli təsərrüfatı üzvlərinin əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri” adlanan xüsusi 39-cu fəsil təsbit edildi (8, s. 52).

Məzmun baxımından qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi ilə əmək münasibətlərinin və onlarla bilavasitə bağlı olan münasibətlərin yetərincə tam tənzimləndiyini söyləmək mümkündür. AR ƏM-nin qəbulundan 25 il keçməsinə baxmayaraq orada hələ də konseptual xarakter daşıyan çatışmazlıqlar, ziddiyyətlər və hətta boşluqlar mövcuddur. Hüquqi-texniki

xarakterli çatışmazlıqları, o cümlədən anlayışlar aparatı ilə bağlı qüsurları da görməmək mümkün deyil. Lakin AR ƏM-də olan qeyri-dəqiqliklərin, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, boşluqların doldurulması və s. qüvvədə olan əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu məqsədlə AR ƏM-nə 108 dəfə əlavə və dəyişikliklər edilmiş, 6 yeni maddə əlavə olunmuş, 8 maddə tamamilə yeni redaksiyada verilmiş və 1 maddə (298-ci maddə) isə Məcəllədən çıxarılmışdır.

Əlbəttə, etiraf etmək lazımdır ki, bir məqalə çərçivəsində AR ƏM-də mövcud olan bütün çatışmazlıqları, ziddiyyətləri və boşluqları göstərərək onların aradan qaldırılması üçün konkret təkliflərin irəli sürülməsi imkan xaricindədir. Lakin onu da qeyd etməyi özümüzə borc bilirik ki, zaman-zaman bu məqalənin müəllifi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyinin mövcud vəziyyəti araşdırılmış, oradakı çatışmazlıqlar, ziddiyyətlər və boşluqlar göstərilmiş, habelə onların aradan qaldırılması üçün konkret təkliflər irəli sürülmüşdür.

1. AR ƏM-nin “Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları” adlanan 68-ci maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən, əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsaslarından biri də “a” bəndində nəzərdə tutulmuş tərəflərdən birinin təşəbbüsüdür. Əmək müqaviləsinə xitam verilməyə çox vaxt işəgötürənlər 68-ci maddənin ikinci hissəsinin “a” bəndinə istinad edirlər. Lakin belə olduğu təqdirdə məlum olmur ki, əmək müqaviləsi kimin – işçinin, yoxsa işəgötürənin təşəbbüsü ilə xitam olunmuşdur.

Əgər əmək müqaviləsi işəgötürən tərəfindən ləğv edilmişdirsə, onda AR ƏM-nin 70-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hansı əsasla ləğv edilmişdir? Çünki bu əsaslardan hər biri ilə əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinin hüquqi nəticələri və ləğv edilməsinin müəyyən olunmuş qaydası tamamilə fərqlidir. Azərbaycan Respublikasının 10 dekabr 1971-ci il tarixli ƏQM-nin eyni adlı 36-cı maddəsinin dördüncü hissəsində fəhlə və qulluqçunun təşəbbüsü ilə (bu Məcəllənin 37-ci maddəsi), müdiriyyətin təşəbbüsü ilə (bu Məcəllənin 38-ci maddəsi) əmək müqaviləsinin pozulması əsasları nəzərdə tutulmuşdur.

Hesab edirik ki, AR ƏM-nin 68-ci maddəsinin ikinci hissəsinin “a” bəndi tamamilə dəyişdirilməli, həmin hissə aşağıdakı kimi verilməlidir:

- “ a) işçinin təşəbbüsü ilə (bu Məcəllənin 69-cu maddəsi);
- b) işəgötürənin təşəbbüsü ilə (bu Məcəllənin 70-ci maddəsi);
- c) əmək münasibətlərinin əslində davam etdiyi və tərəflərdən heç birinin onun dayandırılmasını tələb etmədiyi hallardan başqa, əmək müqaviləsinin müddətinin qurtarması (bu Məcəllənin 73-cü maddəsi);
- ç) əmək şəraitinin əsas şərtlərinin dəyişdirilməsi;
- d) müəssisənin mülkiyyətçisinin dəyişməsi ilə əlaqədar (bu Məcəllənin 63-cü maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilən işçilər);
- e) tərəflərin iradəsindən asılı olmayan hallar (bu Məcəllənin 74-cü maddəsi);
- ə) tərəflərin əmək müqaviləsində müəyyən etdiyi hallar (bu Məcəllənin 75-ci maddəsi).”

Çünki AR ƏM-nin 76-cı maddəsinə əsasən işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinə bu Məcəllənin 68, 69, 70, 73, 74 və 75-ci maddələrində nəzərdə tutulan əsaslardan yalnız biri ilə xitam verilə bilər.

2. AR ƏM-nin “Əmək müqaviləsinin işçi tərəfindən ləğv edilməsi qaydası” adlanan 69-cu maddəsinin adının təkmilləşdirilməsinin iki variantını təklif edirik. Birinci variant ondan ibarətdir ki, AR ƏM-nin 69-cu maddəsi “İşçinin təşəbbüsü ilə əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi” adlandırılсын. İkinci variant isə ondan ibarətdir ki, AR ƏM-nin 69-cu maddəsinin adından “qaydası” sözü çıxarılsın. Çünki AR ƏM-nin 76-cı maddəsinə əsasən AR ƏM-nin 69-cu maddəsi əmək müqaviləsinə xitam verilməsi əsası kimi müəyyən

edildiyindən bu maddə “qayda” kimi qəbul edilir, əmək müqaviləsinə xitam verilməsi üçün “əsas” kimi qəbul edilmir. Bu da öz növbəsində müxtəlif fikir ayrılıqlarının yaranmasına, hətta bəzi hallarda məhkəmə çəkişməsinə səbəb olur.

AR ƏM-nin 69-cu maddəsi ilə bağlı yeri gəlmişkən bir məsələyə də toxunmaq istərdik. Belə ki, bu gün qüvvədə olan AR ƏM-də belə bir suala cavab tapmaq çox çətindir ki, əgər xəbərdarlıq müddəti bitdikdən sonra əmək müqaviləsi ləğv olunmamışdırsa və işçi əmək müqaviləsinin ləğv edilməsini tələb etmirsə, bu müqavilənin taleyi necə olacaqdır. AR 1971-ci il tarixli ƏQM-nin 37-ci maddəsinin (“Fəhlə və ya qulluqçunun təşəbbüsü ilə əmək müqaviləsinin pozulması”) ikinci hissəsində qeyd olunurdu ki, əgər işçi ərizə verdiyi gündən iki ay sonra işdən azad edilməmişsə və özü işi dayandırmamışsa, öz arzusu ilə işdən çıxmaq haqqında ərizə qüvvəsini itirir (4, s. 17). Fikrimizcə, AR ƏM bu boşluğu doldurmaq üçün 69-cu maddəyə aşağıdakı məzmununda 8-ci hissənin əlavə olunmasını məqsədamüvafiq hesab edirik: “8. Əgər xəbərdarlıq müddəti bitdikdən sonra əmək müqaviləsi ləğv olunmamışdırsa və işçi əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinə təkid etmirsə, əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi barədə ərizə qüvvəsini itirir”.

3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir (1, s. 57).

AR ƏM-nin “Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar” adlanan 1-ci maddəsinə əsasən əmək, sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sistemində daxildir (2, s. 24). Deməli, Azərbaycan Respublikasının 19 may 1992-ci ildən üzvü olduğu Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) qəbul etmiş olduğu və ratifikasiya etdiyi Konvensiyaları Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sistemində daxildir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1994-cü il 19 iyul tarixli qərarı ilə BƏT-in “Ödənişli məzuniyyətlər haqqında” 132 nömrəli Konvensiyası (1970-ci il) ratifikasiya olunmuşdur. Həmin Konvensiyanın 6-cı maddəsinə əsasən, rəsmi və ənənəvi bayram və qeyri-iş günləri onların illik məzuniyyət dövrünə düşüb-düşməməsindən asılı olmayaraq, bu Konvensiyanın 3-cü maddəsinin 3-cü hissəsində nəzərdə tutulan illik ödənişli minimum məzuniyyətin bir hissəsi kimi hesaba alınmır (5, s. 396).

Qeyd olunan Konvensiyanın 3-cü maddəsinin 3-cü hissəsinə görə, bir il işləməyə görə məzuniyyət, heç bir halda üç iş həftəsindən az ola bilməz (5, s. 395).

AR ƏM-nin 114-cü maddəsinin 6-cı hissəsinə əsasən, əmək məzuniyyəti dövrünə təsadüf edən iş günü hesab olunmayan bayram günləri məzuniyyətin təqvim günlərinə daxil edilmir və ödənilmir (2, s.100).

AR ƏM-nin 105-1-ci maddəsinə görə, səsvərmə günü və 106-cı maddəsinə görə ümumxalq hüzn günü iş günləri hesab edilmir. Onda belə bir sual yaranır: səsvərmə və ya ümumxalq hüzn günləri əmək məzuniyyəti dövrünə təsadüf edərsə, həmin günlər məzuniyyətin təqvim günlərinə daxil edilib-edilməməlidirmi və yaxud haqqı ödənilib-ödənilməməlidirmi? Təbii ki, bu gün qüvvədə olan AR ƏM-də bu suallara birmənalı cavab vermək mümkün deyildir. Bu isə təcrübədə çoxlu çətinliklər, fikir ayrılıqları yaradır.

BƏT-in “Ödənişli məzuniyyətlər haqqında” 132 nömrəli Konvensiyasının (1970-ci il) 6-cı maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq ümumxalq hüzn günü və səsvərmə günü əmək məzuniyyəti dövrünə düşdükdə əmək məzuniyyətinin müddəti bu günlərin sayı qədər ödənilmədən uzadılmalıdır.

Bu boşluğu aradan qaldırmaq məqsədilə AR ƏM-nin 14-cü maddəsinin 6-cı hissəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif edirik:

“6. Əmək məzuniyyəti dövrünə təsadüf edən iş günü hesab olunmayan bayram günləri, səsvərmə günü və ümumxalq hüzn günü məzuniyyətin təqvim günlərinə daxil edilmir, məzuniyyətin müddəti həmin günlərin sayı qədər uzadılır və ödənilmir”.

4. Əlilliyi olan şəxslərin əmək münasibətləri AR ƏM və “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il 31 may tarixli Qanunu ilə tənzimlənir. Bu iki normativ hüquqi aktlarda hətta bir-birini təkrarlayan normalar da vardır. Əlilliyi olan şəxslərin əmək münasibətlərini tənzimləyən normaların vahid şəkllə salınması məqsədilə AR ƏM-nə “Əlilliyi olan şəxslərin əməyinin tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri” adlı xüsusi bir fəslin daxil edilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik. Onu da qeyd etmək istərdim ki, MDB-yə üzv əksər ölkələrin Əmək Məcəllələrində artıq belə fəsillər mövcuddur. Məsələn, Belarus Respublikasının 26 iyul 1999-cu il tarixli Əmək Məcəlləsinin 6 maddədən ibarət olan 21 fəslə (283-288-ci maddələr) “Əlillərin əməyinin tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri” (14, s. 41-43), Qırğızıstan Respublikasının 25 may 2004-cü il tarixli Əmək Məcəlləsinin 8 maddədən (313-320-ci maddələr) ibarət olan 25-ci fəslə “İşləyən əlillərin əməyinin tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri” (15, s. 151-153) adlanır. Əlbəttə, belə misalların sayını artırmaq olar. Hesab edirik ki, analoji fəslin AR ƏM-ə daxil edilməsinin vaxtı artıq çoxdan gəlib çatmışdır.

5. Bir çox vətəndaşlar digər şəxslərin (vətəndaşların) əməyindən müxtəlif məqsədlər üçün (məsələn, sürücü, dayə, xadimə, gözətçi və s. qismində) istifadə edirlər. Təcrübə göstərir ki, bu şəxslərlə heç bir müqavilə bağlamırlar. Bu da bəzi ciddi mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Çünki AR ƏM-də ev işçilərinin əməyini tənzimləyən normalar mövcud deyil. Bundan başqa AR ƏM-də ev işçiləri ilə əmək müqavilələri bağlayan işəgötürənlər haqqında heç nə deyilmir, halbuki bazar iqtisadiyyatı şəraitində qeyri-müstəqil əməyin bu növündən çox istifadə olunur və ona tələbat isə getdikcə daha da artır. Bu boşluğu doldurmaq üçün AR ƏM-nə “Ev işçilərinin əməyinin tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri” adlanan xüsusi bir fəslin əlavə edilməsini zəruri hesab edirik.

Onu da qeyd etmək istərdik ki, MDB-yə üzv əksər ölkələrin Əmək Məcəllələrində “Ev işçilərinin əməyinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri”nə həsr olunmuş xüsusi fəsillərə və ya maddələrə rast gəlmək mümkündür. Məsələn Rusiya Federasiyası Əmək Məcəlləsinin 49-cu fəslə (310-312-ci maddələr), Belarus Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 25-ci fəslə (304-307-ci maddələr), Qazaxıstan Respublikası Əmək Məcəlləsinin “İşçilərin ayrı-ayrı kateqoriyalarının əməyinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri” adlanan 12-ci fəslinin 136-cı maddəsi (“Ev işçiləri”), Qırğızıstan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 32-ci fəslə (358-360-cı maddələr) və Türkmənistanın Əmək Məcəlləsinin 10-cu fəslə (301-303-cü maddələr) bilavasitə “Ev işçilərinin əməyinin tənzimlənməsi xüsusiyyətləri”nə həsr olunmuşdur (16; 14; 18; 15; 17).

6. AR ƏM-ni “müəssisənin rəhbəri” terminindən istifadə etməsinə baxmayaraq onun legal anlayışını təsbit etməmişdir. AR ƏM-də mövcud olan bu boşluğu doldurmaq və müəssisə rəhbərinin əmək münasibətlərini ətraflı surətdə tənzimləmək zərurəti yaranmışdır. Ona görə də AR ƏM-nin 3-cü maddəsinə aşağıdakı redaksiyada 3-1 bəndinin əlavə edilməsini məqsəduyğun hesab edirik:

“3-1. müəssisənin rəhbəri – qanuna və yaxud müəssisənin təsis sənədlərinə, nizamnaməsinə (əsasnaməsinə) müvafiq surətdə həmin müəssisəyə rəhbərliyi həyata keçirən, o cümlədən onun icra orqanı funksiyalarını təkbaşına həyata keçirən fiziki şəxsdir”.

7. Qanunverici AR ƏM-nin 3-cü maddəsinin dördüncü bəndində “Əmək kollektivi”nə leqal tərif verməklə kifayətlənmişdir. AR ƏM-də əmək kollektivinin “hüquq və vəzifələrini tənzimləyən xüsusi bölmə, yaxud fəsil yoxdur. Lakin əmək kollektivlərinin bir çox hüquqları qüvvədə olan AR ƏM-nin bəzi fəsillərində və normalarında (məsələn, 2-ci, 40-cı, 43-cü və s. fəsillər) təsbitini tapmışdır. Əmək kollektivi haqqında normalar AR ƏM-in müxtəlif fəsillərinə səpələndiyindən, onlar əmək hüquq münasibətlərinin mühüm subyekt kimi əmək kollektivi haqqında tam təsəvvür yaratmır. Ona görə də AR ƏM-nə “Əmək kollektivi” haqqında yeni bir fəslin daxil edilməsini təklif edirik.

8. AR ƏM-nin “İşçilərin və iş yerlərinin attestasiyasının keçirilməsini tənzimləyən hüquq normaları” adlanan IX fəslə AR ƏM-nin III bölməsinin ümumi sistemi ilə qətiyyənlə uzlaşmır. Belə ki, hüquq institutu kimi əmək müqaviləsi bölməsinin tərkibinə yalnız, birincisi, iş qəbul, yəni əmək müqaviləsinin bağlanması qaydasını, ikincisi, onun şərtlərinin dəyişdirilməsi qaydasını, yəni başqa iş keçirmələri və üçüncüsü, əmək müqaviləsinin xitam edilməsi qaydasını tənzimləyən normalar daxildir və attestasiyanın hüquqi tənzimlənməsi məsələləri bu bölmənin çərçivəsinə uyğun gəlir. Buna görə də attestasiya məsələlərini tənzimləyən normaları ayrıca müstəqil bir fəsildə vermək daha məqsədəmüvafiq olardı.

9. İşəgötürən təkbaşına və ya həmkarlar ittifaqı təşkilatı ilə birgə və yaxud onun razılığı ilə lokal normativ aktlar qəbul edir. Məsələn, müəssisədaxili intizam qaydaları, kollektiv müqavilə, məzuniyyət cədvəlləri və s. AR ƏM-nin “İşəgötürənin əsas hüquqları” adlanan 11-ci maddəsində işəgötürənin lokal normativ aktlar qəbul etmək hüququ nəzərdə tutulmamasına baxmayaraq müəssisələrdə belə aktlar qəbul edilir. Ona görə də AR ƏM-nin 11-ci maddəsinə işəgötürənin lokal-normativ aktlar qəbul etmək hüququnu təsbit edən xüsusi bir bəndin əlavə edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Onu da qeyd edək ki, MDB-yə üzv bəzi ölkələrin Əmək Məcəlləsindən fərqli olaraq AR ƏM-də nəinki lokal normativ aktların sistemi öz təsbitini tapmamış, hətta bu anlayışın özü belə mövcud deyildir. Bundan başqa, təəssüf hissi ilə qeyd etmək istərdik ki, AR ƏM-nin normativ hüquqi mənbələr sistemini müəyyən edən 1-ci maddəsi bu sıraya lokal aktları daxil etməmişdir. Əmək hüququnun normativ hüquqi mənbələr sırasına yalnız lokal aktlar deyil, həmçinin kollektiv müqavilələr və sazişlər də daxil edilməmişdir. Hesab edirik ki, qanunvericilikdəki bu boşluğun aradan qaldırılması üçün AR ƏM-nin 1-ci maddəsinə müvafiq əlavələr edilməlidir.

10. AR ƏM-nin “Əmək və icra intizamına əməl edilməsinə görə fərqlənmiş işçilərin mükafatlandırılması” adlanan 185-ci maddəsi, fikrimizcə, uğurlu ifadə olunmamışdır. Birincisi, söhbət həvəsləndirilmədən gətirdiyi halda “mükafatlandırma” termininin işlədilməsi düzgün deyil. Bu termin əmək haqqı, əməyin ödənilməsi ilə bağlı münasibətlərdə işçinin sərf etdiyi əmək səylərinin ekvivalenti kimi tətbiq oluna bilər. İkincisi, göstərilən maddədə əmək və icra intizamından söz açıqlaraq göstərilir ki, işçi müəssisədaxili intizam qaydalarına əməl edilməsinə görə mükafatlandırılmalıdır. AR ƏM-nin 185-ci maddəsinin belə redaksiyası tam aydın deyildir, çünki belə çıxır ki, işçi müəssisədaxili intizam qaydalarına əməl etdiyinə görə həvəsləndirilməyə layiqdir.

Bundan başqa AR ƏM-nin 185-ci maddəsinə aşağıdakı redaksiyada ikinci hissənin əlavə edilməsini məqsədəmüvafiq hesab edirik:

“2. Müəssisədaxili intizam qaydalarında, intizam nizamnamələrində və əsasnamələrində digər həvəsləndirmə tədbirləri də nəzərdə tutula bilər.”

11. AR ƏM-nin 2-ci maddəsinin birinci hissəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi işçilərlə işəgötürənlər arasında yaranan əmək münasibətlərini, habelə onlarla müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanları, hüquqi şəxslər arasında həmin

münasibətlərdən törəyən digər hüquq münasibətlərini tənzim edir (2, s.23). Fikrimizcə, bu maddənin birinci hissəsində qanunverici qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir. Çünki burada söhbətin hansı münasibətlərdən getdiyi qətiyyənlə anlaşılmır. Əgər söhbət işçi və hüquqi şəxs arasında münasibətlərdən gedirsə, hüquqi şəxs həmişə işəgötürən qismində çıxış edir (işəgötürən elə hüquqi şəxsdir), işəgötürən və hüquqi şəxslər arasında yaranan hüquq münasibətlərindən danışmağın mənası yoxdur. Bunlar əmlak münasibətləridir və əmək hüququ ilə tənzimlənmir. Onlar digər hüquq sahəsinin normaları, daha dəqiq ifadə etsək, mülki qanunvericiliklə tənzimlənilir. İkincisi, həmin maddədə əmək münasibətləri ilə bilavasitə sıx bağlı olan digər münasibətlərin sadalanmaması əmək hüququnun tənzimlədiyi ictimai münasibətlərin dairəsinə daxil olan münasibətlərin sayı və adı haqqında fikir müxtəlifliyinə gətirib çıxarır. Buna görə də AR ƏM-nin 2-ci maddəsinin birinci hissəsinin məzmununa dəqiqləşdirici düzəlişlər etməyi zəruri hesab edirik. Bundan başqa hesab edirik ki, sistemin özəyini təşkil edən, sistemyaradıcı amil kimi çıxış edən əsas əmək münasibətinə nisbətən törəmə xarakter daşıyan münasibətlərin növlərini sadalamaq daha düzgün olardı. Bu isə öz növbəsində AR ƏM-nin potensialını xeyli yüksəldər, habelə onun səmərəliliyini daha da artırmış olardı.

12. Əməyin azadlığı və məcburi əməyin qadağan edilməsi haqqında konstitusion prinsiplər və əmək hüququnun prinsipləri, eləcə də BƏT-in “Məcburi, yaxud icbari əmək haqqında” 29 nömrəli Konvensiyasının (1930) normaları başqa işə keçirmə, əmək müqaviləsinin əsas şərtlərinin dəyişdirilməsinə dair normalarda öz əksini tapır və müvafiq təminatlarla tamamlanır. Məsələn, AR ƏM-nin 48-ci maddəsinin altıncı hissəsinə əsasən, əmək münasibətlərinə girən işçidən bu Məcəllədə nəzərdə tutulmamış, habelə işin (vəzifənin) xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməyən əlavə sənədlərin tələb edilməsi qadağandır. Lakin AR ƏM-də işəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsində nəzərdə tutulmayan işlərin görülməsinin tələb edilməsinin qadağan edilməsinə dair norma təsbit edilməmişdir. Halbuki əvvəllər qüvvədə olmuş Azərbaycan SSR-in 1971-ci il ƏQM-nin 28-ci maddəsində həmin norma ayrıca maddə şəklində nəzərdə tutulduğunu nəzərə alaraq AR ƏM-nin “Əmək müqaviləsi” adlanan III bölməsinin VII fəslinə “Əmək müqaviləsi ilə şərtləşdirilməmiş işin görülməsinə tələb etməyin qadağan olunmasını” nəzərdə tutan aşağıdakı məzmununda xüsusi bir maddənin əlavə edilməsinə zəruri hesab edirik: “Bu Məcəllə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, əmək müqaviləsi ilə şərtləşdirilməmiş işin görülməsinə işçidən tələb etmək qadağandır.” (10, s.53).

13. Azərbaycan Respublikası 2000-ci il 24 mart tarixli Qanunla BƏT-in “İcbari əməyin ləğv edilməsi haqqında” 105 nömrəli (1957-ci il) Konvensiyasını ratifikasiya etməsinə baxmayaraq AR ƏM-in 17-ci maddəsi (“Məcburi əməyin qadağan edilməsi”) bu Konvensiyaya uyğunlaşdırılmamışdır. Bu uyğunluğu təmin etmək məqsədi ilə AR ƏM-nin 17-ci maddəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsinə təklif edirik:

“I. Məcburi əmək qadağandır.

II. Hər hansı qayda və üsulla zor işlətməklə, həmçinin əmək müqaviləsinə xitam veriləcəyi hədə-qorxusu, habelə:

– siyasi təsir və ya tərbiyə vasitəsi kimi və ya bərqərar olmuş siyasi, sosial və iqtisadi sistemə zidd olan siyasi baxışların və ya ideoloji məsləklərin mövcudluğuna və ya izhar edilməsinə görə cəza tədbiri kimi;

– iqtisadi inkişafın tələbatları üçün səfərbərlik və əmək qüvvəsindən istifadə üsulu kimi;

– əmək intizamını saxlamaq vasitəsi kimi tətildə iştirak etməyə görə cəza tədbiri kimi;

– irqi, sosial və milli mənsubiyyət və ya məzhəb əlamətinə görə ayrı-seçkilik tədbiri kimi işçini əmək funksiyasına daxil olmayan işi (xidməti) yerinə yetirməyə məcbur etmək qadağandır.

III. Hərbi və ya fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədar müvafiq qanunvericilik əsasında, habelə qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə hökmlərinin icrası zamanı müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qurumun nəzarəti altında yerinə yetirilən işlərdə məcburi əməyə yol verilir.

IV. İşçini məcburi əməyə cəlb edən təqsirkar şəxslər qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyətə cəlb edilirlər.”

14. AR ƏM-nin 60-cı maddəsinə (“İşəgötürənin təşəbbüsü ilə başqa işə müvəqqəti keçirmə”) əsasən, işçi onun razılığı olmadan istehsalat zəruriyyəti və boşdayanma hallarının qarşısını almaq məqsədi ilə bir ay müddətinə müvəqqəti olaraq başqa işə keçirilə bilər (2, s.65).

Göründüyü kimi, AR ƏM-nin 60-cı maddəsində istehsalat zəruriyyəti və boşdayanma halları sadalanmır və onların mənalari açıqlanmır. Hesab edirik ki, bu hallar AR ƏM-də mütləq sadalanmalıdır. Bundan başqa, bir təqvim ili ərzində işəgötürənin bir neçə dəfə işçini öz təşəbbüsü ilə bir ay müddətinə müvəqqəti başqa işə keçirə bilər. Bu baxımdan AR ƏM-nin 60-cı maddəsinə belə bir əlavə olunmasını təklif edirik: “Bu cür keçirməyə dövlətin mühafizəsinin təmin edilməsi üçün, təbii fəlakətin, istehsalat qəzasının qarşısını almaq və ya onların nəticələrini aradan qaldırmaq üçün, bədbəxt hadisələrin, əmlakın tələf olunmasının və ya korlanmasının qarşısını almaq və digər müstəsna hallarda yol verilir.”

15. AR ƏM-nin 47-ci maddəsinin (“Müddətli əmək müqaviləsi bağlanan hallar”) “f” bəndinə əsasən, tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipinə əməl edilməklə onların qarşılıqlı razılığı ilə müddətli əmək müqaviləsi bağlanıla bilər. Təcrübə göstərir ki, əmək funksiyasının yerinə yetirilməsi şərtlərinə görə işin və ya göstərilən xidmətlərin daimi xarakterə malik olduğu qabaqcadan bəlli olduğu hallarda işəgötürənlər AR ƏM-nin 47-ci maddəsinin “f” bəndini rəhbər tutaraq müddətli əmək müqavilələri bağlayırlar. Çox böyük çətinliklər hesabına iş yeri əldə edən vətəndaşın isə buna razılaşmaqdan başqa çarəsi olmur. Başqa sözlə desək, AR ƏM-nin 47-ci maddəsinin “f” bəndi işəgötürənlər tərəfindən sui-istifadə hallarına şərait yaradır. Respublikada kütləvi surətdə müddətli əmək müqavilələrinin işəgötürənin təşəbbüsü ilə əsassız olaraq bağlanması hallarının qarşısının alınması, bununla da daimi iş yerlərinin süni olaraq azaldılması və respublikada layiqli əməyin göstəricilərindən biri olan iş yerlərinin daimiliyinin reallaşdırılması məqsədilə təklif edirik ki, AR ƏM-nin 47-ci maddəsinin “f” bəndi çıxarılsın və ya aşağıdakı redaksiyada verilsin: “f) – iş və ya göstərilən xidmət daimi xarakter daşımadıqda, tərəflərin hüquq bərabərliyi prinsipinə əməl edilməklə onların qarşılıqlı razılığı ilə.”

16) AR ƏM-nin 4-cü maddəsinin üçüncü hissəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının qanunlarında müəyyən edilmiş dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisələrdə çalışmanın yaş həddi elmi müəssisə və təşkilatlar, ali təhsil müəssisələrinə şamil edilmir (2, s. 27). AR ƏM-nin 10-1-ci maddəsinin (“Dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisələrdə çalışmanın yaş həddi”) 10-1.1-ci hissəsinə əsasən, dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisələrdə çalışmanın yaş həddi 65-dir. Əslində belə normanın müəyyən edilməsi AR ƏM-nin 16-cı maddəsinin (“Əmək münasibətlərində ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi”) birinci hissəsi ilə qətiyyətlə uzlaşmır. Orada deyilir ki, əmək münasibətlərində vətəndaşlığına, cinsinə, irqinə, dininə, milliyyətinə, yaşına ... görə işçilər arasında hər hansı ayrı-seçkiliyə yol verilməsi, həmin amillər zəmnində bilavasitə və ya dolayısı ilə imtiyazların və güzəştlərin müəyyən edilməsi, habelə hüquqların məhdudlaşdırılması qəti qadağandır (2, s. 39). Təcrübədə bu müəssisələr məsələ qaldırırlar ki, müəssisənin bütün işçilərinə, o cümlədən əsas fəaliyyət sahəsi ilə əlaqəsi olmayan inzibati və texniki xidmət heyəti işçilərə çalışmanın yaş həddinin şamil edilməməsi heç bir əhəmiyyət daşımır və bu maddənin məqsədlərinə xidmət etmir.

Respublikada məşğulluğun artırılması və gənc kadrların işlə təmin edilməsi problemlərinin həlli məqsədilə AR ƏM-nin 4-cü maddəsinin 3-cü hissəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif edirik: “3) Azərbaycan Respublikasının qanunlarında müəyyən edilmiş dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisələrdə çalışmanın yaş həddi elmi müəssisələrin və ali təhsil müəssisələrinin elmi və elmi-pedaqoji işçilərinə şamil edilmir.”

AR ƏM-nin 4-cü maddəsinin (“Bu Məcəllənin tətbiq edildiyi iş yerləri”) birinci hissəsinə uyğun olaraq, bu Məcəllə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının müvafiq hakimiyyət orqanlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin təsis etdikləri mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq respublikanın ərazisində yerləşən bütün müəssisələrdə, idarələrdə, təşkilatlarda, eləcə də müəssisə yaradılmadan işçilərlə əmək müqaviləsi bağlanmış iş yerlərində ... tətbiq edilir (2, s. 27). Buradan göründüyü kimi, yaş həddinin yalnız dövlət büdcəsindən maliyyələşən elmi müəssisə və təşkilatlar, ali təhsil müəssisələrinə şamil edilməməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinə (“Bərabərlik hüququ”) və AR ƏM-nin 16-cı maddəsinin birinci hissəsinə ziddir.

17. AR ƏM-nin 1-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktların dairəsi təsbit olunmuşdur. Həmin maddəyə əsasən Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sistemi:

- * bu Məcəllədən;
- * Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarından;
- * müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyəti çərçivəsində qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlardan;
- * əmək, sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir (2, s. 23).

AR Konstitusiyasının 147-ci maddəsinin III hissəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasıdır (1, s. 57).

AR Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin I hissəsinə əsasən, Konstitusiya Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlardan biri olmasına baxmayaraq, AR ƏM-nin 1-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası göstərilir. Hesab edirik ki, bu AR ƏM-nin boşluğu kimi qiymətləndirilməlidir. Həmin boşluğun doldurulması üçün AR Konstitusiyası AR ƏM-nin 1-ci maddəsində hökmən göstərilməlidir. İkincisi, AR ƏM-nin hazırkı redaksiyada 1-ci maddəsi çox qüsurludur. Bu qüsuru aradan qaldırmaq üçün onun aşağıdakı redaksiyada verilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik: “1. Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sistemi

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından;
- bu Məcəllədən;
- Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarından;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyəti çərçivəsində qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

2. Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş prinsipləri və normaları, əmək, sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikası əmək qanunvericiliyi sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Üçüncüsü, AR ƏM-nin 1-ci maddəsi “Əmək münasibətlərinin və onlarla bilavasitə sıx bağlı olan digər münasibətlərin tənzimlənməsi mənbələri” adlandırılaraq aşağıdakı redaksiyada verilməsi daha düzgün olardı: “Əmək münasibətlərinin və onlarla bilavasitə sıx bağlı olan digər münasibətlərin tənzimlənməsi mənbələri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;

- əmək haqqında Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri;
- bu Məcəllə;
- Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyəti çərçivəsində qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlar;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq bağlanmış kollektiv müqavilələr, sazişlər və digər lokal normativ hüquqi aktlar.

Dördüncüsü, həmin maddənin layihəsinin ikinci variantı da qəbul oluna bilər. Belə ki, əmək münasibətlərinin və onlarla bilavasitə sıx bağlı olan digər münasibətlərin tənzimlənməsi mənbələri:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından;
- əmək, sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən;
- bu Məcəllədən;
- Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarından;
- Fərmanlardan;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarından;
- müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından;
- kollektiv müqavilə və sazişlərdən;
- lokal normativ aktlardan ibarətdir (6, s. 63-65; 7, s. 49-51).

21. MDB-yə üzv ölkələrin əksəriyyətinin əmək məcəllələrində yerdəyişməni tənzimləyən normalar təsbitini tapmasına baxmayaraq, Azərbaycan SSR-in 1971-ci il tarixli ƏQM-dən fərqli olaraq bu gün qüvvədə olan AR ƏM-də yerdəyişməni tənzimləyən normalar yoxdur. Bu boşluğun doldurulması olduqca zəruridir. Ona görə də AR ƏM-nə aşağıdakı məzmununda yeni bir maddənin əlavə edilməsini zəruri hesab edirik: “Maddə. Yerdəyişmə.

1. Yerdəyişmə – işçinin həmin müəssisədə (işəgötürəndə) başqa iş yerinə, həmin yerdə başqa struktur bölməsinə dəyişdirilməsi, ixtisası, peşəsi və ya əmək müqaviləsində şərtləşdirilmiş vəzifəsi daxilində başqa mexanizmdə və ya aqreqatda işləməyin tapşırılmasıdır.

2. Yerdəyişmə zamanı işçinin razılığı tələb olunmur.

3. Yerdəyişmənin istehsal, təşkilati və ya iqtisadi səbəblərlə əlaqədar olması işəgötürən tərəfindən əsaslandırılmalıdır.

4. Yerdəyişmə zamanı işəgötürən işçini onun səhhətinə mənfi təsir edən işə keçirə bilməz” (13, s. 199).

19. AR ƏM-də “istehsalat zəruriyyəti”nin leqal anlayışı verilmədiyindən AR ƏM-nin 3-cü maddəsinə (“Bu Məcəllədə istifadə edilən əsas anlayışlar”) aşağıdakı məzmununda 9-1 bəndinin əlavə edilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik:

“9-1. istehsalat zəruriyyəti – qabaqcadan gözlənilməyən fəvqəladə (fors major) halların yaranması nəticəsində müəssisənin (işəgötürənin) istehsal prosesinə mənfi təsir göstərən və onun normal işinin asılı olduğu hər hansı təxirə salınmayan işin təcili olaraq yerinə yetirilməsinin zəruriliyi”.

İstehsalat zəruriyyətinin tərəfimizdən təklif olunmuş bu tərfi BƏT-in “Məcburi, yaxud icbari əmək haqqında” 29 nömrəli Konvensiyasının (1930-cu il) müddəalarına əsaslanır.

20. Fikrimizcə, AR ƏM-nin 60-cı maddəsinin (“İşəgötürənin təşəbbüsü ilə başqa işə müvəqqəti keçirmə”) adı da dəyişdirilməlidir, çünki “işəgötürənin təşəbbüsü” termini bu normanın əsas məqsədini və mahiyyətini əks etdirmir. Azərbaycan SSR-in 1971-ci il ƏQM-in

32-ci maddəsinə qayıtmaq, yaxud “İstehsalat zəruriyyəti olduqda başqa işə müvəqqəti keçirmə” kimi daha yığcam ad vermək zəruridir.

AR ƏM-nin 60-cı maddəsinin aşağıdakı yeni layihəsini təklif edirik.

“Maddə 60. İstehsalat zəruriyyəti olduqda başqa işə müvəqqəti keçirmə

1. Fövqəladə, fors-major hallarla (səbəblərlə): təbii və ya texnogen xarakterli fəlakət, istehsalat qəzası, yanğın, zəlzələ, sel, daşqın, uçqun, epidemiya, yaxud epizootiya ilə şərtlənən və digər təbii fəlakətlər zamanı istehsalat zəruriyyəti halında işəgötürən işçini bir təqvim ili ərzində bir ay müddətinə başqa işə müvəqqəti keçirə bilər. Bu halda işçi onun səhhətinə başqa işə müvəqqəti keçirə bilər. Bu halda işçi onun səhhətinə mənfəətli təsir edən, habelə aşağı ixtisaslı işə keçirilə bilməz.

2. Başqa işə keçirilmə müddətində işçinin əməyi görülən işin müqabilində, lakin əvvəlki işindəki orta əmək haqqından aşağı olmamaqla ödənilir.

3. Aşağı ixtisaslı başqa işə müvəqqəti keçirilmə zamanı işçinin razılığı tələb olunur. Bu zaman işçinin əməyi həmin yerdə yerinə yetirilən işə görə, lakin əvvəlki iş üzrə orta əmək haqqından aşağı olmamaqla ödənilir.

4. İşçinin istehsalat zəruriyyəti ilə əlaqədar başqa işə müvəqqəti keçirilmədən imtina etməsi halında onunla əmək müqaviləsi bu Məcəllə ilə nəzərdə tutulmuş əsaslarla və qaydalarla ləğv oluna bilər.”

AR ƏM-nə aşağıdakı məzmununda yeni bir maddənin əlavə edilməsi məqsədamüvafiq hesab edilir:

“Maddə 60-1. İqtisadi və ya təşkilati xarakterli boşdayanma ilə əlaqədar başqa işə keçirmə

1. Boşdayanma istehsalat (avadanlığın, mexanizmlərin sıradan çıxması, xammalın, materialların, elektrik enerjisinin və s. olmaması) və ya təşkilati xarakterli səbəblərə görə, habelə işəgötürənə məlum olmayan, o cümlədən üzrlü səbəblərdən işçinin (işçilərin) işdə olmaması ilə şərtlənən müəssisənin işinin müvəqqəti dayandırılmasıdır.

2. Belə başqa işə keçirmə işəgötürən tərəfindən yalnız işçinin razılığı ilə və işçinin peşəsi, vəzifəsi, ixtisası nəzərə alınmaqla bir təqvim ili ərzində bir ay müddətinə həyata keçirilə bilər.

3. Boşdayanma halında işçi özünün razılığı ilə başqa, o cümlədən özünün peşəsi, ixtisası, vəzifəsi üzrə olmayan aşağı azmaşlı işə keçirildikdə onun əvvəlki iş üzrə orta əmək haqqı saxlanılır.”

Qeyd edək ki, Azərbaycan SSR-in 1971-ci il ƏQM-də və keçmiş sovet respublikalarının ƏQM-də belə başqa işə keçirmə istehsalat zəruriyyətinin növlərindən birinə aid olub, işçinin razılığı olmadan həyata keçirilirdi. Təklif etdiyimiz yeni maddənin prinsipial fərqi məhz bundan ibarətdir (13, s. 202-203).

18. AR ƏM-nin “Başqa işə keçirmə” adlanan 59-cu maddəsinin tamamilə yeni redaksiyada verilməsini təklif edirik: “Maddə 59. Daimi başqa işə keçirmə.

Daimi başqa işə keçirmə həm işəgötürənin, həm də işçinin təşəbbüsü ilə aşağıdakı hallarda mümkündür:

1. İşçinin əmək funksiyasının dəyişdirilməsi, yəni başqa vəzifə, peşə, ixtisas üzrə işin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar.

2. Əmək şərtlərini (əməkhaqqının məbləği, əmək və istirahət rejimi, zərərli, yaxud normal əmək şəraiti və s.) əsaslı surətdə dəyişdirən işlərin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar.

3. Həmin işəgötürənin başqa ərazidə yerləşən struktur bölməsinə işə keçirmə.

4. Daimi başqa işə keçirmənin bütün növlərinə yalnız işçinin yazılı razılığı ilə, həmçinin əmək müqaviləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməklə və ya yeni əmək müqaviləsi

bağlanılmaqla yol verilir və bu zaman işçi onun səhhətinə mənfi təsir edən işə keçirilə bilməz.”

22. AR ƏM-nin 245-ci maddəsinin birinci hissəsinə əsasən, hamilə, 14 yaşına çatmamış uşağı, yaxud 18 yaşınadək əlilliyi müəyyən edilmiş uşağı olan, habelə tibbi rəy əsasında xəstə ailə üzvünə qulluq edən qadınların xahişi ilə işəgötürən onlara işlənmiş vaxta mütənasib əmək haqqı ödənilən natamam iş günü və ya natamam iş həftəsi müəyyən etməlidir. Bu halda qadının gündəlik və ya həftəlik iş vaxtının müddəti tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir (2, s. 173).

Onda sual olunur. Məgər yuxarıda göstərilən kateqoriyadan olan qadın işçi işəməz əmək haqqı sistemində işləyirsə, onun AR ƏM-nin 245-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş natamam iş günü və ya natamam iş vaxtından istifadə etmək hüququ yoxdurmu? Vardırsa, onun əmək haqqı necə ödənilməlidir? Fikrimizcə, qanunverici burada diqqətsizliyə yol vermişdir və nəticədə AR ƏM-də boşluq yaranmışdır. Göstərilən boşluğu aradan qaldırmaq üçün AR ƏM-nin 245-ci maddəsinin birinci hissəsindəki “işlənmiş vaxta mütənasib” sözlərindən sonra “və ya işin faktiki hasilatına görə” sözlərinin əlavə edilməsini təklif edirik.

23. AR ƏM-nin 117-ci maddəsinin birinci hissəsində nəzərdə tutulmuş uşaq qadınların əlavə məzuniyyətləri məqsədli təyinatına görə əmək məzuniyyəti rubrikasına aid olmayıb sosial məzuniyyətlər sistemində, yəni AR ƏM-nin on doqquzuncu XIX fəslinə aiddir. Ona görə də bu məzuniyyət növünün “sosial məzuniyyətlər” fəslinə keçirilməsini məqsədemüvafiq hesab edirik. Çünki uşaq qadınlara verilən əlavə məzuniyyətin əmək məzuniyyəti ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Digər tərəfdən isə qadınların uşağı olması üçün ona əmək məzuniyyətinin verilməsi AR ƏM-nin 113-cü maddəsinin birinci hissəsində göstərilən əsaslarla qətiyyən uzlaşmır.

24. AR ƏM-də təsdiq olunmuş məzuniyyət cədvəllərinin həm işçi, həm də işəgötürən üçün məcburiliyini təsbit edən norma nəzərdə tutulmamışdır. Ona görə də hesab edirik ki, AR ƏM-də belə bir normanın verilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Bu məqsədlə AR ƏM-nin 133-cü maddəsinə aşağıdakı məzmununda 2-1 hissəsinin əlavə edilməsini təklif edirik: “2-1. Əmək məzuniyyətinin növbəlilik cədvəli həm işçi, həm də işəgötürən üçün məcburidir və birtərəfli qaydada dəyişdirilə bilməz.”

25. AR ƏM-nin 62-ci maddəsinin üçüncü hissəsinə görə, üzrlü səbəbdən icbari ilkin və ya vaxtaşırı tibbi müayinədən keçməyən işçilər işdən kənarlaşdırıldıqda, onlara işdən kənar edildiyi vaxt ərzində boşdayanma qaydasında əmək haqqı ödənilməsinə baxmayaraq belə işçilərin işdən kənarlaşdırıldığı dövrün əmək məzuniyyətinə hüquq verən əmək stajına daxil edilib-edilməməsi açıq qalmışdır. Qanunvericilikdə olan bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün AR ƏM-nin 132-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda “d” bəndinin əlavə edilməsini təklif edirik: d) üzrlü səbəblərdən (işçinin təqsiri olmadan) icbari ilkin və ya vaxtaşırı tibbi müayinədən keçməyən işçilərin işdən kənarlaşdırıldığı dövr”.

26. Qanunvericilikdə olan digər bir boşluq işçinin üzrsüz səbəblərdən işdə olmadığı dövrlərin əmək məzuniyyətinə hüquq verən əmək stajına daxil olunub-olunmaması ilə əlaqədardır. Belə ki, AR ƏM-nin 132-ci maddəsində bu suala cavab tapmaq çox çətindir. Ona görə də qeyd olunan məsələnin dəqiq hüquqi tənzimlənməsi məqsədilə AR ƏM-nin 132-ci maddəsinin birinci hissəsinə aşağıdakı məzmununda “e” bəndinin əlavə edilməsini məqsəduyğun hesab edirik: “e) işçinin üzrsüz səbəblərdən işdə olmadığı dövr”.

27. AR ƏM-in 132-ci maddəsinin ikinci hissəsində belə bir suala da cavab tapmaq çətindir ki, işçinin xahişi ilə müəyyən müddətə verilən ödənişsiz məzuniyyətlər əmək məzuniyyətinə hüquq verən əmək stajına daxildirmi? AR ƏM-dən fərqli olaraq MDB ölkələrinin bəzilərinin ƏM-də bu məsələ ətraflı surətdə tənzimlənir.

Ona görə də gələcəkdə yarana biləcək hər hansı mübahisədən qaçmaq və AR ƏM-ni təkmilləşdirmək məqsədilə 132-ci maddənin ikinci hissəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif edirik: “2. Əmək məzuniyyətinə hüquq verən əmək stajına aşağıdakı dövrlər daxil edilmir:

a) bu Məcəllənin 127-ci maddəsində nəzərdə tutulan qismən ödənişli sosial məzuniyyət müddəti;

b) işçinin xahişi ilə 14 təqvim günündən artıq olan müddətə verilən ödənişsiz məzuniyyət müddəti.”

28. AR ƏM-nin 134-cü maddəsində işçinin təşəbbüsü ilə əmək məzuniyyətinin başqa vaxta keçirilməsinə yol verilən hallar təsbit olunmuşdur. Hesab edirik ki, AR ƏM-nin bu normasının da təkmilləşdirilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Çünki real həyatda elə hallar vardır ki, onlar mövcud olduqda əmək məzuniyyəti hökmən başqa vaxta keçirilməlidir. Bu hallar isə təəssüflər olsun ki, AR ƏM-in 134-cü maddəsinin üçüncü hissəsində təsbit olunmamışdır. Məsələn, işçinin əmək məzuniyyəti ödənişli təhsil məzuniyyəti ilə üst-üstə düşdükdə; işçi qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada işdən ayrılmaqla dövlət və ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə cəlb edildikdə; məzuniyyət üçün orta əmək haqqı müəyyən olunmuş müddət ərzində ödənilmədikdə və s. Ona görə də hesab edirik ki, AR ƏM-nin 134-cü maddəsinin üçüncü hissəsinə aşağıdakı məzmununda “ç”, “d” və “e” bəndləri əlavə edilməlidir:

“ç) əmək məzuniyyəti ödənişli təhsil məzuniyyəti ilə üst-üstə düşdükdə;

d) işçi qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada işdən ayrılmaqla dövlət və ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə cəlb edildikdə;

e) məzuniyyət üçün orta əmək haqqı müəyyən olunmuş müddət ərzində ödənilmədikdə”.

29. AR ƏM-nin 134-cü maddəsinin birinci hissəsində deyilir ki, tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə əmək məzuniyyətinin istifadə edilməyən hissəsi növbəti iş ili üçün verilən əmək məzuniyyəti ilə birləşdirilə bilər. Hesab edirik ki, bu norma AR ƏM-nin 134-cü maddəsinin mahiyyətinə uyğun olmadığından oradan çıxarılaraq “əmək məzuniyyətinin hissələrə bölünməsi və məzuniyyətdən geriçağırma qaydası” adlanan 137-ci maddəsində müstəqil beşinci hissə kimi təsbit olunmalıdır.

30. AR ƏM-nin 134-cü maddəsinin dördüncü hissəsinə əsasən, işçiyə əmək məzuniyyətinin müəyyən edilmiş növbədə nəzərdə tutulan vaxtda verilməsinin istehsalın, işin, xidmətlərin normal gedişinə xələl gətirə biləcəyi hallarda işgötürənin təşəbbüsü və işçinin razılığı ilə əmək məzuniyyəti başqa vaxta keçirilə bilər. Bu normada işçinin razılığının ifadə forması müəyyən edilməmişdir. Gələcəkdə yarana biləcək mübahisəli vəziyyətdən qaçmaq üçün AR ƏM-nin 134-cü maddəsinin dördüncü hissəsindəki “işgötürənin təşəbbüsü və işçinin razılığı” sözlərinin “işçinin yazılı razılığı və yalnız işgötürənin əsaslandırılmış əmri (sərəncamı, qərarı)” sözləri ilə əvəz olunmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

31. AR ƏM-nin qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar qüvvədən düşmüş Azərbaycan Respublikası ƏQM-nin 73-cü maddəsinin ikinci abzasında deyilirdi:

“Hər il verilən məzuniyyət aşağıdakı hallarda başqa vaxta keçirilməli və ya uzadılmalıdır: – işçi əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdikdə...” (4, s. 46-47).

Azərbaycan Respublikası ƏQM-nin 73-cü maddəsinin müəyyən etdiyi normalardan aydın olurdu ki, işçi məzuniyyətə getməmişdən əvvəl əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirərsə, onun məzuniyyəti başqa vaxta keçirilir və yaxud işçi məzuniyyətdə olduğu vaxt xəstələnərsə, onun məzuniyyəti məzuniyyətə düşən günün (günlərin) sayı qədər uzadılırdı və ya başqa vaxta keçirilirdi.

Lakin bu gün qüvvədə olan AR ƏM-in 134-cü maddəsinin məzmununa görə işçi məzuniyyətə çıxanadək əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirərsə, onun əmək məzuniyyəti başqa vaxta keçirilməlidir, lakin işçi məzuniyyətdə olduğu vaxtda əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirərsə, məzuniyyət dövrünə düşən xəstəlik müddəti qədər əmək məzuniyyətinin uzadılması və ya başqa vaxta keçirilməsi müəyyən edilməmişdir.

“Ödənişli məzuniyyətlər haqqında” BƏT-in 132 nömrəli Konvensiyasının (1970-ci il) 6-cı maddəsinin ikinci hissəsində göstərilir ki, hər bir ölkənin səlahiyyətli hökumət orqanı və ya digər müvafiq orqan tərəfindən müəyyən edilmiş şərtlərə uyğun olaraq xəstəlik və ya bədbəxt hadisələr üzündən əmək qabiliyyətinin itirildiyi dövr bu Konvensiyanın üçüncü maddəsinin üçüncü bəndində nəzərdə tutulan illik ödənişli minimum məzuniyyətin bir hissəsi kimi nəzərə alınmaya bilər (5, s. 396).

Ancaq nədənsə AR ƏM qəbul edilərkən, bu mühüm məsələ ilə əlaqədar məcəllədə müvafiq norma müəyyən edilməmişdir. Buna görə də təklif edirik ki, AR ƏM-nin 111-ci maddəsinin ikinci hissəsi üçüncü hissə hesab edilsin və ikinci hissə aşağıdakı redaksiyada verilsin: “2. İşçi məzuniyyətdə olduğu dövrdə xəstələnərsə və ya zədə alınması nəticəsində əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirərsə, bu günlərin sayı qədər əmək məzuniyyəti uzadılır və ödənilmir və yaxud işçinin arzusu ilə başqa vaxtda istirahət günləri verilir.”

32. AR ƏM-nin 137-ci maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən, müstəsna hallarda – istehsalatda baş vermiş qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılması, habelə təxirəsalınmaz işlərin görülməsi zərurəti olduqda əmək məzuniyyətində olan işçi ancaq onun razılığı ilə məzuniyyətdən geri çağırılmalıdır (2, s. 114). Lakin qanunverici bu zaman işçinin razılığının ifadə formasına nədənsə heç bir önəm verməmişdir. Bu da işçinin telefonla məzuniyyətdən geri çağırıldığı və şifahi formada razılıq verdiyi, bu faktın sənədli təsdiqini tapmadığı mübahisəli vəziyyətlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Buna görə də AR ƏM-nin 137-ci maddəsinin ikinci hissəsindəki “işçi ancaq onun razılığı ilə” sözlərinin “işçi ancaq onun yazılı razılığı ilə” sözləri ilə əvəz edilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik.

33. İşçi məzuniyyətdən geri çağırılmaq barədə işəgötürənin təklifini rədd edə bilər. İşəgötürənin bu təklifindən imtina əmək intizamının pozulması kimi qiymətləndirilə bilməz. Bu baxımdan hesab edirik ki, AR ƏM-nin 137-ci maddəsinin ikinci hissəsinə aşağıdakı məzmununda əlavə edilməlidir: “Əmək məzuniyyətindən geri çağırılma barədə işəgötürənin təklifindən imtina etmək əmək intizamının pozulması hesab olunmur və işçi barəsində hər hansı intizam tənbeh tədbiri tətbiq olunma bilməz.”

34. İşçi müvafiq iş ilində əmək məzuniyyətindən istənilən səbəbdən istifadə etmədikdə ona həmin iş ili (iş illəri) üçün istifadə edilməmiş əmək məzuniyyətinə görə müəyyən olunmuş qaydada və məbləğdə kompensasiya ödənilir (AR ƏM-nin 135-ci maddəsinin ikinci hissəsi).

Hesab edirik ki, işçilərin elə kateqoriyaları vardır ki, onların əmək məzuniyyətinin pulla kompensasiya olunması məqsəduyğun deyildir. Məsələn, əmək şəraitinə və əmək funksiyasının xüsusiyyətlərinə görə əlavə məzuniyyət hüququ olan işçilərin, hamilə qadınların, yaşı 18-dən aşağı olan işçilərin və s. Ona görə də AR ƏM-nin 135-ci maddəsinə aşağıdakı məzmununda üçüncü hissənin əlavə olunmasını təklif edirik:

“3. Əmək şəraitinə və əmək funksiyasının xüsusiyyətlərinə görə əlavə məzuniyyət hüququ olan işçilərin, hamilə qadınların, yaşı 18-dən aşağı olan işçilərin bir iş ilindən artıq dövrün əmək məzuniyyətinin verilməməsi, bu maddənin ikinci hissəsində nəzərdə tutulmuş qaydada və məbləğdə kompensasiya olunması və ya onun başqa iş ilinə keçirilməsi qadağandır.”

35. AR ƏM-nin 144-cü maddəsinin üçüncü hissəsinə əsasən, əmək münasibətlərinə xitam verilməyə bu Məcəllənin 115 və 116-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş əlavə məzuniyyətlərə, təhsil və yaradıcılıq məzuniyyətlərinə, habelə sosial məzuniyyətlərə görə pul əvəzi verilmir (2, s. 118).

AR ƏM-nin 144-cü maddəsinin ikinci və üçüncü hissələrinin təhlili nəticəsində belə bir qənaətə gəlik ki, bu norma AR Konstitusiyasının 25, 37-ci maddələrinə və 149-cü maddəsinin birinci hissəsinə uyğun deyildir, yəni bu normaya görə yalnız əsas məzuniyyətin pulla əvəz olunması müddəası işçinin konstitusional istirahət hüququnu məhdudlaşdırır.

Əmək məzuniyyəti əsas və əlavə hissələrdən ibarətdir və bu məzuniyyətlərə hüququ işçi müəyyən zaman kəsiyində işləməklə nail olur, yəni bu məzuniyyət heç də elə-belə işçiyə bəxş olunmur. Ona görə də işçi ilə əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin səbəbindən və əsasından asılı olmayaraq işçiyə işdən çıxan gündə hər hansı şərt və ya məhdudiyət qoyulmadan istifadə etmədiyi bütün iş illərinin həm əsas, həm də əlavə məzuniyyətlərinə görə pul əvəzi ödənilməlidir. AR ƏM-nin 144-cü maddəsinin ikinci hissəsinin norması əmək məzuniyyəti yalnız bir hissədən – əsas məzuniyyətdən ibarət olan işçi barəsində, yəni əlavə məzuniyyətə hüququ olmayan işçi barəsində tətbiqi ədalətli görünə bilər. O işçilər ki, həm əsas, həm də əlavə məzuniyyət hüququna malikdirlər, onlar barəsində bu normanın tətbiqi işçilərin subyektiv konstitusional istirahət hüququnu məhdudlaşdırır. Bu məhdudiyəti aradan qaldırmaq üçün AR ƏM-nin 144-cü maddəsinin ikinci hissəsində “əsas məzuniyyətlərinə” sözlərinin “əmək məzuniyyətlərinə” sözləri ilə əvəz olunmasını, həmin normanın üçüncü hissəsindəki “bu Məcəllənin 115 və 116-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş əlavə məzuniyyətlərə” sözlərinin çıxarılmasını təklif edirik (11, s. 507-508; 3, s. 631-632).

Yuxarıda qeyd olunanlar bir daha təsdiq edir ki, qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin təkmilləşdirilməsi zamanın tələbidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 63 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2023, 284 s.
3. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin Elmi-praktik Kömmentariyası / prof. A.M.Qasimovun məsul redaktorluğu ilə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 1100 s.
4. Azərbaycan SSR Əmək Qanunları Məcəlləsi. Bakı: Azərneşr, 1972, 166 s.
5. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı. Konvensiyalar və tövsiyələr. Bakı, 1996, 633 s. (s. 394-401)
6. Əkbərli Ü.A. Əmək hüququ. Mühazirə mətnləri: Dərs vəsaiti. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 964 s.
7. Əkbərli Ü.A. Əmək hüququnun əsasları: Dərs vəsaiti. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 484 s.
8. Qasimov A.M. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin “kosmetik təmirə” ehtiyacı vardır // Qanun, Bakı, 2012, № 2, s. 57-63
9. Qasimov A.M. Azərbaycan Respublikasının əmək hüququnda qarşılıqlı maddi məsuliyyət: Hüquq elm. Dokt. Dis. ... avtoreferatı. Bakı, 2003, 52 s.
10. Qasimov A.M. Azərbaycan Respublikası əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinin bəzi məsələləri/“Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi problemləri” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2005, s. 41-59
11. Qasimov A.M. Əmək hüququ: Dərslik. Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, 2016, 840 s.

12. Qasimov A.M., Cəfərov Z.İ., Nəmidli G.B. Başqa iş keçirmənin hüquqi tənzimlənməsi: Monoqrafiya. Bakı: Qanun, 2015, 224 s.
13. Исмаилов И.И. Проблемы трудового законодательства Азербайджанской Республики и пути его изучения в системе неирерывного образования (теоретические и практические аспекты): Монография. Баку: Митарджим, 1998, 324 с.
14. Трудовой кодекс Республики Беларусь. Минск: Амалфея, 2022, 228 с.
15. Трудовой кодекс Кыргызский Республики. Бишкек: Академия, 2010, 200 с.
16. Трудовой кодекс Российский Федерация. М.: Проспект, 2023, 320 с.
17. Трудовой кодекс Туркменистана. Ашхабад: Туркменская государственная издательская служба, 2020, 469 с.
18. Трудовой кодекс Республики Казакстан. Алматы: LEM, 2022, 309 с.

Алыш Гасымов
Заведующий кафедрой Трудового и экологического права
Юридического факультета Бакинского Государственного Университета,
д.ю.н., профессор

Совершенствование трудового законодательства
Азербайджанской Республики – требование времени

Р Е З Ю М Е

В статье указываются недостатки, противоречия и пробелы Трудового Кодекса Азербайджанской Республики, а также выдвигаются обоснованные предложения для их устранения. По мнению автора, совершенствование действующего ТК АР позволит более надежным способом защищать и охранять конституционное право граждан на труд.

Alish Gasimov
Head of the Department of Labor and Environmental Law
of the Faculty of Law of Baku State University, Doctor of Law, Professor

Improving the labor legislation of the
Republic of Azerbaijan is the modern challenge

S U M M A R Y

The article analyzes the advantages and existing gaps, collisions of the Labor Code of Azerbaijan republic, adopted on February 1, 1999 and entered into force on July 1, as well as justified proposals for eliminating these gaps and contradictions are put forward. According to the author, improving of the current Labor Code of Azerbaijan Republic will create conditions for more reliable protection of the constitutional right to labor of citizens.

İSLAM MƏDƏNİYYƏTİNDƏ İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARI İDEYASI ALİ DƏYƏR KİMİ

Açar sözlər: İslam, insan hüquqları, azadlıq, bərabərlik, bəyannamə, vicdan azadlığı

Ключевые слова: Ислам, права человека, свобода, равенство, декларация, свобода совести.

Keywords: İslam, human rights, freedom, equality, declaration, freedom of conscience

Müasirliyin, mədəniyyətin, inkişaf etmiş cəmiyyətin meyarı kimi müəyyən edilən və yaşadığımız dövrün ən yüksək dəyərlərindən biri sayılan «İnsan hüquqları» mövzusu çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnsan hüquqlarına tarixi perspektivdən və müasir dövr mövqeyindən baxıldığında bu məsələnin islam hüquq tarixində və mədəniyyətində yeri və rolu təhrif olunmuşdur. Uzun illər islam tarixi və hüququnun lazımi səviyyədə təbliğ edilməməsi bu dində olan ümumbəşəri dəyərlərə münasibətin obyektiv olmamasına gətirib çıxarmışdır. Hazırkı dövrdə dinlərarası dialoqun labüdlüyü, eləcə də islamın demokratik prinsip və dəyərləri ilə bağlı həqiqətlərin bütün bəşəriyyətə çatdırılmasının vacib olduğu bir şəraitdə bu məsələlərin tədqiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İnsan hüquqlarının dünyada ancaq bir çox qərb mütəfəkkir və filosoflarının təfəkkürlərindən doğduğu və böyük mübarizələr nəticəsində əldə edildiyi iddia edilməkdədir. Buna görə də islam tarixində bütün insanlığı maraqlandıran insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı ideyalar, düşüncə və prinsiplər olduğu halda bunlardan qətiyyətlə heç bir mənbədə söz edilmir. Əslində isə bu anlayışın dünyada ilk dəfə ilahi əmrlər çərçivəsində yarandığını, din fərqi müəyyən etmədən insanlara bugünkü anlamda «insan hüquqları» dediyimiz bir sıra haqların tanındığını qeyd etmək lazımdır. İslam aləmində Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) dövründə, yəni miladi VII əsrdə hazırlanan «Mədinə Anayasası», ilk insan hüquq və azadlıqları Bəyannaməsi deyə biləcəyimiz «Vida xütbəsi», o cümlədən də Quran və Sünnənin göstərişləri bugünkü mənasıyla insan hüquq və azadlıqlarını təsbit və təyin etmişdir.

Peyğəmbər əfəndimizin «Vida xütbəsi»ndə söylədiyi ən mükəmməl fikirlərdən biri də aşağıdakı kimidir: «İnsanlar darağın dişləri kimi bir-birinə bərabərdir. Bir irqin digər irq üzərində üstünlüyü yoxdur. İnsanların bir-birindən üstünlüyü onların öz əllərində olmayan özəlliklərinə deyil, öz əllərində olan fəzilətlərinə, təqvalarına və əxlaqlarına bağlıdır». Demək ki, on dörd əsr öncə islam insanların doğulduğu andan bərabər, azad olduqlarını və çoxlu sayda hüquqlara malik olduqlarını bəyan etmişdir.

Bu gün humanizm adı altında insan hüquq və azadlıqları bütün sahələrdə ön plana çəkilir. Hər şeydə olduğu kimi öz mədəniyyətimizi unudub, İslamın insana baxışına on üç əsr sonra

ancaq səthi yanaşan, bəlkə də İslamdan əxz edilən Qərb mədəniyyətindən bu anlayışı almağa çalışırıq.

Qərb ölkələrində insan haqlarından danışa bilmək üçün Qərb dövlətlərinin hüquq tarixinə diqqət yetirməyimiz lazımdır. İnsan hüquqları ideyasının tarixi kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır. Stoisizm və digər qədim yunan fəlsəfi məktəbləri, həmçinin Qədim Romada Siseron və onun davamçıları insan azadlığını, insanın şəxsi həyatını ictimai mənafeədən və dövlətin siyasi maraqlarından üstün tutmuşlar. Bəziləri Qədim Yunanıstanda mövcud olan demokratiyanı «İnsan hüquq və azadlıqlarının başlanğıcı» olaraq dəyərləndirir. Halbuki Yunan demokratiyası sadəcə azlığın hökmranlığına qarşı çoxluğun müqavimətinin ifadəsi, aristokratların hakimiyyətinin doğurduğu yoxsulluq və istibdada qarşı cavab reaksiyası kimi yayılmağa başladı. Təsadüfi deyil ki, qədim yunan və Roma filosofları hakimiyyətlə və başqa şəxslərlə münasibətdə azadlığı, bərabərliyi yalnız azad vətəndaşlara aid edirdilər.

Azadlığın beşiyi sayılan İngiltərədə 1215-ci il tarixli «Böyük Azadlıqlar Xartiyası» adlanan yazılı sənədin qəbul edilməsindən etibarən azadlıqdan bəhs edilməyə başlayır. Bu sənəddə sadəcə hakimiyyət ilə xalq, əsilzadələr ilə din adamları arasında tarazılıq az da olsa təsdiq edilir. Ancaq insan hüquq və azadlıqları tam olaraq təsbit edilməmişdir. «Maqna Carta» kimi tanınan bu sənəd 63 bənddən ibarət olub, «Krallığımızın bütün azad insanlarına» sözləri ilə başlanırdı. Bu sənədə görə baronların razılığı olmadan kral heç bir mühüm siyasi və iqtisadi qərar qəbul edə bilməzdi. Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, bu sənədi müasir anlamda insan haqları bəyannaməsi adlandırmaq olmaz. Çünki, burada öz əksini tapmış hüquqların əksəriyyəti yalnız baronlara aiddir. Bütün bunlara baxmayaraq həmin sənədin insan hüquqları ideyasının inkişafında əhəmiyyəti böyükdür.

XVII əsrdə qəbul edilən bir sıra aktlar ilə (1628-ci il «Hüquq haqqında petisiya», 1679-cu il «Habeas corpus act»ı və 1689-cu il Britaniya parlamentinin «Hüquqlar haqqında qanun»u) hakimiyyətin insan həyatına müdaxiləsini məhdudlaşdırmaq barədə ideyalar İngiltərədə yayılmağa başladı. XVIII əsrin sonuna qədər vətəndaşın siyasi hakimiyyətə qatılması bir mövzu olmasa da ümumi seçki sistemi XIX əsrin yarısına doğru qəbul edildi (1832, 1867 və 1884-1885-ci illərdə keçirilən seçki islahatları).

Amerika XVIII əsrdə qəbul edilən «Virjiniyanın Hüquqları haqqında Bəyannamə» və 4 iyul 1776-cı il «ABŞ-ın İstiqlaliyyət Bəyannaməsi»nin qəbuluna qədər İngilislərin köləsi vəziyyətində idilər.

Məlumdur ki, ABŞ-ın 1787-ci il Konstitusiyasında insan hüquq və azadlıqları haqqında xüsusi maddə və bölmələr mövcud deyildi. Bu baxımdan 1791-ci ildə təsdiq olunaraq Konstitusiyaya edilən birinci 10 düzəliş «Hüquqlar haqqında Bill» adını almışdır. Şübhəsiz ki, «Hüquqlar haqqında Bill» Amerika demokratiyasının təsdiqi haqqında çox mühüm sənəddir. «Hüquqlar haqqında Bill»in mühüm xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o təbii hüquq konsepsiyasını əsas götürürdü. Sonralar edilən bir sıra düzəlişlər də insan hüquq və azadlıqlarına həsr olunmuşdur. Belə ki, köləliyin və icbari işlərin qadağan olunması haqqında XIII düzəliş (1865), vətəndaşların irqi və milli hüquq bərabərliyi, qanuni məhkəmə baxışı olmadan həyatdan, azadlıqdan və ya mülkiyyətdən məhrum etmənin qadağan olunması haqqında XIV düzəliş (1868), qadınlara seçki hüququnun verilməsi haqqında XIX düzəliş (1920) və s. mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Əslində isə 1970-ci illərə qədər zəncilərin insan sayılmadığını və insan hüquq və azadlıqları baxımından ikili yanaşmanın mövcud olduğunu hamımız bilirik.

Fransada isə 1789-cu il Fransız inqilabından əvvəl tam bir əsarət və ədalətsizlik mövcud idi. Feodallar özlərini zorla əldə etdikləri torpağın və orada yaşayan insanların sahibi sayırdılar. 26 avqust 1789-cu il tarixində inqilabın mühüm sənədi olan məşhur «İnsan və

Vətəndaş Hüquqları Bəyannaməsi» qəbul olundu. Bəyannamədə insanların azad və bərabərhüquqlu olması göstərilir (maddə 1), azadlıq, mülkiyyət, təhlükəsizlik, xalqın zülmə qarşı müqaviməti kimi «təbii və ayrılmaz» hüquqları elan olunur (maddə 2), ali hakimiyyətin millətə məxsus olduğu rəsmən tanınırdı (maddə 3). Bəyannamə dünyadakı liberal fikrin, düşüncə tərzinin bütün əvvəlki nailiyyətlərini özündə cəmləmiş mühüm tarixi sənəddir. Fransada ictimai quruluşun demokratikləşməsində bu Bəyannamə mühüm rol oynadı. Eyni zamanda Bəyannaməni tənqid edənlər də mövcud idi və onlar sübut etməyə çalışırdılar ki, orada yazılanlar ritorika, yüksək pafoslu sözlərdən başqa bir şey deyil və bunları Fransada praktik olaraq tətbiq etmək mümkün deyildir.

Həmin dövrün hadisələri də göstərdi ki, iri burjuaziya qarşıya qoyduğu məqsədlərə nail olduğundan inqilabın dərinləşməsində maraqlı deyildi. İri burjuaziya öz mənafeələrinə uyğun siyasət yürütmək niyyətində idi. Buna yönəlmiş mühüm tədbirlərdən biri 1789-cu ilin dekabrında seçkilər üçün əmlak və digər senzələrin tətbiqi haqqında dekretin qəbul olunması olmuşdur. Dekretə görə vətəndaşlar 2 qrupa bölündü: «aktiv» və «passiv» vətəndaşlara. Yalnız «aktiv» vətəndaşlar seçki hüququ əldə edir, «passiv» vətəndaşlar isə seçki hüququndan kənarlaşdırılırdı.

1789-cu il tarixli bu Bəyannamə insanı köləlikdən, zillətdən və səfalətdən qurtardığı halda, öz şəfqətini bütün insanlara göstərmirdi. Həmçinin, 1804-cü il Mülki Məcəlləsində mülki hüquq münasibətlərində qadın hüquqları məhdud olaraq qalır, qadına öz əməyi üzərində sahiblik haqqı tanınmırdı.

Qərbdə çox çətin və mürəkkəb şəraitdə əldə edilən insan hüquq və azadlıqları islam aləmində islamın yaranmasından bəri mövcud olmuşdur. İnsan hüquqları ideyasının humanistliyində İslam dininin olduqca böyük rolunu qeyd etmək lazımdır. İslam dini hər bir insana hörmətlə yanaşılmasını tələb edir, insan bərabərliyini və azadlığını müdafiə edərək, hakimiyyətlə münasibətdə insanların aliliyini qeyd edir. İslam hüququnun mənbələrini təhlil edərkən bərabərlik, seçmək azadlığı, insan ləyaqəti, dini azadlıq, xalq hakimiyyəti, qanunun aliliyi və insanın fəal həyat mövqeyi haqqında çoxlu sayda göstərişlərin (normaların) olduğunu görürük. İslam aləmində Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) dövründə, yəni miladi VII əsrdə hazırlanan Mədinə Anayasası, ilk insan hüquq və azadlıqları Bəyannaməsi deyə biləcəyimiz «Vida Xütbəsi», o cümlədən də Quran və Sünnənin göstərişləri bugünkü mənasıyla insan hüquq və azadlıqlarını təsbit və təyin etmişdir.

İslam tarixində Vida Həcci deyilən həcc ziyarəti zamanı Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) burada olanların şəxsində bütün bəşəriyyətə xitabən «Vida Xütbəsi» kimi məşhur nitqini söylədi. Bu, insanlıq tarixinin ən mükəmməl, ən təsirli bir xütbəsi olmaqla yanaşı, İslamın əsas prinsip və məqsədlərini əks etdirdi. «Vida Xütbəsi» İslam hüququ, İslam əxlaqı, insan və cəmiyyət əlaqələri, qadın haqları kimi çox böyük məsələlərin həllinin qısa xülasəsi idi. İnsanlıq həmin günə qədər belə yığcam, bu qədər sadə və dərin məzmunlu, məzmunca bu qədər geniş mənalı ikinci bir nitq tanımır.

Vida Xütbəsi ilə insanların bərabər haqq və hüquqları təsbit edildi.

Vida Xütbəsinin məzmununa diqqət yetirdikdə aşağıdakı əsas prinsipləri görmək olar:

1. İnsanların bərabərliyi;
2. Kölələrə yaxşı davranılması və mərhəmət göstərilməsi (Peyğəmbərimiz (s.ə.s.) buyurdu: «Közlərinizə yediyinizdən yedirdin, geydiyinizdən geydirin»);
3. Qan davalarının aradan qaldırılması;
4. Sələmçiliyin aradan qaldırılması;
5. Qadın hüquqları: (Bu mühüm nitqində Həzrəti Peyğəmbər bərabər qadın-kəşi münasibətlərini bəyan etmişdir).

«Ey insanlar! Qadınların haqlarını qorumanızı və bu işdə Allahdan qorxmanızı tövsiyə edirəm. Siz qadınları Allahın əmanəti olaraq aldınız. Allah adına söz verdiyiniz üçün onların namusları və iffətləri sizə halal oldu. Sizin qadınlar üzərində haqqınız, onların da sizin üzərinizdə haqları vardır».

6. Şəxsi və mülkiyyət təhlükəsizliyi.

Bu xütbənin bir cəhəti də bütün bəşəriyyətə xitab etməsidir. Həzrəti Məhəmməd, «Ey müsəlmanlar» deyə deyil, «Ey insanlar» deyə camaata xitab edirdi.

Qərbdəki azadlıq məfhumu ilə İslamdakı azadlıq anlayışı çox fərqlidir və bu fərq hələ də öz mövcudluğunu saxlamaqdadır. Qərbdə ciddi mənada azadlıqdan ilk dəfə 1789-cu ildə qəbul edilmiş Fransa İnsan hüquqları Bəyannaməsində bəhs edilmiş və azadlığa aşağıdakı şəkildə tərif verilmişdir: «Başqasına zərər vurmamaq şərti ilə hər şey etmək olar».

İslam hüququnda isə bütün insanlar üçün qəbul edilən azadlıq anlayışı bu şəkildə təsbit olunub: «Nə özünə, nə də başqasına zərər vurmamaq şərti ilə hər şey etmək olar». Narkotik maddələrdən istifadə etmək İslamdakı azadlıq anlayışına sığa bilməz. Azadlıq odur ki, ədalətli qanunlardan kənar heç kim heç kimə hökm etməsin. Hər kəsin haqları qorunsun və şəriətin icazə verdiyi dairələrdə hər şey sərbəst olsun. İslama görə insanlar azaddırlar və yalnız Allahın quludurlar.

İslam hüququ azadlığı insanın hər ağına gələni və arzu etdiyini həyata keçirmək mənasına gələn «mütləq azadlıq» olaraq qəbul etmir, bunu heyvanilik (vəhşilik) və nəfsin əsarəti olaraq səciyyələndirir.

İnsanın maddi, mənəvi və iqtisadi varlığı üzərində sahib olduğu hüquq və azadlıqlara şəxsi hüquq və azadlıqlar deyilir. Qərbdə şəxsi hüquq və azadlıqlar XVII əsrə aid aktlarda öz əksini tapmışdır.

İnsan həyatının, onun namus və şərəfinin qorunması, şəxsi həyatın və sirlərinin qorunması kimi şəxsi hüquqlar Qərb hüquq sistemində ancaq XIX əsrdə müşahidə olunur. İslamda isə Quran, bir məsumun (körpənin) həyatını və qanını bütün maddi varlıqlardan üstün tutaraq VII əsrdən etibarən qoruyur. Digər tərəfdən Hz. Peyğəmbər (s.ə.s.) islamın hüquq Bəyannaməsi olan Vida Xütbəsində «Ey insanlar! Bu günləriniz necə müqəddəs bir gün, bu aylarınız necə müqəddəs bir ay və bu şəhəriniz (Məkkə) necə mübarək bir şəhədirsə, canlarınız, mallarınız və namuslarınız da bir o qədər müqəddəsdir, toxunulmazdır və hər cür təcavüzdən qorunmuşdur» buyuraraq, şəxsi hüquq və azadlıqları gerçəkləşdirmiş və elan etmişdir.

İslamda günah işləyən bir insan, günahı sübut edilməyibsə günahsız qəbul edilir. İnsanlar işlədikləri günaha görə şəxsən cavabdehirlər. «Heç bir günahkar başqasının günahını daşımaz» (Fatir surəsi, 18-ci ayə).

Bax budur İslamın insana baxışı. İnsan hüquq və azadlıqlarının sağlam bir şəkildə cəmiyyət həyatında əks olunması ancaq və ancaq sevgi atəşinin insanların qəlblərinə yerləşməsiylə mümkündür.

İnsan üçün ən böyük xoşbəxtlik Allah sevgisinə çatmaqdır. Allah zalımları, fitnə-fəsad törədənləri, kafirləri, israfçıları, öz həddini aşanları sevməz. Buna qarşılıq olaraq ağıl sahiblərini, tövbə edənləri, səbr edənləri, yaxşılıq edənləri, ədalətli iş görənləri, ibadət edənləri və təvəkkül edənləri sevər.

Allah: «(Ya Rəsulum) De: Əgər siz Allahı sevirsinizsə, mənim ardımca gəlin ki, Allah da sizi sevsin və günahlarınızı bağışlasın» (Ali-imran surəsi, 31-ci ayə) buyurmuş və Allah sevgisinə ancaq Onun əmrlərinə əməl etmək, Peyğəmbərin yolu ilə getməklə çatıla biləcəyini xəbər vermişdir.

Quranın yüzlərlə ayəsinin və çoxlu sayda hədislərin məzmunundan irəli gələrək islamın altı əsas dəyəri qoruması müəyyən edilmişdir: Din, həyat, ağıl, nəsil, mal və şərəf.

Bütün insanların yaşamaq haqqını tanıyan İslam insan həyatına qəsd etməyi qadağan etmiş və bu cinayətlərlə bağlı ağır cəzalar müəyyən etmişdir.

«Ey iman gətirənlər! Öldürülən şəxsdən sizin üçün qisas almaq hökmü qərara alındı. Qardaşı (varisi) tərəfindən bağışlanmış ilə adətə görə rəftar edilməlidir. Bağışlanmış yaxşılıqla «diyə» (qanbahası) verməlidir. Bu Rəbbiniz tərəfindən sizin üçün bir yüngüllük və mərhəmətdir. Bundan sonra təcavüzkarlıq edən kimsəni şiddətli əzab gözləyir». (Bəqərə surəsi, 178-ci ayə).

«Ey ağıl sahibləri, bu qisas (qisas hökmü) sizin üçün həyat deməkdir. Ola bilsin ki, (bununla) pis əməldən (qətlədən) çəkinəsiniz» (Bəqərə surəsi, 179-cu ayə).

İslamda soyqırım, qətl qəti qadağandır. İslam dini haqq bir dindir və doğru yaşanmalıdır. Hədəf doğru olduğu kimi o hədəfə çatmaq üçün istifadə edilən bütün vasitələrin də doğru olması lazımdır. Hər bir müsəlmanın ən önəmli məqsədi Allahın rızasını qazanmaq, Allahın uca adını bütün aləmə çatdırmaqdır və bu səbəbdən adam öldürərək cənnətə gedilməz. Müsəlman «Mən adam öldürüm, cənnətə gedim» deyə, fikir söyləyə bilməz, çünki adam öldürərək Allahın rızası qazanılmaz. Qurani Kərim bir insanı öldürmənin bütün insanları öldürmək kimi olduğunu müəyyən edir. İslama görə hər bir doğulan canlı yaşamaq və azadlıq haqqına sahibdir.

Qurani-Kərimdə insanların kölə vəziyyətinə salınmalarına icazə verən heç bir ayə yoxdur. Əksinə bir sıra ayələr köləni azadlığa buraxılmasını müəyyən edir və bunun yollarını açıqlayır. İslam kölələri insan saymış, onlarla yaxşı davranılmasını əmr etmiş, sonra da ilk fürsəttə azadlığa buraxılmalarını istəmişdir.

İslama görə başqalarına zərər vermədikcə insanların nə ilə məşğul olmaları ilə maraqlanmaq, casusluq etmək, cinayət törətməsi sübut olunmamış bir şəxsi günahlandırmaq, gizli olan şəxsi həyatı araşdırmaq qadağan olunmuşdur.

Qurani-Kərim icazəsiz hər hansı bir şəxsin evinə girməyi qadağan etmiş, icazə verilmədiyi təqdirdə könül xoşluğu ilə geri dönülməsini tövsiyə etmişdir.

«Ey iman gətirənlər! Başqalarının evlərinə (sizin olmayan evlərə) sahiblərindən icazə almadan və onlara salam vermədən girməyin. Bu, (ədəb-ərkan baxımından) sizin üçün daha yaxşıdır. Bəlkə (Allahın bu əmrinin hikmətini) düşünüb anlayasınız (və həmişə yadda saxlayıb ona əməl edəsiniz) (Nur surəsi, 27-ci ayə).

İslama görə, zülmün, işgəncənin və haqsızlığın hər bir forması qadağan olunmuşdur. Zülmə, haqsızlığa məruz qalanların azad və təhlükəsiz şəraitdə yaşaya biləcəkləri yerlərə köçmələri həm hüquqları, həm də vəzifələridir (Nisa surəsi, 97-101-ci ayələr; Ənfal surəsi, 72-74-cü ayələr).

Zülm və işgəncədən qurtulmaq üçün yaşadığı yeri tərk edərək köç etmələri buna imkan tapanlar üçün vacib olduğu kimi, fərd, toplum və dövlət olaraq onları qəbul etmək və şərait yaratmaq da müsəlmanların vəzifəsidir (Həşr surəsi, 8-9-cu ayələr).

İslama görə insanlar inanc və vicdan azadlığına sahibdirlər. Bu inanc prinsipinin təbii nəticəsi «dində zorakılığın, zorla bir kimsəyə bir dini qəbul etdirmənin» pislənməsidir.

«Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur. Artıq doğruluq (iman) azgınlıqdan (küfrdən) ayırd edildi. Hər kəs Tağutu (şeytan və ya bütləri) inkar edib Allaha iman gətirərsə, o, artıq (qırılmaq bilməyən) ən möhkəm bir ipdən (dəstəkdən) yapışmış olur» (Bəqərə surəsi, 256-cı ayə).

«Əgər Rəbbin istəsəydi, yer üzündə olanların hamısı iman gətirərdi. İnsanları iman gətirməyə sənmi məcbur edəcəksən?» ayəsi inanmanın həm iradi və həm də ilahi təqdir tərəflərinə birlikdə diqqət çəkir (Yunus surəsi, 99-cu ayə).

Bu ayələr haqq və batil, doğru və yanlışın inanma mövzusunda insanların sərbəst olduqlarını göstərməkdədir.

Hər kəs istədiyi kimi düşünmə və düşündüyünü açıqlama haqqına sahibdir. Bilginin təməli düşünmə, düşünmənin təməli də ağıldır. Məhz bu baxımdan İslam ağıla və düşünməyə böyük önəm vermişdir və Quranın yüzlərlə ayəsində düşünməkdən bəhs edilir. Qurani-Kərimdə 300-ə yaxın normada insanlar öz ağılları ilə düşünməyə çağırılır. Bəzi ayələr xüsusilə babaları (ataları) kor-koranə təqlid etməkdən çəkindirir (Bəqərə surəsi, 17-ci ayə; Maidə surəsi, 104-cü ayə; Əraf surəsi, 28-ci ayə). Qurani-Kərim islam düşüncə və inamına zidd olan düşüncələri də açıq şəkildə bəyan etmişdir. Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən deyə bilərik ki, İslamda düşünməyə görə təqsirləndirmə yoxdur və düşüncəni ifadə etməkdə hər kəs sərbəstdir.

Müasir dünyanın önəm verdiyi əsas dəyərlər ondan ibarətdir ki, insanların təbii hüquq və azadlıqları təmin edilsin, insanlar öz siyasi iradələrini azad ifadə etsinlər, hər kəs başqalarının hüquqlarını pozmamaları şərtlə öz iradəsini ifadə edə bilsin və inancına görə yaşasın. İslam göstərilən dəyərlərdən heç birinə qarşı çıxmır, əksinə bu dəyərlər islam mədəniyyətində ən ali dəyərlər kimi qəbul edilir və əsaslandırılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Kurani-Kerim ve Türkçe anlamı (MEAL). Diyanet işleri Bakanlığı – 1991, 16-cı nəşr.
2. Z.M.Bunyadov, V.M.Məmmədəliyev. Qurani-Kərimin azərbaycan dilinə tərcüməsi. Bakı, 2004.
3. Prof. Dr. Hayreddin Karaman «Mukayeseli İslam Hukuku» I, İstanbul, 2001.
4. Prof. Dr. Hayreddin Karaman «Anahatlarıyla İslam Hukuku». İstanbul, 2000.
5. M.F.Məlikova, E.Q.Nəbiyev «Xarici ölkələrin dövlət və hüquq tarixi» I hissə Bakı, 1997.
6. M.F.Məlikova, E.Q.Nəbiyev «Müasir dövlət və hüquq tarixi» Bakı, 2003.
7. Prof. Dr. M.Akif Aydın «Türk hukuk tarixi» İstanbul, 2001.
8. Əli Hümmət Bərki, Osman Kəskioğlu. «Xatəmül-Ənbiya Həzrəti Məhəmməd və həyatı» Ankara, 1996.
9. Servet Armağan «İslam Hukukunda Temel Hak ve Hürriyetler». Ankara, 1987.
10. «İnsan və Vətəndaş Hüquqları haqqında Fransa Bəyannaməsi» (1789) mad. 4.

X Ü L A S Ə

İnsan hüquq və azadlıqları ilə bağlı ideyalar islamın təsirindən kənar qalmamışdır. İslam mədəniyyəti insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı ideyaları yeni məzmunla zənginləşdirmiş, hüququn humanistləşməsində mühüm rol oynamışdır. İslamda əsas dəyər kimi qəbul edilən insanların bərabərliyi, humanizm, ədalətlik kimi prinsiplər müasir dövlətlərin qanunvericiliyində, eləcə də beynəlxalq hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

Məqalədə bütün dövrlərdə aktual olan və ali dəyər kimi qəbul edilən insan hüquq və azadlıqları ideyaları islam mədəniyyəti baxımından araşdırılır.

Бабек Насиров
Полицейская Академия МВД Азербайджанской Республики
начальник кафедры «Теории государства и права»

Р Е З Ю М Е

Идеи о правах и свободах человека не остались вне влияния ислама. Исламская культура обогатила новым содержанием представления о правах и свободах человека и сыграла важную роль в гуманизации права. Такие принципы, как равенство людей, гуманизм и справедливость, которые считаются основными ценностями в исламе, нашли отражение в законодательстве современных государств, а также в международно-правовых документах.

В статье с точки зрения исламской культуры рассматриваются идеи прав и свобод человека, которые актуальны во все времена и считаются высшей ценностью.

Babek Nasirov
Police Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan
Head of the Department "Theory of State and Law"

S U M M A R Y

Ideas about human rights and freedoms have not remained outside the influence of Islam. Islamic culture enriched the idea of human rights and freedoms with new content and played an important role in humanizing the law. Principles such as the equality of people, humanism and justice, which are considered the main values in Islam, have been reflected in the legislation of modern states, and also in international legal documents.

In the article, from the point of view of Islamic culture, the ideas of human rights and freedoms are considered, which are relevant at all times and are considered the highest value.

Mehparə FƏTULLAYEVA

Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin
Heydər Əliyev adına Akademiyası,
dosent, h.ü.f.d.

MÜLKİ HÜQUQ VƏ AZADLIQLAR SAHƏSİNDƏ BEYNƏLXALQ STANDARTLARIN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASINA İMPLEMENTASİYASI

Açar sözlər: insan hüquqları, əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi, mülki hüquq və azadlıqlar, beynəlxalq standartlar, implementasiya

Ключевые слова: права человека, принцип уважения основных прав и свобод человека, гражданские права и свободы, международные стандарты, имплементация.

Keywords: human rights; the principle of respect for human rights and fundamental freedoms; civil rights and liberties; international standards; implementations

Dünyanın özü kimi qədim olan, cəmiyyətlə birgə yaranan insan hüquqları ideyasının fəlsəfi əsaslarının işlənilib hazırlanması və bu ideya uğrunda səmərəli mübarizənin aparılması mütəmadi hala çevrilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, insanın istər cəmiyyət, istərsə də dövlət tərəfindən pozula bilməyən hüquqlara sahib olması ilə bağlı ideya insan cəmiyyətinin yarandığı dövrlərdən meydana çıxmışdır.

İnsan hüquqlarının təmin olunması tələbi insanlarla dövlətin qarşılıqlı münasibətlərinin təbiətindən irəli gələrək, siyasi, hüquqi və sosial tərəqqinin əsas şərti hesab olunur. İnsan hüquqları tarixinin ətraflı və geniş şəkildə öyrənilməsi onun tərkib hissəsi olduğu beynəlxalq hüququn tarixi inkişafı ilə sıx bağlıdır. Tarixən insan hüquqları müstəqil, hörmət, ləyaqət, bərabərlik, azadlıq, ədalət kimi orta q dəyərlərə əsaslanır, qanunla müəyyən edilir və qorunur. Beynəlxalq hüququn yaranıb inkişaf etməyə başladığı ilk dövrdə də insan hüquqları yalnız dövlətlərin daxili yurisdiksiyasına aid olan məsələ kimi qəbul edilmişdir. Belə ki, həmin dövrdə dövlətlər siyasətlərində “mütləq suverenlik” nəzəriyyəsinə arxalanırdılar.

Müstəqilliyini yenidən əldə etmiş Azərbaycan Respublikasında da insan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Belə ki, 18 oktyabr 1991-ci tarixində Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti tərəfindən qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin bərpası haqqında Konstitusiyaya Aktının 19-cu maddəsində dövlətimiz Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsini qəbul etdiyini elan etmişdir.

Azərbaycan dövləti bir tərəfdən insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində fəaliyyət göstərən beynəlxalq təşkilatlara – 30 yanvar 1992-ci il tarixində ATƏT-ə, 02 mart 1992-ci il tarixində BMT-yə və 25 yanvar 2001-ci il tarixində isə Avropa Şurasına üzv qəbul edilməklə yanaşı, insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş əksər beynəlxalq müqavilələrə, o cümlədən 1966-cı il tarixli Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, 1950-ci il tarixli İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası, İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növləri

əleyhinə 1984-cü il tarixli Konvensiya, Genosid cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında 1948-ci il tarixli Konvensiya, Kələlik haqqında 1926-cı il tarixli Konvensiya, İcbari və ya məcburi əmək haqqında 1930-cu il tarixli BƏT Konvensiyası, Kələliyin, qul ticarətinin və kələliklə oxşar institut və adətlərin ləğv edilməsi barədə 1956-cı il tarixli Əlavə Konvensiya, Milli azlıqların müdafiəsi haqqında 1995-ci il tarixli Avropa Çərçivə Konvensiyası, İşgəncələrin, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarın və ya cəzanın qarşısının alınması haqqında 1987-ci il tarixli Avropa Konvensiyası, İnsan Alverinə qarşı mübarizə haqqında 2005-ci il tarixli Avropa Konvensiyası və digərlərinə qoşulmuşdur. Digər tərəfdən isə bu öhdəliyi yerinə yetirmək məqsədilə beynəlxalq hüququn ümumtənzim normalarının və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq standartların Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə implementasiyası və bu sahədə mövcud beynəlxalq standartlara uyğun olaraq öz dövlətdaxili qanunvericiliyini yaratması olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu prosesdə ilk mühüm addım müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının qəbulu oldu (1).

Əbədiyaşarlıq zirvəsinə yüksəlmiş fenomen şəxsiyyətlər bir xalqı təmsil etməklə yanaşı, ümumbəşəri ideyaların daşıyıcılarına çevrilmiş, öz möhürlərini tarixə vurmuşlar. Cəmiyyətin ən müxtəlif sahələrində nizam-intizamın, haqq-ədalətin təminatına çalışsın, bunu formula çevirən Heydər Əliyev dövlətlə xalq arasında möhkəm mənəvi, siyasi və hüquqi bağlılıq yaratmışdır.

Ümummilli Lider Azərbaycanın perspektiv inkişafını düzgün müəyyənləşdirərək sivil Qərb və Şərq dəyərlərinin cəmiyyətdə tam mənimsənilməsinə, demokratik ənənələrin daha da möhkəmləndirilməsinə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə və etibarlı təminatına hər zaman xüsusi diqqətlə yanaşmışdır.

Azərbaycanda insan hüquqlarının təminatlı formalaşması Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. İnsan hüquqları amili Ulu Öndər Heydər Əliyev fəaliyyətinin əsası olmuşdur ki, bu da bilavasitə onun rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə kifayət qədər normativ hüquqi sənədlərin qəbul edilməsi ilə nəticələnmişdir. Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci dövrdə qəbul edilən 21 aprel 1978-ci il tarixli Konstitusiyanın ikinci mühüm bölməsi dövlət və şəxsiyyət münasibətlərinə həsr edilməklə insan hüquqlarına həsr edilmişdir. Belə ki, vəzifəli şəxslərin hərəkətlərindən şikayət vermək hüququ, şərəf və ləyaqətə qarşı törədilən qəsdlərdən məhkəmə müdafiəsi hüququ, sağlamlığın mühafizəsi hüququ, mənzil hüququ, mədəniyyət nailiyyətlərindən istifadə etmək hüququ, yaradıcılıq azadlığı və sair bu kimi hüquqlar Konstitusiyada təsbit olunmuşdur.

1993-cü ildə xalqın tələbi ilə yenidən hakimiyyətə qayıdan Ulu Öndər dövlətimizdə insan hüquqlarının təminatlı sisteminin əsasını qoymuş oldu və onu ümumdövlət vəzifəsi hesab etdi.

Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin əsas müddəalarını özündə əks etdirən müstəqil Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə Konstitusiyası qəbul edildi. 5 bölmə, 12 fəsil və 158 maddədən ibarət olan ilk Konstitusiyasının qəbul edilməsi Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixində mühüm hadisələrindən biridir. Məhz milli dövlətin formalaşmasında, demokratik və hüquqi dövlət quruculuğu yoluna qədəm qoymasında, habelə hüquq sisteminin və milli qanunvericiliyin inkişafında Konstitusiyanın rolu əvəzsizdir. İnsan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsini, təminatını həyata keçirə bilməyən bir dövləti “demokratik” və “hüquqi” hesab etmək qeyri-mümkündür.

İnsan hüquqlarının qorunmasını dövlətin ali məqsədi hesab edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında beynəlxalq hüquq normalarının primatlığını qəbul edən kifayət qədər müddəalar vardır. Belə ki, Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin 2-ci hissəsində deyilir

ki, bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Konstitusiya bu deklarativ norma ilə kifayətlənməyərək, 71-ci maddədə insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləməyi və qorumağı qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının üzərinə bir vəzifə olaraq qoyur (2., s.12). Konstitusiyada təsbit olunmuş bu strateji məqsəd, ilk növbədə hüquq islahatları və insan hüquqlarının qorunması prinsipinin real həyatda tətbiqini zəruri etdi.

Məhz müstəqil Konstitusiyayı özündən əvvəlki sovet Konstitusiyalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərindən biri insan və vətəndaşın hüquqlarına və azadlıqlarına geniş yer verməklə, habelə beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla əsas insan və vətəndaşın hüquqlarının və azadlıqlarının təsbit edilməsi, həmçinin əsas insan və vətəndaşın hüquqlarının və azadlıqların həyata keçirilməsi, təmin edilməsi və müdafiəsi üçün zəruri olan müvafiq icra mexanizminin yaradılmasıdır.

İnsan hüquqları üzrə çoxsaylı beynəlxalq sənədlərin təhlili göstərir ki, müasir beynəlxalq hüquqda universal norma mövcuddur, elə bir norma ki, məhz ona əsasən dövlətlər irqindən, cinsindən, dilindən və dinindən asılı olmayaraq, bütün insanlar üçün əsas insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət etməyə borcludurlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə “insan hüquqlarının, o cümlədən insan hüquqlarının dövlət tərəfindən müdafiə edilməsi prinsipinin təsbit edən ilk hüquqi sənəd isə Milli Şura tərəfindən 1918-ci ildə qəbul edilmiş İstiqlal bəyannaməsi oldu. Həmin bəyannamənin 4-cü bəndinə görə “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milliyyətindən, məzhəbindən, sinfindən, silkindən və cinsindən asılı olmayaraq öz sərhədləri daxilində bütün vətəndaşlarına siyasi və vətəndaş hüquqlarını təmin edir”.

Azərbaycan Respublikasında mülki hüquqların müdafiəsi sahəsində qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasında Konstitusiyanın aşağıdakı normaları əsas yer tutmuşdur:

– Konstitusiyanın “Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” adlanan III fəslində fundamental mülki hüquq və azadlıqlar bəyan edildi;

– Konstitusiyanın “Dövlətin əsasları” adlanan II fəslin 12-ci maddəsində “insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinin dövlətin ali məqsədi olduğunu” bəyan edildi;

– Konstitusiyanın 24-cü maddəsində insan hüquqlarının fundamental prinsiplərinin – “insan ləyaqəti və ona hörmət, habelə hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqlarının” olmasını bəyan etdi;

– Konstitusiyanın 26-cı maddəsinin 2-ci hissəsində hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının dövlət tərəfindən müdafiəsinə təminat verdiyini bəyan etdi;

– Konstitusiyanın 71-ci maddəsində “insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını gözləmək və qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının borcu” olduğunu, habelə 71-ci maddəsinin 5-ci və 6-cı bəndlərinə əsasən Konstitusiyanın heç bir müddəasının insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının ləğvinə yönəldilmiş müddəa kimi təfsir edilə bilməməsi və Azərbaycan Respublikası ərazisində insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının birbaşa qüvvədə olması müəyyən edildi;

– Konstitusiyanın 148-ci maddəsinin 2-ci hissəsi ilə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul edilməklə faktiki olaraq həmin müqavilələrdə əks olunan beynəlxalq standartların Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə inkorporasiyası bəyan edildi;

– Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin ikinci hissəsində “insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edildiyi”, 151-ci maddə də isə beynəlxalq müqavilələrin Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində aid olan normativ hüquqi aktlardan üstün qüvvəyə malik olması göstərilmişdir. Yalnız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktların bu qaydada istisnalıq təşkil etdiyini müəyyən etdi.

Belə ki, Konstitusiyanın qəbulundan keçən 28 il ərzində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına üç dəfə – 24 avqust 2002-ci il, 18 mart 2009-cu və 26 sentyabr 2016-cı il tarixlərində Azərbaycan xalqı ümumxalq səsverməsi (referendum yolu ilə) dəyişikliklər edərək, mülki hüquq və azadlıqların təmin və müdafiə edilməsinə yönəldilmiş müxtəlif səpkili və statuslu normativ hüquqi aktlar – məəcəllələr, konstitusiya qanunları, qanunlar, qaydalar və s. qəbul edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası bu sahədə məsuliyyətinin artırılması məqsədilə qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlərin icra mexanizmləri dəqiq normalaşdırılması, onların səmərəli milli-hüquqi implementasiyası üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirir və milli qanunvericilik çərçivəsində məsuliyyət tədbirlərini gücləndirir.

Yuxarıda aparılmış təhlildən göründüyü kimi insan hüquqlarının, o cümlədən mülki hüquq və azadlıqlar dövlətdaxili hüququn institutu kimi yaranmış və inkişaf etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2016, 91 s.;
2. Cəfərov. İ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərh, Bakı, 2010, s.12 (723 s.)
3. Əliyev. Ə.İ. Müasir beynəlxalq hüquqda insan hüquqları, əhali və miqrasiya problemləri, Bakı. 2007. 487 səh.
4. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsi. Bakı,2009, 489 s.;
5. Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (BMT-nin Baş Məclisin 16 dekabr 1966-cı il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir).
6. Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi (BMT-nin Baş Məclisin 10 dekabr 1948-ci il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir).
7. İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (1950-ci il tarixli Roma Konvensiyası)
8. «Конвенция о правах и основных свободах». Принята СНГ 26 марта 1995 года. Международные акты о правах человека. Сб. док. М., 2002. 991 стр.

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə insan hüquqlarının yaranma tarixinə, insan və cəmiyyət arasındakı münasibətlərə, habelə dövlətimizdə insan hüquqlarının formalaşmasına toxunulmuşdur. Məqalədə insanın mülki hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq-hüquqi normalarda təsbiti və bu normaların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına implementasiyası öz əksini tapmışdır.

*Фатуллаева Мехпара
Академия СГБ имени
Гейдара Алиева,
доцент, к.ю.н.*

**Имплементация международных стандартов в области гражданских
прав и свобод в Конституции Азербайджанской Республики**

Р Е З Ю М Е

В данной статье затронута история создания прав человека, взаимоотношения человека и общества, а также становление прав человека в нашей стране. В статье отражено определение гражданских прав и свобод человека в международно-правовых нормах и имплементация этих норм в Конституции Азербайджанской Республики.

*Mekhpara Fatullayeva
the Academy of the State Security
Service named after Heydar Aliyev,
Associate Professor, Ph.D.*

**Implementation of international standards in the field of civil rights
and liberties to the Constitution of the Republic of Azerbaijan**

S U M M A R Y

In this article, the historical development of human rights, the relationship between a man and society, as well as the formation of human rights in our country have been touched upon. In the article, the determination of human civil rights and liberties in international legal norms and the implementation of these norms in the constitution of the Republic of Azerbaijan are reflected.

Nigar DÜNYAMALIYEVA

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Aparatının
Beynəlxalq hüquq və beynəlxalq əməkdaşlıq şöbəsinin
müdir müavini, s.e.ü.f.d.

**BİRLƏŞMİŞ MİLLƏTLƏR TƏŞKİLATI QLOBAL MƏRKƏZ KİMİ:
SÜLH VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK, DAYANIQLI
İNKİŞAF, İNSAN HÜQUQLARI**

Açar sözlər: BMT, sülh, təhlükəsizlik, global çağırışlar, insan hüquqları, beynəlxalq institutlar, münaqişə, əməkdaşlıq, dayanıqlı inkişaf

Keywords: UN, peace, security, global problems, human rights, international institutions, conflict, cooperation, development

Ключевые слова: ООН, мир и безопасность, глобальные проблемы, права человека, международные институты, конфликты, сотрудничество, развитие

Ümumdünya sülh və təhlükəsizlik təsisatının yaradılması fikri siyasi düşüncə tarixində əsrlər boyu yer almışdır. Bu fikir Birinci Dünya müharibəsindən sonra Millətlər Liqasının yaradılması ilə reallaşmış, lakin Millətlər Liqası öz fəaliyyətini səmərəli qura və yeni dünya müharibəsinin qarşısını ala bilməmişdi. Amma Millətlər Liqasının uğursuz təcrübəsi dövlətlərin kollektiv təhlükəsizlik təsisatı konsepsiyasından imtina etməsinə səbəb olmadı. Əksinə – İkinci Dünya müharibəsinin davam etdiyi illərdə dövlətlər daha təkmil beynəlxalq təşkilatın qurulması istiqamətində səyləri artırdılar. 1945-ci ildə dünyada sülhü və təhlükəsizliyi təmin etmək, ölkələr arasında dost münasibətləri inkişaf etdirmək, sosial tərəqqiyə yardım göstərmək, insan hüquqlarını təşviq etmək məqsədilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı yaradıldı. Yeni universal beynəlxalq təşkilatın yaradılması beynəlxalq münasibətlərin, beynəlxalq əməkdaşlığın və beynəlxalq hüququn inkişafında mühüm nailiyyət oldu.

Bu gün dünyanın böyük gücləri arasında geosiyasi və geoiqtisadi mübarizənin yenidən alovlandığı, dünya nizamının böhran içində olduğu dövrü yaşayırıq. Dünyanın daha çox dialoqa, əməkdaşlığa, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə hamılıqla riayət edilməsinə, beynəlxalq əməkdaşlıq təsisatlarının fəaliyyətinin gücləndirilməsinə ehtiyacı var. Bu mənada BMT-nin üzərinə xüsusi məsuliyyət düşür. Çünki bu beynəlxalq təsisat:

– beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq, sülhə təhlükəni, təcavüz aktlarını və digər sülhün pozulması hallarını aradan qaldırmaq üçün səmərəli kollektiv tədbirlər görmək;

– sülhün pozulmasına gətirib çıxara bilən beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə, ədalət və beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq nizama salınmasına səy göstərmək;

– millətlər arasında dost münasibətləri inkişaf etdirmək;

– beynəlxalq problemlərin həll edilməsində və bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq üçün bir mərkəz kimi yaradılmışdır.

Həm də beynəlxalq hüququn əsası kimi BMT Nizamnaməsinin müddəaları, norma və prinsipləri və onlara hamılıqla riayət edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada dövlətlər arasında münasibətlər BMT Nizamnaməsində əksini tapan dövlətlərin suverenliyi (maddə 2.1), beynəlxalq mübahisələrin dinc vasitələrlə həll edilməsi (maddə 2.3), beynəlxalq münasibətlərdə güc tətbiqinin qadağan edilməsi (maddə 2.4) və daxili işlərə qarışmama prinsipləri (maddə 2.7) üzərində qurulur. Bununla yanaşı, dövlətlər BMT Nizamnaməsindən irəli gələn öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi, insan hüquqlarının qorunması və bu işdə BMT ilə əməkdaşlıq etmək vəzifələrini üstləniirlər.

Fəaliyyət göstərdiyi onilliklər ərzində BMT dünyanın siyasi və sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli mövqe tutmuşdur:

– BMT beynəlxalq cəmiyyətin problemlərini müzakirə və həll etmək, müasir dövrün nəhəng çağırışlarına təsirli cavab vermək üçün dünya dövlətlərini bir araya gətirən genişmiqyaslı platformadır.

– BMT dünyada sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində silahlı qüvvələrdən istifadə də daxil olmaqla müstəsna səlahiyyətlərə malik yeganə beynəlxalq təşkilatdır.

– BMT-nin Nizamnaməsi müasir beynəlxalq hüququn əsasını təşkil edir, beynəlxalq nizamın əsasları, dövlətlərin dinc birgəyaşayışının və beynəlxalq müstəvidə davranışının mühüm prinsipləri bu sənəddə təsbit edilmişdir.

– BMT beynəlxalq normaların yaradılması və beynəlxalq hüququn kodifikasiyasında fəal iştirak edir. Bu günə qədər onun təşəbbüsü və iştirakı ilə yüzlərlə beynəlxalq konvensiya və müqavilələr hazırlanaraq qəbul edilmişdir.

– BMT-nin himayəsi altında beynəlxalq həyatın müxtəlif sahələrini tənzimləyən çox sayda hökumətlərarası təşkilatlar, fondlar, proqramlar fəaliyyət göstərir. Dünyanın elə bir bölgəsi və elə bir qlobal problem yoxdur ki, orada BMT-nin özünün və ya onun çətiri altında fəaliyyət göstərən təsisatların fəaliyyəti nəzərə çarpmasın.

BMT-nin fəaliyyəti üç əsas sütun üzərində qurulmuşdur. Bunlar sülh və təhlükəsizlik, dayanıqlı inkişaf və insan hüquqlarıdır. Bu sütunlar bir-biri ilə sıx bağlıdır və biri digərini möhkəmləndirir. Bu sütunlardan birində çatızmazlıqlar və zəiflik digər sahələrdə də problemləri bərabərində gətirir.

Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması BMT-nin ən ali məqsədi və mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Bu təsisat yaradılarkən “gələcək nəsilləri bəşəriyyətə sözlə deyilə bilməyən bəlalar gətirmiş müharibənin müsibətlərindən xilas etmək” məramı onun Nizamnaməsinin Preambulasında təsbit olunmuşdu. İki dünya müharibəsinin məşəqqətlərini görən dövlətlər dünya xalqlarını gələcəkdə oxşar fəlakətlərdən qorumaq, dünyada ədaləti və beynəlxalq hüquqdan irəli gələn öhdəliklərə hörməti bərqərar etmək, millətlərin dinc birgəyaşayışını təmin etmək üçün bu təşkilatı yaratmışlar.

BMT-nin əksər orqanları (o cümlədən BMT-nin Baş Assambleyası, müxtəlif komitələri və qurumları) bilavasitə və ya dolayısı ilə bu vəzifələrin reallaşdırılmasına çalışır. Bununla belə, beynəlxalq sülhün qorunmasına görə başlıca məsuliyyət heç şübhəsiz Təhlükəsizlik Şurasının üzərinə düşür. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası bütün dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına görə məsuliyyət daşıyır və BMT-nin digər orqanları ilə müqayisədə daha geniş səlahiyyətlərə malikdir. Nizamnamənin 25 və 49-cu maddələrinə əsasən, BMT-nin üzvləri Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarına tabe olmaq və onları yerinə yetirmək barədə razılığa gəlirlər. BMT-nin üzvləri Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qərara alınmış tədbirlərin həyata keçirilməsində bir-birlərinə qarşılıqlı kömək göstərmək üçün birləşməlidirlər. Bu normalardan aydın olur ki, BMT-yə üzv dövlətlər Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarını yerinə yetirməklə bağlı hüquqi öhdəlik daşıyırlar.

Şuranın beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması sahəsində səlahiyyətlərinin hədləri Nizamnamənin VI, VII və VIII Fəsiləri ilə tənzimlənir. BMT Nizamnaməsinin VI Fəslə mübahisələrin dinc yolla nizama salınması məsələlərini tənzimləyir. Orada qeyd edilir ki, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanmasına təhlükə yarada biləcək hər hansı bir mübahisədə iştirak edən tərəflər, həmin mübahisəni dinc vasitələrlə həll etməyə çalışmalıdırlar. Dinc vasitələrə danışıqlar, müayinə, vasitəçilik, barışdırma, arbitraj, məhkəməyə, regional orqanlara və ya sazişlərə müraciət aiddir (Mad. 33).

BMT Nizamnaməsi təşkilatın istənilən üzvünə beynəlxalq ixtilafa səbəb ola bilən istənilən mübahisəni, BMT-nin üzvü olmayan dövlətə isə tərəf olduğu hər hansı mübahisəni Təhlükəsizlik Şurasının, yaxud da Baş Assambleyanın diqqətinə çatdırmaq hüququ verir (Mad. 35). Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması məqsədilə Təhlükəsizlik Şurası beynəlxalq ixtilafa səbəb ola bilən mübahisəni və ya vəziyyəti təhqiq edə bilər və zəruri hesab etdikdə, tərəflərdən mübahisəni dinc vasitələrlə həll etməyi tələb edə bilər və yaxud müvafiq nizamlama proseduru və metodlarını tövsiyə edə bilər. Hüquqi mübahisələr isə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə verilə bilər (Mad. 33(2), 34, 36).

Beləliklə, ixtilafa səbəb olan məsələləri müəyyən etdikdə, Təhlükəsizlik Şurası razılıq əldə olunmasının prinsiplərini müəyyən edə bilər, təhqiqat apara və vasitəçiliyi həyata keçirə bilər, missiyalar göndərə bilər, xüsusi nümayəndələr təyin edə bilər, mübahisənin sülh yolu ilə həlli məqsədilə xoşməramlı xidmət göstərməsi üçün Baş katibə müraciət edə bilər.

BMT Nizamnaməsinin VII Fəslə isə sülhə təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz aktları baş verdikdə, müvafiq tədbirlərin tətbiqi məsələlərini tənzimləyir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dünyanın hər hansı bölgəsində sülhə təhlükə, sülhün pozulması və ya təcavüz aktının olmasının müəyyən edilməsi Təhlükəsizlik Şurasının müstəsna səlahiyyətinə aiddir. Bu halları və ya onlardan birini müəyyən etdikdə, Təhlükəsizlik Şurası Nizamnamənin VII Fəslinə müvafiq olaraq, beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması və ya bərpa olunması üçün müvafiq tədbirləri müəyyən edə bilər. Əgər bu və ya digər mübahisə hərbi əməliyyatlara səbəb olursa, Şura mümkün olduğu qədər qısa zaman ərzində əməliyyatlara son qoymağa çalışmalıdır. Bu halda Şura münaqişənin eskalasiyasına yol verməmək üçün tərəflərdən atəşin dayandırılmasını tələb edə bilər, yaxud münaqişə regionlarında gərginliyi zəiflətmək, vuruşan tərəfləri ayırmaq, dinc nizamlama vasitələrinin axtarılmasına imkan verən şərait yaratmaq məqsədilə həmin əraziyə hərbi müşahidəçilər və ya sülhməramlı qüvvələr göndərə bilər.

Sülhü bərpa etmək və öz qərarlarının icrasını təmin etmək üçün Təhlükəsizlik Şurası həmçinin məcburiyyət tədbirlərinin həyata keçirilməsi barədə qərar qəbul edə bilər:

- Şura əvvəlcə qeyri-hərbi tədbirlərin görülməsi barədə qərar qəbul edə bilər (Mad. 41). Bu tədbirlərə iqtisadi sanksiyalar (iqtisadi münasibətlərin, dəmiryolu, dəniz, hava, poçt, teleqraf və digər rabitə vasitələrinin tam və ya qismən kəsilməsi), silah embarqosu, maliyyə sanksiyaları, səfər məhdudiyətlərinin və qadağalarının tətbiqi, diplomatik əlaqələrin kəsilməsi aiddir. Bu tədbirlər beynəlxalq hüquq prinsiplərini pozan dövləti belə davranışdan çəkindirməyə yönəlidir.

- Sadalanan tədbirlər kifayət etmədikdə, Təhlükəsizlik Şurası hərbi tədbirlərin keçirilməsi barədə qərar qəbul edə bilər (Mad. 42). Yəni Təhlükəsizlik Şurası hava, dəniz və ya quru qüvvələrindən istifadə etməklə beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq və ya bərpa etmək üçün zəruri olan tədbirləri görə, əməliyyatların keçirilməsinə icazə verə bilər.

Qeyd edilməlidir ki, BMT-nin Nizamnaməsində sülhə təhlükə, sülhün pozulması və təcavüz aktı kimi anlayışlardan heç birinin izahı verilməmişdir. BMT Baş Assambleyasının 1974-cü il 14 dekabr tarixli “Təcavüzün tərifi” barədə Qətnaməsində bu anlayışın

məzmununa müəyyən qədər aydınlıq gətirilsə də, hər bir konkret halda təcavüz, sülhə təhlükə və ya sülhün pozulması faktının müəyyən edilməsi Təhlükəsizlik Şurasının səlahiyyətindədir.

BMT Nizamnaməsinin VIII Fəslində isə regional sazişlərlə bağlı məsələlər tənzimlənir. Dövlətlər regional sazişlərin və orqanların vasitəsilə yerli mübahisələri, onların Təhlükəsizlik Şurasına verilməsindən əvvəl, dinc vasitələrlə həllinə çalışa bilərlər. Təhlükəsizlik Şurası, münasib olan yerdə, regional saziş və ya orqanlardan öz rəhbərliyi altında məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi üçün də istifadə edə bilər. Lakin TŞ-nin müvafiq icazəsi olmadan regional orqanlar tərəfindən belə tədbirlərin görülməsinə yol verilmir. Həmçinin beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün regional orqanlar tərəfindən görülən və ya planlaşdırılan bütün tədbirlər barədə Təhlükəsizlik Şurasına məlumat verilməlidir (Mad. 52(2), 53, 54).

Burada xüsusi qeyd olunmalıdır ki, BMT Nizamnaməsinin heç bir müddəəsi, dövlətin “silahlı hücumla üzləşdiyi halda, Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması üçün zəruri olan tədbirlər görülməyə qədər, ayrılmaz xarakter daşıyan fərdi və ya kollektiv özünümüdafiə hüququna xələl gətirmir”. Bu, BMT Nizamnaməsinin əhəmiyyətli müddəələrindən biridir, Nizamnamənin 51-ci maddəsində əksini tapıb və dövlətlərin ayrılmaz mahiyyət daşıyan legitim özünümüdafiə hüququnu nəzərdə tutur. Bu hüquq dövlətlərə təcavüzlə üzləşdikləri halda, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq üçün zəruri olan tədbirlər görülməyə qədər, öz müdafiəsini təşkil etmək imkanı verir.

BMT-nin, eləcə də Təhlükəsizlik Şurasının çoxillik fəaliyyət təcrübəsində həm sülhə məcburetmə, həm də sülhü dəstəkləmə və münaqişədən sonrakı sülh quruculuğu tədbirləri yer almışdır. Sülhə məcburetmə tədbirləri (Nizamnamənin VII Fəslinə uyğun olaraq) BMT tərəfindən nisbətən az istifadə olunmuşdur. Nümunə olaraq: 1990-cı il avqustun 2-də İraqın Küveytə hərbi müdaxiləsinin ardından Təhlükəsizlik Şurası 24 saat ərzində toplanaraq 660 sayılı Qətnaməsində BMT Nizamnaməsinin VII Fəslinə istinadla sülhün pozulması faktını müəyyən etdi və İraq qoşunlarının Küveytdən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etdi. Bir neçə gündən sonra qəbul etdiyi 661 sayılı Qətnamədə Şura İraqın əvvəlki qətnamənin şərtlərinə riayət etmədiyini qeyd edərək Küveyt hökumətinin hüquqlarının bərpa edilməsi tədbirlərini – iqtisadi əlaqələrin kəsilməsi, işğal nəticəsində qurulan hər hansı hökumətin tanınmasından imtina, aviasiya əlaqələrinin kəsilməsi və s. müəyyən etdi. 1990-cı il 29 noyabr tarixli 678 sayılı Qətnamə ilə Təhlükəsizlik Şurası regional sülhü və təhlükəsizliyi bərpa etmək üçün üzv ölkələrə “bütün zəruri vasitələrdən istifadə etmək” səlahiyyəti verdi. Başqa sözlə desək, sonuncu qətnamə ABŞ-ın rəhbərliyi altında formalaşmış çoxmillətli qüvvələrə Küveyti işğaldan azad etmək üçün hərbi əməliyyatların keçirilməsi hüququnu verdi. 1991-ci ilin yanvarında başlayan hərbi əməliyyatlar həmin il fevralın sonlarında başa çatdı və bundan sonra BMT-nin yüngül silahlanmış sülhü dəstəkləmə qüvvələri (İraq-Küveyt Müşahidə Missiyası) ərazidə yerləşdirildi.

Eynilə, ABŞ-da 2001-ci il 11 sentyabr tarixində məlum terror hücumları baş verdikdə, Təhlükəsizlik Şurası 24 saat ərzində toplanaraq 1368 sayılı Qətnamə ilə ABŞ-ın BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə əsasən özünü müdafiə hüququnu tanıdı. ABŞ hökuməti bu qətnaməni Əfqanıstanda Taliban rejiminə və Əl-Qaidə terror qruplaşmasına qarşı hərbi əməliyyatlar keçirmək üçün beynəlxalq hüquqi əsas kimi şərh etdi və bir ay sonra hərbi əməliyyatlara başladı. Həmin ilin dekabrında Bonnda keçirilmiş konfransda Əfqan Müvəqqəti Hökumətinin yaradılmasının ardından Təhlükəsizlik Şurası 1386 sayılı Qətnamə ilə Əfqanıstanda müvəqqəti hökumətə təhlükəsizliyi təmin etməkdə köməklik göstərmək

məqsədlə Böyük Britaniyanın rəhbərliyi altında Beynəlxalq Təhlükəsizliyə Dəstək Qüvvələrinə müvafiq səlahiyyətlər verdi.

Həm Körfəz böhranı zamanı, həm də 2001-ci il terror hücumları zamanı BMT çərçivəsində kollektiv təhlükəsizlik sistemi tam gücü ilə işə salındı və təcavüzə məruz qalan dövlət beynəlxalq birliyin birgə səyləri ilə müdafiə olundu. Hər iki halda dünyanın qüdrətli dövlətləri arasında konsensusa nail olmaq mümkün olmuşdu. Körfəz müharibəsi zamanı Çin bir sıra qətnamələrin qəbulunda bitərəf qalsa da, SSRİ də daxil olmaqla Təhlükəsizlik Şurasının digər daimi üzvləri arasında, 2001-ci ildə isə daimi üzvlərin hamısı arasında uzlaşmaya nail olmaq mümkün olmuşdu. Göründüyü kimi, dünyanın böyük gücləri arasında konsensus olduğu halda, BMT sülh və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün təsirli tədbirlər görməyə, problemə çevik reaksiya verməyə müvəffəq olur.

Sülhü dəstəkləmə tədbirləri isə BMT tərəfindən geniş istifadə olunan alətdir. Sülhü dəstəkləmə əməliyyatları münaqişə bölgələrində sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq və ya bərpa etmək məqsədilə hərbi kontingentin iştirakı ilə keçirilən, lakin məcburetmə səlahiyyətlərinə malik olmayan əməliyyatlardır. Bu əməliyyatların keçirilməsi üçün iki ilkin şərt tələb olunur: münaqişə tərəflərinin belə əməliyyatın keçirilməsinə razılığı və münaqişə tərəfləri arasında müvəqqəti atəşkəsin əldə olunması. Bir qayda olaraq, bu şərtlər təmin olunmayana qədər BMT sülhməramlıları münaqişə bölgəsinə yerləşdirilmir. Başqa sözlə desək, sülhü dəstəkləmə əməliyyatları zamanı BMT sülhməramlıları ancaq qəbul edən dövlətin razılığı ilə münaqişə bölgəsinə yerləşdirilir və belə razılıq geri götürüldükdə, sülhməramlılar da geri çəkilir, sülhməramlılar tərəflərə münasibətdə qərəzsiz olur və özünümüdafiə halları istisna olmaqla silah tətbiq etmirlər.

BMT-nin sülhü dəstəkləmə fəaliyyəti Soyuq müharibə illərində başlamışdı və münaqişə tərəfləri arasında atəşkəs rejiminə əməl edilməsi məqsədilə göndərilən müşahidə missiyalarından ibarət idi. İlk belə missiya 1948-ci ildə İsrail ilə qonşu ərəb ölkələri arasında atəşkəs haqqında sazişə riayət olunmasına nəzarət etmək məqsədilə Yaxın Şərqi regionuna göndərilmişdi. Müşahidə missiyalarının təsis olunması İndoneziya və Kəşmir problemləri ilə davam etdirilmişdi. BMT-nin ilk sülhməramlı missiyaları silahsız missiyalar idi. Zamanla müşahidə missiyaları silahlı sülhməramlılara çevrildi və münaqişə edən tərəflər arasında yerləşdirilməyə başlandı. BMT-nin hərbi kontingentli ilk sülhməramlı əməliyyatı Süveyş böhranı (1956) zamanı təşkil edildi. Ardınca 1960-cı ildə Konqoda həyata keçirilən sülhməramlı əməliyyat BMT-nin ilk genişmiqyaslı əməliyyatı oldu, münaqişənin eskalasiyası zamanı sülhməramlı kontingentin tərkibi 20 min nəfərə çatmışdı.. BMT sülhməramlıları həmçinin sülh quruculuğu tədbirlərində iştirak edirlər, Burada əsas məqsədi dayanıqlı sülh və inkişaf üçün zəruri şəraitin yaradılması, bununla da münaqişələrin yenidən eskalasiyası və ya yenidən başlaması təhlükəsinin azaldılmasıdır. Məsələn, BMT 2004-cü ildən Haitidə inzibati idarəetmə funksiyalarını üstlənmiş, 2006-cı ildə isə orada seçkilərin keçirilməsini təşkil etmişdir. 1992-1993-cü illərdə BMT-nin Kambocadakı missiyası bir çox funksiyalar, o cümlədən inzibati idarəetmə və sülh quruculuğu funksiyalarını yerinə yetirmişdir. BMT habelə Şərqi Timorda, Kosovoda və Namibiyada sülhməramlı əməliyyatlar çərçivəsində inzibati idarəetmə funksiyasını üstlənmişdir.

BMT-nin sülhməramlı əməliyyatlarında hərbi, polis və mülki qüvvələr (o cümlədən müxtəlif ixtisaslı mütəxəssislər) iştirak edir. BMT-nin özünün silahlı qüvvələri mövcud deyil. Üzv dövlətlər sülhməramlı əməliyyatların keçirilməsi üçün BMT-nin sərəncamına müvafiq sayda kontingentlər verirlər. “Mavi dəbilqəlilər” kimi tanınan sülhməramlı kontingentlər mənsub olduqları dövlətlərin hökumətləri tərəfindən hazırlanan şərtlərlə BMT-nin əməliyyatlarında iştirak edirlər. Belə kontingentlər öz hökumətlərinin yurisdiksiyasında

qalsa da, BMT-nin operativ komandanlığı altında xidmət edirlər. Sülhməramlıların göndərilməsi səlahiyyəti üzv dövlətlərə aiddir və onlar bunu könüllü surətdə edirlər.

Ümumilikdə 1948-ci ildən bu yana BMT dünyanın müxtəlif regionlarına 70-dən çox sülhü dəstəkləmə missiyası göndərmişdir. Onlardan 58-i 1988-ci ildən sonrakı dövrə təsadüf edir. Bu sülhməramlı missiyalar bir çox ölkələrdə münaqişələrin nəticələrini aradan qaldırmağa yardım etmişlər. Onların sırasında Haiti, Qərbi Saxara, Konqo, Əfqanıstan, Darfur, Kipr, Kosovo, Cənubi Sudan, Mali, Livan, Liberiya, Hindistan və Pakistan, Yaxın Şərq və digər bölgələr yer alır. Bu gün BMT tərəfindən dünyanın müxtəlif bölgələrində 11 sülhməramlı əməliyyat həyata keçirilir. Həmin əməliyyatlarda təxminən doxsan min sülhməramlı iştirak edir.

BMT-nin sülh və təhlükəsizlik sahəsində fəaliyyəti həmçinin silahların azaldılması, nüvə silahının yayılmasına qarşı mübarizə, müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə, terrorçuluğa qarşı mübarizə məsələlərini də əhatə edir. BMT-nin söyləri ilə qeyd edilən məsələlərə dair çox sayda beynəlxalq əhəmiyyətli sənədlərin qəbulu mümkün olmuşdur.

Dayanıqlı iqtisadi, sosial və humanitar inkişafın təşviqi BMT-nin fəaliyyətində əhəmiyyətli istiqamətlərdəndir. BMT-nin Nizamnaməsində “iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsində... beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq” əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyən olunmuşdur. Bütün dünyada inkişafa nail olmaq üçün prioritet istiqamətlər, hədəflər və vəzifələr, başqa sözlə desək dünyanın inkişaf gündəliyi məhz BMT tərəfindən müəyyən edilir. BMT və ona bağlı olan təsisatlar insanların həyatını yaxşılaşdırmaq üçün bir çox sahədə fəaliyyət göstərir. Uşaqların problemləri, ətraf mühitin qorunması, iqlim dəyişməsi, səhiyyə və tibbi tədqiqatlar, yoxsulluğun azaldılması, iqtisadi inkişaf, kənd təsərrüfatının inkişafı, təhsil, qadınların imkanlarının genişləndirilməsi, fəvqəladə hallar və təbii fəlakətlər zamanı yardım, əməyin mühafizəsi, işçilərin hüquqlarının müdafiəsi belə fəaliyyət sahələrinin ancaq bir qismidir.

Hələ 1961-ci ilin dekabrında BMT Baş Assambleyasının 1715(XVI) sayılı Qətnaməsi ilə ilk dəfə olaraq inkişaf sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın vəzifələri müəyyən edildi. Bundan bir il əvvəl 1960-cı ildə Birinci İnkişaf Onilliyi elan edildi və Beynəlxalq inkişaf strategiyası qəbul edildi, beynəlxalq birlik inkişaf məqsədilə maliyyə vəsaitlərinin ayrılması barədə razılığa gəldi. 1970, 1980 və 1990-cı illərdə müvafiq olaraq, İkinci, Üçüncü və Dördüncü İnkişaf Onillikləri elan edildi. 1995-ci ildə BMT tərəfindən inkişaf məsələlərinə həsr olunmuş qlobal toplantı keçirildi, inkişaf onilliklərinin yekunları və dünyada sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində vəziyyət müzakirə edildi və dünya dövlətlərinin gələcəkdə də yoxsulluqla, işsizliklə, savadsızlıqla mübarizə aparmaq əzmi bəyan edildi. 1997-ci ildə BMT-nin İnkişaf sahəsində gündəliyi qəbul edildi. Minilliyin Bəyannaməsində (2000) digər sahələrlə yanaşı, inkişaf sahəsində də Təşkilatın prioritet hədəfləri nəzərdə tutulmuşdu.

Bu gün dünyada hələ də inkişaf sahəsində əhəmiyyətli problemlər mövcuddur. Xüsusilə də Afrika ölkələrində, dünyanın ən zəif inkişaf etmiş ölkələrində qeyd olunan sahələrdə hələ də ciddi problemlər yaşanmaqdadır. Dünya ölkələri arasında, onların inkişaf göstəricilərində, resursların bölüşdürülməsində qeyri-bərabərlik artır. Münaqişələr, terrorçuluq, təbii fəlakətlər, humanitar böhranlar, iqlim dəyişməsi, təbii ehtiyatların tükənməsi və digər səbəblərdən insan həyatına təhlükələr getdikcə daha da artır. Dəyişən iqtisadi və siyasi reallıqlar inkişaf sahəsində də beynəlxalq birliyin söylərinin gücləndirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan 2015-ci il sentyabrın 25-də BMT Baş Assambleyasının Qətnaməsi ilə növbəti on beş ildə dünya əhalisinin iqtisadi və sosial inkişafını və rifahını təmin etmək üçün qəbul edilmiş Dayanıqlı İnkişaf üçün Gündəlik və orada əksini tapan məqsədlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gündəlikdə 2030-cu ilə qədər təmin olunması nəzərdə tutulan dayanıqlı inkişaf

sahəsində 17 məqsəd müəyyən olunmuşdur. Onların sırasında yoxsulluğun aradan qaldırılması, aclığın aradan qaldırılması, yaxşı səhiyyə və rifah, keyfiyyətli təhsil imkanları, gender bərabərliyi, təmiz su və sanitariya, təmiz enerji, layiqli əmək və iqtisadi artım, bərabərsizliyin azaldılması, məsuliyyətli istehlak, iqlim dəyişməsinə qarşı mübarizə, dəniz, torpaq ekosistemlərinin mühafizəsi kimi məsələlər xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bütün bu məqsədlərə nail olunması üçün dünyada sülhün, ədalətin və güclü təsisatların təmin olunması, habelə tərəfdaşlıqların həyata keçirilməsi zəruridir.

Fəaliyyətə başladığı gündən insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi problemi də BMT-nin fəaliyyətində prioritet istiqamətlərdən birini təşkil edir. BMT insan hüquqlarının qorunmasında, bu sahədə beynəlxalq standartların və normaların müəyyənləşdirilməsində, dövlətlərin həmin normalara və standartlara riayət etmələrinə nəzarət məqsədilə müxtəlif mexanizmlərin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. BMT-nin Nizamnaməsi insan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsi sahəsində ilk əhəmiyyətli hüquqi sənəd oldu. Nizamnamənin Preambulasında “əsas insan hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqətinə və dəyərinə, kişi və qadınların, böyük və kiçik millətlərin hüquq bərabərliyinə inam” öz əksini tapdı, “...irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq” BMT-nin əsas məqsədlərindən biri kimi müəyyən edildi, BMT-yə üzv dövlətlərin “bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə dəstək” vermələri və bu məqsədə nail olmaq üçün təşkilatla əməkdaşlıq etmələri barədə öz üzərlərinə əhəmiyyətli hüquqi öhdəlik götürmələri təsbit edildi, Nizamnamə həm də BMT-yə insan hüquqlarının kodifikasiyası sahəsində konkret addımlar atmaq üçün hüquqi əsas verdi.

BMT-nin bilavasitə iştirakı ilə hazırlanaraq qəbul edilmiş insan hüquqları sahəsində əhəmiyyətli sənədlər sırasında İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə (1948), Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına istiqlalçılıq verilməsi haqqında Bəyannamə (1960), Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (1948), İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərinə qarşı Konvensiya (1984), Uşaqların hüquqları haqqında Konvensiya (1989) və digər sənədlər xüsusi yer tutur.

BMT-nin beynəlxalq hüququn inkişafı sahəsində də fəaliyyəti əhatəli olmuş, BMT-nin himayəsi altında bu günəçən ümumilikdə 500-dən artıq beynəlxalq çoxtərəfli sənədin hazırlanaraq üzv dövlətlər tərəfindən qəbul edilməsi mümkün olmuşdur. Bu hüquqi sənədlər beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik məsələləri, insan haqlarının müdafiəsi, terrorçuluqla mübarizə, beynəlxalq cinayətkarlıqla mübarizə, qaçqınların problemləri, tərksilah məsələləri, kütləvi qırğın silahının yayılması ilə mübarizə və digər global əhəmiyyətli problemləri əhatə etmişdir. Müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər, soyqırımı cinayətləri ilə bağlı keçmiş Yuqoslaviya (1993), Ruanda (1994), Syerra-Leone (2002) üçün ad hoc cinayət tribunalları təsis olunmuşdur. Həmin Tribunallar beynəlxalq humanitar və beynəlxalq cinayət hüququnun soyqırım məsələləri və beynəlxalq hüququn digər arzu-olunmaz hallarına münasibətdə güclənməsinə zəmin yaratmışdır. Habelə hazırda müstəqil beynəlxalq təsisat olan Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin də təsis olunmasında BMT yaxından iştirak etmişdir.

Bu gün dünyada baş verən proseslər və global çağırışlar beynəlxalq təsisatların, xüsusilə də BMT-nin fəaliyyətində islahatları labüd edir. Geniş səlahiyyətlərinin olmasına baxmayaraq, BMT bütün hallarda sülhü qorumağa və ya bərpa etməyə, təhlükəsizliyi təmin etməyə

müvəffəq olmur. Səmərəli tədbirlər görmək ancaq BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri arasında konsensus əldə olunduğu zaman mümkün olur. Dünyanın böyük güclərinin bu və ya digər beynəlxalq problemə münasibətdə mövqelərinin, maraqlarının bir çox halda üst-üstə düşməməsi, habelə böyük güclərdən birinin və ya bir neçəsinin münaqişələrə cəlb olunması təşkilatın fəaliyyətini iflic vəziyyətə salır. Sülh və təhlükəsizlik baxımından çevik və təsirli tədbirlərin görülməsi, qətnamələrin icrasını məcburetmə tədbirləri ilə dəstəkləmək tələb olunduğu hallarda BMT bunu etməyə qadir olmur, Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi qətnamələr bir çox halda icrasız qalır. Bir sıra hallarda isə bu və ya digər ölkədə BMT-nin sanksiyası ilə keçirilən əməliyyatlar sonrasındakı qeyri-sabitliyin və silahlı zorakılıq hallarının davam etməsi, bəzən isə daha da güclənməsi və bunun nəticəsində mülki əhalinin daha da çox zərər görməsi baş verir. Bu günkü dünyanın reallıqları bu beynəlxalq təsisatda ciddi islahatların aparılmasını, onun fəaliyyətinin həm konseptual, həm də praktik baxımdan inkişaf etdirilməsini, xüsusilə də sülh və təhlükəsizlik sahəsində ali təsisat kimi Təhlükəsizlik Şurasının daha çevik və səmərəli mexanizmə çevrilməsini, həmçinin beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik məsələlərində BMT-yə üzv olan bütün dövlətlərin təmsil olunduğu və bu mənada daha demokratik təsisat olan BMT Baş Assambleyasının rolunun gücləndirilməsini labüd edir. İslahatlar BMT-nin sözün həqiqi mənasında qlobal problemlərin üzə çıxarılaraq həll edildiyi səmərəli və təsirli beynəlxalq təsisata çevrilməsinə şərait yarada bilər.

Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, dünya birliyinin fəal üzvü kimi Azərbaycan Respublikası ədalət və beynəlxalq sülhün aliliyi prinsiplərinin inkişaf etdirilməsinə, qlobal və regional miqyasda əməkdaşlığın gücləndirilməsinə daim sadıqlıq göstərir, BMT ilə, onun ixtisaslaşmış təsisatları, fondları və proqramları ilə sülh və təhlükəsizlik, dayanıqlı inkişaf, insan hüquqları və beynəlxalq hüququn inkişafı sahələrində geniş əməkdaşlıq edir, Cənubi Qafqaz regionunda dayanıqlı sülhün qurulmasına çalışır, qlobal problemlər olan müstəmləkəçiliyin qalıqları və yeni formaları ilə mübarizəyə, minalara qarşı mübarizəyə, dayanıqlı inkişaf, iqlim dəyişməsi və yaşıl enerjiyə keçid məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi. <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>
2. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının rəsmi internet səhifəsi: www.un.org
3. Dünyamalıyeva N.Z. Beynəlxalq təşkilatlar. Dərslik. Bakı, "Füyüzat" nəşriyyatı, 2019.
4. Dünyamalıyeva N.Z. İnsan hüquqlarının müdafiəsi beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik kontekstində // "XXI əsrdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktiki yanaşmalar" mövzusunda elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı, 2022.
5. İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə. <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>
6. Hurd İ. International Organizations: Politics, Law, Practice. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
7. Report of the Secretary-General on the Work of the Organization (2023) [//https://www.un.org/en/annualreport](https://www.un.org/en/annualreport)

8. Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015 //https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf

9. Weiss T.G., Forsythe D.P., Coate R.A., Pease K.K. The United Nations and Changing World Politics. Westview Press, 2017.

X Ü L A S Ə

Məqalədə dünya birliyinin hazırkı dövrdə qarşılaşdığı global çağırışlar fonunda universal təsisat kimi BMT-nin fəaliyyəti, sülh və təhlükəsizlik, dayanıqlı inkişaf, insan hüquqlarının müdafiəsi kimi məsələlər ətraflı təhlil edilir, BMT-nin səmərəli fəaliyyətinə mane olan amillər araşdırılır.

Нигяр Дуньямалиева
Заместитель заведующего отделом
Международного права и международного сотрудничества
Аппарата Конституционного Суда Азербайджанской Республики,
д.ф.п.н.н.

**ООН как глобальный центр: мир и безопасность,
устойчивое развитие, права человека**

P E Z İ Ü M E

В статье подробно анализируется деятельность ООН как универсального института на фоне глобальных вызовов, с которыми в настоящее время сталкивается мировое сообщество, такие вопросы, как мир и безопасность, устойчивое развитие, защита прав человека, исследуются факторы, препятствующие эффективной деятельности ООН.

Nigar Duniyamaliyeva
Deputy Head of International Law and International Cooperation Department
of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan,
Doctor of philosophy in political science

**The United Nations as a global center:
peace and security, sustainable development, human rights**

S U M M A R Y

The article analyzes in detail the activities of the UN as a universal institution, issues such as peace and security, sustainable development, protection of human rights in light of the global challenges faced by the world community at the present time, and examines the factors that impede the UN's effective activities.

İSLAM HÜQUQ SİSTEMİNƏ AİD DÖVLƏTLƏRİN KONSTITUSİYANIN HÜQUQİ MÜHAFİZƏSİ İLƏ BAĞLI TƏCRÜBƏSİ

Acar sözlər: *Azərbaycan Respublikası, qanun, konstitusiya nəzarəti, dövlət, azadlıq*

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, закон, конституционный контроль, государство, свобода*

Keywords: *Azerbaijan Republic, law, constitutional control, state, freedom*

Konstitusya məqsədli istiqamətə malikdir. Onda cəmlənmiş formada sosial maraqlar ifadə edilir. Konstitusiya hamı üçün məcburi (ümumi) xarakterə malikdir. Sosial maraqları cəmlənmiş şəkildə əks etdirməklə, Konstitusiya ictimai münasibətlərin əsas tənzimləyicisi, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatçısı kimi çıxış edir. O, iqtisadi, sosial və digər sahələrdə dəyişikliklərin mühüm vasitəsi kimi xidmət edir və eyni zamanda ictimai şəraitin stabiləşməsinə, davamlılığına köməklik göstərir.

Ənənəvi olaraq, normativ hüquqi aktlar sistemində Konstitusiyanın əsas yerini müəyyənləşdirən əlamətlərin tərkibinə onun əvvəlcədən müəyyən edilmiş xüsusi prosedur qaydada qəbul edilməsi daxildir. O, referendum (ümmümləq səsverməsi) qaydasında qəbul edilir. Konstitusiyanın qəbulunun xüsusi prosedurunun müəyyənləşdirilməsi, onun əsas elementlərinin Əsas Qanunda təsbit edilməsi, hər halda, digər normativ hüquqi aktlar arasında Konstitusiyanın xüsusi əhəmiyyətini vurğulayır. Konstitusiyanın aliliyi, konstitusiya qanunçuluq prinsipləri öz-özünə reallaşmır. Konstitusiya qanunçuluq rejiminə ciddi əməl olunmadan, Konstitusiyanın səmərəli mühafizə vasitələri olmadan, onun müddəaları bütün hüquq subyektləri tərəfindən yerinə yetirilmədən və bütün hakimiyyət qollarının bu prosesdə sıx qarşılıqlı əlaqədə iştirakı təmin olunmadan hüquq qaydası dolğun şəkildə təmin oluna bilməz. Burada əsas rol Konstitusiyanın hüquqi mühafizəsinə aiddir.

Məlumdur ki, müasir dövrdə şəxsiyyətin, cəmiyyətin, dövlətin və onun institutlarının fəaliyyəti Konstitusiya əsaslanır. Bu, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarını təsbit edən konstitusiya normalara da aiddir. Əsas hüquq və azadlıqlar sistemində Konstitusiya öz təsbitini tapdığından Konstitusiyanın hüquqi mühafizəsi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının mühafizəsini də nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin birinci hissəsinə görə, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir [1].

Bütün dövlət orqanlarının qəbul etdiyi qərarlar Konstitusiya və digər Qanunlara əsaslanmalıdır. Bu məsələlərin həllinin mühüm şərtlərindən biri kimi Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində Konstitusiyanın aliliyinin təmin edilməsi çıxış edir. Konstitusiyanın aliliyinin təmin olunması məqsədilə spesifik konstitusiya-hüquqi vasitələr (üsullar) tətbiq edilərək Konstitusiyanın hüquqi mühafizəsi həyata keçirilir. Əsas Qanunun hüquqi mühafizəsinin həyata keçirilməsində isə müxtəlif orqanlar və şəxslər iştirak edir.

Konstitusiyaya onda olan informasiyanın xüsusi formasına malik yazılı sənəddir. Bu forma aşağıdakıları nəzərdə tutur:

1) Konstitusiyanın mətninin strukturlaşmasını və onu hüquqi texnika qaydaları üzrə quruluşunu;

2) uzunmüddətli və ya müxtəlif xarakterli davranış qaydalarının formalaşmasını;

3) normativ dili, spesifik hüquqi anlayış və terminlərdən istifadə edilməsini.

Konstitusiyaya həm normalarının birbaşa qüvvəsi, həm də qanun yaradıcılığı prosesinə normativ-istiqləndirici təsiri sayəsində güclü hüquqyaradıcı amil kimi çıxış edir. Konstitusiyaya anlayışlar bütün hüquqi aktların şərh və tətbiqinin, hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsinin əsas (başlıca) normativ hüquqi meyarı kimi xidmət edir.

Konstitusiyaya həm normalarının birbaşa qüvvəsi, həm də qanun yaradıcılığı prosesinə normativ-istiqləndirici təsiri sayəsində güclü hüquqyaradıcı amil kimi çıxış edir. Konstitusiyaya anlayışlar bütün hüquqi aktların şərh və tətbiqinin, hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsinin əsas (başlıca) normativ hüquqi meyarı kimi xidmət edir. Y.A.Tixomirov hesab edir ki, "belə yanaşma zamanı hüquq sistemində Konstitusiyaya təsirinin bütün səviyyələri, bütün əlaqələri və onun doğurduğu vasitələr daha dəqiq üzə çıxır" [12, s. 7].

Bəzi tədqiqatçılar Konstitusiyaya "dövlətçiliyin və bütövlükdə cəmiyyətin əlamətini bildiren ali hüquqi qüvvəyə malik olan hüquqi akt; dövlət və cəmiyyət həyatının hüquqi təməli, milli hüquq sisteminin əsas mənbəyi kimi şərh edirlər" [2, s. 47]. Y.İ.Kozlova bildirir ki, "məhz Konstitusiyaya hüquqi cəhətdən əhəmiyyətli formada cəmiyyətin qarşısına qoyduğu məqsədləri, təşkilati və həyat fəaliyyəti prinsiplərini müəyyən edir" [2, s. 28-29].

L.B.Tiunova Konstitusiyaya daha geniş anlayış verərək yazır: "Konstitusiyaya – bu, dövlət hakimiyyətinin təşkili və fəaliyyətindən irəli gələn münasibətləri demokratik və humanist əsasda tənzim edən, maraqların, onların məhdudlaşdırılmasının, birləşdirilməsi və uzlaşdırılmasının konsensusunu təsbit edən, dövlətin özünün də tabe olduğu ölkənin bütün əhalisini vahid xalq-hakimiyyət daşıyıcısında, vahid cəmiyyətdə birləşdirən əsas qanundur" [11, s. 7].

Hesab edirik ki, Konstitusiyaya qısaca belə xarakterizə etmək olar: Konstitusiyaya – bir tərəfdən, insan və cəmiyyət, insan və dövlət, digər tərəfdən dövlətin özünün təşkili üzrə münasibətləri tənzimləyən, hüquq normaları sistemindən ibarət, ali hüquqi qüvvəyə malik normativ hüquqi aktdır.

Qeyd etmək istərdik ki, elmi ədəbiyyatlarda "alilik" sözü ilə yanaşı, "prioritet" sözü də işlədilir. Hər iki söz etimoloji cəhətdən eyni mənə daşdığı üçün hesab edirik ki, həm "alilik", həm də "prioritet" sözündən sinonim kimi istifadə edilə bilər.

Hüquqi dövlətçiliyin formalaşdırılması Konstitusiyaya münasibətin qəti şəkildə dəyişməsinə, onun prioritetliyinə (birinciliyinə) təminat vermək üçün Əsas Qanunun potensialından səmərəli istifadə olunmasını tələb edir. Konstitusiyaya prioritetliyi onun ziddiyyətli normativ hüquqi aktlara münasibətdə aparıcı rol oynamasında özünü büruzə verir.

Konstitusiyaya prioritetliyi onun yüksək nüfuzuna və ictimai münasibətlərin effektiv tənzimləyici kimi oynadığı mühüm rola söykənməlidir.

N.Y.Qridçina bildirir ki, "hüquqi dövlət doktrinasında hüquqi dövlətçiliyin aşağıdakı 3 (üç) əsas komponenti öz əksini tapmışdır:

1) insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları;

2) Konstitusiyaya aliliyinin (hüquqi qanunun) konstitusiyaya-hüquqi konsepsiyası;

3) hakimiyyətlərin bölgüsü və qarşılıqlı əlaqəsi sistemi" [3, s. 9].

Göründüyü kimi, hüquqi dövlətçiliyin əsas komponentlərindən biri də konstitusiyaya aliliyidir.

Konstitusiyanın aliliyi – demokratik, hüquqi, sosial dövlətin, dövlətin suverenliyinin mühafizəsinə, qanunçuluğun və hüquq qaydasının təmin edilməsinə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə yönələn ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində onun prioriteti mənasında olan konstitusiya prinsipidir.

T.Y.Xabriyeva haqlı olaraq qeyd edir ki, "konstitusiyanın aliliyi prinsipi qanunun aliliyi prinsipinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir, çünki konstitusiya özü də mahiyyətcə qanundur (Əsas Qanun)" [13, s. 20].

N.M.Yakovlevin mövqeyinə görə, "qanunun prioriteti dedikdə, ilk növbədə dövlətin ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan Konstitusiyasının aliliyi nəzərdə tutulur" [14, s. 14].

Rus tədqiqatçısı A.H.Məhəmmədov yazır: "Hüquqi dövlətdə qanunun aliliyi prinsipi cəmiyyətin, dövlətin, onun hakimiyyət qanadlarının, siyasi sistemin, şəxsiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin bütün sisteminin qurulmasının əsas başlanğıcı kimi çıxış edir. Konstitusiyanın aliliyi ölkənin hüquq sistemində, hüquqi aktların iyerarxiyasında onun yerini göstərir. Bütün hüquq sahələrinin inkişafı üçün hüquqi baza kimi şəxış etməklə, MDB ölkələrinin konstitusiyaları cəmiyyətdə siyasi, mədəni və sosial-iqtisadi islahatların (dəyişikliklərin) aparılmasını təmin edən normaları tənzimləyir və təsbit edir. MDB ölkələrində sosial-siyasi islahatların sürəti və miqyası konstitusion tənzimlənmənin rolunun artmasını şərtləndirir" [7, s. 8].

A.N.Stankinin təbircə, "konstitusiyanın aliliyinin hüquqi ölçülməsinin aşağıda göstərilən bir neçə aspekti (cəhəti) vardır:

1) əxlaqi aspekt – bu, ondan ibarətdir ki, dövlət orqanlarının, yerli idarəetmə orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin, ictimai birliklərin, vətəndaşların və digər şəxslərin fəaliyyəti konstitusiya sənədinin "ruhu və hərfini (nöqtəsini)" əks etdirən əsas prinsip və normalarla uzlaşdırılmalıdır;

2) ikinci aspekt konstitusion tənzimlənmənin obyektinin xarakteri ilə bağlıdır. Əsas normalar ən əhəmiyyətli ictimai münasibətləri tənzimləyir.

3) Üçüncü aspekt qanunçuluğun tələblərinə və hüquqi dövlətin prinsiplərinə əməl olunması ilə bağlıdır. Bu prinsipləri real şəkildə həyata keçirmədən hüquqi dövlətin qurulması qeyri-mümkündür" [10, s. 7].

İ.L.Kravesin fikrincə, "konstitusiya hüququn realizə mexanizminin əsas, ilkin aktı kimi, sözün həqiqi mənasında aliliyə malikdir. Konstitusion müddəaların realizəsi çox vaxt onun təsirini vasitələndirən qanunların, normativ-icra, məhkəmə aktlarının mürəkkəb məcmusunu tələb edir" [5, s. 156].

A.H.Məhəmmədov hesab edir ki, "Konstitusiyanın aliliyi aşağıdakı müddəalara əsaslanır:

1) Konstitusiya ictimai və dövlət həyatının əsas sahələrinin hüquqi tənzimlənməsində fəal rol oynayır;

2) Müxtəlif məhkəmə instansiyalarında konkret işlərin həlli zamanı konstitusiyadan birbaşa təsirli hüquqi akt kimi istifadə edilir;

3) Ölkənin normativ hüquqi aktlar iyerarxiyasında Konstitusiyanın ali hüquqi qüvvəsi və prioritet tətbiqi təmin edilir;

4) Hüququn müxtəlif subyektləri arasında yaranan konstitusion münaqişələr və kolliziyalar Konstitusiya Məhkəməsinin səhihləşdirici təsiri ilə konstitusion normalar əsasında həll edilir;

5) Konstitusiyaya münasibətdə bütövlükdə hüquq sisteminə kompleks təsiri təmin etmək üçün sistemli şərh tətbiq edilir" [7, s. 16].

Konstitusiyanın aliliyi prinsipi vətəndaşların, konstitusion hüquq və azadlıqların realizəsinə və müdafiəsinə fəal münasibətinin formalaşmasına yönəlmişdir. Konstitusiyanın aliliyini təmin etmək üçün konstitusion müddəaların dəqiq diferensiasiyası (fərqləndirilməsi) böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün hüquq yaradıcılığı fəaliyyətində, ilk

növbədə, dövlət hakimiyyətinin qanunvericilik orqanlarının fəaliyyətində Əsas Qanunun konkret müddəalarına əsaslanmaq lazımdır.

Ölkənin hüquq sistemində Konstitusiyanın aliliyinin təsdiqi (bərqərar olması) bu normativ hüquqi aktın hüquqi təbiəti, onun sosial əsası və məzmunu ilə təyin edilən obyektiv amillərlə şərtlənir. Dövlətin hüquq sistemində Konstitusiyanın ali mövqə tutan normativ hüquqi akt kimi, dövlətin əsas qanunu kimi dərk edilməsi Konstitusiya hüququnun təməl müddəalarından biridir.

Konstitusiyanın aliliyi təkcə hüquqi aktlar iyerarxiyasında onun mövqeyini səciyyə etmir, o, həm də bütün hüquq sahələrinin inkişafı üçün baza kimi çıxış etməklə, qanunvericilik aktlarının yaradılması prosesini tənzimləyir və təsbit edir.

Bildirməyi zəruri hesab edirik ki, İslam hüquq sisteminə aid dövlətlərin əksəriyyətində konstitusiyanın hüquqi mühafizəsinin ən səmərəli vasitələrindən biri olan konstitusiya nəzarəti funksiyasını ingilis-sakson hüquq sistemli və amparo prosedurunun tətbiq edildiyi dövlətlərin əksəriyyətində olduğu kimi Ali Məhkəmə başda olmaqla ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr, bəzilərində isə Konstitusiya Məhkəmələri həyata keçirir. Digər sözlə ifadə etsək, Konstitusiya Məhkəməsinin mövcud olduğu İslam hüquq sisteminə aid dövlətlərdə konstitusiya nəzarəti funksiyasının həyata keçirilməsi Konstitusiya Məhkəməsinin, Konstitusiya Məhkəməsinin mövcud olmadığı dövlətlərdə isə Ali Məhkəmə başda olmaqla ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələrinin səlahiyyətinə aiddir.

Mərakeş Krallığı, Bəhreyn Krallığı, Sudan, Misir Ərəb Respublikası, Küveyt və İndoneziya Respublikası kimi dövlətlərdə Konstitusiya Məhkəməsi fəaliyyət göstərir. Başqa cür ifadə etsək, İslam hüquq sisteminə aid dövlətlərin yalnız altısının qanunvericilik aktlarında Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyəti ilə bağlı normalar mövcuddur. Belə ki, 29 iyul 2011-ci il tarixli Mərakeş Krallığı Konstitusiyasının 8-ci fəslə (129-134-cü maddələr) [19], 14 fevral 2002-ci il tarixli Bəhreyn Krallığı Konstitusiyasının 106-cı [15], 6 iyul 2005-ci il tarixli Sudan Konstitusiyasının 31-ci maddəsi [21] və 15 yanvar 2014-cü il tarixli Misir Ərəb Respublikası Konstitusiyasının 191-195-ci maddələri [17] Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətinə həsr olunmuşdur.

Göründüyü kimi, Mərakeş Krallığı Konstitusiyasının 6, Bəhreyn Krallığı Konstitusiyasının 1, Sudan Konstitusiyasının 1, Misir Ərəb Respublikası Konstitusiyasının isə 5 maddəsində Konstitusiya Məhkəməsi ilə bağlı normalar yer almışdır.

11 noyabr 1962-ci il tarixli Küveyt Konstitusiyasında və 5 iyul 1959-cu il tarixli İndoneziya Respublikasının Konstitusiyasında [24] Konstitusiya Məhkəməsi ilə bağlı norma olmasa da, adıçəkilən dövlətlərdə Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Qanun qəbul edilmişdir [16; 6].

Yuxarıda adıçəkilən bütün dövlətlərin Konstitusiyalarında, eləcə də Konstitusiya Məhkəməsi haqqında Küveyt Qanununda və Konstitusiya Məhkəməsi haqqında İndoneziya Respublikasının Qanununda Konstitusiya Məhkəməsinin son instansiya olması və həmin məhkəmənin qərarından şikayət verilməsinin qeyri-mümkünlüyü, Konstitusiya uyğun olmayan aktların etibarsız hesab edilməsi və Konstitusiya Məhkəməsinin qərarının bütün orqan və vəzifəli şəxslər tərəfindən icrasının məcburiliyi qeyd olunmuşdur. Məsələn, Mərakeş Krallığı Konstitusiyasında göstərilir ki, Konstitusiya Məhkəməsi sonuncu məhkəmə instansiyasıdır. Onun qərarından şikayət verilə bilməz. Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı ilə qanunun və ya digər hüquqi aktların Konstitusiya uyğun olmayan hesab edilmiş müddəaları etibarsız hesab edilir. Adıçəkilən Məhkəmənin qərarları dövlət hakimiyyəti orqanları, inzibati və məhkəmə instansiyaları tərəfindən şərtsiz icra olunmalıdır.

Qeyd etmək istərdik ki, Mərakeş Krallığında 1992-ci ildə Fransada olduğu kimi Konstitusiya Şurası yaradılmışdır [25]. Həmin Şura yaradıldığı gündən 1963-cü ildən Ali Məhkəmənin nəzdində fəaliyyət göstərən Konstitusiya Palatasını əvəz etmişdir. 2011-ci

ildə Mərakeş Krallığının yeni Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra Konstitusiya Şurasını Konstitusiya Məhkəməsi əvəz etmişdir. Sözügedən Məhkəmə 6 (altı) il müddətinə təyin edilən 12 hakimdən ibarətdir.

"Bəhreyn Krallığında 2002-ci ildən Konstitusiya Məhkəməsi fəaliyyət göstərir. 7 hakimdən ibarət olan adıçəkilən məhkəmənin hakimləri Bəhreyn Kralının fərmanı ilə təyin olunur" [8, s. 14]. Maraqlıdır ki, müstəsna hal kimi Kral Bəhreyn vətəndaşı olmayan, amma Ərəb Dövlətləri Liqasının üzvü olan istənilən dövlətin vətəndaşını da Konstitusiya Məhkəməsinin hakimi təyin etmək səlahiyyətinə malidir.

Sudan Konstitusiya Məhkəməsi 7 (yeddi) il müddətinə təyin edilən 9 hakimdən ibarətdir. Səlahiyyət müddəti bitmiş Konstitusiya Məhkəməsinin hakimi həmin vəzifəyə təkrar təyin oluna bilər [9].

Misir Ərəb Respublikasının Ali Konstitusiya Məhkəməsi (Misirdə Konstitusiya Məhkəməsi bu cür adlanır) 1979-cu ildən fəaliyyət göstərir. Əvvəllər qarışıq hüquq sisteminin mövcud olduğu adıçəkilən ölkədə ailə-nikah və vərəsəlik münasibətləri İslam hüquq normaları ilə tənzimlənsə də, digər məsələlər kontinental hüquq sisteminə uyğun nizamlandı. Misirin 1971-ci il tarixli Konstitusiyasının 174-178-ci maddələrində Ali Konstitusiya Məhkəməsi ilə bağlı normalar əks olunmuşdu. Hal-hazırda qüvvədə olan Misir Ərəb Respublikasının 15 yanvar 2014-cü il tarixli Konstitusiyasına (22 aprel 2019-cu il tarixdə edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə) əsasən, 21 üzvdən ibarət olan Konstitusiya Məhkəməsinin hakimləri Prezident tərəfindən təyin edilir. Hakimler öz vəzifəsini 70 yaşa kimi tuta bilər [22].

Küveyt Dövlətində Konstitusiya Məhkəməsi 1973-cü ildən fəaliyyət göstərir. Sözügedən Məhkəmə 5 hakimdən ibarətdir. "Hakimler Küveyt əmirinin fərmanı ilə təyin olunurlar" [16].

İndoneziya Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi 2003-cü ildən fəaliyyət göstərir. "Sözügedən Məhkəmə 9 hakimdən ibarətdir. Hakimlərin səlahiyyət müddəti 5 (beş) ildir" [6].

Həmçinin konstitusiya nəzarəti funksiyasının Ali Məhkəmə başda olmaqla ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr tərəfindən həyata keçirildiyi dövlətlərin konstitusiyalarında qanunların Konstitusiyaya uyğun olması, konstitusiyaya və qanunlara əməl etməyin hər kəsin borcu olması, məhkəmə orqanlarının fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarını layiqincə müdafiə etmək vəzifəsi öz əksini tapmışdır. Məsələn, 3 dekabr 1979-cu il tarixdən qüvvəyə minmiş İran İslam Respublikası Konstitusiyasının 156-cı maddəsinə görə, "hakimiyyətin müstəqil qolu olan məhkəmə orqanlarının əsas vəzifəsi bütün insanların hüquqlarını müdafiə etmək və cəmiyyətdə ədaləti təşviq etməkdir" [4, s. 86].

12 aprel 1973-cü il tarixli Pakistan İslam Respublikası Konstitusiyasının 5-ci maddəsində bildirilir ki, "Konstitusiyaya və qanunlara əməl etmək kimliyindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşın və Pakistan dövlətinin ərazisinə gələn hər kəsin müqəddəs borcudur" [23]. Analoji norma 1992-ci il tarixli Səudiyyə Ərəbistanı Konstitusiyasının 41-ci maddəsində [20], 27 avqust 1957-ci il tarixli Malayziya Fedrasiyası Konstitusiyasının 4-cü maddəsində [18], 18 avqust 1945-ci il tarixdən qüvvədə olan İndoneziya Konstitusiyasının 27-ci maddəsində [24] əks olunmuşdur.

Qeyd etmək istərdik ki, İslam hüquq sisteminə aid dövlətlərin qanunvericilik aktlarında konstitusiyaya tərif verilməmişdir. Ümümlə olaraq hesab edilir ki, konstitusiya dövlətin əsas institutlarının tərkibini, səlahiyyətlərini və fəaliyyət üsullarını tənzimləyən qaydaları, vətəndaşlara münasibətdə tətbiq edilən ümümlə prinsipləri müəyyən edən ali qüvvəyə malik hüquqi sənəddir. Konstitusiyada öz əksini tapmış prinsiplər İslam dininin əsas prinsipləri ilə eynilik təşkil edir. Bütün İslam hüquq sisteminə aid dövlətlərin konstitusiyalarında insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına təminat verilir.

Beləliklə, ifadə olunanları yekunlaşdıraraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

İslam hüquq sisteminə aid dövlətlərin yalnız altısında – Mərakeş Krallığı, Bəhreyn Krallığı, Sudan, Misir Ərəb Respublikası, Küveyt və İndoneziya Respublikası kimi dövlətlərdə konstitusiyanın hüquqi mühafizəsinin ən səmərəli vasitələrindən biri olan konstitusiya nəzarəti funksiyasını Konstitusiya Məhkəmələri, digərlərində isə Ali Məhkəmə başda olmaqla ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr həyata keçirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci il, 18 mart 2009-cu il və 26 sentyabr 2016-cı il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Hüquq Yayın Evi, – 2017, – 92 s.
2. Государственное право Российской Федерации. Курс лекций для юридических институтов и факультетов. Т. 1 / Ю.А.Дмитриев, Е.И.Козлова, О.Е.Кутафин, Н.А.Михалева; под ред.: О.Е. Кутафин. – Москва: Юридическая литература, – 1993. – 235 с.
3. Гридчина, Н.Е. Развитие теории правового государства в отечественной юридической науке 60-х г. XX в.-начала XXI в.: / автореф. дисс. канд. юр. наук. / – Москва, 2005. – 32 с.
4. Гусейнова, П.А. Общая характеристика судебной системы Исламской Республики Иран // – Санкт-Петербург: Вестник Санкт-Петербургского государственного университета, Серия 14, Право, – 2016. Вып. 2, – с. 85-93.
5. Кравец, И.А. Формирование российского конституционализма (проблемы теории и практики) / И.А.Кравец. – Москва: Издательство ЮКЭА, – 2002. – 360 с.
6. Конституционный суд Индонезии: [Электронный ресурс] / <https://is.gd/OuSkll>
7. Магомедов, А.Г. Конституционно-правовые основы системы органов государственной власти в странах СНГ: / дисс. канд. юр. наук. / – Махачкала, 2004. – 166 с.
8. Мохаммед, Ю.И.С. Конституционный надзор в Королевстве Бахрейн: / Автореф. дисс. канд. юр. наук. / – Москва, 2009. – 23 с.
9. Особенности судебной власти: [Электронный ресурс] / <https://is.gd/uL9R7m>
10. Станкин, А.Н. Верховенство Федерального Закона в Российской Федерации: Конституционные вопросы: / автореф. дисс. канд. юр. наук. / – Саратов, 2007. – 23 с.
11. Тиунова, Л.Б. Право. Конституция. Правовое государство (К концепции демократического конституционализма правового государства): / автореф. дисс. докт. юр. наук. / – СПб, 1992. – 32 с.
12. Тихомиров, Ю.А. Теория закона / Ю.А.Тихомиров. – Москва: Наука, – 1982. – 255 с.
13. Хабриева, Т.Я. Правовая охрана Конституции / Т.Я.Хабриева. – Казань: Изд-во Казанского университета, – 1995. – 220 с.
14. Яковлев, Н.М. Деятельность прокуратуры субъекта Российской Федерации по обеспечению верховенства Конституции Российской Федерации, федеральных законов (По материалам Республики Саха (Якутия): / дисс. канд. юр. наук. / – Москва, 2002. – 176 с.
15. Bahrain's Constitution of 2002 with Amendments through 2017: [Electronic resource] / <https://is.gd/LrnF5o>
16. Constitutional Court of Kuwait: [Electronic resource] / <https://is.gd/5Rsnpy>
17. Egypt's Constitution of 2014: [Electronic resource] / clck.ru/37iqbX
18. Malaysia's Constitution of 1957 with Amendments through 1996: [Electronic resource] / clck.ru/37iqxT
19. Morocco's Constitution of 2011: [Electronic resource] / clck.ru/37iqsG
20. Saudi Arabia's Constitution of 1992 with Amendments through 2013: [Electronic resource] / clck.ru/37ipvT

21. Sudan's Constitution of 2019: [Electronic resource] / clck.ru/37iqEo
22. Supreme Constitutional Court (Egypt): [Electronic resource] / https://is.gd/0BmPF3
23. The Constitution of the Islamic Republic of Pakistan (As modified upto the 28th February, 2012): [Electronic resource] / clck.ru/37ir9Z
24. The Constitution of the Republic of Indonesia: [Electronic resource] / clck.ru/37irHZ
25. Le Conseil constitutionnel du Royaume du Maroc: [Ressource électronique] / https://is.gd/gaFdBx

X Ü L A S Ə

Məqalədə qeyd olunur ki, İslam hüquq sisteminə aid dövlətlərin yalnız altısında – Mərakeş Krallığı, Bəhreyn Krallığı, Sudan, Misir Ərəb Respublikası, Küveyt və İndoneziya Respublikası kimi dövlətlərdə konstitusiyanın hüquqi mühafizəsinin ən səmərəli vasitələrindən biri olan konstitusiya nəzarəti funksiyasını Konstitusiya Məhkəmələri, digərlərində isə Ali Məhkəmə başda olmaqla ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr həyata keçirir.

Shukurov Nasib
Lecturer at the Department of Constitutional Law at Baku State University,
Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor

The experience of states of the Islamic legal system regarding the legal protection of the constitution

S U M M A R Y

The article states that the function of constitutional control, which is one of the most effective means of legal protection of the constitution, is performed by the Constitutional Courts in the following states belonging to the Islamic legal system – such as the Kingdom of Morocco, the Kingdom of Bahrain, Sudan, the Arab Republic of Egypt, Kuwait and the Republic of Indonesia, and in others, the function of constitutional control is performed by courts of general jurisdiction, led by the Supreme Court.

Шюкюров Насиб
Преподаватель кафедры Конституционного права
Бакинского Государственного Университета, д.ф.н.п., доцент

Опыт государств исламской правовой системы по вопросам правовой охраны конституции

P E Z Y U M E

В статье указывается, что функцию конституционного контроля, который является одним из наиболее эффективных средств правовой охраны конституции, выполняют конституционные суды в следующих государствах, принадлежащих к исламской правовой системе – Королевство Марокко, Королевство Бахрейн, Судан, Арабская Республика Египет, Кувейт и Республика Индонезия, в других функции конституционного контроля выполняют суды общей юрисдикции во главе с Верховным судом.

Səlahəddin ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi
Aparatının Mülki hüquq şöbəsinin müdir müavini

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASINDA AİLƏ HÜQUQUNUN YERİ VƏ ROLU

Açar sözlər: konstitusiya, insan hüquqları, Ümummilli Lider, mülkiyyət, ailə haqqında qanunvericilik

Ключевые слова: конституция, права человека, общенациональный лидер, собственность, законодательство о семье

Keywords: constitution, human rights, national leader, property, family legislation

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi ilk dövrlərdən vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsini, hüquqi və demokratik dövlət quruculuğunu öz inkişafının əsas istiqamətləri kimi seçmişdir. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanaraq 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilmiş, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ölkəmizin gələcək inkişafının prinsiplərini müəyyənləşdirərək, digər sahələrlə yanaşı, siyasi və hüquqi sahələrdə də ciddi islahatların həyata keçirilməsinə geniş imkanlar yaratmışdır. Hələ Konstitusiya layihəsinin hazırladığı dövrdə Komissiyaya sədrlik edən Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev deyirdi: “Biz elə bir layihə hazırlamalı və nəhayət, elə bir Konstitusiya qəbul etməliyik ki, o, uzun müddət sabit yaşanmasını təmin edən Əsas Qanun, tarixi sənəd olsun”. Həqiqətən də, Azərbaycan Respublikasının ilk milli Konstitusiyası zamanın tələblərinə cavab verən mükəmməl bir sənəd olmaqla zəruri islahatlar prosesi üçün geniş imkanlar açdı. Hazırkı dövrdə isə artıq respublikamızda cəmiyyət həyatının bütün sahələrində iri miqyaslı hüquqi islahatlar həyata keçirilmiş, institusional səviyyədə bir sıra yeni islahatlar yaradılmış habelə beynəlxalq birliyə sürətli inteqrasiya, ictimai münasibətlər sisteminin müasir dəyərlərə uyğun şəkildə yenidən tənzim edilməsi sahəsində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir.

İnsan hüquqları ayrılmazdır və heç kim insanı onun təbii hüquqlarından məhrum edə bilməz. Müasir dünyamızı azadlıq, bərabərlik, ədalət prinsiplərinə əsaslanan və universal xarakter daşıyan insan hüquqlarından ayrı təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. İnsan hüquqları və azadlıqları konstitusiya hüququnun əsas institutlarından biridir. Hüquq və azadlıqların məcmusu hər bir ölkədə vətəndaşla dövlət arasında mövcud münasibətlərin məzmununu təşkil edir. Əsas hüquqlar və azadlıqlar vəzifələrlə vəhdətdə vətəndaşın statusunu müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, bir qayda olaraq, aşağıdakı qruplara bölünürlər: 1) şəxsi hüquqlar və azadlıqlar; 2) siyasi hüquqlar və azadlıqlar; 3) iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar və azadlıqlar. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları bilavasitə yuxarıda qeyd edilən qruplara bölünməsələr də, müəyyən məntiqli ardıcılıqla yerləşdirilməsi onların həmin əsaslarla qruplaşdırılması fikrini doğurur. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və

azadlıqlarının belə təsnifatı kifayət qədər şərti xarakter daşıyır. Belə ki, Konstitusiyada təsbit olunan ayrı-ayrı hüquq və azadlıqlar öz xarakterlərinə görə müxtəlif qruplara aid edilə bilər.

İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının dövlət tərəfindən müdafiəsini təmin etmək üçün Konstitusiya ilə bir sıra təminatlar nəzərdə tutulmuşdur. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına dövlət təminatı yalnız demokratiyanın hökm sürdüyü siyasi rejimin mövcud olduğu şəraitdə mümkündür. İnsan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları demokratiya yolunda mübarizələrin nəticəsi olaraq, demokratik cəmiyyətdə təmin edilə bilərlər. Demokratiyanı məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə ona qarşı edilən hücumlar ilk növbədə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından başlanır. Odur ki, demokratik prinsiplərə əsaslanan dövlət hakimiyyətinin formalaşması insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsində dövlət təminatının əhəmiyyətli şərtlərindən biridir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin II hissəsinə görə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz. Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla, habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır. Hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması dövlət tərəfindən gözlənilən nəticəyə mütənasib olmalıdır. Belə ki, insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları heç bir şəkildə ləğv edilə və ya məhdudlaşdırıla bilməz. Konstitusiyanın 155-ci maddəsinə uyğun olaraq, 3-cü fəsilə (əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları) nəzərdə tutulmuş müddələrin məhdudlaşdırılması haqqında təkliflər referendumla çıxarıla bilməz. Bütün bunlar insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqlarının əsassız olaraq məhdudlaşdırılmasının qarşısını alır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinin III hissəsində insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasını nəzərdə tutan hallar öz əksini tapmışdır. Həmin hallar bunlardır: müharibə elan olunduqda, hərbi vəziyyət elan olunduqda, fövqəladə vəziyyət elan olunduqda və səfərbərlik elan olunduqda.

Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin 29-cu maddəsinin 2-ci hissəsində göstərilir: “Hər bir insan özünün hüquq və azadlıqlarını həyata keçirəndə ancaq elə məhdudiyyətlərə məruz qalmalıdır ki, o məhdudiyyətlər yalnız qanunla başqalarının hüquqlarını və azadlıqlarını lazımı şəkildə tanımaq və onlara hörmət etmək, demokratik cəmiyyətdə əxlaqın, ictimai qayda-qanunun və ümumi rifahın ədalətli tələblərini təmin etmək məqsədi ilə müəyyən edilmiş olsun”. Məhz bu səbəbdən insanların hüquqları və azadlıqları məntiqi olaraq elə sistemləşdirilmişdir ki, bu, bir tərəfdən şəxslərin qanunu maraqlarının müdafiə olunmasını təmin edir, digər tərəfdən isə, həmin hüquqlar başqa şəxslər tərəfindən pozulduqda onların barəsində məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin I hissəsinə əsasən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin sosial siyasətinin əsasını təşkil edir. Layiqli həyat səviyyəsi dedikdə, insanların yaşaması üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlərlə onların təmin edilməsi və bu nemətlərə olan tələbatlarının ödənilməsi başa düşülür.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinin I hissəsinə əsasən cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir.

Bununla belə, ailə institutu tarixən vətəndaş cəmiyyətinin əsas təsisatlarından biri kimi insani dəyərlərin, mədəniyyət və nəsillərin tarixi varisliyinin qoruyucusu, sabitlik və

yüksəliş təməli sayılmışdır. Ailə hər bir sivil cəmiyyətin əsasını təşkil edən, insanlığın ən ali, ülvi və saf duyğularını, nəcib niyyətlərini özündə təcəssüm etdirən ittifaq kimi dəyərləndirilmişdir. Ailə bioloji, sosial və məişət funksiyalarına görə cəmiyyətin özəyi olmaqla yanaşı, hər bir normal insanın böyük sərvəti, zinəti, həyatının mənasıdır. Ailə əxlaq, mənəviyyat kimi dəyərlərin ucalığında dayanan birlikdir. Ailə institutuna dövlətin verdiyi dəyərin nəticəsidir ki, ailənin qurulmasının əsasını təşkil edən nikahın bağlanması şərtləri Konstitusiyaya ilə müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Nikah hüququ” adlanan 34-cü maddəsinə görə hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş yaşa çatdıqda ailə qurmaq hüququ vardır. Nikah könüllü razılıq əsasında bağlanılır və heç kəs zorla evləndirilə (ərə verilə) bilməz. Nikah və ailə dövlətin himayəsindədir. Analıq, atalıq, uşaqlıq qanunla mühafizə edilir. Dövlət çoxuşaqlı ailələrə yardım göstərir. Ər ilə arvadın hüquqları bərabərdir. Uşaqlara qayğı göstərmək, onları tərbiyə etmək valideynlərin həm hüququ, həm də borcudur. Belə ki, ailədaxili münasibətlərdə ər-arvadın hüquqları bərabərdir və bu onda təzahür edir ki, bütün əsas məsələlər birgə, qarşılıqlı razılıq əsasında həll olunur. Konstitusiyaya burada həm də əxlaqi kateqoriyaları hüquqlaşdırır. Ailənin əsası kimi vacib əhəmiyyətə malik olan ailə üzvlərinin bir-birini saxlama imkanı burada birbaşa olaraq həm hüquqa, həm də vəzifə kimi müəyyənləşdirilir. Konstitusiyaya övladların üzərinə belə bir vəzifə qoyur ki, 18 yaşına çatmış əmək qabiliyyətli uşaqlar əmək qabiliyyəti olmayan valideynlərini saxlamağa borcludurlar. Ailə hüquqları həm məhkəmə tərəfindən, həm də icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən müdafiə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailənin sabitliyi və möhkəmliyi bütövlükdə cəmiyyətin dayanıqlığını təmin edir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 34-cü maddəsinin III hissəsinə əsasən, nikah və ailə dövlətin himayəsindədir. Analıq, atalıq, uşaqlıq qanunla mühafizə edilir. Dövlət ailə hüquq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və dayanıqlığının təmin olunması üçün bütün imkanlardan istifadə edir. Bu möhkəmlik və dayanıqlıq ailə üzvlərinin qarşılıqlı məhəbbəti və hörməti, hər birinin bütöv ailə üzvləri qarşısında məsuliyyəti və qarşılıqlı köməyi əsasında mümkündür. Fikrimizcə, hüquq normalarının vasitəsilə ailə üzvlərini qarşılıqlı məhəbbətə və ya hörmət etməyə məcbur etmək mümkün deyildir. Lakin ailə hüquq münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi elə formada qurula bilər ki, ailə üzvləri arasında qarşılıqlı məhəbbət və hörmət hissləri saxlanılmış olsun, onlar biri birinə kömək etsinlər. Ona görə də Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsi ər-arvada imkan verir ki, onlar özləri nikah müqaviləsində əmlak münasibətlərinin rejimini öz istədikləri kimi müəyyənləşdirə bilsinlər. Qarşılıqlı məhəbbət və hörmət əsasında formalaşan ər-arvad münasibətlərinə hər hansı tamahkarlıq, maddi mənafe güdmə təsir göstərə bilməz.

Bununla belə konstitusiyaya hüququ digər hüquq sahələrindən fərqli olaraq, yalnız ən əsas münasibətləri tənzimləyir. Bu münasibətlər digər hüquq münasibətlərinə nisbətən ilkin və əsasdır. Bu isə konstitusiyaya hüququnu bir hüquq sahəsi kimi digər sahələrdən fərqləndirən müəyyən xüsusiyyətlər yaradır. Əslində konstitusiyaya hüququnun aparıcı hüquq sahəsinə çevirilməsində bütün konstitusiyaya qanunvericiliyi deyil, bilavasitə konstitusiyaya özü əsas rol oynayır. Çünki qanunvericilik sistemində ən yüksək pillədə istənilən konstitusiyaya qanunvericiliyi aktı deyil, yalnız konstitusiyaya durur. Digər qanunvericilik aktları (qanunlar, fərmanlar, təlimatlar, əsasnamələr və s.) qanunvericilik sisteminin müxtəlif pillərində qərar tuturlar və başqa sahələrə aid olan qanunlardan özlərinin hüquqi qüvvəsinə görə və ya hər hansı xüsusiyyətinə görə fərqlənmirlər. Konstitusiyaya hüququnun aparıcı sahəsi olmasına səbəb konstitusiyanın normalarıdır. Bu normalar xalqın iradəsini bilavasitə əks

etdirməkdən və əsas vacib münasibətləri müəyyən etməkdən əlavə, həm də başqa hüquq sahələri üçün, belə demək mümkünsə, inkişaf istiqamətini, onların başlıca prinsiplərini müəyyən edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, nikah hüququ insanların təbii hüququdur. Nikah, insanların ailə qurmaq məqsədilə müvafiq dövlət orqanında qeydə alınan könüllü ittifaqıdır. Nikah iki şəxs arasında əmələ gələcək ailə, məişət, mülki və digər münasibətlərin rəsmiləşdirilmə formasıdır və sonradan bu münasibətlərdən törənən nəticələrin dövlət üçün hüquqi fakt kimi qəbul olunmasına səbəb olur. Nikahla bağlı iki əsas fikir mövcuddur. Birinci fikrə görə, nikah müqavilə hesab oluna bilməz. O, adətən, ömürlük bağlanılır, şəxsi münasibətlərə söykənir və insanlararası münasibətlərin xüsusi formasını nəzərdə tutur. Ona görə də nikaha müqavilə anlayışı şamil edilə bilməz və nikahdan yaranan məsələlər də öhdəlik rejimi ilə əlaqələndirilməməlidir. Nikah iqtisadi məzmunundan məhrumdur. İkinci fikrə görə, nikah müqavilələrin xüsusi növüdür, çünki insanlararası razılıqdan irəli gəlir. Buna görə də nikaha müqavilə öhdəlik anlayışlar şamil edilə bilər. Bu fikrin tərəfdarları nikahın iqtisadi məzmununa malik olduğunu iddia edirlər. Hal-hazırda müxtəlif ölkələrdə fərqli fikirlər əsasında qanunvericilik aktları qəbul olunur. Birinci fikir (klassik nikah) nikahdaxili münasibətlərin nə ilə əvəzlənməsinə imkan vermir. Burada bütün nikahdaxili münasibətlər tərəflərin özləri arasında qeyri-formal şəkildə həll olunur (dövlətin müdaxilə etmədiyi sahə). İkinci fikir (müqavilə nikahı) qəbul olunan dövlətlərdə tərəflər nikahdaxili məsələləri formal-müqavilə əsasında həll edirlər və bu zaman belə müqavilələri də digər müqavilələr kimi dövlət mühafizə etməlidir. Əslində isə hər iki növ üzrə bağlanmış nikah münasibətləri dövlət tərəfindən mühafizə olunur. Ərlə arvad arasında yaranan hər bir mübahisə onlardan birinin təşəbbüsü ilə məhkəmələrdə araşdırılır və zəruri hallarda qanunun göstərişlərinə müvafiq olaraq qərarlar qəbul edilir. Doğrudur, ərlə arvadın arasında yaranan əmlak mübahisələrinin həlli məhkəmə təcrübəsində çox mürəkkəb nüanslar doğurur, sübutların toplanması bəzən hətta mümkün olmur. Nikah mübahisələrinin həlli zamanı ərlə arvadın arasında bağlanmış yazılı müqavilə mübahisənin araşdırılmasını asanlaşdırmış olardı. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, nikah müqavilə əsasında bağlanmayıbsa, dövlət onu tənzimləməməlidir, müdafiə etməməlidir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasında nikah klassik nikah anlayışına söykənir. Bununla belə, müqavilə bağlamağa icazə verilir. Lakin bu müqavilənin məzmunu bir çox qərb dövlətlərindən fərqli olaraq, ancaq əmlak münasibətləri ilə bağlı ola bilər və şəxsi münasibətlərin müqavilədə nəzərdə tutulmasına qanun yol vermir.

Bir sosial institut kimi nikah qədim tarixə malikdir və hər bir xalqın dini, dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. Nikahın dövlət tərəfindən nizamlanması onunla əlaqədardır ki, dövlət ailəni himayə edir və nikah da ailənin əmələ gəlmə əsasıdır. Nikah mütləq müəyyən yaşla şərtlənir. Bu yaş həddinin nəzərə alınması obyektiv tələbdir və onun qanunvericilikdə əks olunması da bundan irəli gəlir. Nikah yaşı insanların psixofizioloji baxımdan yetkinləşdiyi və ailə münasibətləri üçün hazır olduqları dövrü ifadə edir. Bu yaşa çatmadan bağlanan nikah etibarsız sayılır, çünki nikah bu halda nəzərdə tutulmuş təyinatını ödəmir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 10-cu maddəsinin əsasən Azərbaycan Respublikasında nikah yaşı 18 yaş müəyyən olunur. Üzürlü səbəblər olduqda, nikaha daxil olmaq istəyən və nikah yaşına çatmamış şəxslərin yaşadıkları ərazinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı onların xahişi ilə nikah yaşının 1 ildən çox olmayaraq azaldılmasına icazə verə bilər.

Bununla belə, ailə insanların qan qohumluğuna, qarşılıqlı etimada və məsuliyyətinə əsaslanan xüsusi birliyi dir. Ailə fərdi cəmiyyətə hazırlayır və nəsilartırma funksiyasını

daşıyır. Nikah münasibətləri yalnız könüllülük əsasında qurulur. Aydındır ki, zorla bağlanan nikahın səmərəsi az olacaqdır və belə nikahın sonradan pozulması təhlükəsi də çoxdur. Nikaha daxil olan tərəflərin hökmən yazılı razılığı tələb olunur. Dövlət yalnız onun müəyyən etdiyi qaydada bağlanan nikahı tanıyır (vətəndaş nikahı). Dövlət orqanlarında bağlanmayan nikah (faktiki nikah) etibarsız sayılır. Bununla yanaşı, qanunvericilik fərdlərin öz dini adət-ənənələrinə uyğun nikaha daxil olmasına qadağa qoymur, sadəcə, bu zaman nikah adət-ənənə ilə yanaşı, həm də müvafiq orqanda qeydiyyatdan keçməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, analıq, atalıq, uşaqlıq fərdin həyatında xüsusi mərhələlər olub, bir qayda olaraq, nikahdan sonra əmələ gəlir. Ata və analıq yaşla kəskin məhdudlaşmır, bunun əksinə, uşaqlıq yaşla müəyyən edilir. 18 yaşına çatana qədər fərd uşaq sayılır və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlardan istifadə edir. Ata və analıq isə ailədə uşağın doğulması ilə və ya övladlığa götürmə faktı ilə ortaya çıxır. Qanunvericilikdə ata və analıq üçün müvafiq güzəştlər müəyyən edilmişdir. Məsələn, analıq məzuniyyəti yalnız analıqla bağlı olaraq verilir. Analar üçün əmək münasibətlərində müəyyən güzəştlər, imtiyazlar müəyyən edilmişdir. Qanunla müəyyən edilmiş qaydada ata olan şəxslərin hərbi xidmət mükəlləfiyyətindən azad edilməsi də atalığa göstərilən qayğıdan irəli gəlir. Konstitusiya nəzərə alır ki, çoxuşaqlılıq Azərbaycanda nisbətən geniş yayılmış haldır və çoxuşaqlı ailələr üçün də yardım institutu nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ailə mübahisələrinin hüquqi tənzimlənməsi ailə institutu tarixən cəmiyyətin əsas təsisatlarından biri kimi insani dəyərlərin, mədəniyyət və nəsillərin tarixi varisliyinin qoruyucusu, sabitlik və inkişaf meyarı sayılmışdır. Bəşəriyyət ailəni tarixən hər bir sivil cəmiyyətin əsasını təşkil edən, insanlığın ən ali, ülvi və saf duyğularını, nəciyyətlərini özündə təcəssüm etdirən müqəddəs ittifaq kimi dəyərləndirmişdir. Ailə həm bioloji, həm sosial, həm də məişət funksiyalarına görə cəmiyyətin özəyi olmaqla yanaşı, hər bir normal insanın böyük sərvəti, zinəti, həyatının mənasıdır. Ailə əxlaq, mənəviyyət kimi dəyərlərin ucalığında dayanan kiçik “dövlət”dir. Belə ki, ailə mədəniyyəti, ailə dəyərləri bu gün dünyadakı xalqların sayı qədər rəngarəng, müxtəlif və özünəməxsusdur. Hər bir xalq, etnos özünün tarixən formalaşmış mental dəyərləri əsasında ailə modeli yaradır. Bu ortaq dəyərlərlə yanaşı, hər bir ailənin özünün yazılmamış “qanunları”, prinsipləri, özəllikləri var. Qədim Şərq və müasir Qərb mədəniyyətinin ən pozitiv cəhətlərini özünün zəngin adət-ənənələri, mental dəyərləri ilə sintez edən Azərbaycanda ailə institutuna böyük dəyər verilir. Azərbaycan folklorunun və ədəbiyyatının zəngin janr nümunələrində xalqın ailə institutuna necə önəm verdiyi konkret epizodlarla təsdiqini tapır. Bu nümunələrdə yüksək mənəvi keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi təsvir edilmiş ailə eyni zamanda ülvi və müqəddəs dəyərlərin ifadəçisi kimi tərənnüm olunmuşdur.

Belə ki, Azərbaycan xalqının dini dünyagörüşündə qəlbən tapındığı İslam dinində də ailə, dövlət və vətən məfhumları arasındakı assosiativ əlaqə xalqın mənəvi kamillik səviyyəsinin parlaq təcəssümünə çevrilmiş, onun genefondunun saflığını təmin etmişdir. İslamda evliliyin məqsədi ailənin səadəti və cəmiyyəti sağlam nəsillə təmin etməkdir. İslama görə, evlilik aralarında evlənməyə mane olmayan qadınla kişinin şərtlərinə uyğun olaraq evlənmə əqdinin ortaya çıxaracağı hüquqi və ictimai nəticədir. Uca Tanrı müqəddəs “Qurani-Kərim”də buyurur: “Sizin üçün onlarla ünsiyyət edəsiniz deyə öz cinsinizdən zövcələr xəlq etməsi, aranızda sevgi və mərhəmət yaratması da Onun qüdrət əlamətlərindəndir. Həqiqətən, bunda düşünən bir kəs üçün ibrətlər vardır!” (“Rum” sur. 21).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında hər bir vətəndaşın nikah hüququ təsbit edilib, dövlətin ailəyə qayğı siyasətinin əsas prioritetləri müəyyənləşib. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinə əsasən, ailə və uşaqlar dövlətin

himayəsi altındadırlar. Konstitusiyanın qadın hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş əsas norması hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyini, kişi ilə qadının eyni hüquqlara və azadlıqlara malik olduğunu bəyan edən və “bərabərlik hüququ” adlanan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsidir. Həmin maddənin II hissəsində təsbit olunmuşdur ki, kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 34-cü maddənin IV hissəsində isə deyilir ki, ər ilə arvadın hüquqları bərabərdir. Əgər ailədə azadlıq və bərabərlik yoxdursa, bütövlükdə cəmiyyətdə hüquq bərabərliyi və azadlıq ola bilməz. Ər-arvadın hüquq bərabərliyi prinsipinin əsasında ailədə ər-arvaddan birinin hüquqları hər hansı formada məhdudlaşdırıla və ya birinə nisbətə digərinə üstünlük verilə bilməz. Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır (AR Konst. 25-ci mad. III hissəsi).

Ümumiyyətlə respublikamızda ailə dövlət tərəfindən qorunur və himayə edilir. Konstitusiya və qanunlarımız ailənin cəmiyyətdəki layiqli mövqeyinə təminat yaradır. Dövlətin bu sahədəki siyasətini özündə ehtiva edən Ailə Məcəlləsi isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında nəzərdə tutulan əsas insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına uyğun olaraq ailə münasibətlərinin yaranmasının və möhkəmlənməsinin, onlara xitam verilməsinin prinsiplərini, ailə münasibətlərinin iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, dövlət orqanlarının bu sahədə vəzifələrini, habelə vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydə alınması qaydalarını tənzimləyən normaları müəyyən edir. Ailə Məcəllə nikahın bağlanması, nikaha xitam verilməsi və onun etibarsız sayılması qaydaları və şərtlərini müəyyən edir. Eyni zamanda ailə üzvləri (ər-arvad, valideynlər və uşaqlar), eləcə də ailə qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallarda və həddə başqa qohumlar və digər şəxslər arasında yaranan əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir, habelə valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların tərbiyəyə götürülməsi qaydalarını müəyyən edir. Ailə münasibətlərinin hüquqi tənzimi qadınla kişinin nikahının könüllülüyü, ər-arvadın hüquq bərabərliyi, ailədaxili məsələlərin qarşılıqlı razılıq əsasında həll olunması, uşaqların ailə tərbiyəsinin üstünlüyü, onların rifahına və inkişafına qayğı, ailənin yetkinlik yaşına çatmayan və əmək qabiliyyəti olmayan üzvlərinin hüquq və mənafelərinin müdafiəsinin təmin olunması prinsiplərinə uyğun həyata keçirilir.

Belə ki, Ailə hüququnun normaları elə bir şəkildə formulə edilmişdir ki, o ilk növbədə ailə üzvlərinin şəxsi maraqlarını ifadə etməklə yanaşı, ailə həyatının bütün məsələlərini kənar təsir olmadan həll etmək mümkün olsun. Əgər ailə üzvləri öz hərəkətlərini ailə qanunvericiliyə uyğun formada həyata keçirirlərsə, dövlət hakimiyyət və yerli özünü idarətmə orqanlarının, vəzifəli şəxslərin və digərlərinin ailədaxili məsələlərə müdaxilə etmələrinə yol verilmir. Məsələn, onlar ailə üzvlərinə ailənin dolanacaq xərclərini necə bölüşdürmək, uşaqları necə tərbiyə etmək və s. göstərişlərini verə bilməzlər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 32-ci maddəsinin II hissəsi hər bir şəxsin ailə həyatının sirlərini saxlamaq hüququnu nəzərdə tutmuşdur. Bu hüquq həmçinin kənar şəxslər tərəfindən ailədaxili məsələlərə müdaxilənin qadağan olunmasına və müdaxilədən müdafiə hüququnun realizəsinə imkan yaradır.

Bununla belə, Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 10.1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında nikah yaşı 18 yaş müəyyən olunur. Həmin Məcəllənin 13.1 maddəsində göstərilir ki, nikaha daxil olan şəxslərin tibbi müayinəsi, habelə tibbi-genetik,

tibbi-psixoloji və ailənin planlaşdırılması məsələləri üzrə məsləhət verilməsi onların razılığı ilə yaşayış yerindəki dövlət və bələdiyyə tibb müəssisələrində pulsuz həyata keçirilir. Eyni zamanda Ailə Məcəllənin 29-cu maddənin müvafiq bəndlərində qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit edilmiş qadın və kişinin hüquq bərabərliyinə uyğun olaraq ər və arvad ailə münasibətlərində bərabər şəxsi və əmlak hüquqlarına malikdirlər. Analıq, atalıq, uşaqların tərbiyəsi və təhsili, eləcə də ailənin digər məsələləri ər-arvadın hüquq bərabərliyi prinsiplərinə uyğun olaraq birgə həll edilir. Ɖr (arvad) özünə məşğuliyyət, sənət və yaşayış yeri seçməkdə azaddır. Ɖr və arvad ailədə öz münasibətlərini qarşılıqlı yardım, hörmət hissi əsasında qurmalı, ailənin möhkəmləndirilməsi və rifahı üçün birgə fəaliyyət göstərməli, övladlarının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmalı və onların sağlamlığının qayğısına qalmalıdırlar. Ailə Məcəlləsinin 32-ci maddəsinə görə, nikah müddətində ər-arvadın əldə etdikləri əmlak onların ümumi birgə mülkiyyəti sayılır. Ɖr-arvadın ümumi birgə mülkiyyətinə onların hər birinin əmək, sahibkarlıq və intellektual fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri gəlirlər, aldıkları pensiya və müavinətlər, eləcə də xüsusi təyinatı olmayan digər pul ödəmələri (şikəstlik, sağlamlığın bu və ya digər formada pozulması nəticəsində əmək qabiliyyətinin itirilməsinə görə ödənilən məbləğ, maddi yardımın məbləği və s.), ər-arvadın ümumi gəlirləri hesabına əldə edilən daşınar və daşınmaz əmlak, qiymətli kağızlar, kredit idarələrinə və s. kommersiya təşkilatlarına qoyulmuş paylar, əmanətlər, kapitaldan olan paylar və əmlakın ər-arvaddan kimin adına əldə olunmasından, yaxud əmanətin kimin adına və ya kim tərəfindən qoyulmasından asılı olmayaraq, nikah dövründə ər-arvadın qazandığı hər hansı sair əmlak daxildir. Nikah dövründə ev təsərrüfatı ilə, uşaqlara qulluq etməklə məşğul olduğundan və ya digər üzürlü səbəblərə görə müstəqil qazancı olmayan ər (arvad) da ümumi əmlak üzərində bərabər hüquqa malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, vacib məsələlərdən biri də evlilikdən əvvəl gələcək ailə münasibətlərinin planlaşdırılması, bütün həssas məqamların incəliklərə qədər dəqiqləşdirilməsidir. Əksər dünya ölkələrində yeni ailə quranlar nikah müqaviləsi bağlamaqla, ailə həyatlarının əsas məqamlarını, əsasən də əmlak məsələlərini nizama salmağa üstünlük verirlər. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 38-ci maddəsində nikah müqaviləsinin məzmunu açıqlanır. Ailə Məcəllənin 38.1-ci maddədə göstərilir ki, nikah müqaviləsi nikaha daxil olan şəxslər arasında bağlanan, nikah dövründə və (və ya) nikah pozulduqda ər-arvadın əmlak hüquqlarını və vəzifələrini müəyyən edən sənəddir. Ailə Məcəlləsinin 38.2-ci maddəsinə görə nikah müqaviləsi ilə ər-arvad birgə mülkiyyətin qanunla müəyyən olunmuş rejimini dəyişərək, ümumi əmlaka, onun ayrı-ayrı növlərinə və ya ər-arvadın hər birinin əmlakına birgə, paylı və ya ayrıca mülkiyyət rejimi tətbiq edə bilərlər. Ailə Məcəllənin 38.3-ci maddədə göstərilir ki, nikah müqaviləsi ər-arvadın mövcud olan və gələcəkdə əldə edəcəkləri əmlaka dair bağlana bilər. Ailə Məcəlləsinin 38.4-cü maddəyə görə, ər-arvad nikah müqaviləsində bir-birinin qarşılıqlı saxlanması, bir-birinin gəlirlərində iştirak üsulları, hər birinin ailə xərclərində iştirakı qaydası ilə bağlı hüquq və vəzifələrini, nikah pozulduqda hər birinə düşəcək əmlakı və ər-arvadın əmlak münasibətlərinə dair hər hansı başqa müddəanı müəyyənləşdirmək hüququna malikdirlər. Ailə Məcəlləsinin 38.4-1-ci maddəsinə görə, nikah müqaviləsinə mediasiyaya dair şərtlər daxil edilə bilər. Ailə Məcəlləsinin 38.5-ci maddəsinə görə, nikah müqaviləsində nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələr müəyyən müddətlərlə məhdudlaşa bilər, müxtəlif şəraitin yaranıb-yaranmamasından asılı ola bilər. Ailə Məcəlləsinin 38.6-cı maddəsində isə vurğulanır ki, nikah müqaviləsində ər-arvadın hüquq və fəaliyyət qabiliyyətini, öz hüquqlarının müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququnu, uşaqlara münasibətdə

hüquq və vəzifələrini, eləcə də ər-arvad arasındakı şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyən, ehtiyacı olan və əmək qabiliyyəti olmayan ərini (arvadın) saxlanması üçün vəsait almaq hüququnu məhdudlaşdıran, ər-arvaddan birini çox əlverişsiz vəziyyətə salan və ailə qanunvericiliyinin əsaslarına zidd olan müddəalar nəzərdə tutula bilməz.

Bununla belə Ailə Məcəlləsinin 40-cı maddəsi nikah müqaviləsinin dəyişdirilməsi, pozulması və etibarsız hesab edilməsi ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Həmin maddənin birinci bəndinə görə, nikah müqaviləsi ər-arvadın razılığı ilə istənilən vaxt bu Məcəllənin 39.3-cü maddəsində göstərilən qaydada (yazılı və notariat qaydasında) dəyişdirilə və ya pozula bilər. Ailə Məcəlləsinin 40-cü maddənin ikinci bəndinə görə, nikah müqaviləsinin icrasından birtərəfli qaydada imtinaya yol verilmir. Üçüncü bənddə isə göstərilir ki, ərini (arvadın) tələbinə əsasən, məhkəmənin qətnaməsi ilə nikah müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə müqavilələrin dəyişdirilməsi və pozulması üçün nəzərdə tutulmuş əsaslarla və qaydada dəyişdirilə və ya pozula bilər. Dördüncü bəndə görə, nikah müqaviləsində nikah pozulduqdan sonrakı dövr üçün nəzərdə tutulan vəzifələr istisna olmaqla, nikaha xitam verilməsi anından nikah müqaviləsinə də xitam verilir. Beşinci bənddə qeyd olunur ki, nikah müqaviləsi Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi ilə əqdlərin etibarsız hesab edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş əsaslarla məhkəmə tərəfindən tamamilə və ya qismən etibarsız hesab edilə bilər. Nəhayət, altıncı bənddə vurğulanır ki, müqavilənin şərtləri əri (arvadı) çox əlverişsiz vəziyyətə saldıqda nikah müqaviləsi onun tərəfindən mübahisələndirilə bilər. Nikah müqaviləsinin bu Məcəllənin 38.6-cı maddəsinin digər tələblərini pozan şərtləri əhəmiyyətsizdir və müqavilənin bağlandığı andan etibarsız hesab edilir. Ailə Məcəlləsinin 14-cü maddəsi nikaha xitam verilməsinin əsaslarını müəyyən edir. Məcəllənin 14.1-ci maddəsinə görə, ər (arvad) öldükdə, yaxud məhkəmə qaydasında ölmüş elan edildikdə nikaha xitam verilir. Məcəllənin 14.2-ci maddədə isə göstərilir ki, ərini (arvadın) və ya onların hər ikisinin ərizəsi əsasında, eləcə də məhkəmə qaydasında fəaliyyət qabiliyyəti olmayan hesab edilən ərini (arvadın) qəyyumunun ərizəsi əsasında nikaha xitam verilə bilər. Məcəllənin 19.2-ci maddəsinə görə, ər-arvadın razılığı olduqda, lakin onlardan biri müvafiq icra hakimiyyəti orqanında nikahın pozulmasından yayındıqda (ərizə verməkdən imtina etdikdə, nikahın pozulmasının dövlət qeydiyyatı üçün gəlmədikdə və s.) nikahın pozulması məhkəmə qaydasında həyata keçirilir. Müşahidələr göstərir ki, nikaha məhkəmə qaydasında xitam verildiyi halda ər ilə arvad arasında nikah müqaviləsinin olmaması ciddi problemlər yaradır. Bu problemlər isə əsasən alimentin müəyyən edilməsi, habelə yaşayış sahəsi ilə təmin olunma ilə əlaqədardır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 228-ci maddəsində qeyd edilir ki, nikaha girən şəxslər, mülkiyyətçi ilə notarial qaydada təsdiq olunmuş müqavilə bağlamalıdır. Təcrübədə isə mülkiyyətçi ilə ailə üzvləri arasında belə bir müqavilənin imzalanmasına çox nadir hallarda rast gəlinir. Ailə münasibətlərinə xitam verildikdə isə mənzil istifadəçisi ilə mülkiyyətçi və digər ailə üzvləri arasında mübahisə yaranır. Bu zaman yaşayış sahəsinin mülkiyyətçisinin digər ailə üzvünün yaşamasına və mənzildən istifadə hüququna notariat qaydasında təsdiq edilmiş yazılı razılığının olmadığı meydana çıxır. Odur ki, nikaha girərkən tərəflərə nikah müqaviləsi ilə yanaşı, mülkiyyətçi ilə belə bir müqavilənin bağlanması vacibliyi də izah olunmalıdır. Bu, ailədə sonradan yarana biləcək problemlərin bəri başdan həllinə xidmət edən sivil yanaşmadır. Əgər mülkiyyətçi onun mülkiyyətində olan mənzildə gəlinin yaşamasına yazılı razılıq veribsə, həmin şəxsi mənzildən çıxarmaq üçün qanunda nəzərdə tutulan əsaslar yaranmalıdır. Əsas yoxdusa, mülkiyyətçi mənzildən istifadə hüququ əldə etmiş şəxsə kompensasiya ödəməklə onun istifadə hüququna xitam verilməsini tələb edə bilər. Boşanma zamanı mənzillə yanaşı, digər

daşınmaz və daşınar əmlak mübahisələrinin yaranması da son dövrlərdə cəmiyyətdə ciddi problemlərdən biri kimi özünü göstərir. Bu problemin aradan qaldırılması üçün ən optimal çıxış yolu nikah müqaviləsində ümumi hesab edilən əmlakın bəri başdan dəqiq müəyyənləşdirilməsidir.

Bununla belə sosial ədalət prinsiplərinin təmini baxımından Azərbaycanda da bu məsələlərin qanunvericiliklə tənzimlənməsinin zamanı çatıb. Yəni nikaha girən vaxt ər və arvadın məcburi qaydada nikah müqaviləsi imzalamaları məsələsi Ailə Məcəlləsində əksini tapmalıdır. Bu həm də ona görə vacibdir ki, mülkiyyət hüququ tarixən əsas insan hüquq və azadlıqlarından biri olaraq toxunulmaz sayılıb. Hazırda əksər dünya dövlətlərinin əsas qanunlarında mülkiyyətin toxunulmazlığı və dövlət tərəfindən qorunması birmənalı təsbit olunmuşdur. Analoji hal Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsinin I hissəsində də öz yerini tapmışdır. Belə ki, ailə mübahisələrinin hüquqi tənzimlənməsi mülkiyyətçilərinin mülkiyyət hüquqlarının pozulması kimi qiymətləndirilir və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsinin tələbləri baxımından məqbul sayılmışdır. Konstitusiyanın həmin maddəsinin I hissəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur. Belə olduğu halda, nikah müqaviləsində mülkiyyətin ər və arvad arasında dəqiq “sərhədləri”nin müəyyənləşdirilməsi həm də mülkiyyət hüququnun qorunması baxımından zəruridir. Yeni ailə quran şəxslərə müqavilənin üstünlükləri izah olunmalıdır. Nikah müqaviləsinin olmamasının nikaha girmək istəyən şəxslər arasında nikahı istisna edən hal kimi qiymətləndirilməsi və ailə qurmaq istəyən şəxslər tərəfindən VVAQ orqanlarına təqdim edilməsi zəruri olan sənədlər arasında nikah müqaviləsinin də olması qaydasının qanunvericiliyə gətirilməsi daha düzgün olardı. Bu, əmlak zəminində baş verən ailə mübahisələrinin sivil yolla hüquqi tənzimlənməsi baxımından ən məqbul addımdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17 və 34-cü maddələrində cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailənin dövlətin xüsusi himayəsində olması, valideynlərin uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək vəzifələri, nikahın könüllülüüyü, hər kəsin qanunda nəzərdə tutulan yaşa çatdıqda ailə qurmaq hüququnun olması, ər-arvadın bərabər hüquqlu olması, analığın, atalığın, uşaqların qanunla mühafizə edilməsi, dövlətin çoxuşaqlı ailələrə yardım göstərməsi təsbit edilmişdir. Əsas Qanun hüquq və azadlıqlarla yanaşı onlardan irəli gələn vəzifələri də müəyyən edir və hüquqların həyata keçirilməsinə mümkün qanuni və əsaslı müdaxilələri istisna etmir. Lakin hər hansı hüquqa, o cümlədən ailə hüququna qanuni müdaxilə mütənasib olmalı, cəmiyyətin və ya dövlətin ümumi maraqları ilə fərdin konstitusiya hüquqlarının qorunması arasında ədalətli tarazlığa nail olunmaqla həyata keçirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev F. Azərbaycan Respublikasında Konstitusiyası icraatının nəzəri və praktiki problemləri. Bakı, Elm, 2009.
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2017.
3. Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsi.
4. Əsgərov Z.A. Konstitusiya Hüququ. Dərslik, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2011.
5. Abdullayev F. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Hüquqi mövqeləri. Bakı, 2013.
6. Cəfərov İ.M. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının şərhli. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı, 2010.
7. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. Bakı, “Hüquq Ədəbiyyatı” nəşriyyatı, 2021.

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17 və 34-cü maddələrində cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailənin dövlətin xüsusi himayəsində olması, valideynlərin uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək vəzifələri, nikahın könüllüliyü, hər kəsin qanunda nəzərdə tutulan yaşa çatdıqda ailə qurmaq hüququnun olması, ər-arvadın bərabər hüquqlu olması, analığın, atalığın, uşaqların qanunla mühafizə edilməsi, dövlətin çoxuşaqlı ailələrə yardım göstərməsi təsbit edilmişdir. Əsas Qanun hüquq və azadlıqlarla yanaşı onlardan irəli gələn vəzifələri də müəyyən edir və hüquqların həyata keçirilməsinə mümkün qanuni və əsaslı müdaxilələri istisna etmir. Lakin hər hansı hüquqa, o cümlədən ailə hüququna qanuni müdaxilə mütənasib olmalı, cəmiyyətin və ya dövlətin ümumi maraqları ilə fərdin konstitusiya hüquqlarının qorunması arasında ədalətli tarazlığa nail olunmaqla həyata keçirilməlidir.

Салахаддин Алиев

*Заместитель заведующего отделом гражданского права
Аппарата Конституционного Суда Азербайджанской Республики*

Место и роль семейного права в конституции Азербайджанской Республики

Р Е З Ю М Е

В статье зафиксированы статьи 17 и 34 Конституции Азербайджанской Республики, семья как основная ячейка общества находится под особой опекой государства, обязанности родителей по заботе и воспитанию детей, добровольный характер заключения брака, право каждого создать семью по достижении совершеннолетия, супруги имеют равные права, материнство, отцовство и дети охраняются законом, государство оказывает помощь многодетным семьям. Основной Закон наряду с правами и свободами, определяет вытекающие из них обязанности и не исключает возможного законного и основанного вмешательства в осуществлении прав. Однако правовое вмешательство в любые права, в том числе семейные права, должно быть соразмерным и осуществляться путем достижения справедливого равновесия между общими интересами общества или государства и защитой конституционных прав личности.

Salahaddin Aliyev

*Deputy Head of Department of Civil Law of
the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan*

Place and role of family law in the constitution of the Republic of Azerbaijan

S U M M A R Y

In the article, being the family under the special protection of the state as the main core of society, duties of parents to take care of and educate children, the voluntariness of marriage, the right of everyone to marry when they reach the legal age, the equal rights of husband and wife (spouse), protection of motherhood, fatherhood, children's rights by the law, state assistance to families with many children has been established in the articles 17 and 34 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan. The Basic Law defines the rights and freedoms as well as the obligations arising from them and does not exclude possible legal and reasonable interferences in the implementation of rights. However, the legal interference with any right, including the family right, must be proportionate and must be carried out by achieving a fair balance between the general interest of the society or the state and the protection of the constitutional rights of the individual.

**POST-MÜNAQIŞƏ DÖVRÜNDƏ KONSTITUSIYA QURULUŞUNUN
FORMALAŞMASININ NORMATİV HÜQUQİ ƏSASI OLARAQ
BEYNƏLXALQ MÜQAVİLƏLƏRDƏN İSTİFADƏYƏ DAİR
DÜNYA TƏCRÜBƏSİNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİ**

Açar sözlər: münaqişədən sonrakı dövr; rekonstruksiya; reintegrasiya; rekonstruksiyanın normativ əsasları; beynəlxalq müqavilə; Deyton razılaşmaları; Taif Razılaşması

Ключевые слова: постконфликтный период, реконструкция, реинтеграция, нормативные основы реконструкции, международные договоры, Дейтонские соглашения, Таифское соглашение

Keywords: post-conflict period, reconstruction, reintegration, regulatory framework for reconstruction, international agreements, Dayton Agreements, The Taif Agreement

Müxtəlif səviyyəli hərbi münaqişələr, müharibələr özlüyündə bir sıra hüquqi problemlərin müzakirəsini zəruri edir. Onlardan bir çoxu beynəlxalq humanitar hüququn predmetini, yaxud dövlətdaxili hərbi qanunvericiliyin predmetini təşkil edir. Eyni zamanda istənilən silahlı münaqişənin başa çatması ilə post-münaqişə (post-müharibə) dövrü başlanır ki, bu da müharibənin (silahlı münaqişənin) nəticələrinin möhkəmləndirilməsi, qalib tərəfin silahlı qüvvələrinin nəzarətində olan ərazilərin yeni qaydalara uyğun dinc dövrə hazırlanmasından ibarət keçid dövrünü ehtiva edir. Son zamanlar bütün dünyada ictimai-siyasi gərginliyin artması hərbi münaqişələrin həlli təcrübəsinə dair elmi işlərin sayının artması ilə bərabər, həmin münaqişələrin profilaktikasını da aktual edir. Müharibədən sülhə mürəkkəb və uzunmüddətli keçidin davam etdirilməsi üçün daha geniş nəzəriyyələrin işlənilib hazırlanması dövrümüzün alimləri üçün ən mühüm və aktual problemlərdən biridir və həm təşkilati, maliyyə, sosial-mədəni, həm də dövlət-hüquqi tədbirlər kompleksini əhatə edir. Bu isə o deməkdir ki, onun normativ hüquqi bazası, faktiki əsasları, həyata keçirilməsi subyektləri və obyektləri, müəyyən tədbirlər kompleksindən ibarət olan mərhələləri, hüquqi və faktiki nəticələri fərqləndirilməlidir [20, s. 10-11]. Bu prosesin tərkib elementlərinin təhlili, elmi araşdırılması post-münaqişə dövrünün bərpası, yenidənqurması anlayışlarının müxtəlif aspektlərinin, ilk növbədə də hüquqi tərəflərinin daha dərinədən dərk olunmasına şərait yaradacaqdır.

Post-münaqişə dövrünün dövlət-hüquq quruculuğu mücərrəd bir anlayış olmaqla yanaşı konkret ictimai şəraitdə baş verir, dövrün siyasi-hüquqi təsisatlarının müəyyən inkişafı səviyyəsinə əsaslanır, konkret dövlətlərin, cəmiyyətin müxtəlif siyasi subyektlərinin cari fəaliyyətində təcəssüm edir.

Müharibədən sonrakı bərpa və rekonstruksiya fəaliyyətinə bu və ya digər formada bəşər tarixinin müxtəlif mərhələlərində rast gəlinirsə də, onun hüquqla nizamlanan mütəşəkkil və çoxmərhələli tədbirlər kompleksi olaraq tam formalaşması XIX əsrin ortaları – XX əsrin

əvvəllərinə aid edilə bilər. Buna görə də məhz həmin dövrdən başlayaraq dünya dövlətlərinin müvafiq təcrübəsinin təhlili və ümumiləşdirilməsi mümkün ola bilər.

İlk növbədə, maraq doğuran məsələlərdən biri təcrübədə hüquqi kateqoriya kimi “post-münaqişə dövrünün bərpası” anlayışının “müharibənin başa çatması” və “müharibə vəziyyətinin başa çatması” anlayışları ilə qarşılıqlı nisbəti məsələsidir. Dünya dövlətlərinin bu günədək formalaşmış təcrübəsində müharibə vəziyyəti iki dövlətin, qrup dövlətin öz aralarında və ya bir dövlət daxilindəki siyasi qüvvələrin (vətəndaş müharibəsi) bir-biri ilə müharibə etdiyi zamanı əhatə edən dövrdür. Bir qayda olaraq, müharibə vəziyyəti ali dövlət hakimiyyəti orqanı tərəfindən elan edildiyi andan və ya faktiki olaraq hərbi əməliyyatların başladığı andan yaranır. Bunlar dövlətlərin, müəyyən ərazilərin, bölgələrin və yerli icmaların xüsusi fors-major hal olaraq müharibənin baş verməsi ilə bağlı xüsusi yaşayış şəraitidir. Bu şərait müharibə iştirakçıları, onların hakimiyyəti altında olan, yaxud tərəfində çıxış edən şəxslər üçün xüsusi hüquqi nəticələr doğurmaqdadır. Adətən müharibə vəziyyəti döyüş əməliyyatlarının başa çatmasından bir müddət sonra müharibə edən tərəflər arasında rəsmən sülh müqaviləsinin bağlanması ilə aradan qalxır.

İdeal vəziyyətdə post-müharibə dövrü, müharibə vəziyyətinin yekun mərhələsi olmaqla müvafiq sülh müqaviləsinin bağlanması ilə başa çatmalıdır. Məsələn, Yaponiya İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda 2 sentyabr 1945-ci ildə Yaponiya İmperiyasının təslim olmasından 28 aprel 1952-ci ildə San-Fransisko müqaviləsinin qüvvəyə minməsinə qədər İkinci Dünya Müharibəsinin qalib müttəfiqləri tərəfindən işğal edilmiş və idarə olunmuşdur. Başqa sözlə, Yaponiyanın yenidən qurulması mərhələsi onun ABŞ ilə müharibə vəziyyətinin aradan qaldırılması ilə eyni vaxtda, yəni 1951-ci il San-Fransisko Müqaviləsinin 1-ci maddəsi ilə aradan qaldırıldı [9]. Lakin, İkinci Dünya Müharibəsinin digər məğlub dövləti Almaniya ilə müəyyən siyasi səbəblərə görə sülh müqaviləsinə bağlamaq mümkün olmadı və burada müharibədən sonrakı rekonstruksiya dövrü 1949-cu ildə iki Alman dövlətinin – Almaniya Federativ Respublikasının və Almaniya Demokratik Respublikasının konstitusiyalarının qəbulu ilə faktiki olaraq başa çatmış oldu. Sülh müqaviləsi isə ondan təxminən 50 il sonra – 12 sentyabr 1990-cı ildə imzalandı [11].

Ölkə daxilində qızıışan hərbi münaqişə şəraitində isə müharibə vəziyyətinin tam olaraq aradan qaldırılması müharibənin nəticələrini əks etdirən Konstitusiyanın qəbul edilməsi, yaxud separatist çıxışların dəf edilməsi nəticəsində müvafiq ərazilərin yenidən dövlətin tərkibinə tamhüquqlu üzv olaraq qəbul edilməsi çıxış edəcəkdir.

Beləliklə, müharibədən sonrakı bərpa və yenidənqurma fəaliyyətinin məhz bir proses olaraq müəyyən başlanğıc və yekun nöqtələrinin olduğunu qəbul etsək də, dünya təcrübəsində onlar tam dəqiqliyi ilə müəyyən olunmadığını da qeyd etmək lazımdır.

Post-müharibə rekonstruksiyası prosesini bilavasitə nizamlayan normativ hüquqi bazaya gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərindən, daha doğrusu Birinci Dünya Müharibəsi nəticəsində Versal-Vaşinqton sisteminin qurulmasından başlayaraq istənilən dövlətlərarası post-müharibə dövrünün bərpası prosesi çoxlu sayda müxtəlif səviyyəli beynəlxalq müqavilə və razılaşmalara əsaslanır. Həmin razılaşmalar, post-müharibə dövrünün dövlətlərarası münasibətlər sisteminin təməlini müəyyən etməklə yanaşı, müharibədə məğlub olmuş dövlətlərin hüquqi sisteminin əsaslarının yaradılmasına da təkan vermişdir. Məsələn, Almaniyanın İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı aqibətinə, anti-Hitler koalisiyası dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlərinə dair əsas beynəlxalq hüquqi sənədlər onun post-müharibə rekonstruksiya prosesinin konstitusiya-hüquqi əsasını da təşkil etmişdir. Həmin sənədlər sırasına ABŞ Prezidenti Franklin Ruzvelt və Böyük Britaniyanın Baş naziri Uinston Çörçill tərəfindən elan olunmuş 4 avqust 1941-ci il tarixli Atlantik

Xartiya, Tehran Konfransında (28 noyabr – 1 dekabr 1943-cü il) ABŞ, Böyük Britaniya və SSRİ arasında əldə olunmuş razılaşma, Almaniya ərazisində 3 işğal zonasının yaradılması haqqında 12 sentyabr 1944-cü il tarixli London protokolu, Avropada yeni sərhədləri müəyyən etmiş və Almaniyanın 4 işğal zonasına bölünməsinə qəti etmiş Yalta konfransında (4 fevral – 11 fevral 1945-ci il) və Potsdam konfransında (17 iyul – 2 avqust 1945-ci il) əldə olunmuş razılaşmalar və nəhayət, dörd müttəfiq dövlətin nümayəndələri tərəfindən 5 iyun 1945-ci il tarixdə imzalanmış Almaniyanın məğlubiyyəti haqqında Berlin Bəyannaməsi aid edilə bilər [1, s. 1224-1225], [4], [5], [6].

Sonuncu qeyd olunan akt Almaniyanın məhz post-müharibə dövrü rekonstruksiyasının beynəlxalq hüquqi və konstitusion əsası kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Burada yekun hüquqi fakt olaraq Almaniyanın məğlubiyyəti elan olunur və ölkə üzərində ali hakimiyyətin dörd müttəfiq dövlətin hökumətləri tərəfindən həyata keçiriləcəyi göstərilir. Bəyannamədə qeyd olunurdu ki, Almaniya elə bir mərkəzi hakimiyyət və ya hökumət yoxdur ki, qayda-qanunun təmin olunması, ölkənin idarə olunması və qalib dövlətlərin tələblərini yerinə yetirmək qabiliyyətinə malik olsun. Bu səbəbdən qalib dövlətlərin – ABŞ, Böyük Britaniya, SSRİ və Fransanın hökumətləri rəsmən 31 dekabr 1937-ci il tarixinə olan sərhədi hüdudlarında Almaniya ərazisi üzərində ali hakimiyyət funksiyalarını öz üzərinə götürdülər. Onlar bu vaxtdək Almaniyanın hökumətində, silahlı qüvvələrinin ali komandanlığında, istənilən vilayət, bələdiyyə və ya yerli hökumətlərin hakimiyyət orqanlarında olan səlahiyyətləri müstəsna olaraq həyata keçirməli idilər.

Həmin akta yerli əhalinin gündəlik həyatı, habelə müharibənin başa çatması ilə əlaqədar qəbul edilmiş normativ sənədlərin icrası üzərində nəzarət mexanizmi və Almaniyanın işğal zonalarının (şərq işğal zonası – sovet hərbi administrasiyasının idarəçiliyi altında; şimal-qərb işğal zonası – Britaniya hərbi administrasiyasının idarəçiliyi altında; cənub-qərb işğal zonası – ABŞ hərbi administrasiyasının idarəçiliyi altında; qərb işğal zonası – Fransa hərbi administrasiyasının idarəçiliyi altında), Berlin şəhərinin isə müvafiq olaraq işğal sektorlarının sərhədləri müəyyən edilmişdir. Lakin eyni zamanda, elan olunurdu ki, Bəyannamədə sadalanan siyasi-hüquqi tədbirlər Almaniyanın ilhaqı kimi dəyərləndirilə bilməz, zira Almaniyanın yekun sərhədləri və onun hüquqi vəziyyəti qəti olaraq sülh müqaviləsinin imzalanması ilə təsdiq olunmalı idi [13].

Göstərilən beynəlxalq-hüquqi sənədlər həm müharibədən sonrakı Almaniyanın idarə olunması sistemini, həm də müvəqqəti idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti istiqamətlərini, onların qəbul etdiyi aktların hüquqi qüvvəsini müəyyənləşdirmiş oldu. Belə ki, müharibədən sonra 14 noyabr 1944-cü il tarixli razılaşma və Potsdam razılaşmalarına əsasən Almaniyanın ali hakimiyyəti 4 qalib dövlətin silahlı qüvvələrinin baş komandanları tərəfindən həyata keçirilməli idi. Hərəsi öz işğal zonası hüdudlarında ali hakimiyyət olmaqla yanaşı, qalib dövlətlərin hərbi administrasiyası bütövlükdə Almaniyanın əhatə edən məsələlərlə əlaqədar birgə idarəçiliyi həyata keçirməli idilər. İşğal zonası hüdudlarında müttəfiqlərin silahlı qüvvələrinin komandanlığının hərəkətləri müvafiq hökumətlərin təlimatlarına, əsaslanmalı idi. Beləliklə, göstərilən beynəlxalq hüquqi sənədlərlə yanaşı, SSRİ, Fransa, Böyük Britaniya və ABŞ Hökumətlərinin, habelə onların Almaniya işğal zonalarının hərbi administrasiyalarının normativ və inzibati aktları Almaniya müharibədən sonrakı konstitusion inkişafına bilavasitə aid olmasa da, onun hüquqi təməlini təşkil edirdi. Bu normativ aktlarda müharibədən sonrakı Almaniya yeni dövlət idarəetmə sistemi qurulanadək bütün zəruri ictimai münasibətlərin nizamlanması həyata keçirilirdi və müvafiq olaraq AFR və ADR konstitusiyalarının qəbul edilməsi ilə nəticələndi [4], [5], [17].

İkinci Dünya Müharibəsi dövründə Yaponiyanın kapitulyasiyası zərurəti 1945-ci il Potsdam Bəyannaməsi ilə təsdiq olunsada və sonradan həmin kapitulyasiya aktı 2 sentyabr 1945-ci il tarixdə Yaponiyanın ali hərbi və siyasi hakimiyyəti təmsilçiləri tərəfindən imzalandısa da, Almaniyada olduğu kimi bununla bağlı silsilə beynəlxalq hüquqi sənəd qəbul edilmədi. Yəni hüquqi olaraq Yaponiyada İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı bərpa və yenidənqurma prosesinin əsasını məhz kapitulyasiya aktı təşkil etmişdir. Onun əsasında 1945-ci il sentyabrın 6-da ABŞ prezidenti Harri Truman “Yaponiya üçün ABŞ-ın təslim olmasından sonrakı ilkin siyasəti” adlı sənədi təsdiqlədi. Həmin sənəd işğal və post-müharibə rekonstruksiyası üçün iki əsas məqsəd qoyurdu: Yaponiyanın müharibə potensialını aradan qaldırmaq və Yaponiyanı Birləşmiş Millətlər yönümlü demokratik dövlətə çevirmək. ABŞ hərbi administrasiyasının və onun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən Yaponiya Hökumətinin 1945-1952-ci illərdə gördüyü tədbirlər kompleksi, o cümlədən, ölkənin yeni konstitusiya layihəsinin işlənilib hazırlanması məhz bu normativ göstərişlərin icrasına yönəlmişdir [10, s. 49].

Yaponiyanın post-müharibə rekonstruksiyasının normativ əsaslarını üç əsas qrup hüquqi akt təşkil etmişdir:

- 1) beynəlxalq hüquqi aktlar;
- 2) işğal rejiminin statusu, məqsəd və vəzifələrini müəyyən edən ABŞ ali hakimiyyət orqanlarının aktları;
- 3) yuxarıda göstərilən mənbələrə əsaslanmaqla qəbul edilmiş və Yaponiyanın milli hüquqi sisteminin tərkib hissəsi olan hüquqi aktlar – konstitusiya, parlament və hökumət aktları [14].

Onlardan hər biri digərlərinin əsasında qəbul olunsada, vahid məqsəd və vəzifələrə tabe olsa da, hüquqi təbiəti, hüquqi tənzimləmə sistemindəki yerləri fərqli idi (bilavasitə beynəlxalq və ya milli hüquqi əhəmiyyət daşıyırdı).

XX əsrin ortalarından və ikinci yarısından başlayaraq müharibədən sonrakı bərpa və yenidənqurma prosesinin hüquqi əsasları qismində bir çox hallarda xüsusi beynəlxalq hüquqi akt formasında qəbul edilən, lakin məzmunu baxımından əsasən milli hüquqi səciyyə daşıyan aktlar xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Yəni burada beynəlxalq-hüquqi tənzimləmə, digər məsələlərlə yanaşı, bilavasitə konstitusiya-hüquqi normaların müəyyənləşdirilməsini də həyata keçirdi.

Artıq yuxarıda qeyd edilən 1995-ci il Deyton Razılaşması və ya rəsmi adı ilə Bosniya və Herseqovində sülh haqqında ümumi çərçivə razılaşması bu qəbildən olan sənədlərdəndir. 1995-ci il dekabrın 14-də Parisdə Bosniya və Herseqovinanın, Serbiya Respublikasının və Xorvatiya Respublikasının Prezidentləri tərəfindən imzalanmış, 1997-ci ildə qüvvəyə minmiş və Bosniyada vətəndaş müharibəsinin başa çatmasını rəsmi olaraq təsdiqləyən bu sənəddə eyni zamanda Bosniya və Herseqovinanın bu günə qədər davam edən konstitusiya quruluşunun əsası qoyuldu. Burada nizamlanan məsələlər hərbi, diplomatik, humanitar (insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması), iqtisadi, konstitusiya, inzibati, yurisdiksiya və s. istiqamətləri əhatə edirdi [16].

İlk növbədə ölkənin ərazi quruluşu müəyyən edilirdi. Bosniya və Herseqovina dövlətinin, Sarayevo şəhərinin paytaxt olaraq qalması şərti ilə, iki hissədən – Bosniya və Herseqovina Federasiyası və Serb Respublikasından ibarət olması nəzərdə tutulurdu. Bosniya və Herseqovina Respublikasının sakini həm birləşmiş respublikanın, həm də iki qurumdan birinin vətəndaşı ola bilər. Ərazinin 49%-ni serblər, 51%-ni isə bosniyalılar və xorvatlar aldı. Buna baxmayaraq Bosniya və Herseqovina konfederasiya deyil, vahid federativ bir dövlət kimi

elan edildi; onun heç bir tərkib hissəsi qanunla müəyyən edilmiş qaydada federasiyanın çıxış bilməzdi.

Deyton razılaşması çərçivəsində diqqət yetirilən ikinci vacib məsələ mərkəzi dövlət hakimiyyəti orqanlarının statusu və səlahiyyətləri məsələsi idi. Siyasi-ərazi vahidlərinin statusu baxımından yüksək dərəcədə mərkəzləşdirilməmiş olan Bosniya və Herseqovina, formalaşması zamanı ölkənin etnik-dini tərkibi nəzərə alınan mərkəzi hakimiyyət orqanlarına – qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarına, o cümlədən konstitusiya məhkəməsinə malikdir.

Dövlət başçısının funksiyaları hər millətdən bir nəfər olmaqla üç nəfərdən ibarət Rəyasət Heyətinə verildi. Qanunvericilik hakimiyyəti Xalqlar Palatasından və Nümayəndələr Palatasından ibarət Parlament Skupşinasına məxsus olmalı idi. Deputatların üçdə biri Serb Respublikasından, üçdə ikisi Bosniya və Herseqovina Federasiyasından seçilməlidir. Eyni zamanda, parlament səlahiyyətlərinin icrası zamanı “xalqın vetosu” qaydasının tətbiq də mümkündür: üç xalqdan birindən seçilən deputatların əksəriyyəti bu və ya digər təklifin əleyhinə səs verərsə, digər iki xalqın mövqeyinə baxmayaraq, təklif rədd edilmiş sayılır. Ümumiyyətlə, mərkəzi orqanların səlahiyyətləri razılaşma əsasında həyata keçirilməli idi və çox məhdud idi. Real hakimiyyət Bosniya və Herseqovina Federasiyası və Bosniya Serb Respublikasının idarəetmə orqanlarına verildi.

Müqavilə xüsusi olaraq keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının ittiham etdiyi şəxslərə Bosniya və Herseqovina Respublikası ərazisində dövlət vəzifəsi tutmağı qadağan edirdi. Bununla da Bosniya müharibəsində dinc əhaliyə qarşı cinayətlərin törədilməsində əli olan şəxslər hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı və onların post-müharibə rekonstruksiyası işinə müdaxiləsi imkanları aradan qaldırıldı.

Razılaşmada Bosniya və Herseqovinanın normal rekonstruksiyası prosesinin təmin olunması, bağlanmış bütün sazişlərin və müqavilələrin lazımi səviyyədə icrası üzərində nəzarət məqsədilə müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara geniş səlahiyyətlər də verilirdi. Belə ki, ölkənin bütün idarəetmə sistemi Bosniya və Herseqovina üzrə Ali Nümayəndəliyin nəzarəti altında fəaliyyət göstərməli idi. Razılaşmaların və faktiki olaraq müharibədən sonrakı bərpa və yenidənqurma işlərinin təminatı sistemi iki hissəyə ayrılmışdır. Hərbi-inzibati təminatı Bosniya və Herseqovina Respublikası ərazisinə 20 dekabr 1995-ci ildə 60 min əsgərdən ibarət tərkibdə yerləşdirilən NATO qoşunlarının kontingenti (IFOR) yerinə yetirməli idi. Onlar bölgədə BMT sülhməramlılarını əvəz etməli idilər. Mülki təminat isə Ali Nümayəndəliyin Aparatına həvalə edilmişdir. Bundan əlavə razılaşmanın tələblərinə uyğun olaraq 1996-cı ildə Bosniya və Herseqovinada ilk azad seçkilərin təşkili Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına həvalə edilmişdi.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bosniya və Herseqovinanın müharibədən sonrakı bərpasına dair yuxarıda göstərilən beynəlxalq-hüquqi və konstitusion-hüquqi tədbirlər kompleksi Bosniya və Herseqovinada sülh haqqında ümumi çərçivə razılaşmasına əlavə kimi təsdiq olunmuş daha 12 beynəlxalq-hüquqi sənədə əsaslanır:

- 1) Sülh nizamlanmasının hərbi aspektləri haqqında razılaşma,
- 2) Bölgədə sabitləşmə haqqında razılaşma,
- 3) Qurumlar arasında təmas xətləri və bununla əlaqəli məsələlər haqqında razılaşma,
- 4) Seçkilər haqqında razılaşma,
- 5) Bosniya Herseqovinanın Konstitusiyası,
- 6) Arbitraj haqqında razılaşma,
- 7) İnsan haqları haqqında razılaşma,
- 8) Qaçqınlar və məcburi köçkünlər haqqında razılaşma,

9) Milli abidələrin mühafizəsi haqqında razılaşma,

10) Bosniya və Herseqovində publik korporasiyaların təsis olunması haqqında razılaşma,

11) Sülh nizamlanmasının mülki aspektləri haqqında razılaşma,

12) Xüsusi beynəlxalq polis qüvvələri haqqında razılaşma [16].

Göründüyü kimi bir çox məsələləri kompleks şəkildə nizamlamağa çalışan bütün bu beynəlxalq hüquqi sənədlər Bosniya müharibəsindən sonra sülh quruculuğunun, ölkənin yenidən qurulmasının təməl hüquqi bazasını təşkil etmişdir. Rəsmi olaraq beynəlxalq müqavilə hesab olunsa da, Deyton Razılaşmalarının məzmunu və mahiyyəti konstitusion-hüquqi səciyyə daşıyırdı. Onun əsas məqsədi müharibə vəziyyətində olan üç xalq arasında qarşılıqlı etimadın bərpa olunmasından və bunun üçün zəruri milli hüquqi mexanizmlərin yaradılmasından ibarət idi. Razılaşmaların müəyyən etdiyi prinsiplər əsasında hazırlanmış Bosniya və Herseqovina Respublikasının Konstitusiyasının mətni həmin razılaşmaların əlavəsi olaraq və eynilə onlar kimi Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya və keçmiş Yuqoslaviya tərəfindən təsdiq olunmuşdur.

Müharibədən sonrakı yenidənqurma və bərpa prosesinin müqaviləyə əsaslanmasının digər nümunəsi Səudiyyə Ərəbistanının Taif şəhərində aparılan danışıqlar nəticəsində Livanda vətəndaş müharibəsinin (1975-1990) başa çatmasını rəsmiləşdirən Taif sazişləri olmuşdur. Rəsmi adı ilə “Milli Barışıq Müqaviləsi” kimi tanınan 22 oktyabr 1989-cu ildə imzalanmış və Livan Parlamenti tərəfindən 5 noyabr 1989-cu il tarixdə təsdiq edilmiş Taif Razılaşmasının məqsədi “Livanda vətəndaş müharibəsini bitirmək və siyasi normalığa qayıtmaq üçün çərçivənin” təmin edilməsindən ibarətdir [8].

Sazişin özü ikili təbiətə malikdir. Bir tərəfdən o, Livanda 15 illik vətəndaş müharibəsinə son qoymaq və Cənubi Livanın xristian separatçı ordusunun nəzarətində olan Livanın cənubunda mərkəzi Livan hökumətinin hakimiyyətini bərpa etmək idi. Yəni burada ilk növbədə müharibədən sonrakı konstitusiya quruculuğu ön plana çıxır [7].

Digər tərəfdən Razılaşmada Suriya hərbi qüvvələrinin Livandan çıxarılması üçün vaxt cədvəli də müəyyən edilmişdir ki, bu da Livandakı müharibənin fəsadlarının aradan qaldırılmasına dair müəyyən beynəlxalq hüquqi öhdəliklərin də yer alması deməkdir.

Müqavilə müharibədə tərəf kimi çıxış etmiş Livanın müxtəlif məzhəbləri arasında “qarşılıqlı birgəyaşayış” və onların “uyğun siyasi təmsilçiliyi” prinsiplərini vətəndaş müharibəsindən sonra parlament seçkiləri ilə bağlı qəbul edilməli olan qanunların əsas məqsədi olaraq müəyyən etdi. O, həmçinin Livanda ötən əsrin 40-cı illərində konstitusiyanın əsasını təşkil etmiş Milli Pakt siyasi sistemini yenidən quraraq, parlament, prezident və baş nazir arasında səlahiyyət bölgüsünü müəyyən etmiş oldu. Belə ki, əgər Razılaşmadan əvvəl sünni müsəlman baş nazir vəzifəyə xristian-maroni prezident tərəfindən təyin edilirdi və onun qarşısında cavabdeh idisə, Taif Razılaşmasından sonra baş nazir, ənənəvi parlament sistemində olduğu kimi, qanunverici orqan qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Bununla da Razılaşma sünni baş nazirin səlahiyyətlərini xristian prezidentin səlahiyyətlərinə nisbətən genişləndirdi. Razılaşmadan əvvəl əhəmiyyətli icra hakimiyyəti səlahiyyətlərinə malik olan prezident, əksər parlament respublikalarında olduğu kimi, real və əhəmiyyətli səlahiyyətləri olmayan bir fiqura çevrildi. Nazirlər Kabinetinin tərkibi isə xristianlar və müsəlmanlar arasında bərabər bölünməlidir. Razılaşma həmçinin Livan parlamentinin spikerinin səlahiyyət müddətini də bir ildən dörd ilə qədər uzatmış oldu. Livan parlamentinin – Deputatlar Palatasının sayı xristianlar və müsəlmanlar arasında bərabər bölünmüş 128 üzvə qədər artırıldı ki, bu da müsəlmanların əksəriyyətini təmin etdi [8].

Razılaşma həmçinin ölkə ərazisindəki bütün milli və dini silahlı birləşmələrin tərksilah edilməsini nəzərdə tuturdu. Yeganə istisna kimi “Hizbullah” partiyasına cənubda İsrailə qarşı döyüşən milis deyil, “müqavimət qüvvəsi” kimi silahlı birləşmələri saxlamağa icazə verildi [8].

Taif Razılaşması dini məzhəbə görə siyasi bölgünün aradan qaldırılmasını milli prioritet kimi müəyyən etmiş, lakin Deyton Razılaşmalarından fərqli olaraq, bunun üçün heç bir zaman çərçivəsi nəzərdə tutmayıb. Qeyd etmək lazımdır ki, sırf beynəlxalq hüquqi sənəd olan Deyton razılaşmalarından fərqli olaraq, Taif sazişi xarici ölkənin ərazisində bağlansa da, onun tərəfləri ölkənin siyasi sisteminin əsas subyektləri olmuşdur. Yəni Livanın müharibədən sonrakı sülh quruculuğuna təkan vermiş bu hüquqi sənəd daha çox konstitusiya müqaviləsi kimi dəyərləndirilə bilər.

Beləliklə, bir siyasi-hüquqi anlayış olaraq XIX əsrin ortalarından başlayaraq formalaşmış və İkinci Dünya Müharibəsi dövründə özünün qəti olaraq oturma mərhələsinə qədəm qoyan post-münaqişə dövrünün rekonstruksiyası fəaliyyəti zəruri hüquqi forma olmadan səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilməz. Bu ilk növbədə həmin prosesin bir-biri ilə əlaqəli mərhələlərdən ibarət olmasından, ictimai həyatın həssas məqamlarına toxunmasından, zəruri olaraq ölkənin ali, yerli hakimiyyət orqanlarının, ədliyyə, hüquq mühafizə sisteminin fəaliyyətini əhatə etməsindən, qabaqcadan müəyyən edilmiş proqram sənədləri əsasında həyata keçirilməsindən, müxtəlif səviyyələrdə zəruri hüquqyaratma, hüquqtətbiqetmə proseslərinin təşkilini tələb etməsindən irəli gəlir.

Müxtəlif tarixi mərhələlərdə həyata keçirilmiş rekonstruksiya fəaliyyətinin təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, həmin fəaliyyətin hüquqi bazası müxtəlif hüquqi sistemlərə və qəbul edilmə səviyyəsinə malik olan hüquqi aktlara əsaslanı bilər (beynəlxalq və milli hüquqi aktlar). Bu zaman müəyyən edilmiş əsas tendensiyalardan biri post-münaqişə rekonstruksiya prosesinin legitimliyinin müqavilə əsasına dayanmasıdır. Həmin aktların ümumi səciyyəvi cəhətləri sırasında onların legitimliyinin münaqişə edən tərəflərin döyüş əməliyyatlarını olduğu vəziyyətdə dayandırmaq, yaxud məğlub edilmiş tərəfin silahlı müqaviməti dayandıraraq tam təslim olmaq iradəsinə əsaslanmaları göstərilməlidir. Məhz hərbi münaqişənin başa çatdırılmasının və sabit dinc quruculuq dövrünə qədəm qoyulmasının təmin edilməsi üçün münaqişə tərəflərinin və onları dəstəkləyən böyük dövlətlərin hərbi-siyasi iradəsini aydın ifadə edilməsi işində müqavilələr uyğun hüquqi vasitə hesab olunur.

Artıq Birinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrlərdə müharibənin başa çatması və post-münaqişə prosesinin başlanması təkcə qalib dövlətlərin siyasi-hərbi iradəsini ifadə edən milli-hüquqi aktlarla deyil, beynəlxalq müqavilə və konvensiyalarla da rəsmiləşdirilməyə başlandı. Bu təcrübə İkinci Dünya Müharibəsində məğlub olmuş Almanıyanın və Yaponıyanın kapitulyasiyası və bundan sonrakı post-müharibə bərpası dövrlərində də öz təsdiqini tapdı. XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq isə, vətəndaş müharibələri, etnik-dini münaqişələr zəminində alovlanan dövlətlərarası silahlı münaqişələr şəraitində qalib və məğlub tərəfin müəyyənləşdirilmədiyi, yaxud müəyyənləşdirilməsinin məqsədəuyğun olmadığı bir şəraitdə hərbi münaqişələrin “qızğın” fazasının başa çatdığını göstərən əsas hüquqi sənəd daha xüsusi müqavilə, razılaşma formasında rəsmiləşdirilir. Misal kimi, Bosniya müharibəsində tərəflər arasında davamlı atəşkəs rejimini və tədricən post-münaqişə rekonstruksiyası prosesinin başlanğıcı olan 1995-ci il Deyton Razılaşmasını göstərmək olar.

Əvvəllər post-müharibə bərpa prosesinin xarici (beynəlxalq) iştirakçısının hüquq və vəzifələrini, beynəlxalq öhdəliklərini rəsmiləşdirən beynəlxalq müqavilələr hazırda əlavə olaraq rekonstruksiya olunan ərazilər üçün konstitusiya-hüquqi əhəmiyyət də kəsb etməyə

başlamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri müasir dövrdə beynəlxalq insan hüquqları institutunun təsiri və həmin institutların beynəlxalq müqavilə və konvensiyalar vasitəsilə post-müharibə bərpa proseninə humanistləşdirilməsinə cəhd göstərilməsindən ibarətdir. Qeyd olunan tendensiyanı müvafiq sahədə mütərəqqi hal hesab etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Atlantic Charter, August 14, 1941 / <https://avalon.law.yale.edu/wwii/atlantic.asp>
2. Bevans, Charles Irving, Treaties and Other International Agreements of the United States of America, 1776-1949: Volume 1, Multilateral, 1931-1945. Washington^ Department of State. 1968, p.
3. Crimean Conference <https://avalon.law.yale.edu/wwii/yalta.asp>
4. Erlichman, Camilo, and Knowles, Christopher (eds.). Transforming Occupation in the Western Zones of Germany: Politics, Everyday Life and Social Interactions, 1945-55 Bloomsbury, 2018
5. Knowles, Christopher, Winning the Peace: The British in Occupied Germany, 1945-1948, Bloomsbury Academic, 2017, 288 p.
6. Mayle, Paul D. Eureka Summit: Agreement in Principle & the Big Three at Tehran, 1943, U of Delaware Press, 1987, 210 p.
7. Salamey Imad, Failing consociationalism in Lebanon and integrative options https://www3.gmu.edu/programs/icar/ijps/vol14_2/SALAMEY%20-%2014n2%20IJPS.pdf?gmuw-rd=sm&gmuw-rdm=ht
8. The Taif Agreement / https://www.un.int/lebanon/sites/www.un.int/files/Lebanon/the_taif_agreement_english_version_.pdf
9. Treaty of peace with Japan / <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%20136/volume-136-i-1832-english.pdf>
10. Takemae, Eiji, Inside GHQ: The Allied Occupation of Japan and its Legacy. Translated by Ricketts, Robert; Swann, Sebastian. New York: Continuum, 2002, 751 p.
11. Vertrag vom 12. September 1990 über die abschließende Regelung in bezug auf Deutschland “2+4 – Vertrag” / <https://www.auswaertiges-amt.de/blob/243466/2851e102b97772a5772e9fdb8a978663/vertragstextoriginal-data.pdf>.
12. Weber Jurgen (Central European University Press, 2004). Germany, 1945–1990
13. Декларация о поражении Германии и взятии на себя верховной власти в отношении Германии Правительствами СССР, Соединенного Королевства и США и Временным Правительством Французской Республики / http://militera.lib.ru/h/lavrenev_porov2/31.html.
14. Еремин В.Н. История правовой системы Японии., М., РОССПЭН, 2010, 293 с.
15. Инструменты обеспечения господства права в постконфликтных государствах. Проверка: основа для практической деятельности / Организация Объединенных Наций. Нью-Йорк; Женева, 2006. 25 с.
16. Организация Объединенных Наций. Конвенции и соглашения. 1995 год https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conv_yugoslavia.shtml
17. Советская военная администрация в Германии, 1945-1949. Справочник / отв. ред.: Я. Фойтцик, А. В. Доронин, Т. В. Царевская-Дякина; при участии: Х. Кюнцель, Д. Н. Нохотович. М.: РОССПЭН, 2009,

X Ü L A S Ə

Məqalə Müharibələrin başa çatmasından sonra cəmiyyətin maddi, mənəvi həyatının təmin olunması, münaqişə fəsadlarının aradan qaldırılması, işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və yenidənqurulmasının məzmununu müəyyən edən normativ hüquqi hüquqi tədbirlər kompleksinin nədən ibarət olduğunun müəyyən olunmasından və müasir dünyada post-müharibə repokstruksiyası üçün klassik nümunə sayıla bən rekonstruksiya modellərinin təhlilinə həsr olunmuşdu.

Tədqiqatımızın nəticəsində bu günədək dünyada baş vermiş müharibələrin və silahlı münaqişələrin başa çatmasından sonra zəruri mərhələ kimi rekonstruksiya, reinteqrasiya proseslərinin konkret normativ hüquqi bazanın onun məzmunu müəyyənləşdirilmiş, müxtəlif səviyyəli hüquqi aktların, ilk növbədə beynəlxalq müqavilələrin və razılaşmaların post-müharibə rekonstruksiyası prosesində oynadığı rol konkret nümunələr vasitəsilə göstərilmişdir. Tədqiqatın əsas nəticəsi münaqişədən sonrakı yenidənqurmanın hüquqi tənzimlənməsi üçün beynəlxalq-hüquqi və konstitusion-hüquqi vasitələr arasında sərhədlərin tədricən aradan götürülməsi kimi göstərilməsindən ibarətdir. Bu, ilk növbədə, belə tənzimləmələrin məzmununda özünü ifadə edir.

Эмин Гулиев
консультант Аппарата Конституционного суда
Азербайджанской Республики, д.ф.н.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ МИРОВОГО ОПЫТА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ДОГОВОРОВ КАК НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОНСТИТУЦИОННОГО ОРГАНА В ПОСТКОНФЛИКТНЫЙ ПЕРИОД

Р Е З Ю М Е

Целью настоящей статьи является определение того, что представляет собой комплекс нормативно-правовых мер, регулирующих содержание мероприятий по восстановлению и реконструкции постконфликтных территорий, анализ основных моделей правового регулирования послевоенной реконструкции, которые основаны на использовании международных договоров и соглашений как основного правового инструментария.

В результате проведенного исследования было проанализировано конкретное содержание нормативной базы процессов послевоенного восстановления и реинтеграции – необходимого этапа после окончания войн и вооруженных конфликтов, а также описаны попытки международно-правового разрешения вопросов конституционно-правового строительства в постконфликтный период. Главным результатом является указание на постепенное стирание граней между международно-правовыми и конституционно-правовыми инструментами правового регулирования постконфликтной реконструкции. Это проявляется, прежде всего, в содержании такого регулирования.

Emin Guliyev
Advisor at the Staff of the
Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan,
PHd of Law

**SOME ASPECTS OF THE WORLD EXPERIENCE IN USING INTERNATIONAL
AGREEMENTS AS A REGULATORY AND LEGAL BASIS FOR THE
FORMATION OF A CONSTITUTIONAL BODY IN THE
POST-CONFLICT PERIOD
S U M M A R Y**

The purpose of this article is to determine what constitutes a set of legal regulating the content of measures for the restoration and reconstruction of post-conflict territories, to analyze the main models of legal regulation of post-war reconstruction, which are based on the use of international treaties and agreements as the main legal tools.

As a result of the study, the specific content of the normative framework of the processes of post-war reconstruction and reintegration – a necessary stage after the end of wars and armed conflicts – was analyzed, and attempts at international legal resolution of issues of constitutional and legal construction in the post-conflict period were described. The main result is an indication of the gradual blurring of the lines between international legal and constitutional legal instruments for the legal regulation of post-conflict reconstruction. This is manifested, first of all, in the content of such regulation.

ВОПРОСЫ СОТРУДНИЧЕСТВА ОРГАНОВ СУДЕБНОЙ ВЛАСТИ И ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Acar sözlər: cinayətkarlığa qarşı mübarizə, hüquq-mühafizə orqanları, məhkəmə orqanları və daxili işlər orqanları arasında qarşılıqlı əlaqə, əlaqələndirilmə, hüquq-mühafizə fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqəsi,

Ключевые слова: борьба с преступностью, взаимодействие правоохранительных органов, органы судебной власти и органы внутренних дел, взаимосвязь, координационная правоохранительная деятельность.

Keywords: fight against crime, interaction between law enforcement agencies, judicial authorities and internal affairs agencies, interconnection, coordination law enforcement activities.

В процессе деятельности направлений в борьбе с преступностью наблюдаются сотрудничество и взаимодействие правоохранительных органов. В особенности этот процесс проявляется на уровне координации, взаимоотношений органов судебной власти и органов внутренних дел. Эта область исследования является актуальной и не столь разработанной, которая находится в постоянной динамичной структуре.

В содержании научной статьи хотелось бы рассмотреть взгляды ученых с данной позиции, указать на ряд обоснованных взглядов и сопоставить их.

Башлуева Н.Н., Никоноров А.А., Смирнова Л.Я. провели сравнительно-правовой анализ и отметили, что: «На практике нередко смешиваются понятия «взаимодействие» и «координация». Координация правоохранительной деятельности, исходя из своей сущности представляет целесообразное соотношение между действиями правоохранительных органов, а взаимодействие представляет собой согласованную деятельность правоохранительных органов, направленную на осуществление совместных действий». [2]

В юридической литературе ряд авторов анализирует данный вопрос с позиции государственности.

Беляева О.В. указала, что: «Как известно, одним из условий эффективного функционирования государства является объединение усилий и возможностей его составных частей для достижения общих целей и задач. С.И. Адиньяев указывает, что «любое государство представляет собой целостную систему, состоит из совокупности государственных органов в строго определенной зависимости составляющих компонентов с присущими ему внутренними и внешними взаимосвязями и взаимодействиями». [3]

Является уместным обоснование необходимости взаимодействия в деятельности правоохранительных органов.

Абдурахманова Б.С. особо отметила, что: «Необходимым элементом деятельности всех правоохранительных органов в организационном плане являются их повседневное взаимодействие и контакты как по конкретным материалам, уголовным делам, так и в общем функциональном отношении». [1]

Рассматривая институт взаимодействия, можно прибегнуть к научным подходам о его приоритетности и актуальности.

Башлуева Н.Н., Никоноров А.А., Смирнова Л.Я. обосновали, что: «Основной задачей правоохранительных органов является обеспечение правопорядка, отличающееся качеством и эффективностью. Важным условием обеспечения правопорядка является налаженное взаимодействие между правоохранительными органами, иными органами публичной власти, общественностью». [2]

Немаловажным является обращение к характеристике института взаимодействия и сотрудничества.

Беляева О.В. указала, что: «Так, взаимодействие и сотрудничество органов внутренних дел и общества является проявлением целостности государства, в силу чего носит объективный характер. [3]

Наряду с вышеуказанным, институту взаимодействия присущи и отличительные черты.

Абдрахманова Б.С. заметила, что: «Координационная правоохранительная деятельность и текущее взаимодействие правоохранительных органов в организационно-правовом отношении имеют существенные различия». [1]

Ученые уделяют внимание проблематике взаимодействия, непосредственному эффективному взаимодействию, которое оказывает влияние на правоохранительную деятельность и занимает особое положение в данном исследовании.

Башлуева Н.Н., Никоноров А.А., Смирнова Л.Я. рассмотрели, что: «Эффективная деятельность правоохранительных органов возможна только при налаживании скоординированной работы между перечисленными субъектами, деятельность которыми осуществляется не только самостоятельно, но и в слаженном взаимодействии подразделений между собой. Однако проблемы взаимодействия между правоохранительными органами за последнее время не только не уменьшаются, а наоборот, растут. Это негативно отражается на общем состоянии правопорядка. Для налаживания взаимодействия необходимы не только слаженные действия руководителей, но и ресурсы, в том числе материальные». [2]

Вопросы истории развития взаимодействия прошли определенную хронологию.

Беляева О.В. указала, что: «Из мировой истории известно, что взаимоотношения власти и населения, полиции и общества всегда являлись многовековой и мировой проблемой. Она обострилась после Второй мировой войны в связи с ростом зарегистрированной преступности, «страхом перед преступностью» и «моральной паникой», имевшими место практически во всех странах мира». [3]

Естественно не останутся без внимания теоретические вопросы института взаимодействия.

Абдрахманова Б.С. рассмотрела, что: «В казахстанской литературе под взаимодействием понимается единовременное (разовое) или достаточно продолжительное (длительное по времени) объединение сил, средств и методов органов внутренних дел и других правоохранительных органов для достижения задач выявления, быстрого и полного раскрытия преступления, изобличения виновных и обеспечения правильного применения закона с тем, чтобы каждый совершивший преступление, был подвергнут

справедливому наказанию и ни один невиновный не был привлечен к уголовной ответственности и осужден». [1]

Хотелось бы указать о понятии «взаимодействия», ссылаясь на исследовательские работы.

Башлуева Н.Н., Никоноров А.А., Смирнова Л.Я. указали, что: «Интерпретируя данное понятие «взаимодействия», под взаимодействием субъектов обеспечения правопорядка предлагается понимать — урегулированную преимущественно административно-правовыми нормами, согласованную по месту и времени деятельность полиции, правоохранительных и других государственных органов, органов местного самоуправления и общественности, направленную на обеспечение правопорядка в общественных местах, осуществляемую путем наиболее рационального объединения сил, средств и полномочий, имеющихся в их распоряжении». [2]

На наш взгляд, данное понятие взаимодействия также не отражает всей взаимосвязи между правоохранительными органами, которая существует на сегодняшний день.

Абдрахманова Б.С. обратилась к тому, что: «Таким образом, можно сделать вывод о том, что, взаимодействуя в процессе осуществления своих функциональных обязанностей, правоохранительные органы не имеют целью выработать какие-либо единые для всех меры. Их действия направлены лишь на достижение конкретного результата, причем не только в области борьбы с преступностью. При взаимодействии участники не осуществляют распределение своих обязанностей, поэтому никто из них не наделяется организационными полномочиями по выполнению совместных мер». [1]

Необходимо указать на принципы взаимодействия, которые находят свое отражение в ряде правовых актов.

Башлуева Н.Н., Никоноров А.А., Смирнова Л.Я. определили, что: «Принципы взаимодействия с иными правоохранительными органами вытекают из ст. 10 ФЗ о полиции, которые заключаются в следующих позициях:

1) взаимодействие полиции при осуществлении своей деятельности осуществляется с иными правоохранительными органами, государственными и муниципальными органами, общественными объединениями, организациями и гражданами;

2) полиция при выполнении полномочий, возложенных на нее законом, может использовать возможности государственных и муниципальных органов, общественных объединений и организаций в порядке, установленном нормами действующего законодательства;

3) полиция в рамках своих законных полномочий осуществляет помощь вышеуказанным субъектам, оказывает поддержку развитию гражданских инициатив в сфере предупреждения правонарушений и обеспечения правопорядка;

4) государственные и муниципальные органы, общественные объединения, организации и должностные лица должны оказывать содействие полиции при выполнении возложенных на нее обязанностей.

Принципы взаимодействия определяются нормами права, на которых базируется деятельность правоохранительных органов. [2]

Как правильно отмечает ряд ученых, взаимодействие не находит своего должного внимания в содержании правовых актов.

Абдрахманова Б.С. обратилась к тому, что: «Взаимодействие в правоохранительной деятельности — это совместная деятельность правоохранительных органов, при

которой полномочия и статус участников по обеспечению и реализации своих функциональных обязанностей нормативно не регламентированы, отсутствует постоянно действующий организационный центр». [1]

Формирование полномочий правоохранительных органов находятся на стыке задач взаимодействия этих органов.

Башлуева Н.Н., Никоноров А.А., Смирнова Л.Я. исследовали, что: «Задачи взаимодействия определяются теми задачами, которые непосредственно стоят перед правоохранительными органами и полицией в частности и определяются ст. 2 ФЗ о полиции, а именно:

- 1) защита личности, общества, государства от противоправных посягательств;
- 2) предупреждение и пресечение преступлений и административных правонарушений;
- 3) выявление и раскрытие преступлений, производство дознания по уголовным делам;
- 4) розыск лиц;
- 5) производство по делам об административных правонарушениях, исполнение административных наказаний;
- 6) обеспечение правопорядка в общественных местах;
- 7) обеспечение безопасности дорожного движения;
- 8) государственная защита потерпевших, свидетелей и иных участников уголовного судопроизводства, судей, прокуроров, следователей, должностных лиц правоохранительных и контролирующих органов, а также других защищаемых лиц;
- 9) осуществление экспертно-криминалистической деятельности;
- 10) по решению Президента РФ — участие в деятельности по поддержанию или восстановлению мира и безопасности». [2]

Абдрахманова Б.С. указала, о том, что: «Координационная правоохранительная деятельность регламентирована специальным нормативным актом, в котором определены права и обязанности участников». [1]

Задачи и ближние цели формируют главные цели взаимодействия.

Башлуева Н.Н., Никоноров А.А., Смирнова Л.Я. установили, что: «Главной целью взаимодействия полиции с иными правоохранительными органами является обеспечение единства действий, взаимопомощи и объединения усилий для успешного решения общих задач. [2]

Деятельность взаимодействия правоохранительных органов регламентируются не только общими нормами, но и процессуальными нормами.

Абдрахманова Б.С. определила, что: «Взаимодействие правоохранительных органов регламентировано уголовно-процессуальным кодексом, целью которого не является урегулирование прав и обязанностей сторон лишь при взаимодействии. Однако следует заметить, что целям регламентации взаимодействия правоохранительных органов служат отдельные нормы уголовно-процессуального кодекса. [1]

Башлуева Н.Н., Никоноров А.А., Смирнова Л.Я. ссылались на то, что: «Задачи взаимодействия полиции с иными правоохранительными органами определяются теми задачами, которые непосредственно стоят перед правоохранительными органами и полицией в частности и определяются ст. 2 ФЗ о полиции. Основные формы взаимодействия правоохранительных органов — поддержка, сотрудничество, совместная деятельность, взаимопроникновение, координационные совещания, издание совмест-

ных нормативных и информационных документов, обобщение статистических показателей». [2]

Башлуева Н.Н., Никоноров А.А., Смирнова Л.Я. обратились к тому, что: «Полиция, осуществляя решение возложенных на нее задач, активно взаимодействует с целым рядом правоохранительных органов. Взаимодействие полиции и прокуратуры осуществляется на основании ФЗ о полиции, а также Федеральный закон от 17 января 1992 г. № 2202-1 «О прокуратуре Российской Федерации». Так, ст.12 ФЗ о полиции устанавливает необходимость предоставления статистических сведений в прокуратуру, но фактически не содержит иных положений о взаимодействии данных органов между собой. Ст.8 ФЗ о прокуратуре устанавливает полномочия Генерального прокурора РФ, который осуществляет координацию деятельности по борьбе с преступностью ОВД, ФСБ, органов таможенной службы и иных правоохранительных органов». [2]

Подытоживая научную статью на тему «Вопросы сотрудничества органов судебной власти и органов внутренних дел» хотелось бы обосновать и выдвинуть ряд научных предложений:

актуально уделить особое внимание разработке научно-исследовательских работ в области взаимодействия правоохранительных органов;

необходимо развитие теоретических основ института взаимодействия на основе действующих законодательств государств-участников СНГ и иных правовых основ;

важно и актуально: разработка, изучение понятия взаимодействия правоохранительных органов и других прилегающих терминов;

необходимо проведение систематизации и разработки принципов института взаимодействия правоохранительных органов;

приоритетно рассмотрение и изучение правовых основ института взаимодействия правоохранительных органов и разработка определенных направлений по их развитию и усовершенствованию;

актуально формирование целей в области взаимодействия правоохранительных органов, близких, перспективных и др.;

необходимо формирование постоянного института выдвижения и разработки перспективных предложений по усовершенствованию взаимодействия на практических основах.

Список литературы

1. Абдрахманова Б.С., Проблемы координации и взаимодействия судов и правоохранительных органов». <https://cyberleninka.ru/article/n/problemy-koordinatsii-i-vzaimodeystviya-sudov-i-pravoohranitelnyh-organov>

2. Башлуева Н. Н., Никоноров А. А., Смирнова Л. Я. Взаимодействие полиции с иными правоохранительными органами // Криминологический журнал. 2022. № 4. С. 37-42. <https://doi.org/10.24412/2687-0185-2022-4-37-42>.

3. Беляева О.В., Взаимодействие и сотрудничество органов внутренних дел и общества в современной России. <https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimodeystvie-i-sotrudnichestvo-organov-vnutrennih-del-i-obschestva-v-sovremennoy-rossii>

А Н Н О Т А Ц И Я

В научной статье автором рассматриваются вопросы взаимодействия и координации правоохранительных органов; формы, методы и прилегающие к ним институты. Автор обращается к задачам и направлениям взаимодействия органов судебной власти и органов полиции.

В научной статье автор раскрывает цели и принципы взаимодействия на основе правовых основ.

Şahin Şükürov
Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis akademiyasının
“DİO-da inzibati fəaliyyət” kafedrasının dosenti, h.ü.f.d.

MƏHKƏMƏ VƏ DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARI ARASINDA ƏMƏKDAŞLIQ MƏSƏLƏLƏRİ

X Ü L A S Ə

Elmi məqalədə müəllif hüquq-mühafizə orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyəti və əlaqələndirilməsi məsələlərini; forma, metodların və onlarla əlaqədar institutları araşdırır. Müəllif məhkəmə hakimiyyəti və polis orqanlarının qarşısında duran vəzifələri və istiqamət fəaliyyət sahələrinə müraciət edir.

Elmi məqalədə müəllif hüquqi əsaslara müvafiq qarşılıqlı fəaliyyətin məqsəd və prinsiplərini açıqlayır.

Shahin Shukurov
Police Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of
Azerbaijan Associate Professor of the Department
of "Administrative Activity at DIO"

ISSUES OF COOPERATION BETWEEN THE JUDICIARY AND THE INTERNAL AFFAIRS BODIES

S U M M A R Y

In the scientific article the author examines the issues of interaction and coordination of law enforcement agencies; forms, methods and related institutions. The author addresses the tasks and areas of interaction between the judiciary and the police.

In a scientific article the author reveals the goals and principles of interaction based on legal principles.

CİNAYƏT PROSESİNDƏ DEMOKRATİK DƏYƏRLƏRDƏN BİRİ KİMİ ƏDALƏT ANLAYIŞI

Açar sözlər: cinayət prosesi, ədalət, presedent, məhkəmə, hüquqi dövlət, demokratik dəyər

Ключевые слова: уголовный процесс, справедливость, прецедент, суд, правовое государство, демократическая ценность

Keywords: criminal procedure, justice, presedent, court, legal state, democratical value

Hüquqi dövlətdə yüksək qiymətləndirilən demokratik dəyərlərdən biri də ədalətdir. Ədalət və hüquq bir-birinin məzmununa təsir edəcək qədər yaxın anlayışlardır. “Ədalətsiz hüquq, hüquqsuz da ədalət olmaz” deyilsə də, bunun istisnalarına da rast gəlmək mümkündür. Normativistlərin yanaşmasına görə, ədalət kimi sosial-mədəni dəyərlərə hüquq sistemi içərisində yer yoxdur. Ədalət və hüquq arasındakı əlaqə isə ümumi olaraq 3 növə bölünür:

- 1) ədalət hüququn son məqsədi olaraq nəzərdə tutulur;
- 2) ədalət hüququn bir funksiyası kimi çıxış edir;
- 3) ədalət hüququ formalaşdıran başlıca ünsürlərdən biridir [5, s.99].

Çox istiqamətli strukturu ilə ədalət hüququn ən ali prinsiplərindən biridir. Bu baxımdan ədalət hüququn əsas norması sayıla bilər. Cəmiyyətin əxlaq anlayışından meydana gələn ədalət bütün insan münasibətlərinin üzərində mövcud olaraq onlara istiqamət verir. Ədalət bir kateqoriya kimi hər cür sosial hüquq və vəzifələrin təməlini formalaşdırır. Ədalət hüququn təməl norması sayılarsa, digər hüquq normaları da ədalətə uyğun olmaq məcburiyyətindədir.

Bir sıra müəlliflər hüququn məqsədini araşdırarkən hüququ məqsədin yaratdığı fikrini irəli sürmüşlər [4, s.225]. Onların fikrincə, hüququn məqsədi cəmiyyətin yaşayış şərtlərini təhlükəsizlik altına almaqdır. Hüquq toplumda sabitlik, təhlükəsizlik və sülhü reallaşdırarkən ədalətin cəmiyyətin düşüncəsinə yerləşməsinə də yardım etmiş olur. Hüququn əsl vəzifəsi haqqı və haqlı olanı reallığa çevirməkdir. Bu səbəblə də, normativistlərin əksinə olaraq, hüququn ədalətlə sıx bağlı olduğu fikri ilə razılaşmaq lazımdır. Ədalət düşüncəsi olmadan hüququn olması mümkünsüzdür. Lakin o da bir həqiqətdir ki, ədalət yalnızca hüquqi deyil, daha geniş anlamda ictimai bir dəyər olaraq özünü göstərir.

Ədalət anlayışı qəti və müəyyən deyildir, cəmiyyətdən cəmiyyətə, zamandan zamana dəyişə bilər. Hər bir cəmiyyətin quruluşuna görə, xüsusiyyətlərinə və şərtlərinə görə özünəməxsus hüquq tənzimləməsi vardır. Buna görə ədalət anlayışı da dəyişkəndir. Hətta bir dövr ərzində də müxtəlif cür yanaşmalar ortaya çıxmışdır. Hər yanaşma öz düşüncəsinə əsasən ədalət anlayışını izah etməyə çalışmışdır. Aydın ki, ədalətin tarixi insanlığın tarixi

qədər qədimdir. İlk insan cəmiyyətlərindən bəri ədalət problemi mövcud olmuşdur və müzakirə edilmişdir. Amma ilkin cəmiyyətlərdə meydana çıxan ədalət ilə qədim Yunanıstan və Romada özünü göstərən ədalət anlayışları bir-birindən fərqlənmişdir. Antik dövrdə belə fikirlər səsləndirilirdi ki, hüququn xalq tərəfindən qəbul edilməsi üçün onda ədalət duyğusu mövcud olmalıdır. Ədalətin cəmiyyətdə mövcud ola bilməsi üçün isə hər insan və ya qrup öz üzərinə düşən vəzifəni yerinə yetirməlidir [5, s.103-104].

Ədalət kəlməsi ərəb mənşəlidir. Ərəbcə “ədl” ifadəsindən dilimizə keçmişdir. Ədalət haqq və hüquq ilə vəhdət təşkil edərək onların məzmununda özünü əks etdirə bilən bir anlayışdır. Ədalət haqq və hüququn gerçəkləşdirilməsi və ya sosial xoşbəxtlik şəklində də ifadə edilə bilər.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ədalət sadəcə gerçəkləşdirilməklə kifayətlənməməli, eyni zamanda onun gerçəkləşdirilmiş olması da görünməlidir [12].

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsində yer alan ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ fərdlər baxımından həmin maddədə müəyyən edilən prinsiplərin təmin edilməsi ilə ədalətli mühakimənin minimum elementlərini nəzərdə tutan və qərb hüquq sisteminin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edən hüquqdur. Konvensiyanın bu müddəası AR cinayət-prosessual qanunvericiliyinin müxtəlif aktlarında (Konstitusiya, CPM və digər qanunlarda) da özünü göstərir. Fikrimizcə, bu hüququ tənzim edən AİHK-ın 6-cı maddəsi cinayət mühakimə icraatı sahəsindəki ən mərkəzi normalardan biridir və ya birincisidir. Bu hüquq həmçinin dürüst məhkəmə araşdırması kimi də ifadə olunur.

Cinayət mühakimə icraatı dövlətlərin mühakimə sistemləri içərisində, bəlkə də, ən əhəmiyyətli yeri tutur. Çünki cinayət mühakimə icraatı ilə əlaqədar olaraq meydana çıxan mənafə ziddiyyətlərinin əsasını formalaşdıran hərəkətlərin böyük bir qismi cəmiyyətin təhlükəsizliyini və sabitliyini əhəmiyyətli şəkildə təhdid edir. Həmçinin şəxsin hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması baxımından da cinayət prosesi böyük önəm daşıyır. Belə ki, cinayət mühakimə icraatı zamanı təqsirləndirilən şəxs həbs kimi azadlığı məhdudlaşdıran bir prosessual məcburiyyət tədbiri ilə qarşılaşa bilər, yaxud icraatın sonunda onu azadlıqdan məhrum edə biləcək cəzanın verilməsi ilə ittiham hökmünün çıxarılması halı baş verə bilər.

Hüquqi dövlət ifadəsinin ilk ağlagələn əlamətlərindən biri dövlət gücünün hüquq ilə məhdudlaşdırılmış olmasıdır. Ancaq tez-tez unudulan bir xüsüs vardır, o da hüquq dövlətində qanunvericinin qanun hazırlayarkən nəzərində saxlaması tələb olunan müəyyən məzmunun olmasıdır. Xüsusilə cinayət-prosessual hüquq kimi insan hüquqlarının bəzi məcburiyyət tədbirləri ilə məhdudlaşdırıldığı bir hüquq sahəsinə aid tənzimləmələrdə diqqət edilməli olan müəyyən minimum təminatlar vardır. Bu təminatlar hüquqi dövlət prinsipinə əsaslanır və müxtəlif milli hüquq sistemlərində fərqli formalarda ortaya çıxır. Bu təminatların heç birinin əsas mahiyyəti hər hansı bir şəkildə məhdudlaşdırıla bilməz. Bu baxımdan H.Karakehya da qeyd edir ki, digər insan hüquqları kimi ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun da demokratik və hüquqa hörmət göstərən bütün rejimlərdə qorunma altına alınması məcburidir [6, s.181].

Şəxslərin və cəmiyyətin həyatını bu qədər yaxından maraqlandıran cinayət prosesinin məqsədi ümumi olaraq ifadə etsək, prosesin iştirakçılarının hüquqlarına zərər vermədən maddi həqiqəti aşkara çıxarmaq və bununla da müəyyən bir nəticəyə gələrək məsələni həll etməkdir.

Cəmiyyət içərisində törədilən hər bir cinayət özünün ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə malik olmaqla cəmiyyətə müəyyən qədər zərər verir. Dövlət əsas funksiyalarından biri olan cəmiyyətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün cinayətkarlıqla mübarizə aparmaq və ictimai sabitliyin davamlılığını qorumaq məcburiyyətindədir. Ancaq cinayətkarların cəzalandırıl-

ması üçün nəzərdə tutulan bir fəaliyyət olan cinayət-prosessual fəaliyyət həyata keçirilərkən təqsirləndirilən şəxs başda olmaqla, prosesin iştirakçısı olan bütün şəxslərin hüquqlarına hörmətlə yanaşılmalıdır. Əks təqdirdə, müxtəlif səbəblərlə əlaqədar olaraq, maddi həqiqətin aşkar edilməsi və cinayətkarların yaxalanması üçün həyata keçirilən fəaliyyət insanların hüquqlarını cinayətdən daha artıq formada pozub ictimai həyata daha çox zərər verəcəkdir. Bu səbəbdən hüquq dövləti cinayət və cinayətkarlıqla insan hüquqlarının pozulmasına yol açmadan mübarizə aparmalı və bu cür pozuntular olmadan maddi həqiqəti aşkar etməlidir. Beləliklə, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ təqsirləndirilən şəxs baxımından mühakimənin beynəlxalq müqavilələrlə müəyyən edilmiş dəyərlərə uyğun bir şəkildə aparılmasını və onun hüquqlarının qorunmasını təminat altına alır. Bu hüquq təqsirləndirilən şəxsə münasibətdə olmaqla yanaşı, cəmiyyət üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, cinayətkarların cəzasız qalması qədər təqsirsiz şəxslərin cəzalandırılması da cəmiyyətə böyük ziyan vurur. H.Karakehya qeyd edir ki, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ eyni zamanda şəxslərin dövlət qarşısında hörmətinin göstəricisi kimi çıxış edərək şəxslərin içərisində yaşadıkları cəmiyyətdə özlərini dəyərli hiss etmələrini təmin edən elementlərdəndir [6, s.184].

Konvensiyanın 6.1-ci maddəsində qeyd edilir ki, hər kəs, onun mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məhkəmə vasitəsi ilə, əqlabatan müddətdə işinin ədalətli və açıq araşdırılması hüququna malikdir.

Burada ilk olaraq cinayət ittihamının mənasını nəzərdən keçirmək lazımdır. Deverr Belçikaya qarşı iş üzrə qərarında AİHM qeyd etmişdir ki, ittiham Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi baxımından bir şəxsə səlahiyyətli orqan tərəfindən cinayət törədilməsinə dair bir iddianın rəsmi olaraq bildirilməsi kimi anlaşılmalıdır [11]. Bu işdə qiymətlərlə əlaqədar bir qanunu pozan cinayətin törədildiyi iddiasından sonra ərizəçinin qəssab dükanının müvəqqəti olaraq bağlanması üçün əmr çıxarılmışdır. Bu akta son verilməsi üçün girovun verilməsi və ya bu edilmədiyi təqdirdə cinayətin məhkəmə tərəfindən təsdiq ediləcəyi tarixə qədər gözlənilməsi lazım idi. AİHM əmr bildirişinin verildiyi tarixdən etibarən Konvensiya çərçivəsində ərizəçiyə bir ittiham yönəldilmiş olması qənaətinə gəlmişdir. Bu qərarla AİHM həm də maraqlı şəxsə əsaslı şəkildə təsir edən bir vəziyyətin də mövcud olduğu nəticəsinə gəlmişdir. Şəxsə bir cinayətin istinad edilməsi (ittihamın irəli sürülməsi) termininin açıqlanması böyük önəm daşıyır, çünki cinayət istinad edildiyi andan etibarən işin əqlabatan müddət içərisində həll edilməsi üçün müddətin axımı başlanır.

Əslində təhlil etdikdə görürük ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci cümləsi ilə təminat altına alınan hüquq məhkəməyə çatımlılıq hüququdur. Ümumiyyətlə, məhkəmə hüququnun təsirli və effektiv olması zəruridir. Belə ki, məhkəmə hüququnun sadəcə tanınması kifayət etmir, onun həm də təsirli olması gərəklidir. Məhkəməyə çatımlılığının mümkün olması yetərli deyil.

Məhkəmələrə effektiv çatımlılıq hüququnun təmin edilməsi ilə bağlı AİHM praktikasında bir sıra qərarların qəbul olunması müşahidə edilir. Belə qərarlardan biri Aireyin İrlandiyaya qarşı işi üzrə çıxarılmışdır. Bu işdə ərizəçi müdafiəçinin hüququndan məhrumdur və xərcləri qarşılayacaq maddi imkanlara sahib olmadığı üçün özünü təmsil edəcək bir müdafiəçi də tapa bilməmişdir. Ərizəçi özünü şəxsən təmsil edə bilmə imkanına malikdir, lakin üsullar çox qarışıqdır. AİHM bu işdə Konvensiyanın 6-cı maddəsinin pozulduğunu qəbul edərək qeyd etmişdir ki, AİHM Ali Məhkəmə qarşısına vəkil yardımını olmadan çıxmaq imkanının məsələni həll edə biləcəyi fikrində deyildir və Konvensiya ilə qorunan hüquqları nəzəri və

ya ehtimal olaraq deyil, tətbiq edilə bilən və təsirli şəkildə qorumağı məqsəd hesab edir. Bu vəziyyət xüsusilə demokratik cəmiyyətdə ədalətli mühakiməyə nail olma hüququnun tutduğu önəmli yer baxımından, məhkəmələrə çatımlılıq hüququ üçün keçərlidir. Dolayısı ilə, vəkil yardımı olmadan xanım Aireyin Ali Məhkəmə qarşısına çıxarılmasının öz iddiasını doğru və yetərli formada müdafiə edə bilməsi baxımından effektiv olub-olmaması qiymətləndirilməlidir. AİHM xanım Aireyin vəziyyətindəki bir şəxsin özünü yetərli şəkildə təmsil edə bilməsinin böyük ölçüdə imkansız olduğunu hesab edərək Ali Məhkəmə qarşısında şəxsin özünü təmsil edə bilməsi imkanının ərizəçiyə effektiv bir məhkəmə hüququ təklif etmədiyi nəticəsinə gəlmişdir [10].

Praktikada yaranan çətinliklərdən biri də iş üzrə bir neçə təqsirləndirilən şəxs olduqda onların keyfiyyətli hüquqi yardımla təmin oluna bilməsi məsələsidir. Belə ki, CPM-in 92.2-ci maddəsi şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsə bir neçə müdafiəçiyə malik olmaq imkanı verir. Lakin bəzi hallarda təqsirləndirilən şəxslərin mənafeləri arasında ziddiyyət mövcud ola bilər ki, bu zaman bir neçə müdafiəçidən istifadə edə bilən nisbətən zəngin şəxsin müdafiə hüququ ilə dövlət vəsaiti hesabına bir müdafiəçidən istifadə edən nisbətən maddi imkanı məhdud olan şəxsin müdafiə hüququ arasında qeyri-bərabərlik yaranır. Bu cür hallarda artıq tərəflərin bərabərliyi məsələsi öz yerini eyni tərəfdə iştirak edən şəxslərin bərabərliyi məsələsinə verir. Buna görə də, hər kəsin keyfiyyətli hüquqi yardım alması imkanını nəzərdə tutan konstitusion normanın daha səmərəli şəkildə tətbiq edilə bilməsi üçün iş üzrə mənafeələrində ziddiyyət olan təqsirləndirilən şəxslərin bərabər sayda müdafiəçinin yardımından yararlanma bilməsinin təmin edilməsi daha məqsəduyğundur.

Ümumiyyətlə, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun məqsədi tərəflərin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirən “qərar”ın “müstəqil” və “tərəfsiz” bir “məhkəmə” xarakterindəki bir orqan tərəfindən çıxarılmasını təmin etməkdir.

“Məhkəmə” termini haqqında verilən müxtəlif qərarların arasından ikisi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Belilos İsveçrəyə qarşı iş üzrə qərar AİHM tərəfindən Konvensiyanın 6-cı maddəsi mənasında hər hansı qurumun “məhkəmə” olub-olmamasını müəyyən etmək üçün istifadə etdiyi meyarları özündə təsbit edir. AİHM qeyd edir ki, “məhkəmə” maddi anlamda öhdəsinə götürdüyü mühakimə fəaliyyətinə görə xarakterizə edilir. Bir başqa sözlə, məhkəmə səlahiyyəti daxilindəki məsələləri hüquq qaydaları və müəyyən prosessual normalara uyğun olaraq aparılan icraatın nəticəsində qərarla yekunlaşdıran bir orqandır. Həmçinin, bir sıra digər şərtlərin də yerinə yetirilməsi zəruridir: müstəqillik, tərəfsizlik, üzvlərin səlahiyyət müddəti, təminatlar [13].

AİHM başqa bir qərarında isə qeyd edir ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndində yer alan “məhkəmə” sözünün ölkənin standart mühakimə mexanizmində olan klassik formada bir hüquq məhkəməsinə ifadə etdiyi şəkildə anlaşılması mütləq zəruri deyildir [12].

AİHM məhkəmənin zəruri əlamətlərindən biri olan onun tərəfsizliyi barədə yanaşmasını Portuqaliyaya qarşı bir işdə açıqlamışdır. Həmin iş üzrə qərar qeyd edilir ki, AİHM Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi çərçivəsində tərəfsizliyin mövcudluğunun aydınlaşdırılması üçün müəyyən hakimin baxdığı işdəki şəxsi qənaətinə əsaslanan subyektiv və obyektiv test tətbiq edilərək hakimə bu işlə əlaqədar heç bir legitim şübhəyə yer buraxmayacaq formada güvənin olub-olmamasının dəyərləndirilməsi tələb olunduğunu müəyyən edir [14]. AİHM qeyd edir ki, tərəfsizliyin müəyyən edilməsi zamanı görünüş belə önəmli rola malik ola bilər. Burada əsas məsələ demokratik cəmiyyətdə xalqda inam yaratmalı olan məhkəmələrə qarşı güvən duyğusudur və cinayət işləri üzrə bu güvən duyğusunun təqsirləndirilən şəxsə də yansıtılması mütləqdir. Bir məhkəmənin müstəqillikdən və ya tərəfsizlikdən məhrum olmasından narahat olmaq üçün legitim bir səbəb olub-olmadığına

qərar verərkən təqsirləndirilən şəxsin bu barədə fikri önəm daşısa da, o, əsas müəyyənədicisi meyar deyildir. Əsas müəyyənədicisi meyar bu narahatlığın obyektiv baxımdan haqlı olub-olmamasıdır [16].

Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ həm də onu ehtiva edir ki, qərarı qəbul edəcək şəxs tərəflərdən hər hansı biri ilə qabaqcadan müəyyən əlaqələrə malik olmamalıdır, habelə qərarın qəbul olunması zamanı müşavirə otağında yalnız hakimlər olmalıdırlar. Belə ki, AİHM Fransaya qarşı bir işdə məhkəmə müşavirəsi zamanı dövlət ittihamçısının da orda olmasını Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinin pozuntusu olmasına qərar vermişdir [17]. Başqa bir qərarında isə bir işdə qarşı tərəfi təmsil edən vəkilin ərizəçinin tərəf olduğu başqa işlərdə hakimlik etməsi səbəbi ilə Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndinin pozulmuş olmasını ifadə etmişdir [15].

Məhkəmənin müstəqilliyi məsələsi də ədalətli məhkəmə araşdırmasının həyata keçirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və ciddi praktiki problemlərə səbəb ola bilər. Buna görə də, bu məsələ ilə bağlı AİHM-in bir sıra qərarlar qəbul etmiş olması başadüşüləndir. AİHM-in bir qərarında qeyd edilir ki, bir orqanın icraatdan və işin tərəflərindən müstəqil sayılıb-sayılmadığını müəyyən edərkən məhkəmə üzvlərinin təyin edilməsi üsulunu, səlahiyyət müddətlərini, kənardan edilə biləcək təzyiqlərə qarşı zəmanətlərin mövcudluğunu və bu orqanın (şəxsin) müstəqil olduğu görüntüsü verib-vermədiyini aydınlaşdırmaq lazımdır [12].

Qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmələrin müstəqilliyi prinsipi Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində hakimlərin müstəqilliyi olaraq öz əksini tapır. Bunu Konstitusiyanın 127-ci və CPM-in 25-ci maddəsindən də anlamaq olar. Bu cür yanaşmaya nəzəri ədəbiyyatlarda da yer verilir. Bu baxımdan F.Torunun fikirləri maraqlıdır. O qeyd edir ki, məhkəmələrin müstəqilliyi anlayışı əksər hallarda hakimlərin müstəqilliyi anlayışı ilə eyni mənada istifadə edilir və biri digərinin səbəbi və təbii nəticəsi olaraq başa düşülür [8, s.294].

Ümumiyyətlə, məhkəmələrin (hakimlərin) müstəqilliyi həm konstitusion baxımdan, həm də cinayət prosesi baxımından böyük önəm kəsb edir. Çünki mühakimə orqanının və mühakiməni həyata keçirən subyektin müstəqilliyi məsələsi mövcud siyasi quruluş və iqtidarın məhdudlaşdırılaraq hüququn üstünlüyünün təmin edilməsinin ən önəmli vasitələrindən birini təşkil edir. Həmçinin H.Sınarın fikrincə, “hakim qərarlarının müstəqilliyi” anlayışı da mövcuddur və onun təmin edilməsi hüquq dövləti düşüncəsinin ən böyük uğuru olaraq təqdim edilə bilər [7, s.49].

Lakin məhkəmələrin tərəfsizliyi və müstəqilliyinə hər hansı şübhələr olduqda etiraz institutunun köməyinə ehtiyac duyulur. Etiraz institutunun mahiyyətini belə bir ifadə ilə açıqlamaq olar: “Kimsə öz işində hakim ola bilməz”. Etirazın 2 forması qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur:

- 1) hakim (qanunla nəzərdə tutulmuş digər şəxslərin) özü-özünə etirazı;
- 2) hakimə (qanunla nəzərdə tutulmuş digər şəxslərə) edilən etiraz.

Qeyd edilənləri ümumiləşdirərək məhkəməyə belə anlayış verilməsini təklif edirik: məhkəmə qanuna müvafiq olaraq yaradılmış, digər hakimiyyət qolları və tərəflər qarşısında müstəqil və tərəfsiz olan, mühakimə icraatının prosessual normalarına uyğun fəaliyyət göstərən hakimiyyət orqanıdır.

Hər bir proses kimi cinayət prosesi də müəyyən istiqamətdə irəliləyən bir fəaliyyəti nəzərdə tutur. Buna görə də onun istiqamətinin müsbət yöndə olması üçün bir sıra dəyərlər əsas prosessual vasitələrə çevrilməlidir. Təsadüfi deyildir ki, bu dəyərlər sadəcə ideya olmaqdan çıxaraq artıq qanunvericiliyin tələbləri kimi mövcudluq qazanmışlar. Belə

olduqda isə onlar bərabərliyin, ədalətin və hüququn üstünlüyünün təminatları kimi çıxış edir.

Hüququn üstünlüyünün qəbul edilən mənası bundan ibarətdir ki, heç kəs qanundan üstün deyildir, ən güclü dövlət xadimindən ən gücsüz fərdə qədər hər kəs qanunlara tabedir və öz hərəkətlərinə görə məhkəmədə mühakimə oluna bilər. Bu prinsip eyni zamanda demokratik və totalitar cəmiyyətlərin fərqləndirilməsi zamanı nəzərə alınan əsas meyarlardan biridir. Demokratik cəmiyyətlərdə ən üstün dövlət xadimi və ya xüsusi şəxslər də öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyalar da, totalitar rejimlərdə belə deyil. Bu cür rejimlərdə rəhbər şəxslər mütləq gücə sahibdir və vəzifədə olarkən, hətta vəzifəsindən ayrıldıqdan sonra da məhkəmə qarşısına çıxarılmadan öz istədiyini edə bilər [9, s.20].

Son dövrlərdə ölkəmizdə aparılan məhkəmə-hüquq sahəsindəki islahatlar da şəxslərin ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun effektiv şəkildə təmin edilməsi və daha üstün bir cəmiyyət üçün daha üstün bir hüquq sisteminin yaradılması məqsədlərindən çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. URL: <http://e-qanun.az/framework/46950>
3. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_aze
4. Radbruch, G. Hüquq fəlsəfəsi / G.Radbruch. – Bakı: Qanun, – 2016. – 272 s.
5. Çeçen, A. Hukukta norm ve adalet // Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, – 1975. №32(1), – s.71-115.
6. Karakehya, H. Adil yargılanma hakkının insan hakları arasındaki yeri ve ceza muhakemesi bağlamındaki önemi // İstanbul: Ceza Hukuku Dergisi, – 2007. №2(5), – s. 177-201.
7. Sınar, H. AİHS madde 6. Işığında Türk Ceza Muhakemesi hukukunda kanunla kurulmuş, bağımsız ve tarafsız mahkeme önünde yargılanma hakkı // – İstanbul: Ceza Hukuku Dergisi, – 2015. №28(10), – s. 41-82.
8. Torun, F. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Fazlı Aslaner/Türkiye kararı bağlamında tarafsız mahkemede yargılanma hakkı // Ankara: Anayasa Yargısı Dergisi, – 2020. №37(1), – s. 281-323.
9. Carmen, R.V. Criminal Procedure: Law and Practice. / R.V.Carmen, C.Hemmens – Washington, D.C.: Cengage Learning, 10th edition, – 2017. – 538 p.
- Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarları
10. Airey v. Ireland. 09.10.1979.
11. Deweer v. Belgium. 27.02.1980.
12. Campbell and Fell v. The United Kingdom. 28.06.1984.
13. Belilos v. Switzerland. 29.04.1988.
14. Saraiva de Carvalho v. Portugal. 22.04.1994.
15. Procola v. Luxembourg. 28.09.1995.
16. Coeme and Others v. Belgium. 18.10.2000.
17. Kress v. France. 07.06.2001.

X Ü L A S Ə

Məqalədə hüquqi dövlətin demokratik dəyərlərindən biri kimi ədalət anlayışı araşdırılmışdır. Lakin ədalət anlayışının cinayət prosesində hansı səviyyədə əhəmiyyət kəsb etməsi məsələsinə daha çox diqqət ayrılmışdır. Məqalə ədalətli məhkəmə araşdırması hüququna və onun elementlərini dair müxtəlif təhlilləri, məhkəmə presedentlərini və bir sıra anlayışlarla bağlı müəllif tərəfindən irəli sürülmüş təklifləri özündə əks etdirir.

Асиф Гадиров
Доцент кафедры Права Академии Государственного
Управления при Президенте Азербайджанской Республики,
д.ф.н.н.

Концепция справедливости как одна из демократических ценностей в уголовном процессе

Р Е З Ю М Е

В статье исследуется понятие справедливости как одной из демократических ценностей правового государства. Однако большее внимание уделяется степени значимости концепции справедливости в уголовном судопроизводстве. В статье сочетаются различные анализы закона справедливого судопроизводства и его элементов, судебные прецеденты и предложения автора по ряду смыслов.

Asif Gadirov
Associate Professor of Department Law of the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan, PhD in Law

The concept of justice as one of the democratic values in criminal procedure

S U M M A R Y

In the article, the concept of justice as one of the democratic values of the legal state is investigated. However, more attention is paid to the level of importance of the concept of justice in criminal procedure. The article combines different analyses of the law of fair court proceedings and its elements, court precedents and the author's proposals on a number of meanings.

Şahin MƏMMƏDRZALI

Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinin
Akademiyasının "Hüquq və humanitar elmlər"
kafedrasının müəllimi, h.ü.f.d.

BEYNƏLXALQ DAVAMLI İNKİŞAF HÜQUQU SAHƏSİ: ONUN İNSAN HÜQUQLARI VƏ İNFORMASIYA HÜQUQU ƏSASLARI

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, insan hüquqları, davamlı inkişaf, informasiya hüququ, informasiya cəmiyyəti, bilik cəmiyyəti, informasiya hüquqları

Ключевые слова: международное право, права человека, устойчивое развитие, информационное право, информационное общество, общество знаний, информационные права

Keywords: international law, human rights, sustainable development, information law, information society, knowledge society, information rights

Beynəlxalq hüquq və milli hüquq sistemlərini əlaqələndirən davamlı inkişaf konsepsiyası üçün BMT çərçivəsində aparılan işləri təqdirəlayiq hesab etmək mümkündür. Məhz bu uğurlu fəaliyyətin nəticəsidir ki, BMT Baş Məclisinin qətnaməsi şəklində BMT 2030 Gündəliyi qəbul edilmişdir və bu sənəddə 17 Davamlı İnkişaf Məqsədi (DİMLər) öz əksini tapmışdır [8]. Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə və bütövlükdə 2030 Gündəliyinə diqqətlə nəzər yetirdikdə BMT-nin əməkdaşlarının insan hüquqları, beynəlxalq xüsusi hüquq, ekoloji təhlükəsizlik, sosial təminat, sülh və əmin-amanlıq, iqtisadi inkişaf və bərabərlik kimi fundamental ideyaları yeni baxış altında bir yerə toplamağa cəhd etdiyini görə bilərik. Göstərilən cəhd XXI əsrin beynəlxalq hüquq sahələri üçün olduqda müsbət və mühüm addım kimi qiymətləndirilə bilər, çünki BMT qurumlarının da bir sıra digər regional təşkilatlar kimi siyasi fəaliyyətində “ikili standartlar”a yol verməsi, milli lobbi maraqlarına, güclü dövlətlərin təzyiqlərinə xidmət etməsi heç kim üçün gizli deyildir. Bu baxımdan düşünürük ki, BMT-nin 2030 Gündəliyi təkcə davamlı inkişaf konsepsiyası üçün yox, beynəlxalq hüquq sahələrinin hamısı üçün yeni islahatlar və əlaqələndirmə təqdim edən bir hüquqi sənəddir və BMT-nin klassik, ənənəvi “yumşaq hüquq” prinsipinə əsaslanaraq müstəqil təşkilat kimi fəaliyyətini bərpa etmək niyyətini güdür. BMT-nin 2030 Gündəliyi nisbətən yeni dövrün hüquqi məhsulu olsa da, müxtəlif beynəlxalq məhkəmələr və təşkilatlar tərəfindən davamlı inkişaf konsepsiyası daha əvvəllər də tətbiq olunmuşdur və bu konsepsiyanın ekoloji və iqtisadi istiqamətlərini bir-birindən ayırmaq mümkün olmuşdur [3;s.386-387]. Hesab edirik ki, 2030 Gündəliyinə əsaslanmaqla davamlı inkişaf konsepsiyasının sosial və rəqəmsal istiqamətlərini də ayırmaq, beləliklə də, davamlı inkişaf konsepsiyasını ekoloji, iqtisadi, sosial və rəqəmsal “qollar” əsasında araşdırmağı təklif edə bilərik.

Beynəlxalq hüququn pərakəndəliyi, həyati vacib milli maraqların təmin edilməsi və bir-birinə zidd olan beynəlxalq siyasi bloklarla birlikdə, artıq beynəlxalq səviyyədə hüququn effektivliyini minimuma endirmiş, dünya ölkələrinin davamlı inkişafının gələcəyini

çətinləşdirmiş və beynəlxalq hüquq normalarını tənəzzülə uğratmışdır. Bu çətinliklər beynəlxalq alimləri beynəlxalq hüququn mövcud bürokratik institutlarının mahiyyətini yenidən nəzərdən keçirməyi və bütün zərərli çağırışlarla mübarizə aparmaq və bu problemləri həll etmək məqsədi ilə yeni bir hüquq sahəsini – davamlı inkişaf üçün beynəlxalq hüququ yenidən öyrənməyə başlamağı təklif etməyə sövq etmişdir. Davamlı inkişaf üçün beynəlxalq hüququn normativ çərçivəsi əsasən yumşaq hüquq normalarından ibarət olsa da, BMTnin 2030 Gündəliyi, Yeni Dehli Prinsipləri və BMT-nin Beynəlxalq Hüquq Komissiyasının hesabatları informasiya hüququnun, insan hüquqlarının rolunu açıq şəkildə vurğulayır. Düşünürük ki, beynəlxalq davamlı inkişaf hüquqi sahəsinin pərakəndə normativ-hüquqi bazasını təşkil edən ətraf mühitin mühafizəsi, informasiya cəmiyyəti, bilik cəmiyyəti, rəqəmsal dövlət, ifadə və informasiya azadlığı, İnternet azadlığı və İnternetə çıxış üzrə qanunvericilik ayrıca təhlil edilməlidir. Bununla belə, davamlı inkişaf məqsədləri üçün informasiya hüququ və insan hüquqları müddəalarının əhəmiyyəti ilə bağlı elmi iş, demək olar ki, yoxdur və beynəlxalq davamlı inkişaf hüququna insan hüquqları nöqtəyindən nəzərdən baxmağa əhəmiyyətli ehtiyac mövcuddur.

Beynəlxalq hüquq mexanizminin hər bir sahəsində qanun yaradıcılığı prosedurunun mərkəzsizləşdirilməsi, qeyri-müəyyən öhdəliklər sisteminin mövcudluğu beynəlxalq hüququn əsas zəif tərəfləri kimi dəyərləndirilə bilər. Beynəlxalq hüququn hazırkı vəziyyəti alimlər tərəfindən parçalanmış hüquqi müstəvi kimi səciyyələndirilir ki, bu, cəzasız ağır beynəlxalq hüquq pozuntularının məntiqi nəticəsi kimi dəyərləndirilir [7;s.328]. Həqiqətən də, hesab etmək olar ki, müasir beynəlxalq hüquq artıq öz hüquqi əhəmiyyətini itirmişdir. İndiki beynəlxalq hüquq 20-ci əsrdə olduğundan daha geniş mənə və əhatə dairəsinə malik olsa da, İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı fəaliyyət uğurlarına malik deyil. Bu genişlənmə təkcə beynəlxalq hüququn predmetini genişləndirməmişdir, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin və xalqların gələcək davamlı inkişafı üçün inamını sarsıdan bir çox inzibati, bürokratik, maliyyə çətinlikləri əlavə etmişdir. Ümumiyyətlə, hazırda bütün hüquq sahələri mürəkkəbləşməkdədir və davamlı inkişafın təməllərinə zidd olan hər hansı hüquq pozuntusunu vaxtında aşkar edərək qarşısını almaq çətindir. Düşünürük ki, hüquq sosial münasibətlərin tənzimlənməsinin bir növü kimi özünün hesabatlılıq, tənzimləmə, önləmə və s. kimi əsas funksiyalarını qoruyub saxlamalıdır, lakin müasir dövrün beynəlxalq hüququ nə beynəlxalq ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində, nə də beynəlxalq hüquq pozuntularının qarşısının alınmasında və ya cəzalandırılmasında təsirli deyil. Buna görə də bizim beynəlxalq hüququn nisbətən yeni sahəsinə – beynəlxalq davamlı inkişaf hüququ sahəsinə ehtiyacımız vardır ki, beynəlxalq və milli hüququn bütün ənənəvi sahələrinə yeni davamlı inkişaf hüququ əsasında elmi-praktiki yanaşma formalaşsın. Hesab edirik ki, bu yeni elmi-praktiki davamlı hüquq yanaşması hüquq sahələrinin sadələşdirilməsində, tətbiqinin keyfiyyətinin artırılmasına, milli maraqların deyil, kollektiv dünya maraqlarının və “qlobal vətəndaş” ideyasının təbliğinə xidmət edəcəkdir.

Etiraf etməliyik ki, beynəlxalq davamlı inkişaf hüququ üzrə beynəlxalq hüququn hazırda hüquqi mənbəyi kimi vahid konvensiya və ya müqavilə yoxdur, lakin çoxlu adət hüquq normaları, həmçinin ümumi beynəlxalq hüquq prinsipləri, presedent hüququ və akademik araşdırma üçün bizə kömək edə biləcək elmi mülahizələr mövcuddur. Xüsusilə maraqlıdır ki, insan hüquqları ilə informasiya hüququnun davamlı inkişaf proqramları ilə əlaqəsinə dair elmi əsərlər çox deyil, lakin beynəlxalq davamlı inkişaf hüququna dair demək olar ki, bütün beynəlxalq yumşaq hüquq sənədləri insan hüquqlarının və informasiya dövriyyəsinin, rəqəmsal cəmiyyətin geniş aspektlərini əhatə edir. Bu cür geniş əhatəni Beynəlxalq Hüquq Assosiasiyasının hazırladığı Yeni Dehli Prinsiplərində də görmək mümkündür [6]. Hesab

edirik ki, bu Prinsiplər sistemindən irəli gələrək davamlı inkişaf konsepsiyasını beynəlxalq hüququn yeni formalaşan prinsipi kimi də dəyərləndirə bilərik.

Qeyd etmək lazımdır ki, DİM-lərin həyata keçirilməsində dövlət və beynəlxalq təşkilatlar kimi ənənəvi qurumlarla yanaşı, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının, xüsusilə də akademik qurumların üzərinə də ciddi vəzifələr düşür [5;s.64]. Şübhəsiz ki, informasiya dövriyyəsi və informasiya hüquqları insanların gündəlik həyatında son dərəcə vacib rol oynayır. Müxtəlif formatlarda mövcud olan kommunikasiya üçün ən mühüm alət ictimai rəyə təsir etməkdə və davamlı inkişaf hüququ haqqında məlumatlılığın artırılmasında mühüm funksiyanı yerinə yetirən Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin əlindədir. Reklam agentlikləri və media korporasiyaları geniş ictimaiyyət arasında elmi bilikləri yaymaq üçün bir sıra strategiyalardan istifadə etməlidirlər. Çap, elektron, internet, radio və müxtəlif yeni informasiya yayımı vasitələri sırf davamlı inkişaf konsepsiyasının əsasında öz fəaliyyətlərini yenidən qurmalıdır. Davamlı inkişaf üçün medianın rolu müxtəlif iqtisadi, sosial, siyasi və hadisə-mədəni aspektlərdən araşdırıla bilər. Media platformaları tərəfindən təqdim edilən kommunikasiya insanların yaxşı idarəçiliyin təməl prinsipinin və ilkin şərtinin nə olduğunu dərk etməsi və qavraması üçün çox vacibdir. Bu baxımdan media aktorları dövlət və qeyri-dövlət subyektlərini sadə insanlarla əlaqələndirməklə öz vətəndaş cəmiyyəti öhdəliklərini həyata keçirməlidirlər. Hətta bir sıra alimlər tərəfindən davamlı inkişaf üçün “inkişaf mediası” adı altında yeni media növü belə təklif edilmişdir [1;s.181].

Dünyada İKT-nin müxtəlif ictimai sferalar üzrə tətbiqi dövlətlərin iqtisadi fəaliyyətində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Hazırda bu dəyişikliklər təkcə iqtisadiyyatda deyil, həm də insan hüquqları sahəsində və DİM-lərin digər aspektlərində özünü büruzə verir. Fikrimizcə, DİM-lərdə İKT-nin tətbiqi ilə bağlı yarana biləcək potensial problemləri informasiya hüququ kontekstində və insan hüquqları əsasında təhlil etmək mümkündür. DİM-lər və insan hüquqları arasında əlaqələr cinayət hüququ, mülki hüquq, inzibati hüquq və informasiya hüququ kimi yeni yaranan digər hüquq sahələri ilə sıx bağlıdır. DİM-lərin informasiya hüququ və informasiya hüquqları sahəsinə əlaqələndirilməsi hal-hazırda hüquqşünas tədqiqatçılar qarşısında duran əsas elmi araşdırma suallarından biridir. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri və 2030 Gündəliyi hərtərəfli və inteqrasiya olunmuş inkişaf prosesinin nəticəsidir. Bu proses “informasiya cəmiyyəti” və “bilik cəmiyyəti”nin formalaşmasına birgə töhfə verən İKT, informasiya hüquqları və beynəlxalq davamlı inkişaf hüququ sahəsi kimi müxtəlif aspektləri əhatə edir. 2030 Gündəliyi sənayeləşməni təşviq etməyə və irəliyə doğru düşünüən strategiyanı qəbul etməyə qadirdir. Bu innovativ və texnoloji yanaşma məhdudiyətsiz İnternetə çıxışa və rəqəmsal məlumatın maneəsiz istifadəsinə zəmanət verir. Eyni zamanda, DİM çərçivəsi inklüziv və davamlı sosial təminatı da əhatə edir. İnformasiya əldə etmək azadlığı olmadan təhlükəsiz və sabit həyat şərtlərini, yaxşı idarəetməni və şəffaflığı təbliğ etmək çətinlik yaradır.

İnformasiya hüququ kontekstində davamlı inkişaf anlayışı informasiya cəmiyyəti, inkişafın növbəti mərhələsinə keçid, biliklər cəmiyyəti və davamlı inkişaf üçün İKT-dən istifadə kimi müxtəlif aspektləri əhatə edir. Bu anlayışları asketizm vasitəsilə dərk etmək olar. İnsan hüquqları sahəsi bütövlükdə DİM-ləri və davamlı inkişafın əsaslarını öyrənmək üçün möhkəm elmi zəmin yaradır. Nəticə etibarilə, bu sahədə təhsil davamlı inkişaf və tərəqqi hüququ, sosial rifah və davamlı inkişaf ideyaları, ekoloji hüquqlar və davamlı inkişaf, əmək hüquqları və davamlı inkişaf və s. kimi mövzuları əhatə edəcək şəkildə strukturlaşdırıla bilər. Davamlı İnkişaf Məqsədləri çərçivəsində əhatə olunan təhsil, elm və innovasiya sahələrindəki səylər informasiya cəmiyyəti daxilində müxtəlif məsələlərin həlli və əlaqələndirilməsinə yeni baxışa imkan verən mühiti gücləndirir. Müasir təhsilin dinamik

bir proses olduğunu qəbul etmək vacibdir və buna görə də biz təhsil sistemini sadəcə olaraq biliklərin verilməsinə və ya əldə edilməsinə yönəlmiş mexanizm kimi qəbul etməməliyik. İnformasiya hüququ sahəsində davamlı inkişaf şərtlərinin yaradılması həm dövlət, həm də qeyri-hökumət qurumlarını cəlb edən əməkdaşlıq yanaşmasını zəruri edir. Bu mənada bir çox Avropa universitetləri DİM-lərin öyrənilməsi üçün müxtəlif fənlər və kurikulumlar təklif edilir [4;s.1].

Bizim fikrimizcə, təhsil prosesi təhsil hüququnun həyata keçirilməsindən daha çoxunu əhatə edir – yəni, həm də məlumat mübadiləsinə nəzərdə tutur. İnsan hüquqları nöqtəyindən təhsil prosesi demək olar ki, bütün informasiya hüquq və azadlıqlarını əhatə edir. Çünki təhsil zamanı yeni ideyalar çatdırılır, ideyalar tənqid edilir, mühakimələrə etiraz edilir, elmi araşdırmalar aparılır, yeni nəzəriyyələr formalaşdırılır və s. Eyni zamanda, təhsil təkcə utopik anlayışlardan ibarət deyil, daha çox real və faktiki məlumatları cəmiyyətə yaymaq, eləcə də həmin məlumatları ötürmək, dəyişdirmək və dərk etməkdir. Bu baxımdan, təhsil prosesi və təhsil hüququ informasiya hüququnun əhatə dairəsinə düşür və informasiya hüquqlarından istifadənin yeni səviyyəsini təmsil edir. Başqa bir nöqtəyindən isə təhsil fərdlərin şəxsi və sosial inkişafı üçün şərait yaradan bir sistemdir – yəni, davamlı inkişaf konsepsiyasının elementlərindən biridir. Bu perspektiv təhsil hüququ ilə kollektiv inkişaf hüququ arasında sıx əlaqəni vurğulayır. Təhsilin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə ayrıca bir məqsəd kimi daxil edilməsi bizim fikrimizi daha da dəstəkləyir. 2030 Gündəliyində təhsilə təkcə subyektiv hüquq kimi deyil, həm də davamlı inkişafın ilkin şərti kimi baxılsa da, son nəticədə təhsil bütün DİM-lər üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən informasiya mübadiləsi və təbliğat mexanizmi olaraq qalır. Buna görə də təhsil davamlı informasiya cəmiyyətinin formalaşmasında müstəsna rol oynayır.

İnformasiya cəmiyyəti anlayışı informasiya hüququ sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İnformasiya cəmiyyətinin ümumi tərəqqisi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarındakı irəliləyişlərlə sıx bağlıdır və bu kontekstdə Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinin təhlilini mühüm məsələyə çevirir. İnformasiya cəmiyyəti və DİM-lər müxtəlif aspektlərdə kəşifdir. İnformasiya cəmiyyətinin əsas xüsusiyyətlərinə qeyri-istehsal sektorunun artımı, sosial və dövlət sektorlarının informasiya infrastrukturundan asılılığı və s. aid edilir. Bu xüsusiyyətləri DİM üzrə 2030-cu il Gündəliyində qeyd olunan əsas prinsiplərlə müqayisə etməklə biz bir neçə oxşar cəhətləri müəyyən edə bilərik. Bununla belə, iddia etmək olar ki, informasiya cəmiyyəti ilə beynəlxalq davamlı inkişaf hüququ sahəsi arasında ilkin əlaqə informasiya təhlükəsizliyindədir. İnformasiya təhlükəsizliyi ilə yanaşı, məlumatların qorunması və toxunulmazlığı əsas insan hüquqlarından hesab edilə bilər. Əgər fərdin fiziki təhlükəsizlik və toxunulmazlıq hüququ varsa, bu hüququ onun şəxsi məlumatlarının təhlükəsizliyinə də şamil etmək məntiqlidir. İnformasiya təhlükəsizliyi baxımından informasiya təhlükəsizliyinə kollektiv hüquq da mövcuddur. Bu, qeyri-dövlət mexanizmlərinin monitorinq funksiyası ilə üst-üstə düşür. Hesab edirik ki, müxtəlif ölkələrdə kibertəhlükəsizliyi tənzipləyən çoxsaylı qanunlar olsa da, onlar kifayət deyildir və global informasiya təhlükəsizliyi üzrə rəhbər qaydalar işlənilməlidir. Düşünürük ki, məhz bu yolla global davamlı inkişaf hüququnun informasiya təhlükəsizliyi barədə danışmaq mümkündür.

Dünya miqyasında cəmiyyətlərin tarixi formalaşmasında və tərəqqisində müxtəlif mərhələləri müəyyən etmək mümkündür. Əvvəlcə cəmiyyətlər ibtidai icmalar, tayfalar, qəbilələr və digər kiçik birliklər şəklində kollektiv həyat tərzini təmsil edirdilər. Bu dövrdə fərdlər arasında informasiya mübadiləsi ən ibtidai üsullarla baş verirdi. Sonralar şifahi və yazılı dilin, mədəniyyətin inkişafı, çap və elektron mexanizmlərin yaranması informasiya

mübadiləsi prosesini mürəkkəbləşdirmişdir. Beləliklə, informasiya cəmiyyəti anlayışına həm dar, həm də geniş şəkildə yanaşmaq mümkündür. Daha geniş mənada, informasiya cəmiyyəti süni intellekt, rəqəmsal hüquqlar və digər müasir irəliləyişləri əhatə etmək üçün insanlar arasında məlumat mübadiləsinin ən ilkin mərhələlərini əhatə edir. Dar kontekstdə informasiya cəmiyyəti isə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə müşayiət olunan son onilliklərdə informasiyanın əhəmiyyətinin aydın formada artması ilə müəyyən edilə bilər. İstər milli, istərsə də beynəlxalq miqyasda inkişafın yeni mərhələsi kimi qəbul edilən informasiya cəmiyyətinin yaranması davamlı inkişaf hüququ sahəsinin predmet elementi kimi də araşdırıla bilər.

Çünki nəticə etibarilə, bu konsepsiya çərçivəsində informasiya təhlükəsizliyi və milli təhlükəsizliyin rolu müasir cəmiyyətin üzləşdiyi əsas problemlərdən birinə çevrilmişdir. İnformasiya təhlükəsizliyinə çoxsaylı yanaşmalar təklif edilmişdir ki, bunlardan biri də insan hüquqlarının nəzərə alınmasıdır. İnsan hüquqları səmərəli informasiya cəmiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır və informasiya təhlükəsizliyinin təməli kimi xidmət etməlidir. Bundan əlavə, kibertəhlükəsizlik problemlərini həll etmək üçün insan hüquqlarına əsaslanan yanaşma da tətbiq oluna bilər. İnsan hüquqlarının informasiya təhlükəsizliyi üçün müxtəlif təsirləri var və hazırda informasiya hüququ sahəsi bu sahə daxilində insan hüquqları ilə informasiya təhlükəsizliyi arasındakı əlaqəni araşdırmağa imkan verən ayrı bir hüquq sahəsi kimi tanınır. “Rəqəmsal təhlükəsizlik” anlayışı ənənəvi informasiya təhlükəsizliyindən kənara çıxan daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu, adətən məlumat kimi qəbul edilməyən elementlər də daxil olmaqla, ən kiçik rəqəmsal detalların belə təhlükəsizliyinin təmin edilməsini nəzərdə tutur. Təhlükəsizlik nəyisə potensial təhlükələrdən qorumağa yönəlmiş tədbirlər və imkanlar sistemi kimi nəzərdən keçirilə bilər. İnformasiya təhlükəsizliyi kontekstində bu, informasiya xarakterli bütün elementlərin qorunması deməkdir. Bu prosesdə insan hüquqlarının rolu çoxşaxəlidir, bir çox insan hüquqları birbaşa və ya dolayısı ilə informasiya təhlükəsizliyinə təsir edən informasiya axını ilə əlaqədərdir və davamlı inkişaf konsepsiyası daxilində təhlil edilməlidir. Kibertəhlükəsizlik məsələləri də insan hüquqlarına, xüsusən də məxfilik, ifadə azadlığı və informasiyanın sərbəst axınına əhəmiyyətli təsir göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya təhlükəsizliyinin pozulması fikir və ifadə azadlığına müdaxilə edə bilsə də, heç də həmişə insan hüquqlarının pozulması hesab edilmir. Bununla belə, biz informasiya məkanına müdaxiləyə diqqət yetirir və müvafiq insan hüquqlarının potensial pozuntularını isə nəzərdən qaçırmırıq. Belə ki, hər kəs üçün bərabər informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ənənəvi bərabərlik prinsipinə uyğundur. Məsələn, şəxsi məlumatların kənar müdaxilədən qorunması şəxsi azadlıq və toxunulmazlıq hüququnun müasir aspekti kimi nəzərdən keçirilə bilər. Qeyri-qanuni müdaxilədən müdafiə informasiya hüquqlarının hüquqi təminatını da əhatə edir. Digər tərəfdən, mülkiyyət hüquqlarının müasir şərhli internet səhifələrinə və informasiya məhsullarına da mülkiyyət hüququnu əhatə edə bilər.

BMT-nin “DİM-ləri” beynəlxalq davamlı inkişaf hüququ sahəsinə yeni nəfəs versə də, bütövlükdə davamlı inkişaf hüququ sahəsinin sistemli təhlilini, onun predmet ementlərini və metodikasını heç bir beynəlxalq təşkilat və ya QHT işləyib hazırlaya bilməmişdir. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, davamlı inkişaf konsepsiyasının beynəlxalq məhkəmələr və təşkilatlar tərəfindən irəli sürülməsi bu sahədə elmi tədqiqatları qabaqladığına görə ciddi uğur qazanmamışdır. Digər sözlə, beynəlxalq davamlı inkişaf hüququ sahəsi yaranmamış və sistemli şəkildə araşdırılmamış, onun beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən “çiy” şəkildə istifadəsi ona gətirib çıxarmışdır ki, davamlı inkişaf təcrübəsinin elmi əsasları tam təyin edilməmişdir. İqtisadi qloballaşma və rəqəmsallaşmış dünya dövründə beynəlxalq davamlı

inkişaf hüququ, BMT-nin DİM-ləri insan hüquqları prinsiplərinə və qlobal informasiya hüququ qaydalarına tam uyğunlaşdırılmamışdır. Bu boşluq beynəlxalq davamlı inkişaf hüququ sahəsi çərçivəsində insan hüquqları ideyalarının və informasiya dövriyyəsinin hüquqi əsaslarının predmet elementləri qismində öyrənilməsinə də ciddi çətinliklər yaratmışdır. Məsələn, hal-hazırda BMT-nin 2030 Gündəliyində bir sıra Davamlı İnkişaf Məqsədləri İKT və informasiya hüququ ilə birbaşa bağlı olsa da, bu hüquqi əlaqələrin sistemi elmi araşdırmalardan kənar qalmışdır. Digər tərəfdən, 2030 Gündəliyində birbaşa olaraq davamlı inkişaf konsepsiyasının fundamental insan hüquqları sənədlərinin davamı olduğu qeyd edilsə də, bu davamlılıq zəncirinin elmi-hüquqi nəticələri təklif edilməmişdir.

Yuxarıda göstərilən boşluqlar BMT-nin 2030 Gündəliyində müəyyən edilmiş informasiya hüquqları tələblərinin səmərəli həyata keçirilməsinə maneçilik törədir. Əslində, beynəlxalq davamlı inkişaf hüququ dünya dövlətlərinin daha kompleks inteqrasiyasını və dünya maraqlarının ən əsas götürülməsini tələb edir. Milli siyasi, iqtisadi və sosial məqsədlərin, maraqların toqquşması Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin hərtərəfli həyata keçirilməsini əhəmiyyətli dərəcədə minimuma endirdiyini demək mümkündür. Nəticədə zəngin və güclü ölkələr DİM-ləri daha səmərəli həyata keçirir, inkişafda olan və zəif inkişaf etmiş ölkələr isə lazımi resursların olmaması səbəbindən daha keyfiyyətsiz icra edirlər. Bundan əlavə, qabaqcıl dövlətlərin hökumətləri ilə nisbətən zəif inkişaf etmiş dövlətlərin rəhbər qurumları arasında davamlı inkişaf konsepsiyasının implementasiyası ilə bağlı fərqli yanaşmalar mövcuddur. Zəngin hökumətlər davamlı inkişaf üzrə beynəlxalq hüququ ekoloji davamlılıq, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə və böyük beynəlxalq biznes şirkətlərinin – transmilli korporasiyaların köməyi ilə yumşaq investisiya strategiyalarının daha yaxşı həyata keçirilməsi baxımından önə çəkir. İnkişaf etməkdə olan dövlətlər isə iqtisadiyyatın milliləşdirilməsinə, insan hüquqlarının daha yaxşı qorunmasına, rəqəmsallaşma strategiyalarına və informasiya cəmiyyətinin bilik cəmiyyətinə transformasiya etməsinə daha çox diqqət yetirirlər. Nəzəri və praktiki yanaşmaların bu fərqliliyi regionlar arasında bərabərlik ideyalarına da xələl gətirir. Düşünürük ki, DİM-lərlə bağlı bu çətinliklərin həllində informasiya hüququ və insan hüquqları üzrə təhsil və tədqiqat sahəsində əməkdaşlığın əhəmiyyətini və xüsusi çəkisini vurğulamaq lazımdır. Fikrimizcə, davamlı inkişaf konsepsiyası informasiya hüququ sahəsinin predmet elementləri sisteminə daxil edilməli, davamlı inkişaf konsepsiyası üzrə bilikləri artırmaq üçün xüsusi “davamlı inkişaf üzrə informasiya dövriyyəsi” təşkil edilməlidir. Bu zaman informasiya dövriyyəsinə aid informasiya hüquqlarının və azadlıqlarının da davamlı formada istifadəsinə ciddi nəzər yetirmək lazımdır. Daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, davamlı inkişaf konsepsiyası beynəlxalq davamlı inkişaf hüququ sahəsinin mərkəzi ideyasıdır və bu ideya ətrafında bütün ənənəvi beynəlxalq hüquq sahələri birləşməlidir. Daha sadə dillə ifadə etsək, bütün ənənəvi beynəlxalq hüquq sahələrinin nəzəriyyələri və praktiki tətbiqi üçün beynəlxalq davamlı inkişaf hüququ sahəsi “kompas” rolunu oynamalıdır.

Digər inkişaf proqramlarında olduğu kimi, BMT-nin 2030 Gündəliyi və davamlı inkişaf ilə bağlı beynəlxalq hüququn ümumi prinsipləri yalnız bilik və texnologiyanın səmərəli şəkildə paylaşıldığı halda həyata keçirilə bilər [2;s.266]. Buna görə də beynəlxalq davamlı inkişaf hüquq sahəsinin nəzəri əsasları, onun beynəlxalq ətraf mühitin mühafizəsi hüququna, beynəlxalq insan hüquqları hüququna, beynəlxalq təşkilatlar hüququna yönələn istiqamətləri, habelə milli hüquq sistemləri çərçivəsində insan hüquqları normalarının davamlı inkişaf kontekstində implementasiya məsələləri informasiya və bilik cəmiyyəti ilə birlikdə təhsilin bakalavr, magistr və doktorantura səviyyələrində fərdi akademik proqramlar və kurslar çərçivəsində öyrənilməlidir. Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının ali təhsil

müəssisələrində də müvafiq fənlərin və magistratura ixtisaslaşmalarının təşkil edilməsi üçün əlverişli elmi-praktiki mühit mövcuddur və bu mühitdən beynəlxalq davamlı inkişaf hüququ sahəsinin əsaslarının, predmet elementlərinin öyrənilməsi üçün istifadə olunmalıdır. Hesab edirik ki, təhsilin bakalavr və magistratura pillələrində beynəlxalq davamlı inkişaf hüququnun müxtəlif aspektləri ayrı-ayrı fənlər daxilində tədris edilə bilər. Belə ki, beynəlxalq davamlı inkişaf hüququna yeni akademik yanaşma bir sıra hüquqi sahələr üçün kifayət qədər faydalıdır. BMT-nin DİM-lər üzrə 2030 Gündəliyi ayrı-ayrı istiqamətlərdə cinayət hüququ, mülki hüquq, konstitusiya hüququ, biznes hüququ, vergi hüququ kimi əsas hüquq sahələri daxilində kompleks xarakterli predmet elementləri kimi araşdırıla bilər. Hər bir halda, beynəlxalq davamlı inkişaf hüququ sahəsinə insan hüquqlarını, informasiya hüququ sahəsinə, ekologiya hüququ sahəsinə və media hüququnu DİM-lərin hüquqi təhlili və uğurlu implementasiyası baxımından ən yaxın və məqsədəuyğun sahələr hesab edirik, çünki məhz bu sadalanan sahələrin köməyi ilə müxtəlif səpkilərdə “İnsan Hüquqlarına Əsaslanan Yanaşma”-nı (Human Rights-Based Approach) tətbiq etmək mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Al Sheikh H.E., & Al Serhan F.A. Role of digital media in achieving sustainable development in the Arab World // Saudi Journal of Humanities and Social Sciences, 2022, 7(5), pp. 177-187.

2. Balaswamy B., Palvai R. Role of social media in promoting sustainable development // International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT), 2017, pp.264-271. p.266

3. Barral V. Sustainable development in international law: nature and operation of an evolutive legal norm // European Journal of International Law, Volume 23, Issue 2, May 2012, Pages 377–400 <https://doi.org/10.1093/ejil/chs016>

4. Borowy I. Defining sustainable development for our common future: a history of the World Commission on Environment and Development (Brundtland Commission). USA, New York: Routledge, 2014. 280 p.

5. Monkelbaan J. Governance for the Sustainable Development Goals: exploring an integrative framework of theories, tools, and competencies. Singapore: Springer Nature. 2019. 214 p.

6. New Delhi Declaration of Principles of International Law relating to Sustainable Development, Resolution 3/2002 adopted at the 70th Conference of the International Law Association. India, New Delhi, April 2-6, 2002

https://www.ila-hq.org/en_GB/documents/conference-resolution-english-new-delhi-2002-3

7. Roucounas E. A landscape of contemporary theories of international law. The Kingdom of Netherlands, Leiden: Brill Nijhoof. 2019, 732 p.

8. UN GA Resolution A/RES/70/1 “Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development”. Adopted by the General Assembly on October 21, 2015 http://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E

X Ü L A S Ə

Müasir dövrün beynəlxalq hüququ tədqiqatçıları və praktiki hüquqşünaslar tərəfindən öz pərəkəndəliyi və bir sıra dövlətlərin, lobbilərin siyasi-iqtisadi maraqlarına xidmət etdiyi üçün ciddi şəkildə tənqid edilir. Etiraf etməliyə ki, XXI əsrin beynəlxalq hüququnda önəmli

uğurlar əldə edilsə də, son dövrlərdə geniş miqyasda törədilən müharibə cinayətləri, insan hüquqları pozuntuları, İKT-nin nəhəng korporativ gəlirlərə xidmət etməsi, milli təhlükəsizliyə yeni rəqəmsal təhdidlərin meydana gəlməsi və s. beynəlxalq hüququn keyfiyyətini sual altına qoymuşdur. Düşünürük ki, belə bir zamanda beynəlxalq hüquqa elmi baxışın əsaslı surətdə dəyişməli olduğunu və bütün beynəlxalq hüquq sahələrinin davamlı inkişaf konsepsiyası çərçivəsində yenidən nəzərdən keçirilməsinin vacibliyətini vurğulamaq lazımdır. Beynəlxalq davamlı inkişaf hüququ sahəsinin mövcudluğu, onun predmeti və prinsipləri barədə sistemli tədqiqat nümunələri az olsa da, onun insan hüquqları və informasiya hüququ əsaslarını araşdırmaqla bütövlükdə beynəlxalq hüquq sferasına ciddi elmi və praktiki yeniliklər gətirmək mümkündür.

Шахин Маммадрзали
Преподаватель кафедры права и гуманитарных наук Академии
Государственного Таможенного Комитета
Азербайджанской Республики, д.ф.н.п.

**Область международного права устойчивого развития:
его основы по правам человека и информационному праву**

Р Е З Ю М Е

Современное международное право подвергается резкой критике со стороны исследователей и юристов-практиков за его фрагментарность и обслуживание политико-экономических интересов ряда государств и лоббистов. Приходится признать, что, несмотря на важные успехи в международном праве XXI века, масштабные военные преступления, совершенные в последнее время, нарушения прав человека, использование ИКТ для огромных прибылей корпораций, появление новых цифровых угроз национальной безопасности и т. д. ставят под сомнение качество международного права. Считаем, что в такое время необходимо подчеркнуть необходимость фундаментально измененного научного подхода к международному праву и важность переосмысления всех областей международного права в рамках концепции устойчивого развития. Хотя примеров систематического исследования существования области международного права устойчивого развития, его предмета и принципов немного, тем не менее, можно привести серьезные научные и практические новации в сферу международного права в целом, исследуя его основы по правам человека и информационному праву.

Shahin Mammadzali
Lecturer of the Chair on Law and
Humanitarian Sciences of the Academy
of State Customs Committee of the Republic
of Azerbaijan, Ph.D. in Law

**The field of international sustainable development law:
its human rights and information law basics**

S U M M A R Y

Modern international law is severely criticized by researchers and practicing lawyers for its fragmentation and serving the political-economic interests of a number of states and lobbies. We have to admit that despite important successes in international law of the 21st century, war crimes committed on a large scale in recent times, human rights violations, ICT serving huge corporate profits, emergence of new digital threats to national security, etc. questioned the quality of international law. We think that at such a time, it is necessary to emphasize the need to a fundamentally changed scientific approach to international law and the importance of re-examining all areas of international law within the framework of the concept of sustainable development. Although there are few examples of systematic research on the existence of the field of international sustainable development law, its subject matter and principles, still it is possible to bring serious scientific and practical innovations to the sphere of international law as a whole by examining its fundamentals of human rights and information law.

İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİN OLUNMASINDA BƏLƏDİYYƏLƏRİN ROLU

***Açar sözlər:** insan hüquqları, Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, idarəçilik, yerli özünüidarəetmə orqanları, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının qorunması*

***Ключевые слова:** права человека, Гейдар Алиев, Конституция Азербайджанской Республики, управление, органы местного самоуправления, защита прав и свобод человека и гражданина*

***Keywords:** human rights, Heydar Aliyev, Constitution of the Republic of Azerbaijan, governance, local government, protection of human and civil rights and freedoms*

Bugün insan hüquqları mövzusu olduqca aktual və müxtəlif mövqelərdən aktiv şəkildə müzakirə olunur. Mövzunun aktuallığı və əhəmiyyəti onunla izah olunur ki, insan hüquqları demokratik siyasi məkanın tərkib hissəsi, ictimai münasibətlərin humanistləşdirilməsi vasitəsi və vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının elementi kimi çıxış edir. İnsan hüquqları ilə bağlı məsələlərdə dövlətin həmin hüquqlarla qarşılıqlı münasibətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hüquqi demokratik dövlət insan hüquqlarının üstünlüyünü tanıyır və bununla da özünün hakimiyyət funksiyalarını məhdudlaşdırır. Ona görə də dövlətin həqiqi təbiəti insan hüquqları vasitəsilə, fərdin cəmiyyətdə yeri və rolu, onun dövlətlə qarşılıqlı əlaqələrində aşkarlanır [2]. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il 12 noyabr tarixli ilk Konstitusiyasının müstəsna rolunu qeyd etməliyik. O, demokratik prinsiplər əsasında qurulmuş müasir Azərbaycan dövlətçiliyi üçün qanuni zəmin, insanlar, dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları arasında yeni münasibətlər sistemi yaratmışdır. İnsan hüquqlarının ali dəyər kimi tanınması – hüquqi dövlətin seçimidir və hər bir dövlət öhdəliyi – insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının qorunması məsələsidir.

İstənilən idarəçilik formasında əsas məqsədlərdən biri qarşıya qoyulmuş hədəflərə səmərəli və mütərəqqi üsullarla çatmaqdır. Elə özünüidarəetmənin yaranmasının səbəblərindən biri də yerli özünüidarəetmənin səmərəliliyi məsələsidir.

Yerli özünüidarəetmə demokratik dövlətlərin əsas əlamətlərindən biri kimi xarakterizə olunur. Məqsəd – vətəndaşların idarəçilikdə aktivliyini stimullaşdırmaq və bununla da vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında qeyri-dövlət sosial təsisatların idarəçilikdə mühüm yer tutmasını təmin etməkdir.

“Yerli özünüidarəetmənin əsas əlamətlərini aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- 1) Yerli özünüidarəetmə sistemə, ictimai fəaliyyət sferasıdır;
- 2) Bu fəaliyyət yerli sakinlərin mənafehləri ilə bağlıdır (bu mənafehlərin idarəetmənin səmərəliliyi üçün nəzərə alınması);
- 3) Bu fəaliyyət bir qayda olaraq qeyri-dövlət fəaliyyətidir;

4) Onu xüsusi subyektlər – seçkili qeyri-dövlət orqanları həyata keçirir [3,321].

"Yerli özünüidarə haqqında" Avropa Xartiyasında yerli özünüidarəetməyə belə anlayış verilir: "Yerli özünüidarə dedikdə, yerli özünüidarə orqanlarının dövlət işlərinin xeyli hissəsini reqlamentləşdirmək və qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərərək, məsuliyyəti öz üzərinə götürməklə onu yerli əhalinin maraqlarına uyğun idarə etmək hüququ və real qabiliyyəti başa düşülür" [4].

Bu anlayış bir sıra mühüm əhəmiyyət kəsb edən elementləri özündə ehtiva edir:

- 1) yerli özünüidarə orqanları dövlət işlərinin xeyli hissəsini reqlamentləşdirir;
- 2) yerli özünüidarə orqanları qanun çərçivəsində fəaliyyət göstərir;
- 3) yerli özünüidarə orqanları məsuliyyəti öz üzərinə götürür;
- 4) yerli özünüidarə orqanlarının yerli əhalinin maraqlarına uyğun idarə etmək hüququ vardır;

5) yerli özünüidarə orqanlarının yerli əhalinin maraqlarına uyğun idarə etmək qabiliyyəti vardır [5, 21].

İnkişaf etmiş demokratik dövlətlərin konstitusiyaları insanın təbii və ayrılmaz hüquq və azadlıqları konsepsiyasından irəli gələrək, şəxsiyyətin hüquqi statusunun əsaslarını müəyyən etmişlər. Onun vacib üstünlüklərindən biri də odur ki, bütövlükdə konstitusiya hüquqi dövlətin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti sayılan insan və vətəndaşın hüquq azadlıqları mövqeyindən, onların prioriteti və müdafiəsi mövqeyindən çıxış etmişdir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 12 maddəsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Orada deyilir: "Dövlətin ali məqsədi insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsidir" [1]. Buna görə də, deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının dövlət tərəfindən müdafiəsi sisteminin əsasını qoydu. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının "Sosial inkişaf və dövlət" adlanan 16-cı maddəsində təsbit edilmişdir ki, "Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsi qayğısına qalır. Azərbaycan dövləti mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbiətini, xalqın tarix", maddi və mənəvi irsini qoruyur" [1]. Bələdiyyələrin fəaliyyətinin hüquqi təminatları sistemində də əsas yeri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası tutur. Bələdiyyələrin müstəqilliyinin təminatı adlı 146 maddədə deyilir ki, "bələdiyyələr öz səlahiyyətlərini həyata keçirməkdə müstəqildirlər, bu isə bələdiyyə ərazisində yaşayan vətəndaşlar qarşısında onların məsuliyyətini istisna etmir". Eyni zamanda, maddənin III bəndində isə "dövlət bələdiyyələrin fəaliyyətinə nəzarət edir" müddəasına rast gəlirik. Bu nə deməkdir? İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının tanınması, onlara hörmət edilməsi və müdafiəsi üzrə konstitusiya öhdəliyi bilavasitə yerli özünüidarəetmə və onun orqanlarına şamil edilməsə də, ərazidə yaşayan vətəndaşlar qarşısında onların məsuliyyətini istisna etmir.

Baxmayaraq ki, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı və müdafiəsi sistemində aparıcı rol dövlət və onun orqanları oynayır, biz yerli özünüidarəetməni insan hüquq və azadlıqlarının reallaşmasında iştirak edən subyektlər siyahısından çıxara bilmərik. Bunu Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr də təsbit edir. Əvvəlcə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının "Beynəlxalq münasibətlərin prinsipləri" adlanan 10-cu maddəyə nəzər salsaq görürük ki, orada "Azərbaycan Respublikası başqa dövlətlərlə münasibətlərini hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarında nəzərdə tutulan prinsiplər əsasında qurur" deyilir [1]. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsi isə müəyyən edib ki, "Azərbaycan

Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Bu baxımdan, Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən yerli özünüidarəetmə sahəsində həyata keçirilən islahatların nəticəsi olaraq “Yerli özünüidarə haqqında” Avropa Xartiyasının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 25 dekabr tarixli Qanununu qeyd etməliyik. Ümumiyyətlə, Avropa məkanında yerli özünüidarəetmənin hüquqi əsaslarının tənzimlənməsi sahəsində bir sıra böyük əhəmiyyətə malik olan Konvensiya və Xartiyalar mövcuddur ki, bu da həmin sənədlərə tərəfdar çıxan dövlətlərə yerli özünüidarəetmə sisteminin daimi olaraq inkişaf etdirilməsi və bu sahədə Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, Avropa Xartiyası yerli özünüidarəetməyə tərif verərək, ona yerli əhalinin mənafeyinə uyğun hərəkət etmək öhdəliyi verir. Bu, yerli özünüidarəni həyata keçirərkən tək cə insan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarına riayət etməsi zərurətini deyil, həmçinin bələdiyyə orqanları və təsisatları tərəfindən hüquqların tam şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaratmaq üçün bəzi müsbət tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur, bələdiyyə ərazisində yaşayan vətəndaşların azadlıqlarının təmin edilməsi, insan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarının pozulmasının qarşısının alınması, habelə pozulmuş hüquqların bərpası.

Yerli özünüidarə fəaliyyətinin prinsiplərinə gəldikdə, burada müxtəlif mövqelərdən yanaşılır. Məsələn, O.Y. Kutafin və V.İ. Fadeyevin fikrincə, yerli özünüidarənin ümumi prinsiplərinə aşağıdakıları daxil etmək olar:

- a) yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllində əhalinin müstəqilliyi;
- b) yerli özünüidarəetmənin təşkilatçılığının, dövlət idarəetmə sistemində onun orqanlarının müstəqilliyi və ümumi vəzifə və funksiyaların həyata keçirilməsində qarşılıqlı əlaqəsi;
- c) yerli özünüidarənin maddi və maliyyə resurslarının onun səlahiyyətlərinə uyğunluğu;
- e) yerli hakimiyyət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin əhali qarşısında məsuliyyəti;
- f) yerli özünüidarənin həyata keçirilməsinin təşkilati formaların müxtəlifliyi;
- g) insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi;
- h) yerli özünüidarəetmə orqanlarının təşkilində və fəaliyyətində qanunauyğunluq;
- i) yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin şəffaflığı;
- j) yerli özünüidarənin fəaliyyətində kollegiallıq və birlik;
- k) yerli özünüidarəetmə orqanlarının dövlət zəmanəti [6, 233].

Bu prinsiplərə nəzər salanda, qeyd edə bilərik ki, onların içərisində insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi prinsipi mərkəzi yer tutur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Bərabərlik hüququ” adlanan 25-ci maddəsində deyilir ki, “Hamı qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. Kişi ilə qadının eyni hüquqları və azadlıqları vardır. Dövlət, irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, etnik, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır. Heç kəsə bu maddənin III hissəsində göstərilən əsaslara görə zərər vurula bilməz, güzəştlər və ya imtiyazlar verilə bilməz, yaxud güzəştlərin və ya imtiyazların verilməsindən imtina oluna bilməz. Hüquq və vəzifələrlə bağlı qərarlar qəbul edən dövlət orqanları və dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinin daşıyıcıları ilə münasibətlərdə hər kəsin bərabər hüquqları təmin edilir”[1]. Həmçinin, “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi” adlı 26-cı maddədə təsbit olunub ki,

“Hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır. Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir”.

Bəs vətəndaşın hüquq və azadlıqları yerli özünüidarəetmə orqanları ilə necə təmin olunur?

Vətəndaş yaşadığı ərazidə əmək və digər fəaliyyət növü ilə məşqul olaraq öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirir. Bu da yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətindən asılıdır. Bu prinsip əhalinin həyat fəaliyyəti üzrə məsələləri bələdiyyələrin həll etməsində təmin olunur. Həmin məsələlər yerli həyatın əsas sahələri hesab edilən – təhsil, səhiyyə, mənzil, kommunal, nəqliyyat və digər xidmət növlərini əhatə edir. İctimai asayişin qorunmasını, bələdiyyələrə seçkilərin və digər seçkilərin baş tutmasını təmin edən yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyəti vətəndaşların yüksək səviyyədə hüquq və azadlıqlarının həyata keçirməsinə şərait yaradır.

Həmçinin onu da qeyd etmək lazımdır ki, “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu “Yerli özünüidarənin hüquqlarını məhdudlaşdırmağın qadağan olunması” adlanan 47-ci maddəsi ilə müəyyən edilmişdir ki, “Yerli özünüidarənin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyənləşdirilmiş hüquqlarının məhdudlaşdırılması qadağandır.

Konstitusiya quruluşunun qorunması, ölkənin müdafiəsinin və dövlətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə vətəndaşların yerli özünüidarəni həyata keçirmək hüquqları yalnız qanuna əsasən və qanunda müəyyənləşdirilmiş müddətə məhdudlaşdırıla bilər”[7]. Bununla da demək olar ki, yerli özünüidarənin fəaliyyətini şərtləndirən qanunçuluq prinsipi özlüyündə yerli özünüidarənin təşkili və fəaliyyətinin qanun çərçivəsində həyata keçirilməsini tələb edir. Dövlət yerli özünüidarəni tanıyaraq onun fəaliyyətinin qanuniliyinə nəzarət edir.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının bələdiyyə orqanları tərəfindən təmin edilməsi özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bu da onların müstəqil orqan kimi olmasından irəli gəlir.

Onlara aid etmək olar:

a) konkret vətəndaşların fərdi hüquq və azadlıqlarının, habelə bələdiyyənin ərazisində yerləşən vətəndaş birlikləri tərəfindən həyata keçirilən kollektiv hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsini və müdafiəsinə nəzərdə tutan məqsədyönlü xarakter;

b) bələdiyyə fəaliyyətinin istiqaməti əsas hüquq və azadlıqların bütün spektrinə deyil, onların yalnız yerli əhəmiyyətli məsələlərin həllinə daxil olan hissəsinə, və ya onların səlahiyyətinə verilmiş məsələlərin yönəlməsi;

c) insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması və müdafiə edilməsində dövlət-ictimai və ictimai metodlardan istifadə edilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2016.
2. https://www.pa.edu.az/library/3/28/217_movzu_9._insan_ve_vetendashin_huquq_ve_azadliqlarinin.pdf
3. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti, 2006, s.490
4. "Yerli özünüidarə haqqında" Avropa Xartiyası <https://e-qanun.az/framework/1026>
5. Səlimzadə M. İ., Məmmədov O. C., Xəlilov Q. R. Bələdiyyələrin statusu: hüquq və vəzifələri. Metodiki vəsait, Bakı, 2015, s.24

6. Кутафин О.Е., Фадеев В.И. Муниципальное право Российской Федерации. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект. 2007. – 672 с

7. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu <https://e-qanun.az/framework/4770>

X Ü L A S Ə

Məqalədə müəllif yerli özünüidarəni həyata keçirən bələdiyyələrin yaradılması prinsiplərini, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasında bələdiyyələrin rolunu müəyyənləşdirməyə çalışır. Bu istiqamətdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən yerli özünüidarətmə sahəsində həyata keçirilən islahatlar içərisində qəbul edilmiş sənədlərin təhlili də aparılıb.

Рейхан Джафарова
преподаватель кафедры «Конституционное право и
Административное право»
Академии Юстиции Министерства Юстиции
Азербайджанской Республики, д.ф.н.п.

Роль муниципалитетов в обеспечении прав и свобод человека и гражданина

Р Е З Ю М Е

В статье автор пытается определить принципы формирования муниципалитетов, осуществляющих местное самоуправление, а также роль муниципалитетов в обеспечении прав и свобод человека. В этом направлении также был проведен анализ документов, принятых по инициативе общенационального лидера Гейдара Алиева в сфере реформы местного самоуправления.

Reyhan Jafarova
Department of “Constitutional Law and Administrative Law”, lecturer
Of the Academy of Justice Ministry of Justice of The Republic of Azerbaijan,
Doctor of Philosophy in Law

The role of municipalities in ensuring human rights and freedoms

S U M M A R Y

In the article, the author tries to determine the principles of the formation of municipalities exercising local self-government, the role of municipalities in ensuring human rights and freedoms. In this direction, an analysis of documents adopted at the initiative of national leader Heydar Aliyev in the field of local government reform was also carried out.

Elnur HÜMBƏTOV

Bakı Dövlət Universiteti,
İnsan hüquqları və informasiya hüququ
UNESCO kafedrasının müəllimi, h.ü.f.d.

SOSIAL MEDIA PLATFORMALARINDA MÖVCUD HÜQUQİ VƏ TƏCRÜBİ PROBLEMLƏR: SİSTEMLİ YANAŞMA

Açar sözlər: sosial media, virtual məkan, informasiya, fərdi məlumat, insan hüquqları, sosial medianın idarə olunması, hüquqi tənzimləmə

Ключевые слова: социальные сети, виртуальное пространство, информация, личная информация, права человека, управление социальными сетями, правовое регулирование

Keywords: social media, virtual space, information, personal information, human rights, social media management, legal regulation

Sosial media anlayışı həyatımıza 2000-ci illərdə Web 2.0 texnologiyasının inkişafı ilə daxil olmuş və təxminən 20 il ərzində milyardlarla insan tərəfindən istifadə edilmişdir. Kepios komandasının ətraflı təhlili göstərir ki, 2023-cü ilin oktyabr ayında dünyada 4,95 milyard sosial media istifadəçisi var idi ki, bu da ümumi dünya əhalisinin 61,4 faizinə bərabərdir. Sosial media istifadəçilərinin sayının artması dinamikası müşahidə edilir. Belə ki, son 12 ay ərzində 215 milyon yeni istifadəçi sosial mediaya qoşulmuşdur. Bu rəqəm hər saniyədə orta hesabla 6,8 yeni istifadəçinin daxil olduğu 4,5 faiz illik artıma bərabərdir. Aktiv sosial media istifadəçilərinin qlobal ümumi sayı 2024-cü ilin əvvəlində 5,04 milyarda çatmışdır [3].

Müasir dünyada hətta real dünyada tanışlıqdan sonra öz təəssüratlarını gücləndirmək üçün insanların atdıqları ilk addım bir-birilərinin sosial media hesablarına baxmaqdır. Gün ərzində sosial mediada şəxsi həyatımızla bağlı anları dataya çevirib virtual dünyaya vizual və səsli şəkildə köçürməyimiz adılşdı ki, insanların sosial mediadan ümumiyyətlə istifadə etmədən texnologiyadan təcrid olunmuş şəkildə yaşaması da mümkün olmayan hala çevrilmişdir. Bütün bunlar sosial media platformalarında hüquqi əsaslara dair yeni yanaşma tərzinin formalaşdırılmasını şərtləndirir.

J.M.Balkin sosial medianı tənzimləmək üçün üç hüquqi əsasdan istifadəni labüd sayır [4]:

1. Antiinhisar və rəqabət qanunvericiliyi. Rəqabət siyasətində məqsəd sadəcə bir şirkətə məxsus mövcud sosial media xidmətlərini, məsələn, Facebook-u Instagram və WhatsApp-dan ayırmaq və ya YouTube-u Google-un bir çox tətbiq və xidmətlərindən ayırmaq deyil. Əksinə rəqabət siyasəti ilk növbədə, çoxsaylı kiçik şirkətlər istehsal etməyə, yeni start-upların erkən satın alınmasının qarşısını almağa yönəldilməlidir. Bu, böyük şirkətlərin potensial rəqibləri satın almasına və mövcud biznes modellərinə uyğun gəlməyən yenilikləri məhv etməsinə mane olur. Eyni zamanda, rəqabət siyasəti hazırda eyni şirkətdə yerləşən müxtəlif funksiyaları ayırmağa çalışmalıdır. Bu funksiyaların ayrılması məqsədi şirkətin ölçüsü və bazar payı məsələlərinə diqqət yetirməkdən fərqlidir. Məsələn, Facebook və Google təkcə

sosial media şirkətləri deyil, həm də reklam agentlikləridir. Rəqabət siyasəti reklam vasitəçiliyi üzərində nəzarəti reklamların təqdim edilməsi, məzmunun çatdırılması və məzmunun moderasiyası vəzifələrindən ayırmağa çalışa bilər. Bu funksiyaların hər biri hazırda bir şirkətdə yerləşir, lakin bu vəzifələrin bəziləri hər biri ayrıca bazarda olan müxtəlif şirkətlər tərəfindən yerinə yetirilə bilər.

2. Konfidensiallıq və istehlakçıların müdafiəsi qanunvericiliyi. Bu məqsədlə fidusiar model təklif edilir ki, həmin model məlumatları toplayan və istifadə edən rəqəmsal şirkətləri məlumatlarını topladıqları və istifadə etdikləri insanlara məlumat etibaredicisi kimi qəbul edir. İnformasiya fidusiarlarının məlumatları topladıqları insanlara qarşı üç əsas vəzifəsi vardır: qayğıkeşlik borcu, konfidensiallıq öhdəliyi və sədaqət borcu. Fidusiar model məzmun moderasiyası təcrübələrini birbaşa dəyişdirmək üçün nəzərdə tutulmamışdır, baxmayaraq ki, bu, onlara dolayı təsir göstərə bilər. Əksinə, fidusiar modelin məqsədi rəqəmsal şirkətlərin, o cümlədən sosial media şirkətlərinin öz son istifadəçiləri qarşısında öhdəlikləri haqqında düşüncə tərzini dəyişdirməkdir. Hazırda son istifadəçilər reklamçılara satılan məhsul və ya əmtəə kimi qəbul edilir. Fidusiar modelin məqsədi şirkətləri öz son istifadəçilərinə manipulyasiya obyektinə kimi baxmağı dayandırmaqdan ibarətdir.

3. Vasitəçi öhdəliyinin vasitəçi toxunulmazlığı ilə balanslaşdırılması. Baxmayaraq ki, ümumi qaydaya əsasən, vasitəçi toxunulmaz olmalıdır, dövlətlər müəyyən hallarda vasitəçi toxunulmazlığını qismən ləğv edə və distribyutor məsuliyyətini müəyyən edə bilərlər. Distribyutor məsuliyyəti o deməkdir ki, şirkətlər məzmunun qeyri-qanuni olması barədə bildiriş alana qədər məsuliyyətdən azaddırlar.

Əslində, belə təhlil də təcrübə baxımdan faydalı olmasına baxmayaraq, sosial medianın tam tənzimlənməsini və idarə olunmasını əhatə etmir. Bu cür yanaşma milli-hüquqi yurisdiksiya üçün keçərliliyi ola bilər. Beynəlxalq-hüquqi aspektdən sosial media platformalarında özünütənzimləmə (solo-tənzimləmə) daha çox xarakterik və effektiv tənzimləmə üsulu kimi qiymətləndirilir. Özünütənzimləmə prosesində bazar davranışını tənzimləyən qaydalar idarə olunanların özləri tərəfindən hazırlanır və tətbiq edilir. Həm alimlər, həm də insan hüquqları müdafiəçiləri media sahəsində özünütənzimləmə mexanizmlərinin ictimaiyyətin iştirakı üçün açıq olmalı və qəbul edilmiş qərarlara bu və ya digər formada müraciət etməyə imkan verməli olduğunu iddia edirlər və bildirirlər ki, yeni media mühitində özünütənzimləmə zamanı şəffaflıq və hesabatlılıq əsas götürülməlidir [9, p. 46].

Solo-tənzimləmənin başlıca mənfi xüsusiyyəti sosial media şirkətlərinin məzmunla bağlı nəzarət meyarlarından irəli gəlir. Sosial media platformalarının standartları məzmunun moderasiyasını nifrət nitqi, cinsi zorakılıq və çılpaqlığı ehtiva edən məzmunun müəyyən edilməsi və silinməsi üzərində qurur ki, bunların hamısı mahiyyətə mübahisəli anlayışlardır. Məsələn, ifrat nümunələrdən uzaqlaşdıqca, nifrət nitqi sayılan məzmun haqqında qərar vermək çətindir və mübahisələrə səbəb olur. Bəzi qaradərili fəallar irqçiliyə qarşı şərhələrinə görə Facebook-da susdurulduqlarından şikayətlənsələr də, digərləri eyni platformanın monitoring və qiymətləndirmə prosedurlarının misoginist nifrət nitqi ilə bağlı həddən artıq pisləşə biləcəyini vurğulayırlar [10, p. 8].

Sosial media platformalarından geniş istifadə şəxsi həyatın toxunulmazlığı hüququna qarşı edilən pozuntuların da sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Qeyd etməliyik ki, sosial mediada pozulan əsas hüquqlardan biri kimi şəxsi toxunulmazlıq hüququna daxil olan məlumatları şərti olaraq üç qrupa bölmək olar:

Birinci qrup məlumatlar sosial media alətindən istifadə edən şəxslərin öz razılığı ilə sosial media hesablarına istifadəçi kimi əlavə etdikləri məlumatlardır. Şirkətlər bu məlumatları

öz serverlərində saxlayırlar. Bu məlumatlar ümumiyyətlə digər istifadəçilərin baxması və yazması üçün açıqdır. Bununla belə, bəzi müstəsna məlumatlar əlçatan deyil.

İkinci qrup məlumatlar istifadəçi sosial mediadan istifadə edərkən bu proqram tərəfindən avtomatik olaraq əldə edilən məlumatlardır. Bu məlumat trafiki saxlanılır. Qısacası, bunlar log qeydləri və ya log məlumatı adlanır.

Üçüncü qrup məlumatlar isə sosial media istifadəçisinin özünün sosial media platformasında paylaştığı və qeyd etdiyi məlumatlardır. Bunlar hər cür mətn, şəkillər, videolar, səslər, bəyənmələr, etiketlər, pokes, məkan paylaşımı kimi məlumatlardır.

Sosial media hesablarından fərdi məlumatların siyasi məqsədlər üçün istifadəsi ilə bağlı qeyri-qanuni təcrübələr də az deyil. Məsələn, Məşhur Facebook-Cambridge Analytica data qalmaqalını qeyd edə bilərik ki, 2010-cu illərdə milyonlarla Facebook istifadəçisinə aid şəxsi məlumatlar onların razılığı olmadan Britaniya konsaltinq şirkəti Cambridge Analytica tərəfindən “This Is Your Digital Life” adlı proqram vasitəsilə toplanmışdı və əsasən siyasi reklamlar üçün istifadə edilmişdi. Tətbiq istifadəçilərdə psixoloji profil yaratmaq üçün bir sıra suallardan ibarət idi və Facebook-un Open Graph platforması vasitəsilə istifadəçilərin Facebook dostlarının şəxsi məlumatlarını toplamışdı [6]. 87 milyona qədər Facebook profilinin məlumatlarını toplayan Cambridge Analytica həmin məlumatlardan Ted Kruz və Donald Trampın 2016-cı il prezidentlik kampaniyalarına analitik yardım göstərmək üçün istifadə etmişdi. Bu barədə 2018-ci ildə Cambridge Analytica-nın keçmiş əməkdaşı Kristofer Uayli tərəfindən The Guardian və The New York Times-a müsahibələrdə açıqlama verilmişdir [5]. Cavab olaraq, Facebook məlumatların toplanmasındakı roluna görə üzr istədi və baş direktor Mark Zukerberq Konqres qarşısında ifadə verərək, bu pozuntunun insanların etimadından ciddi şəkildə sui-istifadə olduğunu etiraf etdi [8].

Bundan əlavə, Google kimi şirkətlər istifadəçilərin şəxsi məlumatlarını və axtarışlarını toplaya, istifadəçi təcrübələrini və əldə etdikləri xüsusiyyətləri şirkətlərlə paylaşa bilər. İstifadəçilərin sosial mediadan istifadə üçün daxil etdiyi e-poçt və sosial media hesablarının şifrələri casus proqramlar vasitəsi ilə deşifrə olunaraq insanların şəxsi həyatına müdaxilə olunma halları çoxluq təşkil edir. Şəxsi internet saytını sındırmaq, qoruxuducu, hədələyici e-poçt və ya mətn mesajları göndərmək, digər istifadəçilərin məlumatlarını, sənədlərini və şəkillərini icazəsiz yaymaq kimi zərərli davranışlar kibercorakılığa nümunə kimi göstərilə bilər.

Baxmayaraq ki, sosial media bir çoxları üçün iş yeri tapmaq və ya hər hansı bir xırda sahibkarlıq formasında gəlir gətirən fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün çox geniş imkanlar təqdim edir. Bəzən sıradan bir işçinin sosial mediadakı paylaşımı böyük bir şirkət üçün işgüzar nüfuzun ləkələnməsinə gətirib çıxara bilər. Burada diqqət yetirilməli olan məqam paylaşılmış məzmunun və ya edilmiş şərhin ifadə azadlığı və şəxsi toxunulmazlıq hüququnun əhatə dairəsinə düşüb-düşməməsinə müəyyən etməkdir. Belə ki, əgər işçi şirkətin ictimai qaydada paylaştığı hər hansı bir xəbərlə bağlı repost edirsə, burada ifadə azadlığı çərçivəsində kommersiya sirlərinin pozulma halı mövcud olmayacaqdır. Məsələn, tutaq ki, işdən çıxarılmış işçi sosial şəbəkədə paylaşım edir. Hal-hazırda həmin şirkətdə çalışan digər işçi paylaşımına şərh yazır. Öz şərhində konkret işəgötürənin adını çəkməyərək, kapitalist rejimini pisləyir. Sonradan işəgötürən onun bu şərhinin şirkətin işgüzar nüfuzuna mənfi təsir etdiyini mübahisələndirsə də, ümumi şəkildə yazılmış şərh belə mənfi təsirə malik olmadığı qəbul olunacaqdır. Baxmayaraq ki, şərh işdən çıxmış işçinin paylaşımına cavab olaraq yazılmışdır, ifadə azadlığı baxımdan işəgötürənin işçinin məzmununda təhqir, böhtan olmayan, kommersiya sirlərini yaymayan yazılarına görə ittiham etməyə ixtiyarı yoxdur.

Sosial medianın qeyri-məhdud azadlığı bəzi istifadəçilərin qeyri-etik davranmasına səbəb olur. Belə ki, sosial media platformalarında saxta adlar və profillərlə şəxslərin şəxsi toxunulmazlıq hüququna qəsd edilir, cəmiyyətdə yanlış təsəvvürlər formalaşdırılır, məlumatlar və sənədlər icazəsiz paylaşılır, söyüş, təhqir, təhdid, ayrı-seçkilik, böhtan, şantaj, kommersiya və siyasi manipulyasiyalar və saxtakarlıq kimi qeyri-etik davranışlara yol verilir. Bütün bunlar sosial şəbəkə platformalarının fəaliyyətinə nəzarətin gücləndirilməsini, sosial şəbəkələrdə insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasına görə sanksiyaların dövlətdaxili qaydada tətbiqini, eləcə də sosial şəbəkələrin yaradılması və fəaliyyətinə dair dəqiq tənzimləmə və standartları müəyyənləşdirməklə, pozuntuların əvvəlcədən qarşısının alınmasını şərtləndirir.

İnformasiya sistemlərinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq hüquqi tənzimləmələrin bu inkişafı tez uyğunlaşması həm vacib, həm də çətinidir. Fərdi məlumatlarımızı ehtiva edən rəqəmsal izlərimiz arasında nümunələr tapan və informasiya elminin inkişafı ilə müşayiət olunan süni intellektdən istifadə edərək yüksək ehtimallı proqnozlar yaratmaq üçün təhlillər aparan Big data proqramlarının cəmiyyət üçün faydaları ilə yanaşı, bir çox mənfi cəhətləri də vardır. Virtual məkan informasiya mütəxəssisləri tərəfindən hazırlanmış üsullarla artıq bir çox məqsədlər üçün istifadə edilə bilən böyük məlumat mənbəyi olduğundan, fərdi məlumatların təhlükəsizliyi ilə əlaqədar şəxsi və ictimai maraqla təhlükəsizlik və konfidensiallıq arasında balansı qorumaq getdikcə çətinləşir. Lakin nəzərə almalıyıq ki, yalnız hüquqi tənzimləmələr və kibertəhlükəsizlik tədbirləri həll yolu ola bilməz. Fərdi məlumatların mühafizəsi sahəsində ən mühüm problem şəxslərin virtual məkanda təqdim etdikləri və ya könüllü olaraq paylaştıqları fərdi məlumatların hansı şərtlərdə qorunduğu və hansı məqsədlər üçün istifadə edildiyi barədə yetərincə məlumatlarının olmamasıdır.

Bununla bağlı, media və informasiya savadlılığının artırılması sahəsində tədbirlər ön plana çəkilməlidir. Bu cür tədbirlər mədəni müxtəlifliyi, sosial inklüzivliyi və global vətəndaşlığı təşviq etməli və media və informasiya məzmununun yaradılması və tənqidi istifadəsi ilə məşğul olan insanlarla məşğul olmayanlar arasında “iştirak uçurumunu” azaltmağa yönəlməlidir. Bu, istifadəçilərə məzmun və texnologiyalarla tənqidi şəkildə məşğul olmağa, rəqəmsal transformasiya ilə qeyd olunan sürətlə inkişaf edən media və informasiya landşaftında naviqasiya etməyə, insan hüquqlarını təşviq etməyə və əlaqəli problemlər qarşısında dayanıqlılıq yaratmağa imkan verir. Platformalar istifadəçilərin səlahiyyətlərinin artırılması nöqtəyi-nəzərindən və beynəlxalq standartlara əsaslanaraq, media və informasiya savadlılığı, o cümlədən onlayn təhlükəsizlik üzrə məhsul inkişaf qruplarını öyrətməli və həm daxili, həm də müstəqil monitorinq və qiymətləndirmə mexanizmlərini tətbiq etməlidir [7].

Nəticə

Əvvəlki media təsəvvür edilən nəzakətli cəmiyyətin orta yaşlı insanların və onların ailələrinin təsəvvür edilən auditoriyasına uyğun hesab etdiyi normaları tətbiq edirdi. Sosial media isə öz məzmunlarını dərc etmək əvəzinə, hər kəsin məzmununu dərc edir. Ona görə də sosial media platformalarının tətbiq etdiyi qaydalarda özünü tənzimləməyə daha geniş yer verilir. Lakin belə özünü-tənzimləmə qaydaları şəffaflıq və hesabatlılığa əməl olunduğu halda qəbuledilən olmalıdır. Əks halda, sosial media insan hüquq və azadlıqlarının pozulduğu və məhdudlaşdırıldığı xaotik məkana çevrilə bilər.

Ümumilikdə, sosial medianın mənfi tərəflərinin aradan qaldırılması məqsədlə aşağıdakıların yerinə yetirilməsi zəruri hesab olunur:

- Həm sosial şəbəkə platformalarının fəaliyyətinin dəqiq standartları müəyyən olunmalıdır;
- Milli hüquqi tənzimləmələr dövrün tələbinə uyğunlaşdırılmalıdır.;
- Sosial şəbəkə platformalarının mütəmadi monitorinqi aparılmalıdır;
- Media savadlılığı artırılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş ikinci nəşri. Bakı: Nurlar, 2019, 352 s.
2. Əliyev Ə.İ., Rzayeva G.A., İbrahimova A.N., Məhərrəmov B.A., Məmmədrzalı Ş.S. İnformasiya hüququ. Dərslik. Bakı: Nurlar, 2019, 448 s.
3. Global Social Media Statistics. <https://datareportal.com/social-media-users>
4. Balkin, Jack M. How to regulate (and not regulate) social media, 2020. <https://knight-columbia.org/content/how-to-regulate-and-not-regulate-social-media>
5. Facebook understood how dangerous the Trump-linked data firm Cambridge Analytica could be much earlier than it previously said. Here's everything that's happened up until now. <https://www.businessinsider.com/cambridge-analytica-a-guide-to-the-trump-linked-data-firm-that-harvested-50-million-facebook-profiles-2018-3>
6. Facebook-Cambridge Analytica: A timeline of the data hijacking scandal. <https://www.cnn.com/2018/04/10/facebook-cambridge-analytica-a-timeline-of-the-data-hijacking-scandal.html>
7. Guidelines for the Governance of Digital Platforms: Safeguarding Freedom of Expression and Access to Information through a Multistate holder Approach. <https://www.unesco.org/en/internet-trust/guidelines>
8. Mark Zuckerberg apologizes for Facebook's 'mistakes' over Cambridge Analytica. <https://www.theguardian.com/technology/2018/mar/21/mark-zuckerberg-response-facebook-cambridge-analytica>
9. Marko Milosavljević, Sally Broughton Micova. Banning, Blocking and Boosting: Twitter's Solo-Regulation of Expression // MEDIJSKE STUDIJE MEDIA STUDIES, – 2016. Vol. 7 (13), – pp. 43-58.
10. Ugur A. Digital Domination: Social Media and Contestatory Democracy // Political Studies, 2022, pp. 1-20. DOI: 10.1177/00323217221096564

A N N O T A S I Y A

Oxuculara, izləyicilərə, dinləyicilərə məzmunun yaradılmasında və ya inkişafında iştirak etməyə imkan verməyən ənənəvi mediadan fərqli olaraq ünsiyyəti sürətləndirən onlayn media növü kimi sosial mediada hüquqi tənzimləmə məsələləri dövrümüzün aktual problemlərindən sayılır. Belə ki, sosial media platformalarında ünsiyyətin günbəgün artması bir çox hüquq pozulmalarının real dünyadan virtual məkana transfer etməsinə, eləcə də sosial şəbəkələrdən istifadə zamanı şəxslərin öz fərdi məlumatlarını könüllü olaraq təqdim etməsi sonradan həmin məlumatların qeyri-qanuni məqsədlər üçün istifadəsinə gətirib çıxarmışdır. Sərhədləri bəlli olmayan virtual məkanda formalaşan belə sosial ünsiyyət formalarının idarə olunması və hüquqi tənzimlənməsi çox çətin olur. Ona görə də sosial mediada hüquqi problemlərin tədqiqi və araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə tədqiqat hüquqi və təcrübi təklif və tövsiyələrin işlənilməsinə xidmət edir.

Эльнур ГУМБАТОВ
Бакинский Государственный Университет
Преподаватель кафедры ЮНЕСКО по правам человека
и информационному праву к.ю.н.

**Актуальные правовые и практические проблемы
социальных сетей: системный подход**

Р Е З Ю М Е

В отличие от традиционных СМИ, которые не позволяют читателям, зрителям, слушателям участвовать в создании или развитии контента, вопросы правового регулирования социальных сетей, как вида онлайн-СМИ, ускоряющего коммуникацию, считаются актуальными проблемами нашей время. Таким образом, ежедневный рост общения на платформах социальных сетей привел к переносу многих нарушений прав из реального мира в виртуальное пространство, а также к добровольному предоставлению частными лицами личной информации при использовании социальных сетей и последующему использованию такой информации в противоправных целях. Очень сложно управлять и законодательно регулировать такие формы социальной коммуникации, формирующиеся в виртуальном пространстве, не имеющем четких границ. Поэтому исследование правовых проблем в социальных сетях имеет важное значение. Такие исследования служат для разработки юридических и практических предложений и рекомендаций.

Elnur Humbatov
Baku State University,
Lecturer of the UNESCO chair of human rights and information law
Ph.D in Law

Current legal and practical issues in social media platforms: a systematic approach

A B S T R A C T

Unlike traditional media, which does not allow readers, viewers, listeners to participate in the creation or development of content, the issues of legal regulation in social media, as a type of online media that accelerates communication, are considered to be urgent problems of our time. Thus, the daily increase in communication on social media platforms has led to the transfer of many rights violations from the real world to the virtual space, as well as the voluntary submission of personal information by individuals during the use of social networks, and the subsequent use of such information for illegal purposes. It is very difficult to manage and legally regulate such forms of social communication formed in a virtual space with no clear boundaries. Therefore, the research and investigation of legal problems in social media is important. Such research serves to develop legal and practical proposals and recommendations.

AZƏRBAYCAN MÜTƏFƏKKİRLƏRİNİN SİYASİ-HÜQUQİ BAXIŞLARINDA ƏDALƏT, BƏRABƏRLİK, HÜQUQ VƏ AZADLIQ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: ədalətli idarəçilik, siyasi-hüquqi baxışlar, hüquqi düşüncə, hüquqi fikir, ədalət, bərabərlik, azadlıq, siyasi-hüquqi təlimlər, doktrinalar, konsepsiyalar

Ключевые слова: справедливое управление, политико-правовые взгляды, правовая идея, правовая мысль, справедливость, равенство, свобода, политико-правовые учения, доктрины, концепции

Keywords: fair governance, political and legal views, legal idea, legal thought, justice, equality, freedom, political and legal teachings, doctrines, concepts

Milli İstiqlal Bəyannaməsi (1918-ci il 28 may) elan olunan dövrə qədər, Azərbaycanda bilavasitə insan hüquq və azadlıqlarının təsbit edildiyi hər hansı bir yuridik sənəd qəbul edilməmişdir. Lakin, Azərbaycan xalqının görkəmli elm, maarif, ədəbiyyat xadimlərinin görkəmli nümayəndələrinin siyasi-hüquqi baxışlarında bu problemlərdən geniş bəhs edilmişdir. Məhz, Azərbaycanın ümumdövlətçilik tarixində baş verən proseslər, o cümlədən idarəçilik fəlsəfəsi, sosial-hüquqi nəzəriyyələr və təlimlər, ictimai fikirin təsir dairəsini əhatə edən ədalət, bərabərlik, hüquq və azadlıq məsələləri siyasi-hüquqi düşüncənin ümumi qanunauyğunluq inkişafından kənarında deyildi. Belə ki, Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş qurum və quruluşların dövlət təsisatları və hüquq institutları, bu dövlətlərdə formalaşan ictimai fikirin mövcud reallıqları, siyasi-hüquq düşüncəsinin bir sıra real gerçəkliklərini əks etdirmişdir. Zəngin ənənələri olan Azərbaycanın çoxəsrlik tarixi, onun ayrı-ayrı mərhələlərində baş verən, təkmilləşən və inkişaf edən sivilizasiyalı cəmiyyətə doğru istiqamət götürmüş və ideya-fikir düşüncə dahilərinin ardıcıl, silsilə xarakterli elmi-fəlsəfi traktatlarında, həmçinin digər siyasi-hüquqi məzmunlu mənbələrdə, dövlətin və cəmiyyətin konyuktur (Avropanın və digər sivil dövlətlərinin tarixində də, əsasən belə olmuşdur) xarakterinə uyğun ictimai-siyasi və hüquq münasibətlərini formalaşdırmışdır. Elmi bilik və ideya daşıyıcılarının fikirləri nəinki yazlı mənbələrdə, eyni zamanda tarixi yaddaşda həkk olunun abidələrdə öz izini qoruyub saxlamışdır. Azərbaycan ərazisində elmi biliyin formalaşması cəmiyyətin və dövlətin tarixi inkişaf mərhələləri ilə birlikdə və tədricən təşəkkül taparaq öz yolunu davam etdirmişdir. Bu baxımdan Azərbaycanın dövlətşünaslıq və hüquq elmi, dövlət orqanlarının və cəmiyyətin ədalətli idarə olunmasına dair qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və inkişafı haqqında elmi biliklərin bütün məcmusundan ibarət olmaqla, çoxəsrlik tarixi təcrübəni ehtiva edir (1., s.305). Təşəkkül tapdığı dövrlərdən başlayaraq hüquq və dövlət haqqında biliklər təkcə elmi deyil, eyni zamanda ictimai və fərdi düşüncənin digər qeyri-elmi məkanında, o cümlədən siyasi, dini və adi təfəkkürdə də, formalaşmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hüquq elmi həmişə və özünəməxsus formada qanunvericinin “sədaqətli xidmətçisi” olmuş, qanunların mətnlərində əsasən dövlətin

iradəsini təsbit etmiş, lakin bununla belə cəmiyyətin hüquq və azadlıqlarla bağlı problemlərinə biganə qalmamışdır.

Dövlət və hüquqa dair tarixi biliklərin formalaşması və sonrakı inkişafı Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş müxtəlif dövlətlərin qanunvericilik sistemlərində təsbit olunmuşdur (6., s.300). Bu biliklər hüquq elminin tarixi inkişafını əks etdirən müxtəlif siyasi-hüquqi nəzəriyyələrin, təlimlərin, doktrinaların, konsepsiyaların və ideologiyaların formalaşmasında mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycanda fəlsəfi-siyasi, dini-astral və sosial-hüquqi biliklər ən qədim dövrlərdən başlayaraq Şərqlə ölkələrinin sivilizasiyası ilə əhatə olunmuş və onların təsirinə məruz qalmışdır. Sosial icmaların, əhali qruplarının dünyagörüşü, ictimai-siyasi və hüquqi baxışları, real həyat hadisələri, baş vermiş tarixi əhəmiyyətli təzahürlərin və proseslərin təsiri ilə formalaşmış, müxtəlif dini və sosial-hüquqi təlimlərdə və həmçinin görkəmli mütəfəkkirlərin yaradıcılığında yeni inkişaf mərhələlərinə daxil olmuşdur. Bu biliklər xalqımızın görkəmli mütəfəkkirlərinin sosial, mənəvi və hüquqi baxışlarında təşəkkül taparaq, mövcud ictimai-siyasi və sosial-hüquqi proseslərlə harmoniya təşkil etmişdir. Mükəmməl analitik təhlil etmə qabiliyyətinə malik olan tanınmış Azərbaycan mütəfəkkirləri dövlət və din siyasətinə, hüquq məsələlərinə dair mütərəqqi fikirləri, düşüncələri, ideyaları birləşdirən konsepsiyalar irəli sürmüş, qanun qarşısında bərabərlik ideyasını əsaslandıraraq, şəriət inhisarında olan məhkəmələri dövlət hakimiyyəti tərkibinə daxil edilməsi fikrini müdafiə etmişdilər. Azərbaycan mütəfəkkirlərinin baxışlarına görə, qanunlar ədalətli cəmiyyətin əsası olmaqla dövlət, idarəçilik, hüquq, fəlsəfə, teologiya, təbiət elmləri, məntiq, əxlaq haqqında ən mütərəqqi nümunələrin əsası kimi çıxış etməsi fikrini irəli sürmüşdülər. Hələ orta əsrlərdən başlayaraq Azərbaycan mütəfəkkirləri (N.Gənəvi, Ə.Xəqani, S.Urmiyalı, Ə.Marağalı, X.Nizamülmülk, N.Tusi, F.Rəşiddədin və b.) mülk dövlət idarəçiliyi, təsərrüfat işləri, əhalinin rifahı, sosial münasibətlər və s. problemlər barədə geniş elmi-paraktiki təkliflər və mülahizələrlə çıxış etmişdir (5, s.120).

Yeni dövrdə kapitalist burjua cəmiyyətinin yaranması artıq, elmsünaslıq sahələrində liberal baxışlara əsaslanan hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətin qurulması, həmçinin hüquq və digər elmlərin tamamilə fəlsəfədən ayrılması prosesini və onların elm sahələri üzrə ixtisaslaşması mərhələsini sürətləndirmişdir. Artıq son orta əsrlər mütəfəkkirləri humanist mövqedən çıxış edərək, insan hüquqlarına hörmət ideyalarını təbliğ edir, qanunvericilik sisteminin qüsurları və nöqsanlarını kəskin tənqid edirdilər. Mütəfəkkirlər, ictimai-siyasi fikir tarixində qabaqcıl mütərəqqi ideyaların varisliyinin təmin edilməsi və yeni keyfiyyətli siyasi-hüquqi fikrin zənginləşməsi üçün əlverişli şəraitdən yaralanaraq, liberal demokratik ideyalarla çıxış etməyə başlamışdılar. İlk növbədə elmi, maarifçilik, ictimai-siyasi, dövlət-hüquqi fəaliyyətləri ilə tanınmış Azərbaycan mütəfəkkirləri (A.A.Bakıxanov, M.F.Axundov, H.B.Zərdəbli və b.) dövlətin funksiyaları, ideal dövlət formaları, cəmiyyətin strukturu, qanunçuluq, humanizm, sosial bərabərlik, azadlıq, ədalət mühakiməsi, cinayət və cəza haqqında mütərəqqi fikirlərin və ideyaların formalaşmasına təkan vermişdilər.

Müasir dövrün Azərbaycan maarifçiliyi A.A.Bakıxanovdan başlamışdır. İctimai-siyasi fikrin ən parlaq nümayəndəsi olan görkəmli mütəfəkkir A.A.Bakıxanov milli elmin, xüsusilə dövlətçilik tarixinin, o cümlədən hüquq elminin problemlərinə həsr edilmiş dəyərli fikirlərin, düşüncələrin və ideyaların müəllifi olmuşdur (5., 321). Mütəfəkkir siyasət, məntiq, astronomiya, dövlət, hüquq məsələlərindən bəhs edən “Gülüstani İrəm”, “Qanuni-Qüdsi”, “Çəkilərin mahiyyəti” (məntiqə dair), “Əsrari-Mələkut” əsərləri siyasi-hüquqi ideyaların öyrənilməsinə üçün zəngin elmi mənbə hesab edilir. A.A.Bakıxanov insan, azadlıq, ədalət, cinayət, cəza problemləri, həmçinin cəmiyyətin sosial quruluşunda mövcud olan ziddiyyətləri, ədalət anlayışının dövlətin fəaliyyəti ilə əlaqəsini, şəxsiyyət

toxunulmamazlığını, humanizm prinsiplərini, xoşbəxtlik və ləyaqət kateqoriyalarını ən zəruri keyfiyyətlər kimi təhlil edərək öz ideyalarını əsaslandırmışdır. Mütəfəkkir cinayət və cəza problemlərini fəlsəfi, psixoloji, ləyaqət aspektlərindən araşdıraraq, təqdim etmişdir. Ədalət mühakiməsinə münasibət bildirən müəllif, ədalətsizliyin və “qəddar” cəza hökmlərin əleyhinə çıxmışdır.

Yeni dövrün görkəmli ziyalı M.Ş.Vazeh mövcud feodal-cəhalətinə, riyakarlığa, rəzil- liyə, saxtakarlığa nifrət edərək, sosial haqsızlığın, bərabərsizliyin, ədalətsizliyin olmadığı cəmiyyət haqqında siyasi və sosial-ictimai baxışlarını bölüşmüşdür. M.Ş. Vazehin görüşləri sufilik və çarvaka hind fəlsəfi məktəbin materialist təlimlərini birləşdirən panteizm tərəfdarı olmuşdur. Mütəfəkkirin fəlsəfi-siyasi düşüncələrində insan azadlığı, sosial ədalət problemləri, mənəvi azadlıq, ləyaqət, zəkalı insanların idarə etdiyi cəmiyyəti təbliğ edilmişdir. Müəllifin fikrincə, müdriklər tərəfindən idarə edilən cəmiyyətdə, qanundan kənar hərəkətlər mümkünsüzdür.

Görkəmli azərbaycan mütəfəkkiri M.Kazımbəyin ictimai-siyasi, fəlsəfi, teoloji, tarixi və hüquqi problemlərin tədqiqinə həsr etdiyi “Müsəlman qanunşünaslıq kursu”, “Dərbənd- namə” və digər əsərlərində elmi bilik, maarifçilik ideyaları, ədalətli quruluş, alicənablıq, igidlik, qəhrəmanlıq ideyaları təbliğ olunmuşdur (5., s.397). Mütəfəkkirin sosial-siyasi fəlsəfəsi baxışlarında humanizm, milli-mənəvi dəyərlər, adət-ənənələrin qorunması və inkişaf etdirilməsi mühüm yer tutur. Rusiyada müsəlman hüququnun elmi cəhətdən öyrənilməsi, M.Kazımbəydən başlamışdır. Mütəfəkkir göstərirdi ki, tarix bir xalqın qüvvə- tinin tükəndiyi dövrdə, başqasını fəaliyyətə çağırır və beləliklə, zəiflik göstərdiyi üçün o xalq başqasına təslim olur. M.Kazımbəyin əsərlərində milli-azadlıq hərəkətlərinə xüsusi yer verilmişdir.

Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikir tarixində M.F.Axundovun fəaliyyəti, xüsusi əhəmiyyət kəsb edən yer tutur. Məhz, müasir müstəqilliyimizin yaranmasının siyasi-hüquqi və elmi ideoloji bazasının formalaşması prosesi A.A.Bakıxanovdan, M.F.Axundovdan, H.B.Zərdab- lıdan, Ə.B.Hüseynzadədən və digər vətənpərvər ziyalılardan, elm xadimlərindən, ədiblərdən, jurnalistlərdən başlamışdır. M.F.Axundovun təbii-fəlsəfi, siyasi-hüquqi görüşlə- rinin formalaşmasına azərbaycan xalqının zəngin mütərəqqi elmi irsi, qədim mədəniyyəti böyük təsir göstərmişdir. Xalqın düşdüyü çətin vəziyyət, hüquqsuzluq, ədalətsizlik, cəhalət, savadsızlıq və s. proseslər mütəfəkkirin siyasi-hüquqi düşüncələrinə hakim kəsilmişdir. Şəriət qaydalarının arxaik normaları, müsəlman din xadimlərinin imtiyazları, onların sosial- ailə, hüquq və digər elm sahələrinə nəzarəti və artıq yeni ictimai münasibətlərlə uzlaşmayan fəaliyyətləri, M.F.Axundovun elmi-fəlsəfi və hüquqi baxışlarına çox ciddi təsir göstərmişdir. Həmçinin, klassik şərq elmi mühiti, antik yunan-roma fəlsəfi və siyasi-hüquqi fikri, Avropanın intibah və sonrakı liberal, konstitusiyalı quruluş uğrunda mübarizə mərhələsi, mütərəqqi rus ictimai-siyasi düşüncəsi, Axundovun elmi və dövlət-hüquqi baxışlarının formalaşmasında mühüm yer tutmuşdur. Mütəfəkkirin sosial-hüquqi görüşlərində xalqın problemləri, qadın azadlığı, sosial-məişət məsələləri, vətənpərvərlik, humanizm, ailə münasibətləri və s. problemlər geniş təhlil olunmuşdur. M.F.Axundov müsəlman hüququnda ailə-nikah münasibətləri, cinayət hüququ və s. məsələlər dövrün reallıqları əsasında və ictimai fikrə təsir edəcək həddə qədər inkişaf etmişdir.

Azərbaycan xalqının müstəqil dövlətinin formalaşmasının mühüm ideoloji təminatçı- larından biri, görkəmli maarifçi H.B.Zərdablı olmuşdur. Mütəfəkkir tərəqqipərvər ziyalı kimi, cəmiyyətin maariflənməsinə, milli mədəniyyətin inkişaf etməsinə, xalqın xoşbəxt- liyinə və gözəl gələcəyinə doğru fəal mübarizə apararaq, bütün ömrünü bu əqidəyə həsr etmişdir. H.B.Zərdablının hüquqi görüşləri ədalətli məhkəmə sistemi, qanun qarşısında

bərabərlik, milli fərqlərin aradan qaldırılması və s. bu kimi problemləri əhatə etmişdir. Mütəfəkkir hüquqi görüşlərində cinayətkarlıq və cəza məsələləri və onu şərtləndirən səbəbləri müəyyən etməyə çalışmış, hakimiyyətin cinayətkarlığın qarşısını almağa maraqla göstərməməsi, məhkəmə sisteminin, ədalət mühakiməsinin olmamasına görə qanunsuzluq və özbaşınalığın hər yerdə hökm sürməsinə diqqət yönəltmişdir. Mütəfəkkirin ədalət məhkəməsi və qanunçuluq barədə fikirləri, nəinki H.B.Zərdablı, həmçinin bütün qabaqcıl ziyalıları narahat edən problemləri əhatə etmişdir.

Azərbaycanın müasir milli demokratik cəmiyyət quruculuğu uğrunda mübarizlərindən biri, görkəmli ictimai xadim, nəzəriyyəçi mütəfəkkir Ə.Hüseynzadənin mühüm rolu olmuşdur. Ə.Hüseynzadə təkcə Azərbaycan xalqının deyil, bütün türk və islam dünyasının böyük mütəfəkkiri olmuşdur. Ə.Hüseynzadə, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkatların meydana gəlməsində, milli kimlik şüurunun oyanmasında, milli mənafehlərin təmin olunmasında, həmçinin xalqın təhsil, maarif, məktəb və mədəniyyət sahələrinin inkişaf etməsində, demokratik cəmiyyətin qurulmasında, hüquq və azadlıqların təmin olunmasında yaxından iştirak edən mütərəqqi fikirlər və ideyalar müəllifidir. Bəhs olunan dövrdə milli ideologiyanın tərtib edilməsi və işlənilməsi hazırlanmasında Ə.Hüseynzadə ilə yanaşı, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.M.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu və digər mütərəqqi ziyalılar iştirak etmişdilər.

Müsəlman Şərq aləmində ilk respublikanın yaranması, bütün türk dünyası üçün qürurverici fenomenal hadisə idi. Respublikanın siyasi-hüquqi və ideoloji əsasları, məhz özündən əvvəlki mütəfəkkirlərin yaratdıqları milli-elmi düşüncənin məntiqi nəticəsi kimi xarakterizə edilməlidir. Cümhuriyyət mütəfəkkirlərinin siyasi-hüquqi görüşlərində, Azərbaycanın milli oyanışı, dirçəlişi, milli kimliyi, milli-mədəni tarixi, demokratik respublika quruculuğu və milli dövlətin yaradılması və möhkəmləndirilməsi problemləri əsas yer tutmuşdur (3., s.20-27). Mövcud tarixi şəraitin yaratdığı imkanlardan istifadə edən siyasi xadimlər azadlıq mübarizəsini, milli özünü dərk etmə prosesini ideoloji cəhətdən əsaslandıraraq, onun ideya-siyasi təbliğatının qurulması, azadlıq, hürriyyət, milli istiqlal mübarizəsini, düzgün istiqamətləndirməyi bacarmışdılar. Cümhuriyyət ideoloqlarının siyasi-hüquqi görüşlərində xalqın azadlıq, suverenlik, hürriyyət, bərabərlik ideyalarına xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Hürriyyətin mahiyyətində söz azadlığı, mətbuat azadlığı, vicdan azadlığı, cəmiyyət və ittifaq azadlığı, mülkiyyət və şəxsiyyət azadlığı dayanır. Azərbaycanın keçmiş tarixi, fəlsəfəsi, ədəbiyyatı, müasir mətbuatı, mədəniyyəti ziyalıların elmi-publistik əsərlərinin, elmi tədqiqatlarının və axtarışlarının mövzusu olmuşdur. Mütəfəkkirlərin baxışlarında dövlət və hüququn mahiyyəti, təyinatı və onun cəmiyyətdə roluna dair fikirləri, dünya sivilizasiyasından əxz edilmiş ən mütərəqqi cəhətləri əhatə etmişdir. Belə ki, siyasi-hüquqi baxışlarında irəli sürülən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, yeni qanunların hazırlanması, hüququn aliliyinin təsbit edilməsi, qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi, çevik hüquqi mexanizmin qurulması, vətəndaşların hürriyyət, azadlıq, mülkiyyət, əmlak, sosial təminatının qorunması, milli qüvvələrin daxil olduğu dövlət hakimiyyəti orqanlarının yaradılması, məhkəmə hakimiyyətinin yenidən təşkil edilməsi və möhkəmləndirilməsi və s. ideyalar yeni dövlət quruculuğu və milli hüquq sisteminin inkişafında mühüm yer tutmuşdur. Məhz, müasir Azərbaycanın dövlət idarəçilik sisteminin demokratik əsaslarla qurulması və inkişaf etməsi, dövlətçiliyin bərpasından sonra siyasi-hüquqi ideyalarının tarixi-məntiqi ardıcılıqla inkişafını şərtləndirmişdir. Azərbaycanda siyasi (dövlət) və hüquq elminin inkişaf tarixi, ilk növbədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, müstəqil dövlət kimi fəaliyyəti və dövlətin vahid hüquq sisteminin əsaslarını müəyyən edən prinsiplərin formalaşması üçün elmi-praktiki mənbə qismində çıxış etmişdir. AXC-nin prak-

tiki fəaliyyəti sübut edir ki, onun dövlətçilik və hüquq doktrinasının əsaslarını müstəqil, suveren, azad, demokratik və hüququn aliliyini təmin edən milli dövlət ideyasının qurulması təşkil etmişdir. Azərbaycan xalqının azadlıq məfkurəsinin milli ideyaya çevrilməsi, müstəqil dövlətin qurulması yolunda mühüm mərhələ olmuşdur.

Azərbaycanın 70 illik sovet dövrü mərhələsi, nəticə etibarı ilə müstəqilliyin nominal itirilməsinə baxmayaraq, ümumilikdə xalqımızın tarixində təhsilin, elmin, mədəniyyətin, iqtisadiyyatın və hərbi sahənin inkişaf etdirilməsi baxımından önəmli yer tutmuşdur. XX əsrin 50-ci illərinin sonlarından, xüsusilə də görkəmli siyasi mütəfəkkir Ümummillî Lider Heydər Əliyevin Respublikaya birinci rəhbərliyi dövründən başlayaraq iqtisadiyyat, elm, təhsil, mədəniyyət, hüquq, hərbi, təhlükəsizlik sahələri sürətlə inkişaf etmiş, milli dövlətçilik ənənələrinin canlandırılmasına nail olunmuş və yeni müstəqilliyin bərpasının əsası qoyulmuşdur. Məhz, ən yeni tarixi mərhələdə dövlətçilik və demokratik hüquq ənənələrində varisliyinin təmin edilməsi prosesi H.Əliyev tərəfindən başlanılmışdır (3., s.15). 1969-cu ilin noyabrın ayının 1-də Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsinin 50 illik yubiley tədbirlərinə müdrikcəsinə qatılan və ana dilində çıxış edən H.Əliyevin addımları, Cümhuriyyətin ideyalarının yaşaması və davam etdirilməsində bir körpü idi. Ulu Öndərin yubiley tədbirlərində iştirakı Azərbaycan cəmiyyətinə milli ruhun qaytarılması istiqamətində dönüş anı kimi qəbul edilmişdir. Az.SSR-in 1978-ci il 21 aprel tarixli Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi əsas qanuna daxil edilməsi, milli düşüncənin və müstəqillik ideyasının inkişafı üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Nəhayət Azərbaycan mütəfəkkirlərinin çoxəsrlik hüquqi düşüncəsinə hakim olmuş ideyalar xalqımızın böyük fədakarlığı və mübarizəsi nəticəsində XX əsrin sonlarında ikinci dəfə müstəqil dövlət qurmaqla tarixi ədalət gerçəkləşmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Quliyev A.İ. Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikrində qanun və qanunçuluq problemləri. B., 2005.
2. Quliyev A.İ. XII-XVI əsrlərdə Azərbaycanın siyasi-hüquqi fikrində dövləti idarəetməyə dair ideyalar. B., 2011.
3. Əkbərov R.A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət və hüquq tarixi. B., 2018.
4. Əkbərov R.A. Azərbaycanın hüquq tarixi. Dərslik. B., 2021.
5. Рзаев А. Г. История политических и правовых учений в Азербайджане. Б., 2000.
6. Seyidov M.N. IX-XV əsrlərdə Azərbaycanda dövlət idarəçiliyinin və qanunvericiliyin inkişafı. B., 2013.

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycan xalqının görkəmli mütəfəkkirlərinin siyasi və hüquqi baxışlarında təşəkkül tapan ictimai-siyasi və sosial-hüquqi fikirlər və düşüncələr təhlil edilmişdir. Bu baxışlarda ədalətli dövlət idarəçiliyi və hüquqi mexanizmin qurulması, insanların azadlıq, mülkiyyət, əmlak, sosial təminatlarının qorunması və s. ideyalar mühüm yer tutmuşdur. Məqalədə, həmçinin görkəmli mütəfəkkirinin hüquqi görüşlərində cinayətkarlıq və cəza məsələləri, onu şərtləndirən səbəblər, məhkəmə sisteminin və ədalət mühakiməsinin qanunsuzluq və özbaşınalığın qarşısının alınmasına dair baxışları öyrənilmişdir.

Рахиб Акберов
доцент кафедры “Право” Академии Государственного
Управления при Президенте Азербайджанской
Республики, д.ф.н.и.

**Вопросы справедливости, равенства, права и свободы
в политико-правовых взглядах азербайджанских мыслителей**

Р Е З Ю М Е

В статье проанализированы общественно-политические и социально-правовые мысли и идеи, сформировавшиеся в политических и правовых взглядах видных мыслителей азербайджанского народа. Создание справедливого государственного управления и правового механизма, защита свободы, собственности, имущества, социального обеспечения и др. идеи занимают важное место в данных воззрениях. В статье также были изучены взгляды выдающегося мыслителя на правовых встречах о вопросах преступности и наказания, причинах их обусловивших, о предупреждении беззакония и произвола в судебной системе и правосудии.

Rahib Akbarov
The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan, Department of Law,
associate professor, Ph.D in history.

**Issues of justice, equality, law and freedom in the
political and legal views of Azerbaijani thinkers**

S U M M A R Y

The article analyzes the public-political and socio-legal thoughts and ideas formed in the political and legal views of prominent thinkers of the Azerbaijani people. The creation of fair government and legal mechanisms, the protection of freedom, property, possessions, social security and other ideas occupy an important place in these views. The article also examined the views of an outstanding thinker at legal meetings on issues of crime and punishment, the reasons behind them, and on the prevention of lawlessness and arbitrariness in the judicial system and justice.

Samirə BABAYEVA

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
Hüquq kafedrasının dosenti, h.ü.f.d.

KRİMİNALİZASIYA PROSESİ CİNAYƏT MƏCƏLLƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN MÜHÜM VASİTƏSİ KİMİ

Açar sözlər: insan hüquqlarının müdafiəsi, kriminalizasiya

Ключевые слова: защита прав человека, криминализация

Keywords: protection of human rights, criminalization

Cinayət qanununun təkmilləşdirilməsində kriminalizasiya prosesinin mühüm rolu vardır. Cinayət qanunu dövlətdə və cəmiyyətdə baş verən ictimai, iqtisadi, siyasi, hüquqi və s. proseslərdən yan keçə bilməz. Bu proseslər diqqətlə izlənilməli və vaxtaşırı olaraq cinayət qanununda öz adekvat təsbitini tapmalıdır. Hər hansı bir əməlin kriminallaşdırılması onun cəzalandırılmasını şərtləndirir. Cəza dövlətin adından çıxarılan məhkəmə hökmü ilə müəyyən olunan cinayət-hüquqi xarakterli tədbirdir. Cəza dövlət siyasətinin mühüm qollarından biridir və məsuliyyətin fərdiləşdirilməsinin fundamental əsasını təşkil edir. Kriminoloji tədqiqatlara nəzər saldıqda görürük ki, cəza sisteminin sərtliyi cinayətkarlığın qarşısının alınmasında təsiredici amil kimi çıxış etmir. İnkişaf etmiş iqtisadiyyat, işsizliyin aradan qaldırılması, əhali arasında aparılan kompleks maarifləndirmə tədbirləri, ölkə ərazisində mövcüd olan ictimai-siyasi sabitlik və s. bu kimi mühüm məsələlər cinayətkarlığın tendensiyasına azalan xətlə təsir edən ən mühüm amillər sırasında durur. Buna görə də, müasir dünyada inkişaf etmiş ölkələr sərt cəza siyasətindən imtina edərək humanist cəza siyasətinə keçmişdir.

Bu məqamda, 1993-cü ildən Azərbaycan Respublikasında ölüm hökmü cəzası üzərində moratorium qoyulmasının, 1998-ci ildə isə bu cəzanın tamamilə ləğv edilməsinin Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olduğunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ölüm hökmünün ləğvi ilə Azərbaycan Respublikasının adı Şərqdə ilk olaraq bu cəzanı ləğv edən ölkə kimi tarixə düşdü. Ölüm cəzasının ləğvi tarixi hadisə olmaqla bərabər, cinayət-hüquq siyasətinin humanistləşdirilməsi sahəsində atılan qətiyyətli addım olmuşdur.

Cəza insanların psixikasına təsir edir, sosial ədalətin bərpa olunması, cinayətkarlığın qarşısının alınması vasitəsi kimi çıxış edir, həmçinin cinayət törədən şəxslərin islah olunmasını təmin edir.

Dövlətimizin cəza siyasətinin mühüm istiqamətini cəzaya qənaət prinsipi təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının CM-nin 58.1-ci maddəsinə görə, törədilmiş cinayətə görə nəzərdə tutulmuş cəzalardan daha ciddi cəza növü və ya həddi yalnız o halda təyin edilir ki, az ciddi cəza növü və ya həddi cəzanın məqsədlərini təmin edə bilmir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (CM-nin 79-cu maddəsi) humanizm mövqeyini rəhbər tutaraq, azyaşlı uşağı olan qadın və kişilərə təyin olunan cəzanın çəkilməsini uşaq 14 yaşına

çatana qədər təxirə salmaq hüququ verir. Bu müddəalar cəza siyasətində hümanizm prinsipinin xüsusi çəkisi olduğunu aydın şəkildə ifadə edir.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının CM-nin 59.1.4-cü maddəsində “cinayət törətmiş şəxsin himayəsində azyaşlı uşağın olması” cəzanı yüngülləşdirən hal kimi əksini tapır. Fikrimizcə, qanunun müvafiq normasının redaksiyasının “cinayət törətmiş şəxsin himayəsində yetkinlik yaşına çatmayan uşağının, əmək qabiliyyəti olmayan valideyninin və ya ərinin (yaxud arvadının) olması” formasında ifadəsini tapması cinayət qanununun prinsipləri, xüsusən də, humanizm və ədalətlik nöqtəyi-nəzərdən daha düzgün olardı. Belə ki, yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər əksər hallarda valideynlərinin, yaxud övladlığa götürənlərin və ya onlara himayədarlıq edən başqa şəxslərin himayəsində olurlar. Beynəlxalq qanunvericilikdə və milli qanunvericilikdə 18 yaşına çatmayan şəxslər “uşaq” adlanır. Bu baxımdan, onların öz müqəddəratını sərbəst olaraq təmin etmələri ya mümkün olmur, ya da çox çətin olur. Onlar yad insanların təsirinə asanlıqla düşə bilirlər. Bu mənada, valideyn himayəsindən kənar qalmış şəxslərin kriminal mühitə cəlb olunması ehtimalı gözlənilən olur. Digər tərəfdən, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının “Ailə, uşaqlar və dövlət” adlanan 17-ci maddəsində qeyd olunur ki, cəmiyyətin əsas özəyi kimi ailə dövlətin xüsusi himayəsindədir. Ailə hüquq münasibətlərinin təmini meyarı kimi tək uşaqlar deyil, həmçinin valideynlər və ər-arvad təsisatlarının da nəzərdə tutulması (yuxarıda qeyd olunan istisnalarla) fikrimizcə, hüquqi baxımdan kamil yanaşma olardı. Bu yüngülləşdirici halın mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə ki, çox zaman ailənin vəziyyəti cinayət törətmiş şəxsin gələcək taleyindən asılıdır. Qeyd olunan vəziyyətlərdə şəxslərə alternativ sanksiya həddlərində mümkün olduğu qədər, azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəzaların təyin edilməsinə üstünlük verilməsi daha ədalətli və hümanist olar.

Cinayət qanununda təkmilləşməyə ehtiyac duyulan digər bir məqam, CM-nin 42-ci maddəsində cəzanın sistemi ilə əlaqədardır. Fikrimizcə, cəzanın sisteminin qurulmasında qanunvericinin iyerarxiya üzrə (yüngül cəzadan ağır cəzaya doğru) müəyyənləşdirdiyi sıralama qüsurludur. Azərbaycan Respublikasının CM-nin 42-ci maddəsinin aşağıdakı redaksiyada verilməsini təklif edirik:

Maddə 42. Cəzanın növləri

42.0. Cəzanın növləri aşağıdakılardır:

42.0.1. nəqliyyat vasitəsini idarəetmə hüququndan məhrum etmə;

42.0.2. ictimai işlər;

42.0.3. islah işləri;

42.0.4. hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma;

42.0.5. cərimə;

42.0.6. müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə;

42.0.7. xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə;

42.0.8. Azərbaycan Respublikasının həddlərindən kənara məcburi çıxarma;

42.0.9. azadlığın məhdudlaşdırılması.

42.0.10. intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama;

42.0.11. müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə;

42.0.12. ömürlük azadlıqdan məhrum etmə.

Cinayət Məcəlləsində təkmilləşdirilməyə ehtiyacı olan tərkiblərdən biri də 246-cı maddədir. “Tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama” adlanan bu tərkib böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət kimi təsbit olunmuş, törədilməsinə görə iki min manatdan dörd min manatadək miqdarda cərimə və ya iki ilədək müddətə azadlıqdan

məhrum etmə cəzası müəyyən olunmuşdur. Maddənin dispozisiyası dövlət tərəfindən mühafizə olunan tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama kimi formulə olunmuşdur. Bu tərkibi bir sıra oxşar tərkiblərlə müqayisə etdikdə, görürük ki, sanksiya sistemi qüsurlu qurulmuşdur, obyektiv cəhətdən bir-birinə bənzəyən əməllərin sanksiyası adekvat müəyyən olunmamışdır. Halbuki, qanunvericilik texnikası baxımından xüsusiləşmiş predmetlər, xüsusisi subyekt və xüsusiləşmiş zərərçəkmiş şəxs xüsusi normaların yaranmasına səbəb olur və məsuliyyətin differensiasiyasına da artan xəttlə təsir göstərir. “Tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama” ictimai məənəviyyət əleyhinə törədilən cinayət olmaqla xalqın, dövlətin milli-məənəvi, tarixi dəyərlərinə zərər vurur. Tarix və mədəniyyət abidələrinin məhv edilməsi, korlanması nəinki qəsdən, ehtiyatsızlıqdan törədildikdə belə cinayət məsuliyyətinə səbəb olmalıdır. Müqayisəli təhlil edək: CM-nin 245-ci maddəsi “Qəbir üzərində təhqiredici hərəkət adlanır”. Bu maddədə qəbirin korlanması, zədələnməsi, məhv edilməsi də təhqiredici hərəkət hesab olunur. Bu əməl az ağır cinayətlər kateqoriyasına daxil olmaqla, iki ilədək müddətə islah işləri və ya beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Maddənin dispozisiyasından belə məlum olur ki, əgər qəbir tarix və ya mədəniyyət abidəsidirsə və korlanmışsa, yaxud məhv edilmişsə, böyük ictimai təhlükə törətməyən əməl, hər hansı digər qəbirdirsə az ağır cinayət kateqoriyasına aid olacaqdır. Digər bir müqayisəli məqam, CM-nin 183-cü maddəsi ilə əlaqədardır. CM-in 183.1-ci maddəsinə görə, xüsusi tarixi, elmi, ədəbi və ya mədəni dəyəri olan əşyaları və ya sənədləri üsulundan asılı olmayaraq talama beş ildən yeddi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. CM-nin 183.2.3-cü maddəsində isə qeyd olunur ki, eyni əməllər bu Məcəllənin 183.1-ci maddəsində göstərilən əşyaların və ya sənədlərin məhv olmasına, korlanmasına və ya dağıdılmasına səbəb olduqda səkkiz ildən on beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Burada isə tarixi, mədəni əhəmiyyətinə görə eyni olan predmetlərin məhv edilməsinə münasibətdə ilk tərkibin sanksiyaları arasında kəskin fərqi müşahidə edirik. Növbəti məqam odur ki, cinayət qanununun 187-ci maddəsində əmlakın ehtiyatsızlıqdan məhv edilməsi və ya zədələnməsi əməli kriminallaşdırıldığı halda, tarix və mədəniyyət abidəsinə qarşı belə əməl dekriminaldır.

Cinayət Məcəlləsinin 183, 186, 187, 245-ci maddələrinin müqayisəli təhlili zamanı bu qənaətə gəlmək olur ki, 246-cı maddə təkmilləşdirilməlidir. Bütün bu məqamları nəzərə alaraq, cinayət qanununun 246-cı maddəsinin aşağıdakı formada təsbit olunmasını təklif edirik:

Maddə 246. Tarix və mədəniyyət abidələrini məhv etmə və ya korlama

246.1. Dövlət tərəfindən mühafizə olunan tarix və mədəniyyət abidələrini qəsdən məhv etmə və ya korlama

– yeddi ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır

246.2. Dövlət tərəfindən mühafizə olunan tarix və mədəniyyət abidələrini odla və ya başqa yüksək təhlükə mənbəyi ilə ehtiyatsız davranma üzündən məhv etmə və ya korlama –

– iki min manatdan dörd min manatadək miqdarda cərimə və ya üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Digər bir məsələ, heyvanlara qarşı qəddar və ya rəhmsiz davranış ilə əlaqədardır. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin “Ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətdən istifadə və ekoloji təhlükəsizlik qaydaları əleyhinə olan inzibati xətalər” adlanan 25-ci fəslində 274-cü maddədə qeyd edilir ki, heyvanlarla rəhmsiz davranmaqla onların şikəst və ya tələf edilməsinə görə beş yüz manat məbləğində cərimə edilir. Bu məsələnin inzibati xətalər haqqında qanunvericilikdən çıxardılaraq cinayət-hüquqi aspektdə kriminal-

laşdırılmasının lehinəyik. Əvvəla tərkibin qeyd olunan fəsildə təsbiti obyekt uyğunsuzluğunu yaradır. Belə ki, subyekt tərəfindən hər hansı heyvana qarşı rəhmsiz davranış həyata keçirilirsə, bu zaman ətraf mühit, təbiət deyil ictimai mənəviyyət ziyan çəkmiş olur. Təsadüfi deyildir ki, tez-tez sosial şəbəkələrdə bu kimi halların nümayişini görürük və bu zaman, insanların haqlı hiddətinin şahidi oluruq. Eyni zamanda, heyvanlara qarşı qəddarlıq törədən şəxslərin mənəvi keyfiyyətləri müzakirə olunur. Bir çox ölkələrin cinayət qanununda (məs. Qırğızıstan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin “İnsanların ruhi-əxlaqi sağlamlığı əleyhinə cinayətlər” fəslində 163-cü maddə) heyvanlara qarşı qəddar davranılması ilə əlaqədar əməl kriminallaşdırılmışdır. Fikrimizcə, Azərbaycan Respublikasının CM-nin “İctimai mənəviyyət əleyhinə cinayətlər” fəslinə 246-1-ci maddə əlavə olunmaqla heyvanlara qarşı törədilən cinayətlərə hüquqi qiymət verilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının CM-nin “İctimai mənəviyyət əleyhinə cinayətlər” fəslinə aşağıdakı məzmununda yeni maddənin əlavə olunmasını təklif edirik:

Maddə 246-1. Heyvanlarla qəddar rəftar edilməsi

Heyvanlarla qəddar davranmaqla onlara əzab, işgəncə verilməsi, yaxud şikəst və ya tələf edilməsinə görə – altı yüz manatdan min manatadək miqdarda cərimə, iki ilədək müddətə islah işləri və ya üç yüz altmış saatadək ictimai işlər ilə cəzalandırılır.

Dövlət öz cəza siyasətini ali qanunverici orqan olan Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi Cinayət Məcəlləsi vasitəsilə təmin edir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 1.2-ci maddəsində qeyd olunur ki, bu Məcəllə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına və prinsiplərinə əsaslanır. Olduqca əhəmiyyətli bir məqam da ondadır ki, cinayət məsuliyyətini müəyyən edən və cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanunlar yalnız bu Məcəlləyə daxil olunduqdan sonra tətbiq edilə bilər. Belə ki, hər hansı bir əməlin cinayət-hüquqi məzmun kəsb etməsi, yəni cinayət tərkibi yaratması üçün bu əməlin Cinayət Məcəlləsində təsbit olunması vacibdir. Əks halda baş vermiş əməl ictimai əxlaqla pislənilsə belə, onunla cinayət-hüquqi mübarizə aparılması mümkün olmur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. <https://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. <https://www.e-qanun.az/framework/46947>
3. Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddəalarının və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 30 mart 2006-cı il tarixli 5№ li qərarı. <https://e-qanun.az/framework/16701>

Самира Бабаева
доцент кафедры Права Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
д.ф.н.н.

**Процесс криминализации как важное средство совершенствования
Уголовного кодекса**

Р Е З Ю М Е

Процесс криминализации играет важную роль в совершенствовании уголовного законодательства. Социальные, экономические, политические, правовые и др. процессы должны тщательно отслеживаться и время от времени находить свое адекватное определение в уголовном законе. Наказание — уголовно-правовая мера, определяемая приговором суда, вынесенным от имени государства. Наказание является одной из важных отраслей государственной политики и фундаментальной основой дифференциации ответственности. Глядя на криминологические исследования, мы видим, что строгость уголовно-исполнительной системы не выступает эффективным фактором профилактики преступности. Развитая экономика, ликвидация безработицы, комплексные образовательные работы, проводимые среди населения, социально-политическая стабильность в стране и т.д. такие важные вопросы являются одними из наиболее важных факторов, влияющих на тенденцию преступности. Поэтому развитые страны в современном мире отказались от политики строгих наказаний и перешли к политике гуманного наказания.

Samira Babayeva
associate professor of the Law Department of the Academy of
Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan,
Ph.D. in Law.

**The process of criminalization as an important
means of improving the Criminal Code**

S U M M A R Y

The process of criminalization has an important role in improving the criminal law. The criminal law cannot bypass the social, economic, political, and legal processes taking place in the state and society. These processes should be carefully monitored and from time to time find their adequate determination in the criminal law. Criminalization of any act presupposes its punishment. Punishment is a criminal-legal measure determined by a court verdict issued on behalf of the state. Punishment is one of the important branches of state policy and is the fundamental basis of personalization of responsibility. Looking at criminological studies, we see that the severity of the penal system does not act as an effective factor in crime prevention. Developed economy, elimination of unemployment, comprehensive educational measures conducted among the population, social and political stability in the country, etc. such important issues are among the most important factors that influence the trend of criminality. Therefore, the developed countries in the modern world have abandoned the strict punishment policy and switched to the humane punishment policy.

Zamiq ASLANOV

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin
İqtisadi Elmi Tədqiqat İnstitutunun
Elm, təhsil və karyera inkişafı şöbəsinin elmi işçisi,
h.ü.f.d., dosent

ELEKTRON SƏSVERMƏ: MAHİYYƏTİ, MƏQSƏDLƏRİ VƏ NÖVLƏRİ

Açar sözlər: seçki hüququ, seçki prosesi, elektron səsvermə, elektron seçkilər, elektron bülleten, elektron səs, internet səsverməsi, distansion səsvermə

Ключевые слова: избирательное право, избирательный процесс, электронное голосование, электронные выборы, электронный бюллетень, электронный голос, интернет-голосование, дистанционное голосование

Keywords: right to vote, election process, electronic voting, electronic elections, electronic ballot, electronic vote, internet voting, remote voting

Elektron səsvermənin tarixi aspektləri

Müasir informasiya texnologiyaları seçki prosesinə də təsirsiz ötüşməmişdir. Belə ki, elektron-rəqəmsal texnologiyaların seçki prosesinə geniş tətbiqi fonunda elektron səsvermə kateqoriyası və institutu formalaşmış və artıq bir çox ölkələrin təcrübəsində tam və ya qismən tətbiq olunmağa başlamışdır.

Elektron səsvermə xalq hakimiyyətinin inkişafında əsas trendlərdən biri olmaqla, müasir elektron demokratiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Elektron səsvermə xüsusi texniki-elektron vasitələrin köməyiylə seçicilərin iradə ifadəsi, səslərin sayılması və səsvermənin nəticələrinin müəyyən edilməsidir [10, s. 120-123]. Elektron səsvermənin əsas əlamətlərindən biri səsvermə zamanı kağız bülletenlərdən istifadə olunmamasıdır.

Tarixə nəzər yetirsək görürük ki, Qədim Yunanıstanda, Misirdə, Romada səsvermə üçün keramik lövhələrdən istifadə edilirdi. Daha sonra kağız bülletenlər meydana çıxdı. İndi isə səsvermə elektron maşınlarla elektron bülletenlər vasitəsilə həyata keçirilir.

Səslərin sayılmasının avtomatlaşdırılması üçün ilk vasitə 1869-cu ildə ABŞ Konqresinə təqdim olunan elektrik səsvermə maşını hesab olunur (Tomas Edison, Dyuit Roberts). Konqresdə və digər qanunvericilik orqanlarında şifahi adbaad səsvermənin sürətinin aşağı olması onların üzvlərinə imkan verirdi ki, qərarların qəbulu prosesini yubatsınlar və bu vaxt ərzində digər üzvləri başqa cür səs verməyə inandırınlar [4, s. 4]. Ona görə də, səsvermənin sürətləndirilməsi məqsədilə prosesin avtomatlaşdırılmasına cəhd göstərilmişdi. Həmin maşının təyinatı seçicilərin deyil, qanun layihələrinin qəbulu zamanı konqresmenlərin səslərinin rahat və dəqiq hesablanması idi. Səsvermə maşınlarının sələfi kimi 1838-ci ildə ingilislərin düşündüyü qurğunu da göstərmək olar. Arakəsmə arxasında olan seçici seçki komissiyasının üzvlərindən aldığı bürünc kürəni namizədin adının qarşısındakı dəliyə atırdı. Kürə səs sayıcısını bu və ya digər namizədin xeyrinə hərəkət etdirirdi və maşının önündə olan qaba düşürdü. Qabın ora qoyulmasında məqsəd ondan ibarət idi ki, seçki komissiya-

larının üzvləri seçicinin kürəni özü ilə aparıb-aparmadığını görə bilsinlər. Bu şəkildə “karusel səsvermənin” qarşısı alınmışdır. 1881-ci ildə E.Baranekin çoxsaylı düymələri olan seçki maşını patentləşdirildi. Düymələrin sətirləri partiyalara, sütunları isə seçkili vəzifələrə uyğun gəlirdi. Seçici sadəcə olaraq lazımi düymələri sıxmalı idi. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu zaman ikiqat səsvermə istisna olunurdu. Səsvermə başa çatdıqdan sonra maşın növbəti seçici üçün yenidən tənzimlənirdi. Göstərmək lazımdır ki, 1889-cu ildə Ceykob Mayers tərəfindən patentləşdirilən və ilk dəfə 1892-ci ildə Nyu-York seçkilərində sınaqdan keçirilən səsvermə maşını daha geniş yayılmışdı. Lakin bu maşının qüsurlu cəhəti var idi: ayrıca namizədə aid səsvermə məlumatları saxlanmadığı üçün səsərin yoxlama məqsədilə yenidən hesablanması imkanı nəzərdə tutulmurdu [15, s. 481].

Elektron səsvermə üçün ilk maşınlar kağız bülletenləri skan edərək seçilərin iradə ifadəsi ilə bağlı məlumatları tutuşdururdular. Belə maşınlar ilk dəfə 1960-cı illərdə ABŞ-da keçirilən seçkilərdə tətbiq olunmuş və perfokartlardan istifadə edilmişdir.

Perfokartlı maşınlar 1960-cı ildə Berkli Universitetinin professoru Cozef Xarris tərəfindən icad edilmişdir. Həmin maşınlar 1964-cü ilin prezident seçkilərindən başlayaraq ABŞ-da geniş tətbiq olunmağa başlamışdır. Seçici “kəpənək”-bülletendə namizədin adının qarşısında dəlik açmalı idi. Xüsusi qurğu isə səsələri sayırdı.

Göstərmək lazımdır ki, elektron səsvermə elə də böyük tarixi inkişaf yolu keçməmişdir. Belə ki, “elektron səsvermə” mövzusunda ilk elmi-analitik nəşrlər XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində işıq üzünə gəlsə də, bu sahədə ilk genişmiqyaslı eksperimentlərin aparılması həmin əsrin sonlarına və XXI əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

XX əsrin son onilliklərindən başlayaraq elektron səsvermə sistemlərinin işlənilib hazırlanması informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, vətəndaşların internetə çıxış imkanlarının genişlənməsi ilə şərtlənmiş və demokratiyanın möhkəmlənməsinə olan ümidləri daha da artırmışdır [5, s. 360].

1990-cı illərdə Avropada, xüsusən Almaniya və Avstriya kimi proporsional seçki sistemi olan ölkələrdə kompüterləşdirilmiş səsvermə sistemləri yaranmağa başladı. Bu sistemlər nəticələri hesablamaq üçün elektron bülletenlərdən və cədvəl sistemlərindən istifadə edirdi.

İlk dəfə 2000-ci ildə ABŞ-da dövlət seçkilərində İnternet-səsvermə sistemi tətbiq olunmuşdur.

2002-ci ildə Braziliya dünyada elektron maşınla səsvermənin kompleks sistemə keçən ilk ölkə oldu.

2000-ci illərin əvvəllərində Hollandiyada Nedap səsvermə maşınları kimi tanınan yeni elektron səsvermə sistemini təqdim edildi. Sistem milli seçkilərdə istifadə edilsə də, sonradan onun fəaliyyətində təhlükəsizlik qüsurlarının olduğu aşkar edildiyi üçün 2007-ci ildə həmin sistemin tətbiqi dayandırıldı.

2019-cu ildə Estoniya dünyada milli seçkilərdə blokçeyn əsaslı səsvermə sistemindən istifadə edən ilk ölkə oldu.

XXI əsrin seçki prosesinin prinsipial fərqləndirici xüsusiyyəti onun daha çox texnologiyalı olmasıdır. Bu halda texnologiyalı dedikdə, İnternet məkanının və mobil telefonların innovasiya imkanlarına əsaslanan informasiya, audiovizual və kommunikasiya texnologiyalarının seçki prosesində geniş istifadə olunması başa düşülür. Şəbəkə texnologiyaları və mobil telefonlar elektron demokratiya və elektron səsvermənin ayrılmaz atributu kimi çıxış edir. Seçki sistemi ilə yanaşı onun texnoloji bazası və ilk növbədə, informasiya proseslərinin avtomatlaşdırılması da təkmilləşir [8, s. 112; 7]. Son illərin elektron səsvermə sistemləri toxunma ekranları və optik skaner kimi müxtəlif texnologiya növlərini özündə birləşdirərək dizayn baxımından daha da təkmilləşdirilmişdir.

Ümumiyyətlə, müasir elektron səsvermə sisteminin meydana çıxması bir sıra səbəblərlə şərtlənmişdir. Birincisi, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sürətlə inkişaf etməyə başlamış, vətəndaşların İnternetə giriş imkanı yaranmışdır. İkincisi, vətəndaş cəmiyyətində, xüsusən seçki prosedurlarının əlçatanlığının və şəffaflığının artırılması yolu ilə, demokratiyanın gələcək inkişafına tələb formalaşmışdır. İnternet həm yüksək şəffaflıq səviyyəsini, həm də siyasi kommunikasiyanın yeni üsullarını təmin etmək iqtidarındadır. Hesab olunur ki, interaktiv seçkilər seçki prosesini daha sadə və ucuz, səslərin hesablanması isə daha sürətli və etibarlı edir [12, s. 54-60].

Elektron səsvermənin əsasları

Beynəlxalq təcrübə elektron səsvermənin ən azı üç əsası barədə danışmağa imkan verir:

- nəzəri-doktrinal;
- formal-hüquqi;
- maddi-hüquqi.

Bu məsələnin maddi tərəfinin (yəni elektron səsvermənin təşkili və fəaliyyəti ilə bağlı yeni formalaşan faktiki ictimai münasibətlər kompleksinin) böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alaraq, göstərilən əsaslar kompleksinin öyrənilməsi elektron səsvermənin təməl hüquqi müddəalarını müəyyən etməyə və konkret təkliflər seçməyə imkan verir. Bu zaman elektron səsvermənin keçirilməsinin başlıca məsələləri konstitusiya (seçki) hüququ ilə tənzimlənir, baxmayaraq ki, bu sahədə beynəlxalq səviyyədə müəyyən edilmiş bir çox prinsipial müddəalar mövcuddur [22, s. 2].

Xarici ölkələrdə elektron səsvermənin normativ hüquqi tənzimindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, mahiyyət etibarilə, elektron səsvermə ilə bağlı olan bütün məqamlar iki əsas paradıqmada birləşdirilə bilər: normativ tənzimləmənin həcmi və forması (mərkəzləşmiş (Estoniya, Belçika, Fransa, Norveç və İspaniya) və ya çərçivə qanunlarının konkretləşdirilməsi (İsveçrə və ABŞ-da federasiya subyektlərində rast gəlinir). Formal-hüquqi əsaslar çərçivəsində elektron səsvermənin normativ hüquqi tənziminin mövcud xüsusiyyətlərinin və problemlərinin təhlili xüsusi aktualıq kəsb edir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, elektron səsvermə üzrə texnoloji və təşkilati həllər hər bir halda unikaldir və müstəqil təhlil tələb edir, onların hüquqi tənzimi isə onların xüsusiyyətlərini əks etdirmir. Ona görə də, toplanmış təcrübə (yəni real ictimai münasibətlər, bu halda faktiki olaraq elektron səsvermənin real hüquqi əsaslarını təşkil edən münasibətlər) [15, s. 478] mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Elektron səsvermənin məqsədləri

2017-ci ildə Avropa Şurası çərçivəsində elektron səsvermə qaydası ilə bağlı yeni Təvsiyələr qəbul edilmişdir. Orada elektron səsvermənin tətbiqinin aşağıdakı məqsədləri qeyd olunur:

- seçicilərə onların seçki dairəsindəki seçki məntəqəsindən fərqli yerdə səs vermək imkanının təqdim edilməsi;
- seçicilər üçün səsvermə prosedurlarının sadələşdirilməsi;
- xaricdə yaşayan və ya olan səsvermə hüququna malik vətəndaş üçün seçki və ya referendumda iştirakın asanlaşdırılması;
- şəxsən seçki məntəqəsinə gəlmək və orada olan qurğudan istifadə etmək imkanları məhdud olan seçicilər üçün səsvermə prosesinin əlçatanlığının artırılması;
- əlavə səsvermə üsulları tədqiq etməklə, seçkilərdə iştirak səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- səsvermənin kommunikasiya vasitələrinin inkişaf səviyyəsinə uyğun vəziyyətə gətirilməsi və vətəndaşların demokratik proseslərdə iştirakına şərait yaradan yeni texnologiyaların əlçatanlığının artırılması;

- seçkilərin və ya referendumların keçirilməsinə çəkilən ümumi xərclərin tədricən azaldılması;
- seçkilərin nəticələri barədə daha mötəbər, dəqiq və operativ məlumatların əldə edilməsi;
- səsvermə üçün fərqli üsulların təqdim edilməsi yolu ilə seçicilərə daha yaxşı xidmətin təmin olunması.

Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin “Elektron səsvermənin hüquqi, operativ və texniki standartları haqqında” Təvsiyəsində [17] daha ümumi və lakonik yanaşma nümayiş etdirilərək elektron səsvermənin məqsədlərinə aşağıdakılar aid edilir:

- seçicilərə seçki dairəsi üzrə seçki məntəqəsindən fərqli bir yerdə səs vermək imkanının təqdim edilməsi;
- əlilliyi və ya fiziki olaraq seçki məntəqəsində olmaq və orada olan qurğulardan istifadə etmək üçün başqa əngəlləri olan seçicilər üçün səsvermə prosesinin alçatanlığının artırılması;
- səsvermə üçün əlavə kanalların yaradılması yolu ilə seçicilərin seçkilərdə iştirak səviyyəsinin yüksəldilməsi;
- seçki orqanları üçün ayrılan və seçki və ya referendumların keçirilməsi ilə bağlı olan ümumi xərclərin tədricən azaldılması;
- seçkilərin nəticələrinin daha etibarlı əsaslarla və daha qısa müddətdə elan olunması.

“Elektron səsvermə” termininin məzmunu

“Elektron səsvermə” (electronic(al) voting – e-voting) termini ilk olaraq ötən əsrin 60-cı illərindən etibarən istifadə edilməyə başlanılmışdır. Yeni anlayış onu nəzərdə tuturdu ki, səs verən şəxsin iradə ifadəsi elektron vasitələrin köməyi ilə qeydə alınır, yeni sistem isə səsə verilməsi və sayılması üçün elektron vasitələrdən istifadə edə bilər [13, s. 28-32].

Müasir beynəlxalq seçki prosesi praktikasında (ABŞ, Venesuela, Almaniya, Estoniya və s.) “elektron səsvermə” termini ilə “elektron vasitələrin yardımı ilə seçicilərin səsələrinin qeydə alınması, sayılması və səsvermənin nəticələrinin təyin olunması üzrə texnoloji üsulların fəaliyyət prosesi” [8, s. 115] ifadə olunur.

Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin “Elektron Demokratiya üzrə” Təvsiyələrində (CM/Rec (2009) elektron səsverməyə “ən azından səsələrin verilməsi zamanı elektron vasitələrdən istifadəni nəzərdə tutan seçkilər və ya referendum” [11] kimi tərif verilir.

Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin 2017-ci ildə qəbul etdiyi “Elektron səsvermə qaydaları haqqında” Təvsiyələrdə [21] elektron səsvermə ilə bağlı aşağıdakı terminologiyadan istifadə olunur:

- elektron seçkilər: elektron səsvermədən istifadə olunmaqla keçirilən siyasi seçkilər və ya referendum;
- elektron bülleten: hesablamaadan əvvəl səsələrin toplanmasına kömək edən elektron vasitə;
- elektron səs: elektron vasitələrdən istifadə olunmaqla verilən səs;
- elektron səsvermə: səsələrin verilməsi və / və ya hesablanması üçün elektron vasitələrdən istifadə olunması;
- elektron səsvermə sistemi: seçkilər və ya referendum zamanı seçiciyə elektron vasitələrdən istifadə etməklə səs verməyə imkan yaradan avadanlıq, proqram təminatı və proseslər.

Əsas fəaliyyət istiqaməti seçki prosesinin gedişini müşahidə etmək və səsvermənin “şəffaflığını” təmin etməkdən ibarət olan ATƏT-in Demokratik institutlar və insan haqları Bürosunun (ODIHR – Office for Democratic Institutions and Human Rights) monitoring missiyasının fəaliyyəti xüsusi maraq doğurur. Seçki prosesinin əsas prinsiplərini təsbit edən

çoxsaylı hüquqi sənədlər içərisində adı çəkilən Büronun işləyib hazırladığı “Yeni səsvermə texnologiyalarından istifadə olunması üzərində müşahidəyə dair” Təlimat mühüm yer tutur. Təlimat ODIHR missiyası üçün seçki prosesində yeni səsvermə texnologiyalarından istifadə olunması üzərində müşahidəyə dair əsas tövsiyələr toplusu kimi çıxış edir. Təlimata əsasən “yeni səsvermə texnologiyaları” dedikdə, səsvermə və səsvermənin nəticələrinin müəyyən olunması zamanı informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə edilməsi başa düşülür [8, s. 115]. Bu anlayış elektron səsvermə sistemlərindən, seçki bülleteni skanerlərindən və İnternet-səsvermədən istifadəni özündə əks etdirir. Göstərilən Təlimatda “elektron səsvermə” termini “yeni səsvermə texnologiyaları” termininin sinonimi kimi işlədilir.

Elektron səsvermə: anlayış

Ən ümumi şəkildə “elektron səsvermə” anlayışı səsvermə prosesində elektron vasitələrdən istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, elektron səsvermə kifayət qədər mürəkkəb və çoxaspektli bir kateqoriyadır.

Elektron səsvermə müxtəlif ölkələrdə və fərqli formalarda tətbiq olunduğu üçün elmi ədəbiyyatda onun anlayışı ilə bağlı vahid yanaşma formalaşmayıb. Bəzi tədqiqatçılar [18] elektron səsverməni geniş anlayış kimi nəzərdən keçirərək onun məzmununa elektron səsvermə vasitələrini və səsərin sayılması vasitələrini aid edirlər, digər müəlliflər [19] isə elektron səsverməni başlıca olaraq İnternet-texnologiyalar ilə əlaqələndirirlər.

Müasir hüquq ədəbiyyatında çoxaspektli kateqoriya kimi elektron səsvermə iki mənada nəzərdən keçirilir: geniş və dar mənalarda. Geniş mənada elektron səsvermə elektron idarəetmə prinsipləri əsasında vətəndaşların iradə ifadəsi prosesini təmin edən informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının məcmusu kimi müəyyən edilir. Həmçinin geniş anlamda elektron səsvermə demokratiyanın elektron formada həyata keçirilməsi üçün vasitə kimi xarakterizə olunur. Dar mənada elektron səsvermə isə seçkilərdə səsvermənin keçirilməsi vasitəsi və ya üsulu kimi nəzərdən keçirilir [2, s. 17-20].

R.A.Alekseyev və A.V.Abramov hesab edir ki, elektron səsvermə dedikdə, birincisi, seçki bülletenlərini skan edən və seçicilərin səsələrinin sayılmasını təmin edən elektron vasitələrdən istifadə proseduru; ikincisi, İnternet və ya mobil əlaqə kimi telekommunikasiya vasitələrinin köməyi ilə həyata keçirilən səsvermə başa düşülür [1, s.9-21].

D.A.Davidovun mövqeyinə görə, “elektron səsvermə” (“E-Voting”) termini dedikdə, bir qayda olaraq, iki fərqli texnologiyaya nəzərdə tutulur: “elektron qutu” və İnternet-səsvermə. Birinci halda seçici praktiki olaraq ənənəvi iradə ifadəsi üsulu zamanı etdiyi hərəkətləri edir, lakin kağız bülletenlər əvəzinə elektron terminallarla qarşılaşır. İnternet-səsvermə isə distansion və mobil qaydada həyata keçirilir [6, s. 59]. Xarici hüquq ədəbiyyatında İnternet-səsvermə qısa olaraq “İ-voting” termini ilə ifadə olunur. B.X.Şaxin bu məsələyə toxunaraq göstərir ki, XX əsrin sonlarında elmi-texniki tərəqqi tempinin artması, xüsusən də informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı nəticəsində elektron səsvermə dedikdə, həmçinin kompüterlər və İnternet şəbəkəsi və ya mobil telefonlar və mobil şəbəkə vasitəsilə məsafədən və distansion qaydada həyata keçirilən səsvermə də [16, s. 82] başa düşülməyə başladı.

Müəlliflərdən N.N.Teleşina elektron səsvermə anlayışının məzmununa aşağıdakıları daxil edir:

- səsələrin elektron sayılması vasitələri (seçki bülletenlərinin işlənməsi kompleksləri);
- elektron səsvermə vasitələri;
- seçki məntəqələrində quraşdırılan terminalların köməyi ilə səsvermə (elektron səsvermə kompleksləri);

– distansion səsvermə: İnternet şəbəkəsinin köməyilə (disk və sosial kartlardan istifadə edilməklə), mobil əlaqə və şəbəkə telefonlarının köməyilə [14, s. 438].

Qüvvədə olan seçki qanunvericiliyində elektron səsvermənin aşağıdakı kimi leqal tərifinin təsbit edilməsi məqsədmüvafiq olardı: “Elektron səsvermə – kağız daşıyıcıda hazırlanan bülletenlərdən istifadə olunmadan, texniki vasitələrin köməyilə həyata keçirilən səsvermə”.

Qüvvədə olan seçki qanunvericiliyində elektron bülletenin aşağıdakı kimi leqal tərifinin təsbit edilməsi məqsədmüvafiq olardı: “Elektron bülleten – proqram-texniki vasitələrlə elektron formada hazırlanan və elektron səsvermə zamanı istifadə olunan bülleten”.

Elektron səsvermə: təsnifat

Müasir dövrdə ATƏT-ə üzv olan ölkələrdə elektron səsvermə iki əsas qrup üzrə təsnif olunur:

a) nəzarət olunan sahədə elektron səsvermə (seçki məntəqələrində həyata keçirilən səsvermə);

b) nəzarət olunmayan sahədə elektron səsvermə (fərdi kompüterlər və ya smartfonların köməyi ilə həyata keçirilən səsvermə).

ATƏT-in Demokratik institutlar və insan haqları Bürosunun işləyib hazırladığı “Yeni səsvermə texnologiyalarından istifadə olunması üzərində müşahidəyə dair” Təlimatda [20] yeni səsvermə texnologiyaları dedikdə, aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

– bülletenlərin skan edilməsi texnologiyası (nəzarət olunan sahə);

– birbaşa qeydiyyatla elektron səsvermə sistemi: seçicinin sensor ekrana malik qurğuların köməyilə qeydə alınması, səsvermənin nəticəsinin elektron qaydada müəyyən olunması (nəzarət olunan sahə);

– İnternet üzərindən səsvermə (nəzarət olunmayan sahə);

– yeni səsvermə texnologiyalarının qarışıq formaları: seçki məntəqəsində kompüter quraşdırılır və verilmiş səs sənradan elektron formada mərkəzi serverə göndərilir.

Bülletenlərin skan edilməsi texnologiyası seçicilərin səs sənradan əllə sayılmasını əvəz edir.

Başqa sözlə, burada elektron səsvermənin üç əsas növündən bəhs olunur:

1. seçicilərin onlayn səsvermədə iştirak etdiyi İnternet səsverməsi;

2. seçicilərin səs vermək üçün sensorlu maşınlardan istifadə etdiyi birbaşa qeydə alınan elektron səsverməsi (DRE);

3. optik skan edilmiş səsvermə: burada seçicilər kağız bülletenləri doldurur və sonra skan edilir və elektron şəkildə sayılır.

T.S.Maslovskaya [9] elektron səsvermə sistemlərini 4 qrupa bölməyi təklif edir:

1) perfokartlarla səsvermə sistemi;

2) optik nömrələmə sistemi;

3) birbaşa elektron qeydiyyat sistemi;

4) İnternet.

Elektron səsvermənin növləri bəzən onun modelləri çərçivəsində birləşdirilir və elektron səsvermənin üç əsas modeli fərqləndirilir:

1. İnternet səsverməsi;

2. mobil cihazlarla səsvermə;

3. xüsusi terminalların köməyilə səsvermə.

İnternet səsverməsi seçicilərin kompüter, planşet və ya mobil cihazlarından istifadə edərək İnternet üzərindən səs verə biləcəyi elektron səsvermə modelidir. İnternet səsverməsində iştirak etmək üçün seçicilərin internetə çıxışı olmalı və onlar səsvermə sistemində qeydiyyatdan keçməlidir. İnternet səsverməsinin üstünlükləri arasında seçicilər

üçün rahatlıq və əlçatanlıq, dünyanın istənilən yerindən səs vermək imkanı, vaxta və xərclərə qənaət, səsvermədə səhvlərin azaldılması kimi bir neçə amil var. Bundan əlavə, internet səsverməsi texnologiyadan gündəlik həyatlarında istifadə etməyə üstünlük verən daha çox gənc seçiciləri cəlb edə bilər. Lakin haker hücumları, səsvermə sisteminin sındırılması, məlumatların sızması və s. kimi çatışmazlıqları da qeyd etmək lazımdır. Hazırda daha təhlükəsiz və etibarlı İnternet səsverməsinə imkan yaradan yeni texnologiyalar üzərində araşdırma və təkmilləşdirmə işləri aparılır.

Mobil cihazlarla səsvermə seçicilərə smartfon və ya planşet kimi mobil cihazlar vasitəsilə səs verməyə imkan verən elektron səsvermə modelidir. Bu zaman səs vermək üçün seçicilər mobil cihazına xüsusi proqram yükləməli və səsvermə sistemində qeydiyyatdan keçməlidirlər. İnternet səsverməsi kimi mobil cihazlar vasitəsilə səsvermə də gündəlik həyatlarında mobil texnologiyadan istifadə etməyə üstünlük verən daha çox gənc seçiciləri cəlb edə bilər. Həmçinin mobil cihazlar əlilliyi olan insanlar üçün əlçatanlıq xüsusiyyətlərini təmin etmək üçün uyğunlaşdırıla bilər. Məsələn, vizual və ya eşitmə ilə bağlı köməkçi texnologiyalardan istifadə fiziki və ya görmə qüsuru olan insanlar üçün səsverməni asanlaşdırıla bilər. Bununla belə, mobil cihazlarda səsvermənin də çatışmazlıqları və riskləri var. Məsələn, mobil cihazlar oğurlana, itirilə və ya müdaxiləyə məruz qala bilər ki, bu da məlumatların sızmasına və səsvermə nəticələrinin manipulyasiyasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, mobil cihazda səsvermə mobil cihazı olmayan və ya texnologiyadan istifadəni bilməyənlər üçün mümkün olmaya bilər.

Xüsusi terminalların köməyi ilə səsvermə seçicilərin terminal adlanan elektron cihazlardan istifadə edərək səs verə biləcəyi prosesdir. Xüsusi terminallar sadə və intuitiv səsvermə interfeysi təmin edir. Seçicilərdən kompüter və ya mobil cihaz bacarıqları tələb olunmur, bu da səsvermə prosesini hamı üçün əlçatan edir. Terminallar adətən seçki komissiyaları tərəfindən təmin edilir və seçki məntəqələri və ya ictimai binalar kimi xüsusi yerlərdə quraşdırılır. Xüsusi səsvermə terminallarının istifadəsi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Bu, səsərin hesablanması səmərəliliyini və sürətini artırır. Kağız bülletenləri əl ilə saymaq əvəzinə, terminal səsverməsinin nəticələri avtomatik olaraq ümumiləşdirilə bilər ki, bu da nəticələrin əldə edilməsi prosesini sürətləndirir. Həmçinin terminalların istifadəsi əlilliyi olan şəxsləri əlçatan səsvermə vasitələri ilə təmin etməklə onların səsvermələrini asanlaşdırıla bilər (məsələn, böyük şriftlərdən, audio təlimatlardan, brayl şrifti ilə çapdan və digər adaptiv funksiyalardan istifadə). Lakin terminallarda səsvermənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün güclü mühafizə və nəzarət tədbirlərinin həyata keçirilməsi vacibdir.

Dünya ölkələrinin seçki sistemlərinə nəzər salsaq görərik ki, elektron səsvermə iki əsas istiqamət üzrə inkişaf etmişdir:

1. Stasionar elektron səsvermə – bu zaman seçici öz səsini seçki məntəqəsində (və ya xüsusi olaraq səsvermə üçün nəzərdə tutulmuş hər hansı başqa yerdə), lakin xüsusi proqram-texniki vasitələrdən istifadə etməklə verir.

2. Distansion elektron səsvermə – bu zaman seçici öz səsini, İnternet şəbəkəsi və ya mobil əlaqədən istifadə etməklə, seçki məntəqəsinə gəlmədən də verə bilər.

“Elektron səsvermə”, “distansion səsvermə”, “şifahi səsvermə” və “İnternet-səsvermə”: qarşılıqlı nisbət məsələləri

“Elektron səsvermə” və “distansion elektron səsvermə” anlayışları eynimənalı anlayışlar deyildir. Belə ki, “elektron səsvermə” anlayışı cins anlayışı olmaqla, növ anlayışı kimi çıxış edən “distansion elektron səsvermə” anlayışına nisbətən daha geniş məzmunla malikdir. “Distansion səsvermə” “İnternet-səsverməyə”, “şifahi səsvermə” isə hər ikisinə münasibətdə cins anlayışı kimi çıxış edir. “Stasionar elektron səsvermə” anlayışı isə “şifahi səsvermə”

anlayışı ilə əhatə olunmur. Bu baxımdan “elektron səsvermə” və “şifahi səsvermə” anlayışlarını kəşifən dairələr kimi təsəvvür etmək olar. Onların hər ikisi üçün ortaq olan (dairələrin kəsişməsində yerləşən) anlayış isə “distansion səsvermə” anlayışıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, elektron səsvermə “şifahi səsvermə” və “İnternet-səsvermə” kimi anlayışlarla bilavasitə bağlıdır. Belə ki, bəzi tədqiqatçılar distansion elektron səsverməni (o cümlədən, İnternet-səsverməni), məsələn, poçt vasitəsilə səsvermə ilə yanaşı şifahi səsvermənin bir növü kimi nəzərdən keçirirlər. Bunu isə onunla əsaslandırırırlar ki, distansion elektron səsvermə zamanı seçki hüququnun bütün prinsiplərinə əməl olunması üzərində nəzarət həyata keçirmək mümkün olmur. Beləcə, distansion elektron səsvermənin hüquqi məzmununun dəqiqləşdirilməsi üçün şifahi səsvermə kateqoriyasının nəzərdən keçirilməsi zərurəti meydana çıxır. Şifahi səsvermə dedikdə, bir qayda olaraq, bunun üçün xüsusi olaraq ayrılmış yerdən kənarında, seçki komissiyalarının üzvlərinin və müşahidəçilərin kontrol edə bilmədiyi şəraitdə həyata keçirilən səsvermə başa düşülür. Bu zaman seçkilərə dair əsas prinsiplərə (xüsusən də, sərbəst və gizli səsvermə prinsiplərinə) əməl olunması seçicinin özü tərəfindən müstəqil surətdə (yəni əlavə olaraq səlahiyyətli şəxslərin iştirakı olmadan) təmin edilir. Şifahi səsvermənin konstitusiyaya uyğunluğu problemi xüsusi aktualıq kəsb edir. Çünki şifahi səsvermə həmişə seçkilərə dair konstitusion prinsiplərin pozulması riskləri ilə müşayiət olunur. Bir neçə aspektdə İnternet-səsvermə poçt üzrə səsverməyə çox oxşayır [3, s. 44]. Səsvermənin gizliliyi prinsipinin təmin edilməsi seçicinin üzərinə düşməsi faktı şifahi səsvermənin bütün metodlarına təsir göstərir.

Nəticə

Beləliklə, bu məqalə çərçivəsində bütün qeyd edilənləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Müasir informasiya texnologiyaları seçki prosesinə də təsirsiz ötürməmişdir. Belə ki, elektron-rəqəmsal texnologiyaların seçki prosesinə geniş tətbiqi fonunda elektron səsvermə kateqoriyası və institutu formalaşmış və artıq bir çox ölkələrin təcrübəsində tam və ya qismən tətbiq olunmağa başlamışdır.

2. Elektron səsvermə xalq hakimiyyətinin inkişafında əsas trendlərdən biri olmaqla, müasir elektron demokratiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

3. Göstərmək lazımdır ki, elektron səsvermə elə də böyük tarixi inkişaf yolu keçməmişdir. Belə ki, “elektron səsvermə” mövzusunda ilk elmi-analitik nəşrlər XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində işıq üzü görsə də, bu sahədə ilk genişmiqyaslı eksperimentlərin aparılması həmin əsrin sonlarına və XXI əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

4. Qüvvədə olan seçki qanunvericiliyində elektron səsvermənin aşağıdakı kimi leqal tərifinin təsbit edilməsi məqsədmüvafiq olardı: “Elektron səsvermə – kağız daşıyıcıda hazırlanan bülletenlərdən istifadə olunmadan, texniki vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilən səsvermə”.

5. Qüvvədə olan seçki qanunvericiliyində elektron bülletenin aşağıdakı kimi leqal tərifinin təsbit edilməsi məqsədmüvafiq olardı: “Elektron bülleten – proqram-texniki vasitələrlə elektron formada hazırlanan və elektron səsvermə zamanı istifadə olunan bülleten”.

6. Dünya ölkələrinin seçki sistemlərinə nəzər salsaq görərik ki, elektron səsvermə iki əsas istiqamət üzrə inkişaf etmişdir:

1. Stasionar elektron səsvermə – bu zaman seçici öz səsini seçki məntəqəsində (və ya xüsusi olaraq səsvermə üçün nəzərdə tutulmuş hər hansı başqa yerdə), lakin xüsusi proqram-texniki vasitələrdən istifadə etməklə verir.

2. Distansion elektron səsvermə – bu zaman seçici öz səsini, İnternet şəbəkəsi və ya mobil əlaqədən istifadə etməklə, seçki məntəqəsinə gəlmədən də verə bilər.

7. “Elektron səsvermə” və “distansion elektron səsvermə” anlayışları eynimənalı anlayışlar deyildir. Belə ki, “elektron səsvermə” anlayışı cins anlayışı olmaqla, növ anlayışı kimi çıxış edən “distansion elektron səsvermə” anlayışına nisbətən daha geniş məzmunu malikdir. “Distansion səsvermə” “İnternet-səsverməyə”, “şifahi səsvermə” isə hər ikisinə münasibətdə cins anlayışı kimi çıxış edir. “Stasionar elektron səsvermə” anlayışı isə “şifahi səsvermə” anlayışı ilə əhatə olunmur. Bu baxımdan “elektron səsvermə” və “şifahi səsvermə” anlayışlarını kəsişən dairələr kimi təsəvvür etmək olar. Onların hər ikisi üçün ortaq olan (dairələrin kəsişməsində yerləşən) anlayış isə “distansion səsvermə” anlayışıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Алексеев, Р.А., Абрамов, А.В. Проблемы и перспективы применения электронного голосования и технологии избирательного блокчейна в России и за рубежом // Гражданин. Выборы. Власт, – 2020. № 1 (15), – с. 9-21.

2. Антонов, Я.В. Конституционно-правовые перспективы развития электронной демократии в современной России // Конституционное и муниципальное право, – 2016. № 9, – с. 17-20.

3. Антонов, Я.В. Конституционность электронного голосования в системе электронной демократии // Управленческое консультирование, – 2014. № 9, – с. 39-47.

4. Выборы в мире: электронное голосование / И.Б.Борисов, А.Г.Головин, А.В.Игнатов; под общ. ред. И.Б.Борисова. – Москва: Российской общественной институт избирательного права, – 2000. – 218 с.

5. Грачев, М.Н. Электронное голосование: «за» и «против» // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки, – 2011. № 1, – с. 360-366.

6. Давыдов, Д.А. Интернет-голосование как электоральная политическая технология // Вестник Пермского Университета, – 2010. № 1 (9), – с. 59-63.

7. Доклад председателя Центральной избирательной комиссии Российской Федерации В.Е.Чурова «Избирательный процесс: теория, практика и научное сотрудничество»: [Электронный ресурс] / URL: <http://www.ras.ru/FStorage/Download.aspx?id=2dfd5ae5-320c-4f18-96b8-9374fb72661c>

8. Кириленко, В.П., Чимаров, Н.С. К вопросу об использовании инновационных подходов в избирательном процессе при электронном голосовании // Управленческое Консультирование, – 2014. № 12, – с. 111-119.

9. Масловская, Т.С. Электронное голосование: опыт зарубежных стран: [Электронный ресурс] / URL: <https://pandia.ru/text/78/106/166.php>.

10. Матренина, К.Ю. Электронное голосование: понятие и виды // Государство и право, – 2015. № 2, – с. 120-123.

11. Рекомендации Комитета министров Совета Европы CM/Rec (2009) государствам — участникам Совета Европы по электронной демократии. Приняты Комитетом министров 18 февраля 2009 г. на 1049-м собрании заместителей министров: [Электронный ресурс] / URL: <http://www.cikrf.ru/international/recommend.doc>

12. Ручкин, А.В., Чижов, А.А. Электронное голосование на выборах в органы государственной власти и местного самоуправления: опыт Эстонии // Вопросы Управления, – 2018. № 5 (35), – с. 54-60.

13. Садекова, Г.У., Токарева, Е.А. Перспективы развития электронного голосования: совершенствование законодательства в условиях сближения международного и внутригосударственного права // Государственная власть и местное самоуправление, – 2011. № 4, – с. 28-32.

14. Телешина, Н.Н. Электронное голосование как средство демократизации правотворчества (опыт Владимирской области) // Юридическая техника, – 2014. № 8, – с. 438-442.

15. Худолей, Д.М., Худолей, К.М. Электронное голосование в России и за рубежом // Вестник Пермского университета. Юридические науки, – 2022. №. 57, – с. 476-503.

16. Шахин, Б.Х. Интернет-голосование как инструмент «электронной демократии»: проблемы и перспективы внедрения // Перспективы развития информационных технологий, – 2015. № 25, – с. 81-88.

17. Ad hoc Committee of Experts on Legal, Operational and Technical Standards for e-voting (CAHVE). Explanatory Memorandum to Recommendation CM/Rec(2017)5 of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting: [Electronic resource] / URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=090000168071bc84

18. Bonsor K., Strickland J. How Evoting Works: [Electronic resource] / URL: <https://people.howstuffworks.com/evoting.htm>

19. Goodman, N. Online Voting: A Path Forward for Federal Elections: [Electronic resource] / URL: <https://www.canada.ca/en/democraticinstitutions/services/reports/onlinevotingpathforwardfederaelections.html>

20. Handbook for the Observation of New Voting Technologies. – Warsaw: – 2013, – p. 18-19.: [Electronic resource] / URL: <http://www.OSCE.org/odihr/elections/104939?download=true>

21. Recommendation CM/Rec(2017)5 of the Committee of Ministers to member States on standards for e-voting: [Electronic resource] / URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=0900001680726f6f

22. Watt, B. Implementing Electronic Voting – A Report Addressing the Legal Issues Raised by the Implementation of Electronic Voting (Essex, May 2002) / B.Watt. – London: – 2002, – 31 p.

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə elektron səsvermənin mahiyyəti, məqsədləri və növləri ilə bağlı məsələlər araşdırılmışdır. Müəllif elektron səsvermənin tarixi aspektlərini, nəzəri-doktrinal, formal-hüquqi və maddi-hüquqi əsaslarını, “elektron səsvermə” termininin məzmununu, elektron səsvermənin anlayışını və təsnifatını, habelə “elektron səsvermə”, “distansion səsvermə”, “şifahi səsvermə” və “İnternet-səsvermə” kateqoriyalarının qarşılıqlı nisbət məsələlərini kompleks surətdə təhlil edərək bir sıra elmi-nəzəri müddəalar irəli sürür. Məqalədə elektron səsvermə müasir elektron demokratiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi müəyyən edilir. Həmçinin qüvvədə olan seçki qanunvericiliyində elektron səsvermənin təsbiti ilə bağlı müəyyən mülahizələr ifadə olunur.

Замиг Асланов
Научный сотрудник Отдела науки, образования
и карьерного развития Экономического Научного
Исследовательского Института при Министерстве
Экономики Азербайджанской Республики
д.ф.н.п., доцент

Электронное голосование: сущность, цели и виды
РЕЗЮМЕ

В этой статье исследуются вопросы, связанные с сущностью, целями и видами электронного голосования. Автор, комплексно анализируя исторические аспекты, теоретико-доктринальные, формально-правовые и материально-правовые основы электронного голосования, содержание термина «электронное голосование», определение и классификация электронного голосования, а также вопросы соотношения категорий «электронное голосование», «дистанционное голосование», «устное голосование» и «интернет-голосование», выдвигает ряд научно-теоретических положений. В статье электронное голосование определяется как неотъемлемая часть современной электронной демократии. Также высказаны определенные соображения относительно закрепления электронного голосования в действующем избирательном законодательстве.

Zamig Aslanov
Research fellow of the Economic Scientific
Research Institute of the Ministry of Economy
of the Republic of Azerbaijan
Ph.D in Law, associate professor

Electronic voting: essence, goals and types
SUMMARY

In this article, there has been researched the questions related to the essence, goals and types of electronic voting. Author comprehensively analyzes the historical aspects, theoretical-doctrinal, formal-legal and substantive-legal foundations of electronic voting, the content of the term “electronic voting”, the definition and classification of electronic voting, as well as issues of the relationship between the categories “electronic voting”, “remote voting”, “verbal voting” and “Internet voting”, puts forward a number of scientific-theoretical provisions. In the article electronic voting is defined as an integral part of modern electronic democracy. Also, there have been expressed certain considerations regarding the establishment of electronic voting in the current electoral legislation.

Ильхам АЛИЕВ

*«Институт права и прав человека» ПЮЛ,
Правовой исследователь Отдела правовых исследований
Института Права и Прав Человека, д.ф.н.п., доцент*

ПРЕСТУПЛЕНИЕ ГЕНОЦИДА В ХОДЖАЛЫ – КАК ИСТОРИЧЕСКАЯ КУЛЬМИНАЦИЯ БЕЗНАВРАСТВЕННОЙ АРМЯНСКОЙ ПОЛИТИКИ

Açar sözlər: humanitar hüquq, müharibə, mülki vətəndaşlar, dövlət, soyqırım anlayışı, insanlıq

Ключевые слова: гуманитарное право, война, мирные граждане, государство, понятие геноцида, человечность

Keywords: humanitarian law, war, civilians, state, concept of genocide, humanity

После Второй мировой войны Всеобщая декларация прав человека, которая была принята Организацией Объединенных Наций 10 декабря 1948 года, привела к тому, что в законах многих стран нашли отражение различные нормы этой Декларации (1). Азербайджанская Республика как независимое государство присоединилась к Всеобщей декларации прав человека и ратифицировала ее. За истекший период после провозглашения независимости и в Конституции Азербайджанской Республики, и в других нормативно-правовых актах в сфере защиты прав и свобод человека были созданы формы правового обеспечения, усовершенствована деятельность государственных органов, занимающихся надежной защитой прав человека.

Права и свободы человека – единственная ценность, которая признается в государстве высшей. Ни одна другая конституционная ценность такой значимости не имеет, а, следовательно, располагается по отношению к ней на более низкой ступени и не может ей противоречить (2, 156). Права граждан пользуются приоритетом при осуществлении всей государственной деятельности. В научно-практическом комментарии к Конституции Азербайджанской Республики, написанном азербайджанским ученым Ш. Алиевым, однозначно закрепляется основной принцип – «необходимость и незыблемость прав и свобод человека» – которому призваны следовать в своей нормотворческой деятельности органы исполнительной власти. Отступление от этого принципа означает утрату правового содержания нормативно-правового акта (3, 16).

Усиление правовой защиты норм морали и нравственности особенно наглядно проявляется в отношениях категорий «право» – «война». По сути, все ограничения, налагаемые правом на военные действия, – это ограничения нравственного характера. Прошло более 100 лет со дня принятия первого международного акта об ограничении средств ведения войны – Гаагской конвенции 1899-го года. Женевские конвенции о защите жертв войны от 12 августа 1949-го года направлены на решение гуманной задачи – защиту самой незащищенной части вольных или невольных участников вооруженных конфликтов: больных, раненых, убитых, военнопленных, мирного граж-

данского населения. Этим же целям посвящены Дополнительные протоколы 1977-го года и другие конвенции (4).

Сегодня существует система гуманитарного права, разветвленные принципы которого в максимально возможной мере ослабляют последствия военных действий. Они противодействуют тем факторам войны, которые поражают в первую очередь нравственность людей.

Современное международное право рассматривает войну как исключительное состояние, на смену которому должно прийти состояние мира. В свою очередь для этого необходимо создание условий для скорого восстановления мирных отношений между воюющими государствами. Также, международное право способствует сокращению численности жертв войны. Намечается тенденция увеличения гибели в вооруженных конфликтах гражданского населения. Если в Первой мировой войне пропорция была: 20 комбатантов на 1 гражданское лицо, то во Второй – один к одному. В настоящее время эксперты дают цифры: 1 комбатант на 10 гражданских лиц. Примером тому, что вооруженные конфликты становятся направленными преимущественно против мирного населения, становящегося заложником военных акций, являются последние события в Украине.

Отмечается также, что война формирует привычку к убийству и ведет к утрате в связи с этим чувства милосердия, вызывает ужесточение общественных нравов, ожесточение самих солдат, не получающих социальной защиты, пополнение ими криминальных и около-криминальных охранных структур, учреждает культ силы и т.д. И, наконец, аморальность заключается в извращении войной права; в войне обычно оказывается правым победитель, сила, но не справедливость.

Исторически международное право рассматривало вопрос об оккупации территории государства в рамках того, что раньше называлось правом войны, а сейчас именуется международным гуманитарным правом. По сути дела нормы этого права излагаются в трех документах, каковыми являются Положение, прилагаемое к четвертой Гаагской конвенции, о законах и обычаях сухопутной войны 1907 года («Гаагское положение»), четвертая Женевская конвенция о защите гражданского населения во время войны 1949 года («четвертая Женевская конвенция») и Дополнительный протокол I к Женевским конвенциям 1949 года, касающийся защиты жертв международных вооруженных конфликтов, 1977 года («Дополнительный протокол I»). Армения стала участником четвертой Женевской конвенции и Дополнительного протокола I – 7 июня 1993 года, а Азербайджан стал участником четвертой Женевской конвенции 1 июня 1993 года. Соответственно, Армения связана всеми тремя упомянутыми выше документами, поскольку Гаагское положение является частью обычного международного права. Первый момент, который следует отметить, заключается в том, что, как конкретно предусмотрено в международном праве, территорию нельзя приобретать посредством силы. В статье 2 Устава Организации Объединенных Наций заявлено, что «все Члены Организации Объединенных Наций воздерживаются в их международных отношениях от угрозы силой или ее применения как против территориальной неприкосновенности или политической независимости любого государства...» (5).

Согласно международному праву преступления, совершенные в ходе конфликта между Арменией и Азербайджаном, влекут за собой как ответственность государств, так и индивидуальную уголовную ответственность.

Есть достаточно оснований для того, чтобы заключить, что правительство Республики Армения и подотчетные ей силы, за которые она отвечает по международному праву, несут ответственность за серьезные нарушения международного гуманитарного права и прав человека, приравняемые международным правом к разряду преступлений. Нарушения правил ведения войны армянской стороной, в частности, включают неизбирательное применение силы, в том числе убийство мирных граждан, захват и удержание заложников, а также ненадлежащее обращение с военнопленными и заложниками и их произвольные казни.

В своих соответствующих резолюциях (822, 853, 874, 884), принятых в 1993 году в ответ на незаконное применение силы против Азербайджана и оккупацию его территорий, Совет Безопасности непосредственно указал на нарушения международного гуманитарного права, включая перемещение значительного числа гражданских лиц в Азербайджане, нападения на гражданских лиц и обстрел жилых районов.

В ходе официального расследования, проведенного Азербайджаном, было установлено, что применительно к нападениям на гражданских лиц в Ходжалы имели место следующие элементы преступления геноцида как этот термин определен международным правом: *actus reus*, представляющий собой убийство и причинение серьезных телесных повреждений или умственного расстройства; наличие охраняемой группы, против которой были направлены действия тех, кто совершал преступные деяния; конкретное намерение геноцида, предполагающее полное или частичное уничтожение какой-либо группы, выделяемой по расовому, этническому, национальному или религиозному признаку. Как следует из результатов расследования, применительно к преступлению, совершенному в Ходжалы, обвинение в геноциде подтверждают следующие элементы: однозначное и убедительное доказательство намерения уничтожить полностью или частично какую-либо группу; тот факт, что уничтожение, имевшее место в Ходжалы, было «достаточным» для того, чтобы иметь последствия для указанной группы в целом; и преступление было совершено в пределах конкретного географического района.

Ходжалинский геноцид является одним из самых чудовищных преступлений геноцида, совершенных против мирного азербайджанского населения в ходе захватнической войны Армении против Азербайджана. В ночь с 25 на 26 февраля 1992 г. вооруженные формирования Армении совместно с военнослужащими 366-го мотострелкового полка Объединённых сил СНГ после артиллерийского обстрела заняли город Ходжалы. Оккупанты убивали мирных граждан, женщин, стариков, детей. Согласно официальным данным в ночь с 25 на 26 февраля 1992 г. в городе Ходжалы было убито 613 мирных жителей, 150 пропали без вести, 1275 жителей попали в плен. Тысячи стали инвалидами. Однако это не окончательные цифры, поскольку, как утверждают очевидцы этих событий, жертв было гораздо больше.

Поскольку агрессия против Азербайджана и оккупация его территории продолжались более 30 лет, Республика Армения несет полную ответственность за нарушения международного права. Эта ответственность влечет за собой юридические последствия: прежде всего обязанность прекратить подобные действия, представить адекватные заверения и гарантии того, что эти действия не повторятся, и обеспечить полноценное возмещение нанесенного ущерба в форме реституции, компенсации и сатисфакции (по отдельности либо в совокупности).

Помимо ответственности Республики Армения как государства за международно-противоправные деяния по обычным и договорным нормам международного уголов-

ного права, некоторые акты, совершенные в условиях вооруженного конфликта, в том числе в городе Ходжалы, рассматриваются как международные уголовные преступления, и ответственность за них несут в индивидуальном порядке те, кто принимал участие в означенных актах, их сообщники и пособники. Хорошо известно, что бывшие президенты Армении – Серж Саргсян и Роберт Кочарян — вместе со многими другими высокопоставленными политиками и военными этого государства и лидерами сепаратистского режима, установленного Арменией на оккупированной территории Азербайджана, лично участвовали в захвате азербайджанских земель и в расправах над азербайджанскими гражданскими и военнослужащими. Очевидно, что с учетом масштабов и тяжести преступлений, совершенных этими лицами, неизбежным следствием будет уголовное преследование.

Помимо отрицания своей ответственности за оккупацию и военное присутствие на территории Азербайджана официальный Ереван всеми силами пытался преподнести ситуацию с массовыми убийствами в Ходжалы таким образом, будто сами азербайджанцы препятствовали эвакуации гражданского населения из зоны боевых действий, хуже того – расстреливали своих соотечественников для того, чтобы использовать факт многочисленных людских потерь в собственных политических целях. Ходжалинский геноцид стоит в одном ряду с такими трагедиями, как Холокост, геноциды в Хатыни, Сонгми, Лидице, Бабьем Яре, Руанде и Сребренице, которые оставили глубокий след в мировой истории как массовая расправа над мирным населением.

Организаторами Ходжалинского геноцида, являющегося преступлением против человечества, были политическое и государственное руководство Республики Армения, а непосредственными исполнителями – подразделения вооруженных сил Армении, армянские террористические отряды в Нагорном Карабахе и личный состав дислоцированного в городе Ханкенди 366-го мотострелкового полка (сил СНГ) бывшей советской армии.

Имеется более чем достаточно фактов и сведений из различных источников, включая очевидцев, правительства, межправительственные и неправительственные организации, которые свидетельствуют о том, что ответственность за преступления, совершенные в Ходжалы, лежит на Армении, ее политическом и военном руководстве, а также на подчиненных им сепаратистских вооруженных группах.

Юридическое значение понятия "геноцид" определено Конвенцией "О предупреждении преступления геноцида и наказания за него", принятой резолюцией 260 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1948 года и означает следующие действия с намерением полного или частичного уничтожения какой-либо национальной, этнической, расовой или религиозной группы как таковой:

- убийство членов такой группы;
- причинение серьезных телесных повреждений или умственного расстройства членам такой группы;
- предумышленное создание для какой-либо группы таких жизненных условий, которые рассчитаны на ее полное или частичное физическое уничтожение;
- меры, рассчитанные на предотвращение деторождения в среде такой группы;
- насильственная передача детей из одной человеческой группы в другую (6, 148).

Для преступления геноцида наличие особого намерения считается необходимым элементом. Эта объективная черта отличает преступление геноцида от других аналогичных международных преступлений.

Юридической основой признания ходжалинских событий преступлением геноцида по международному праву могут служить перечисленные ниже документы, которые позволяют квалифицировать ходжалинские события как геноцид на основании международного права: 1) Конвенция "О предупреждении преступления геноцида и наказании за него", принятая резолюцией 260 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1948 г.; 2) Устав Нюрнбергского Военного Трибунала (хотя в Уставе отсутствует прямая ссылка на преступление геноцида, действия, составляющие геноцид, квалифицированы в нем, как преступления против человечества и военные преступления); 3) Устав Международного Уголовного Трибунала по Югославии (статья 4); 4) Устав Международного Уголовного Трибунала по Руанде (статья 1); 5) Статус Международного Уголовного Суда (статья 6); 6) Уголовный Кодекс Азербайджанской Республики (статья 103); 7) Указ Президента Азербайджанской Республики "О геноциде азербайджанцев" от 26 марта 1998 года.

В Военной прокуратуре Азербайджанской Республики был создан специальный следственный отдел, которому было поручено расследование указанного уголовного дела. С тех пор как процессуальное руководство предварительным расследованием уголовного дела было возложено на Военную прокуратуру республики, проведено около 15 тысяч следственных действий.

Согласно нормам международного права, уголовное преследование и наказание виновных в преступлении геноцида являются обязательными. Помимо определения понятия преступления геноцида, международное право также определяет ответственность лиц, совершивших это преступление. Так, согласно статье 5 Конвенции ООН «О предупреждении преступления геноцида и наказании преступников», государства-участники должны принять эффективные меры по наказанию виновных в совершении преступления геноцида. Согласно статье 6 Конвенции, эти лица должны предстать перед международным судом, если они не были рассмотрены компетентными судами на территории государства. Уголовную ответственность несут не только лица, совершившие преступление геноцида, но и заговор с целью совершения геноцида, прямое и открытое подстрекательство к геноциду, покушение на совершение геноцида, участие в геноциде. Принцип универсальной юрисдикции применяется к лицам, совершившим преступление геноцида.

На международном уровне впервые о Ходжалинской трагедии 1992 г. как о акте геноцида свидетельствовали расследования правозащитных организаций «Мемориал», «Human Rights Watch» и других. На сегодняшний момент соответствующие резолюции были приняты парламентами 18 стран и 26 штатами Соединенных Штатов Америки, Организацией исламского сотрудничества и Организацией Тюркских государств. Многократно Ходжалинская трагедия обсуждалась в ООН, Совете Европы и ОБСЕ (7).

Ответственность Армении за совершение международных преступлений связана с применением принципа индивидуальной ответственности за совершение международных преступлений. С этой целью, а также учитывая, что в Резолюциях Совета Безопасности ООН (822, 853, 874, 884) факты вторжения Армении на территорию Азербайджана и оккупации этих территорий оценены как угроза региональному миру и безопасности, необходимо создание Международного уголовного трибунала ad hoc в соответствии с главой VII Устава ООН. Ответственность за международные преступления в Азербайджане впервые была определена в Уголовном кодексе от 1999 года, и в соответствии со статьей 10 Уголовного кодекса преступность и наказуемость

деяния определяются уголовным законом, действовавшим во время совершения этого деяния, то есть запрещается ретроактивное (обратное) применение уголовно-правовых норм. Если преступления против мира и человечности, военные преступления совершены после этой даты, то национальные суды могут привлекать к ответственности (8).

В новом Уголовном кодексе Азербайджана 1999 года, нормы о международных преступлениях выделяются в самостоятельные главы и разделы. Особенная часть УК АР начинается разделом преступления против мира и человечности, в котором содержатся две главы – о преступлениях против мира и человечности (глава 16) и о военных преступлениях (глава 17).

Глава преступления против мира и человечности, наряду с известными преступными деяниями (планирование, подготовка, развязывание и ведение агрессивной войны, геноцид, нападение на лиц или учреждения, которые пользуются международной защитой), содержит ряд положений, имеющих в своей основе нормы международного права. Наличие в этой главе статей, предусматривающих ответственность за уничтожение населения (статья 105), рабство (статья 106), расовая дискриминация (статья 111), применение пыток (статья 113) явилось следствием имплементации в национальное азербайджанское законодательство международно-правовых норм и стандартов (8, 139-142).

Положения Женевской Конвенции 1949 года, Конвенции о борьбе с вербовкой, использованием, финансированием и обучением наемников 1989 года и других международно-правовых актов, реализованы в Уголовном кодексе Азербайджанской Республики в главе о военных преступлениях, в которой предусмотрены такие составы, как наемничество (статья 114), нарушение законов и обычаев войны (статья 115), нарушение норм международного гуманитарного права во время вооруженных конфликтов (статья 116), бездействие или отдача преступных приказов во время вооруженного конфликта (статья 117), военный грабеж (статья 118), злоупотребление знаками, находящимися под охраной (статья 119) (8, 143-147).

Следовательно, одной из важных особенностей данной главы является конвенциональный характер предусмотренных в ней преступлений, что означает обусловленность соответствующих уголовно-правовых запретов международно-правовыми обязательствами страны. Упомянем также о том, что преступления, предусмотренные статьями 100-119, как наиболее тяжкие из всех преступлений, влекут ответственность и наказание независимо от давности их совершения (ст. 75.5 УК).

В главах 16 и 17 УК Азербайджана 1999 года предусмотрено двадцать преступлений, посягающих на международное и международное гуманитарное право. Из них четырнадцать – против мира и человечности и шесть – военных преступлений. Преступления против мира и человечности классифицируются на две группы: преступления против мира (ст.100-104) и преступления против человечности (ст.105-113). Помещение норм о данных преступлениях в начале Особенной части вполне обоснованно, так как это соответствует предписаниям статьи 12 Конституции Азербайджана о примате международного права над внутригосударственным, общественной опасности международных преступлений (она выступает критерием классификации Особенной части Кодекса), долговременной перспективе развития международного уголовного права (9).

Большинство международно-правовых норм о правах человека не могут непосредственно применяться национальными судами и другими компетентными государст-

венными органами. Правда, следует отметить, что внутригосударственное применение норм международного права играет ключевую роль в реализации последних, но, когда в силу ряда объективных и субъективных факторов прямое применение международно-правовых положений представляется невозможными или трудноосуществимым, «законодательный» путь становится наиболее целесообразным (10, 27).

Принципы гуманитарного права обязательны для руководства воюющих сторон, в том числе для той стороны, которая ведет так называемую справедливую войну (акции по восстановлению мира, предпринимаемые ООН, операции по законной самообороне и внутренние вооруженные конфликты). В частности, запрещаются нападения неизбирательного характера, нападения, которые, как можно ожидать, вызовут потери среди гражданского населения, которые были бы чрезмерными по отношению к ожидаемому военному преимуществу; стороны обязываются проявлять заботу о защите природной среды, не применять голод среди мирного населения в качестве метода ведения войны, воздерживаться от вероломства и т.д.

Закрепление в процессе правотворчества общечеловеческих моральных принципов международного права – одна из положительных тенденций в правовом регулировании общественных отношений большинства современных государств. Однако не всеми странами нормы международного морально-правового регулирования воспринимаются однозначно. Целью справедливой войны является стремление установить стабильный мир. Соблюдение нравственных принципов, ограничивающих применение вооруженной силы, является важным условием того, чтобы такой мир наступил. Однако стабильный мир предполагает не только долгожданное прекращение военных действий, но и создание условий, исключающих будущие войны, а также нормализацию жизни людей, переживших войну. Практика показывает, что решить эту задачу удастся далеко не всегда и далеко не всегда она оказывается в повестке политического руководства воевавших стран. Отсюда следует необходимость создания развернутой нормативной теории послевоенной справедливости.

До тех пор, пока Ходжалинский геноцид, являющийся черным пятном в истории человечества, не получит должной юридической и политической оценки в международном мире, будут совершаться новые человеческие преступления, геноциды будут повторяться в различных регионах мира и будет создана основа для терроризма, экстремизма и сепаратизма.

Список литературы

1. Всеобщая Декларация прав человека 1948 года <http://www.un.org/russian/document/declarat/declhr.htm> (дата обращения: 19.02.2024).
2. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права. М.: Проспект, 2012, 768 с.
3. Алиев Ш.М. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики. – Баку: Юридическая литература, 2000. – 726 с.
4. Международные акты о правах человека. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml (дата обращения: 19.02.2024).
5. Устав Организации Объединенных Наций <http://dag.un.org/bitstream/handle/11176/387362/UNK-1.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата обращения: 19.02.2024).
6. Права человека: итоги века, тенденции, перспективы / Под ред. Е.А. Лукашевой. – М.: Норма, 2003. – 448 с.

7. Ходжалинский геноцид. <https://azconsulate.com.ua/ru/hodzhalynskyj-genotsyodna-uz-tragicheskyh-stranyts-ystoryu-azerbajdzhana-2/>

8. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики. – Баку. Издательство «Ганун». – 2021.

9. Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 года. (с учетом поправок, внесенных от 24 августа 2002 г., 18 марта 2009г., 26 сентября 2016 г.). Баку: Ганун. 2019 – 92 с.

10. Гусейнов Л.Г. Конституция Азербайджанской Республики, права человека и международное право // *Beynəlxalq hüquq*, 1998, №1, с.16-46

Р Е З Ю М Е

В статье утверждается, что согласно международному праву, преступления, совершенные в ходе конфликта между Арменией и Азербайджаном, влекут за собой как ответственность государств, так и индивидуальную уголовную ответственность. При этом, Ходжалинский геноцид является одним из самых чудовищных преступлений геноцида, совершенных против мирного азербайджанского населения в ходе захватнической войны Армении против Азербайджана. Далее дается перечень документов, которые могут служить юридической основой признания ходжалинских событий преступлением геноцида по международному праву, указывается, что ответственность за международные преступления в Азербайджане впервые была определена в Уголовном кодексе от 1999 года.

Заключается, что закрепление в процессе правотворчества общечеловеческих моральных принципов международного права – одна из положительных тенденций в правовом регулировании общественных отношений большинства современных государств.

İlham Əliyev

*“Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu” Publik hüquqi şəxs,
Hüquq və İnsan Hüquqları İnstitutunun
Hüquqi tədqiqat şöbəsinin hüquq tədqiqatçısı, h.ü.f.d., dosent*

Xocalıda törədilmiş soyqırım cinayəti – erməni mənəviyyətə zidd siyasətinin tarixi kulminasiya nöqtəsi kimi

X Ü L A S Ə

Məqalədə vurğulanır ki, beynəlxalq hüquqa əsasən, Ermənistan və Azərbaycan arasında münaqişə zamanı törədilmiş cinayətlər həm dövlət məsuliyyəti, həm də fərdi cinayət məsuliyyəti yaradır. Eyni zamanda, Xocalı soyqırımını Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq müharibəsi zamanı dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı törədilmiş ən dəhşətli soyqırımını cinayətlərindən biridir. Ardınca Xocalı hadisələrinin beynəlxalq hüquqa əsasən soyqırımını cinayəti kimi tanınması üçün hüquqi əsas ola biləcək sənədlərin siyahısı verilmiş və Azərbaycanda beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətin ilk dəfə 1999-cu il Cinayət Məcəlləsində müəyyən edilməsi göstərilmişdir.

Belə qənaətə, nəticəyə gəlinir ki, beynəlxalq hüququn ümumbəşəri mənəvi prinsiplərinin hüquqyaradıcılığı prosesində konsolidasiyası əksər müasir dövlətlərdə ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində müsbət tendensiyalardan biridir.

Ilham Aliyev
"Institute of law and human rights" PLE ,
legal researcher at the Institute of Law and Human Rights,
Doctor of Philosophy in Law, Associate Professor

**The crime of genocide in Khojaly – as the historical
culmination of the immoral Armenian policy**

S U M M A R Y

The article argues that, according to international law, crimes committed during the conflict between Armenia and Azerbaijan entail both state responsibility and individual criminal responsibility. At the same time, the Khojaly genocide is one of the most monstrous crimes of genocide committed against the civilian Azerbaijani population during Armenia's war of aggression against Azerbaijan. The following is a list of documents that can serve as a legal basis for recognizing the Khojaly events as a crime of genocide under international law, indicating that responsibility for international crimes in Azerbaijan was first defined in the Criminal Code of 1999.

It concludes that the consolidation of universal moral principles of international law in the process of lawmaking is one of the positive trends in the legal regulation of social relations in most modern states.

TƏQSİRSİZLİK PREZUMPSİYASI İNSAN HÜQUQLARINA DAİR BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ SƏNƏDLƏR İŞİĞİNDƏ

Açar sözlər: təqsirsizlik prezumpsiyası, cinayət, insan hüquqları, beynəlxalq-hüquqi sənədlər, sübut

Ключевые слова: презумпция невиновности, преступление, права человека, международные правовые документы, доказательство

Keywords: the presumption of innocence, crime, human rights, International legal documents, proof

Bəşəriyyətin özü kimi qədim olan insan hüquqları ideyası tarix boyu hər zaman ictimai inkişaf prosesinə təkan verən ciddi məsələlərdən biri olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, insan hüquqları məsələsi mühüm elmi tədqiqatların obyektı, daxili və xarici siyasətlə bağlı yaranan aktual mübahisələrin predmeti, demək olar ki, bütün demokratik ölkələrin konstitusiyasının ana prinsipi (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsində mütərəqqi bir müddəə təsbit edilərək insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsinin dövlətin ali məqsədi olduğu göstərilmişdir), sülh və təhlükəsizlik haqqında olan beynəlxalq sənədlərin əsas məğzi kimi bu gün də xüsusi diqqət mərkəzindədir. Təəssüf hissi ilə də olsa qeyd etməliyik ki, insan hüquqları ilə bağlı bir sıra anlaşılmaz situasiyalar, mürəkkəb və ziddiyyətli məqamlar, bəzi ölkələrin daxilində müxtəlif xarakterli narazılıqlar və beynəlxalq xarakterli gərginliklər müasir dövrümüzdə hələ də qalmaqdadır.

Cəmiyyətdə baş verən mühüm ictimai-siyasi və hüquqi prosesləri təhlil etdikdə, belə qənaətə gələ bilərik ki, bəşər övladı ilə bəlkə də eyni “yaşda” olan insan hüquqları ideyasının fəlsəfi əsaslarının sistemli şəkildə işlənib hazırlanması və bu ideyanın gerçəkləşməsi uğrunda effektiv mübarizə aparılması son üç əsrin məhsuludur. Belə ki, hələ XVIII əsrdə Avropada insanların qanı bahasına baş verən inqilablar nəticəsində ayrılmaz hüquqlar (yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ və s.) və vətəndaş hüquqları əldə edilir. Bir əsr sonra, yəni XIX əsrdə siyasi hüquqların (seçki hüququ, cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak hüququ, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ və s.) meydana gəldiyinin şahidi oluruq. XX əsrdə isə bu hüquqların cərgəsində sosial hüquqların da (sosial təminat hüququ, əmək hüququ, təhsil hüququ və s.) əlavə olunduğunu görürük. Və elə həmin əsrdə bütün bu hüquqların reallıqda necə həyata keçirilməsi proseduru və onların nə dərəcədə təmin olunması problemi daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verməyə başlayır.

Beləliklə, müasir beynəlxalq standartlara cavab verən insan hüquqları ideyasının bugünkü modern səviyyəsi dünyanı alt-üst edən və böyük fəlakətlərə səbəb olan, eləcə də insanlıq tarixinə qara ləkə vuran II dünya müharibəsi illərində və bu müharibədən sonrakı ilk illərdə formalaşmağa başlayır. Məsələn, 1945-ci ildə BMT-nin Xartiyasında insan hüquqlarının qorunmasına kömək etməyin BMT-nin əsas məqsədi olduğu öz əksini tapır. Bir qədər sonra

isə, daha dəqiq desək, 1948-ci ildə əksər insan hüquqları BMT-nin “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi”ndə və əsasını bu bəyannamədən götürən bir sıra digər beynəlxalq müqavilə və sazişlərdə (“Mülki və Siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt, “İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt və s.) təsbit olunmağa başlayır. Həmin dövrdən bu günədək isə insan hüquqları ideyası və bunun reallıqda təmin olunması məsələsi tədricən dünyanın demək olar ki, əksər ölkələrinə yayılmış və sivil, demokratik dövlətlərin konstitusiyalarının, eləcə də onların daxili qanunvericiliklərinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

İnsan hüquqları içərisində təqsirsizlik prezumpsiyası mühüm hüquqi əhəmiyyətə malikdir və bu hüquq insan haqlarına dair bir sıra beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə təsbit edilmişdir.

Avropada təqsirsizlik prezumpsiyasına dair ilk yazılı müddəa 19 iyun 1215-ci ildə İngiltərədə imzalanmış “Magna Carta” (latınca “Böyük Fərman” deməkdir) və ya “Magna Carta Libertatum” (latınca “Böyük Azadlıq Fərmanı” deməkdir) adı ilə tanınan məşhur sənədin 39-cu maddəsində öz əksini tapmışdır: “... ölkənin əlaqəli qanunlarına uyğun olaraq verilən qərar olmadıqca heç bir azad insan tutula bilməz, həbs edilə bilməz, mal və mülki əlindən alın bilməz, sürgünə göndərilə bilməz və ya hər hansı bir formada pis rəftara məruz qala bilməz” (8). Geniş insan kütlələri üçün təqsirsizlik prezumpsiyası ideyasının məhz İngiltərədə o dövr üçün mühüm əhəmiyyətə malik olan adı çəkilən sənədlə rəsmi xarakter aldığı söyləmək olar.

İlk dəfə təqsirsizlik prezumpsiyası prinsipi hüquq kimi Böyük Fransa inqilabı zamanı rəsmən elan edilmişdir (6, səh. 95). Həmin dövrdə qəbul edilən “İnsan və Vətəndaş Hüquqları haqqında” Bəyannamənin 9-cu maddəsində qeyd olunurdu ki, “... bütün şəxslər təqsirli bilinənədək onlar təqsirsiz hesab olunduğundan təhlükəsizlik üçün vacib olmayan kobud hərəkətlər qanunla qəti surətdə qadağan olunmalıdır” (1, səh. 80). Sonralar bu prinsip hüquqi dövlətin zəruri atributlarından biri kimi bir sıra beynəlxalq-hüquqi sənədlərin mətnlərinə, əksər sivil və demokratik dövlətlərin qanunvericiliyinə salınmışdır.

Təqsirsizlik prezumpsiyasına dair müddəalara Avropa Şurası və Avropa Birliyinin qəbul etdiyi beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə yer verilmişdir. Belə ki, 04 noyabr 1950-ci ildə imzalanən və 3 sentyabr 1953-cü ildə qüvvəyə minən “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının (“European Convention on Human Rights”) 6.2-ci maddəsində (Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ) deyilir: “Cinayət törətməkdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanun əsasında sübut edilənədək təqsirsiz hesab edilir” (9). Avropa Birliyi tərəfindən 2000-ci il tarixdə qəbul edilən “Əsas Hüquqlar haqqında Akt”in (“Charter of Fundamental Rights of the European Union”) “Ədalət” başlıqlı bölməsinin 48.1-ci maddəsində isə təqsirsizlik prezumpsiyası ilə bağlı müddəa belə əks olunmuşdur: “Özünə qarşı ittiham irəli sürülən bir şəxsin qanuna görə təqsirli olduğu sübut edilənə qədər onun təqsirsiz olması qəbul edilir” (10).

Avropa Komissiyası tərəfindən hazırlanan, Avropa Birliyinin maliyyə mənfəətlərini cəza hüququ vasitəsilə qoruyan və geniş səlahiyyətlərə malik olmaqla Avropa Prokurorluğunun qurulmasını nəzərdə tutan, 2000-ci ildə nəzərdən keçirilmiş Corpus Juris layihə mətnində də (m. 31 § 1) təqsirsizlik prezumpsiyasına yer verilmişdir. Burada susma hüququndan, sənəd təqdim etmə öhdəliyinə qoyulmuş məhdudiyyətdən və yaxınlarını ittiham etməyə məcbur edilməmə məsələlərindən bəhs olunur (5, səh.113-114).

Amerikada isə bu prinsip ilk dəfə konstitusion müstəvidə ayrıca maddə şəklində Rud Aylendin (Müstəqilliyini elan etmiş (1776-cı il) ilk müstəmləkə olan Rud Aylend Amerikaya 1790-cı ildə qatılmış, bununla da ABŞ-ı quran 13 koloniyadan biri olmuşdur. İlk konstitusiyası 1842-ci ildə qəbul edilmiş, 1843-cü ildə qüvvəyə minmişdir. 1987-ci ildən qüvvədə

olan konstitusiyasının 14-cü bölməsi təqsirsizlik prezumpsiyasına həsr olunmuşdur) konstitusiyasında təsbit edilmişdir (4, səh. 42). 12 iyun 1776-cı il tarixli Virginia İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 8-ci maddəsində isə deyilirdi: “Bütün ciddi korrupsiya və cinayətlərin törədilmə hallarında, hər kəs özü haqqında irəli sürülən ittihamın səbəblərini və əsasını soruşmaq, ittiham edənlərlə və şahidlərlə üzləşmək, özünün lehinə olan dəlillər irəli sürmək, öz çevrəsindən seçilmiş şəxslər tərəfindən yekdil şəkildə qərar verilmədikcə günahkar sayılmamaq, tərəfsiz bir juri qarşısında mühakimə olunmaq hüququna malikdir. Heç kim özü əleyhinə dəlil toplamağa məcbur edilə bilməz. Ölkənin bununla bağlı bir qanunu və ya özünə bərabər şəxslərin qərarı olmadıqca heç kimin azadlığı əlindən alın bilməz” (7).

Göründüyü kimi bir sıra prosessual hüquqların ehtiva olunduğu bu maddədə “qərar verilmədikcə günahkar sayılmamaq”, “özü əleyhinə dəlil toplamağa məcbur edilməmə” kimi təqsirsizlik prezumpsiyasının elementlərindən də söhbət gedir. 2 may 1948-ci il tarixli “Amerikan İnsan Hüquqları və Vəzifələri” Aktının (“American declaration of the rights and duties of man”) 26-cı maddəsinə müəyyən olunmuşdur ki, “Özünə qarşı ittiham irəli sürülən hər kəs təqsiri sübut edilənədək günahsız sayılır”.

Bundan başqa, 22 noyabr 1969-cu il tarixli “İnsan Hüquqları haqqında” Amerika Konvensiyasının (“American Convention On Human Rights”) 8.2-ci maddəsində təsbit olunmuşdur ki, “Özünə qarşı ittiham irəli sürülən hər kəs hüquqi baxımdan təqsiri sübut edilmədikcə günahsız sayılma haqqına sahibdir”.

Afrika qitəsinə gəlincə, qeyd edək ki, Afrika Birliyi tərəfindən 27 iyun 1981-ci ildə qəbul edilmiş və 21 oktyabr 1986-cı il tarixdə qüvvəyə minmiş “İnsan və Xalqların Hüquqları haqqında” Afrika Xartiyasının (“African Charter on Human and Peoples' Rights” (“Banjul Charter”)) 7.1-ci maddəsinin “b” bəndində deyilir: “Hər kəs onun işinə baxılarkən məhkəmə tərəfindən günahı sübut edilənə qədər təqsirsiz sayılma hüququna malikdir”.

Afrika Birliyi tərəfindən 1990-cı il tarixdə qəbul edilmiş və 29 noyabr 1999-cu il tarixdə qüvvəyə minmiş “Uşaqların hüquqları və rifahı haqqında” Afrika Xartiyasının (“African charter on the rights and welfare of the child”) 17.2-ci maddəsinin “c” bəndinə görə “Cinayət qanunvericiliyini pozmaqda təqsirli bilinən hər bir uşaq müvafiq qaydada günahkar sayılana qədər təqsirsiz hesab edilir”.

Təqsirsizlik prezumpsiyası Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən qəbul edilən bir sıra beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə də nəzərdə tutulur. Belə ki, 10 dekabr 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin (“The Universal Declaration of Human Rights”) 11.1-ci maddəsində deyilir: “Cinayətdə ittiham olunan hər bir insan onun təqsiri qanuni qaydada – müdafiəsi üçün bütün imkanların yaradıldığı açıq məhkəmə baxışında sübut edilənədək təqsirli sayıla bilməz.”.

BMT-nin 16 dekabr 1966-cı ildə qəbul edilən və 23 mart 1976-cı ildə qüvvəyə minən “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktının (“International Covenant on Civil and Political Rights”) 14.2-ci maddəsinə görə “Cinayətdə ittiham olunan hər kəs onun təqsiri qanuna əsasən sübut edilənədək təqsirli sayılmamaq hüququna malikdir” (11).

BMT-nin 9 dekabr 1988-ci ildə qəbul etdiyi “Hər hansı bir formada tutulan və ya həbs edilən şəxslərin qorunması üçün prinsiplərin məcmusu” adlı qərarında göstərilmişdir ki, “Cinayət törətdiyindən şübhələnilən və ya haqqında hər hansı bir ittiham irəli sürülən tutulmuş şəxs təqsiri sübut olunana qədər günahsız sayılır və buna uyğun rəftara məruz qalır”.

Bundan başqa, BMT tərəfindən 20 noyabr 1989-cu ildə qəbul edilən və 2 sentyabr 1990-cı ildə qüvvəyə minən “Uşaq Hüquqları haqqında” Konvensiyasının (“Convention on the

Rights of the Child”) 40 (2) (b) (i) maddəsində uşağın “qanuna müvafiq olaraq təqsiri sübut edilənə kimi təqsirsiz hesab olunmaq hüququ” təsbit olunmuşdur (12).

Təqsirsizlik prezumpsiyası digər beynəlxalq xarakterli aktlarda da təsbit olunmuşdur. Belə ki, sözügedən prinsip Millətlərarası Cəza Hüququ Dərnəyinin 1953-cü il tarixli VI Vyana Konqeresində müzakirə obyektinə olmuşdur (2, səh. 26). Təqsirsizlik prezumpsiyasına dair müddəalar Ruanda üzrə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin 20 (3)-ci və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Nizamnaməsinin 66 (1)-ci maddələrinə də əlavə edilmişdir. Bundan başqa, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən bir çox beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə də adı çəkilən prinsipə yer verilmişdir (3, səh. 21).

Beləliklə, dediklərimizi yekunlaşdırsaq, o nəticəyə gələ bilərik ki, insan hüquqlarına dair beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə təsbit olunan təqsirsizlik prezumpsiyası mühüm insan hüquqlarından biridir və Avropa, Amerika və Afrika qitələrində qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda əks olunan təqsirsizlik prezumpsiyasının mətni demək olar ki, analoji xarakterə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Mumcu A. İnsan Hakları Kamu Özgürlükleri. Savaş Yayınları. Ankara, 1994
2. Şahinkaya Y. İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi Kararlarında ve Türk Hukukunda Suçsuzluk Karinesi. Ankara, Seçkin, 2008
3. Uluslararası Af Örgütü. Adil Yargılanma hakkı. Çev. Fadıl Ahmet Tamer / Erol Kaplan. İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2000
4. Üzülmez İ. Türk hukukunda Suçsuzluk karinesi ve Sonuçları. Türkiye Barolar Birliyi Dergisi. Yıl 18. 58 (Mayıs-Haziran 2005)
5. Weigend T. Avrupa iki ağızlımı danışır. Çev. Veli Özek Özbek. 2004
6. Орлов Ю.К. Основы теории доказательств в уголовном процессе. «Перспект», М., 2001
7. http://en.wikipedia.org/wiki/Constitution_of_Virginia
8. http://tr.wikisource.org/wiki/Magna_Carta_Libertatum
9. http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_AZE.pdf
10. http://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf
11. <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>
12. <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>

X Ü L A S Ə

Məqalə insan hüquqlarına dair beynəlxalq-hüquqi sənədlərdə təqsirsizlik prezumpsiyasının təsbit olunmasına həsr olunmuşdur.

Məqalədə Avropa, Amerika və Afrika qitələrində qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq-hüquqi aktlarda əks olunan təqsirsizlik prezumpsiyasının mətni müqayisəli şəkildə təhlil olunur.

Юнис Халилов
Старший преподаватель юридического факультета
Нахчыванского Государственного Университета

Презумпция невиновности в области прав человека в свете международно-правовых документов

Р Е З Ю М Е

Статья посвящена установлению презумпции невиновности в международно-правовых документах по правам человека.

В статье в сравнительном контексте анализируется текст презумпции невиновности, отраженный в ряде международно-правовых актов, принятых в Европе, Америке и Африке.

Yunis Khalilov
Senior Lecturer of the Department of Law Subjects of
Nakhchivan State University

The presumption of innocence on human rights In the light of international legal documents

S U M M A R Y

The article was dedicated to the identification of the presumption of innocence in international law on human rights.

The article analyzes the text of the presumption of innocence in a number of international legal acts adopted in the continents of Europe, American and Africa.

Rüstəm SƏLİMOV

*Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi
Aparatının Cinayət və İnzibati hüquq şöbəsinin müdir müavini*

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYA MƏHKƏMƏSİNDƏ İNSAN VƏ VƏTƏNDAŞ HÜQUQLARININ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİNATI

Açar sözlər: konstitusiya, ümummilli lider, insan və vətəndaş hüquqları, məhkəmə hakimiyyəti, konstitusiya məhkəməsi

Ключевые слова: конституция, общенациональный лидер, права человека и гражданина, судебная система, конституционный суд

Keywords: constitution, national leader, human and civil rights, judicial system, constitutional court

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra ölkədə mövcud olan hüquq sistemi və qanunlar hüquqi və demokratik cəmiyyət quruculuğuna, qanunun aliliyinin təmin olunmasına, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə kifayət qədər təminat vermirdi. Cəmiyyətin gələcək inkişafı hüquq sahəsində islahatların həyata keçirilməsini, tamamilə yeni, mütərəqqi və demokratik dəyərlərə əsaslanan hüquq və məhkəmə sisteminin, qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasını tələb edirdi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanaraq 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası humanizm və demokratiya prinsipləri ilə ölkəmizdə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, dövlətçiliyimizin tərəqqisi, ölkəmizin gələcək inkişafının əsas prioritetlərini müəyyənləşdirərək, digər sahələrlə yanaşı, siyasi və hüquqi sahələrdə də ciddi islahatların həyata keçirilməsinə geniş imkanlar yaratmışdır.

Belə ki, Konstitusiyada demokratik təsisatlar, hüquqi dövlətin atributları, hakimiyyət bölgüsü, insan hüquq və azadlıqları və onların təminatı kimi mütərəqqi müddəalar öz əksini tapmışdı. Dövlət müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, demokratik quruluşa təminat vermək, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq, qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq, hamının layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək, ümumbəşəri dəyərlərə sadıq qalaraq digər xalqlarla dostluq, sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq kimi ülvəi niyyətlərin bəyan edilməsi Konstitusiyanın demokratik dəyərlərini əks etdirir. Əsas Qanunda insan hüquq və azadlıqlarına, onların təmin edilməsinə xüsusi yer ayrılaraq, dövlət siyasətinin həlledici istiqaməti, bütün dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi müəyyən edilmişdir. Hüquqi dövlətin ayrılmaz atributu kimi insan hüquq və azadlıqlarının qorunması ölkədə həyata keçirilən hüquqi islahatların əsas istiqamətini müəyyən etmişdir.

Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsinin dövlətin ali məqsədi kimi təsbit olunması, xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsinin xüsusi vurğulanması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Əsas Qanunda, həmçinin ölkənin ərazi bütövlüyünün

qorunması, hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinə ciddi riayət olunması, dövlət hakimiyyətinin daxili məsələlərdə yalnız hüquqla, xarici məsələlərdə isə yalnız Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn müddəalarla məhdudlaşması, siyasi sistemdə plüralizmə təminat verilməsi kimi əhəmiyyətli ideya və normalar təsbit edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə həmin dövrdə ölkəmizin məhkəmə sistemi üçün səciyyəvi olmayan yeni institut – dövlətçilik tariximizdə ilk dəfə olaraq ali konstitusiya ədalət mühakiməsi orqanı olan Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinin təsis olunması təsbit edilmiş, 1998-ci il iyulun 14-də Ulu Öndər Heydər Əliyevin təqdim etdiyi yeddi hakimin Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən bu vəzifəyə təyin edilməsi və iyul ayının 18-də Ulu Öndər tərəfindən Konstitusiya Məhkəməsinin müstəqilliyini və hakimlərinin hüquqi statusunu təmin etmək məqsədilə Fərman imzalanması nəticəsində bu orqan rəsmi olaraq fəaliyyətə başlamışdır.

Konstitusiya nəzarəti Konstitusiya ilə təsbit olunmuş norma və prinsiplərin qorunması, o cümlədən insan və vətəndaşların konstitusiya hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi məqsədini daşıyır və bütövlükdə cəmiyyətə və onun inkişafı prosesinə keyfiyyət baxımından əhəmiyyətli təsir göstərir. Başqa sözlə desək, konstitusiya nəzarəti Konstitusiyanın aliliyinin təmin edilməsi və Konstitusiyada əks olunmuş insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunması, qanunvericilik normalarının təfsiri vasitəsilə hüququn inkişafı və hüququn tətbiqi təcrübəsinin istiqamətləndirilməsi kimi əhəmiyyətli səlahiyyətləri ehtiva edir.

Hər bir demokratik hüquqi dövlətdə olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasında da hüquq və azadlıqların ən mühüm təminatlarından biri kimi məhkəmə hakimiyyəti (ədalət mühakiməsi) çıxış edir. Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilən konstitusiya ədalət mühakiməsi ölkəmizdə məhkəmə hakimiyyətinin nisbətən yeni fəaliyyət istiqaməti kimi nəzərdən keçirilir. Bu gün konstitusiya ədalət mühakiməsi hakimiyyət sisteminin demokratikləşdirilməsinin, insan hüquqlarının müdafiəsinin və hüququn aliliyinin təmin edilməsinin aparıcı mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilən funksiyaların mühüm əhəmiyyətə malik olması onun fəaliyyətinin müxtəlif prosessual aspektlərinin öyrənilməsinin aktuallığını və əhəmiyyətini daha da artırır.

24 avqust 2002-ci il tarixdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə keçirilmiş referendum nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına bir sıra əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

Bu əlavə və dəyişikliklər ilk növbədə, cəmiyyətimizin inkişafından irəli gələrək Konstitusiyanın, qanunların, bütövlükdə hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsinə, demokratikləşdirmə proseslərinin dərinləşdirilməsinə və insan hüquqlarının daha səmərəli müdafiə edilməsinə xidmət etmiş və Əsas Qanunun çox mühüm əhəmiyyətə malik yeni müddəalarla zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu müddəaların bir qismi məhz Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyəti ilə bağlı olmuşdur.

Referendum Aktına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman), məhkəmələr və hər kəs bilavasitə Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət hüququ əldə etmişdir.

Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin VI hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş qaydada məhkəmələr insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsi məsələləri ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və qanunlarının şərh edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət edə bilirlər.

Qeyd edilməlidir ki, Konstitusiya Məhkəməsinin təfsiri əsasında hüquq normasının dürüst və düzgün tətbiqi vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşmasına xidmət etməklə yanaşı, həmçinin Konstitusiyada təsbit edilmiş hüquq və azadlıqların təmin edilməsinə öz töhfəsini verir.

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu Konstitusiyanı və qanunları şərh etdikdə bu və ya digər normanın məzmununu aydınlaşdırmaqla, onun real konstitusion hüquqi predmetini digər məhkəmə orqanlarının nəzərinə çatdırmağa və həmin normanın müəyyən edilmiş mənaya uyğun dəqiq və eyni cür tətbiqi təcrübəsinə formalaşdırmağa imkan verir. Konstitusiya Məhkəməsinin verdiyi rəsmi şərhə hüquq norması Konstitusiya prinsip və dəyərləri baxımından dolğunlaşdırılaraq daha təkmil forma alır və həmin normanın hər hansı digər qeyri-konstitusion formada tətbiqi mümkünsüz olur. Beləliklə də, normanın tətbiqi qaydası dəqiqləşdirilməklə vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşması, əsaslandırılmış qərarın çıxarılması, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi daha səmərəli qaydada təmin edilmiş olunur.

Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, Konstitusiya Məhkəməsi məhkəmə hakimiyyətinə daxil olan digər məhkəmə orqanlarından fərqli təbiətə malikdir, ümumi məhkəmə orqanlarının davamı, növbəti məhkəmə instansiyası deyil. Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları ilə əlaqədar olaraq isə bu fərqlilik özünü daha aydın şəkildə büruzə verir. Qəbul edilən qərarlar vasitəsilə Konstitusiya Məhkəməsi Konstitusiyanın birbaşa hüquqi qüvvəsini təmin edir, hüquq sistemində və hüquq tətbiqetmə təcrübəsində mövcud olan boşluqları aradan qaldırır.

Qeyd edilməlidir ki, İnsan hüquqları üzrə müvəkkil institutu ölkəmizdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində mühüm yer tutmaqdadır. Məlum olduğu kimi, Ombudsman şikayətlərə baxdıqdan sonra dövlət və ya yerli özünüidarəetmə orqanının, vəzifəli şəxsin qərarı və ya hərəkəti (hərəkətsizliyi) nəticəsində pozulmuş hüquqların bərpası üçün ümumi məhkəmələrə müraciət etmək, həmçinin əsas Qanunun 130-cu maddəsinin VII hissəsinə əsasən insan hüquq və azadlıqlarını pozan normativ hüquqi aktlardan, məhkəmə və bələdiyyə aktlarından Konstitusiya Məhkəməsinə sorğu vermək hüququna malikdir.

Xüsusilə də qeyd olunan konstitusiya islahatlarından sonra Ombudsmana insan hüquq və azadlıqlarını pozan müvafiq aktlarla bağlı Konstitusiya Məhkəməsinə sorğu vermək səlahiyyətinin nəzərdə tutulması insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi və təminatı istiqamətində əlavə zəmin yaratmışdır. Nəticədə ötən dövr ərzində Müvəkkilin sorğuları əsasında Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu tərəfindən həmin sorğularda qaldırılan məsələlərə dair insan hüquqlarının daha səmərəli təminatına yönəlmiş mühüm hüquqi mövqelər formalaşmışdır.

Əsas Qanunun 130-cu maddəsinin V hissəsinə əsasən, hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət verə bilər. Konstitusiya Məhkəməsinə şikayətlə müraciət etmək hüququnun Əsas Qanunda təsbit edilməsi demokratik, hüquqi dövlətin formalaşdırılması prosesində və məhkəmə-hüquq islahatlarının həyata keçirilməsində olduqca mühüm rol oynamaqla, şəxslərin Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət vermək hüququna malik olmaları onların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi baxımından əhəmiyyətli vasitənin əldə edilməsi deməkdir.

Göründüyü kimi, Konstitusiya Məhkəməsinə şikayətlə müraciət edə bilən subyektlərin dairəsi Konstitusiyada “hər kəs” ifadəsi ilə ehtiva edilmişdir. Odur ki, Konstitusiya Məhkəməsinə şikayətlə müraciət etmək hüququna fiziki şəxslər, yəni, vətəndaşlar, vətəndaşlığı olmayanlar və əcnəbilərlə yanaşı, ictimai təşkilatlar, ictimai fondlar, ictimai

birliklər, siyasi partiyalar, həmçinin dini birliklər, o cümlədən digər hüquqi şəxslər də malikdirlər. Konstitusiya Məhkəməsində fərdi şikayətlər institutunun yaradılması vətəndaşların öz hüquqlarını konstitusiya ədalət mühakiməsi səviyyəsində müdafiə etmələri üçün əlavə hüquqi imkanın yaradılması zərurətindən irəli gəlmişdir.

Konstitusiya Məhkəməsində konstitusiya şikayəti əsasında baxılan işlər xüsusi kateqoriya işlərdir. Belə ki, konstitusiya şikayətində ərizəçinin konkret konstitusiya hüquq və azadlıqlarının pozulması barədə mövqeyi dəqiq ifadə olunmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, Konstitusiya Məhkəməsi vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı işlər üzrə ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr tərəfindən müəyyən edilmiş faktiki halları yenidən yoxlaya bilməz. Konstitusiya Məhkəməsi yalnız normativ-hüquqi aktın, məhkəmə aktının Konstitusiyaya və qanunlara uyğun olub-olmaması barədə qərar qəbul edir. Şikayətlərə baxılması proseduru şəxsin konstitusiya hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində digər məhkəmələrin səlahiyyətlərini və vəzifələrini əvəz etmir, subsidiar təsisat kimi fəaliyyət göstərir.

2003-cü il dekabrın 23-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən ilk qanunvericilik təşəbbüsü hüququndan istifadə olunması və 2004-cü il yanvarın 8-də qüvvəyə minməsi nəticəsində 2002-ci ilin referendumu nəticəsində qəbul edilmiş müvafiq əlavə və dəyişiklikləri ehtiva edən “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” yeni qanun qəbul edilmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin təcrübəsində beynəlxalq hüquqi aktlara, xüsusən də “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın müddəalarına, habelə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna diqqət yetirilir və istinadlar olunur.

Həmçinin Konstitusiya Məhkəməsi digər dövlətlərin konstitusiya nəzarəti orqanları ilə də sıx əməkdaşlıq etməklə, öz təcrübəsini zənginləşdirməklə qəbul olunan qərarlarda müasir və mütərəqqi hüquqi ideyaları tətbiq edir.

Vurgulanmalıdır ki, insan hüquqları amili xalqımızın Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin fəaliyyətinin əsası olmuşdur. Ulu Öndərimiz sivil, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesinin ilkin şərti kimi fundamental insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi zərurətini, ona şərait yaradılmasının vacibliyini həmişə xüsusi qeyd etmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyev ölkəmizdə qanunçuluğun təmin olunmasını, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının yüksək səviyyədə qorunmasını özünün başlıca fəaliyyət prinsiplərindən biri elan etmiş, bu ali məqsədlərin gerçəkləşdirilməsinə yönəlmiş çoxşaxəli islahatların həyata keçirilməsini daim diqqətdə saxlamışdır.

Dövlətimizin başçısı cənab İlham Əliyev öz gündəlik fəaliyyətində daim Konstitusiyaya istinad edərək dövlətçiliyimizi, iqtisadiyyatımızı və cəmiyyətimizi daha yüksək inkişafa aparır. Bunu hazırda ölkəmizdə həyata keçirilən genişmiqyaslı dövlət proqramlarının reallaşması, iqtisadi, sosial, mədəni və siyasi sferada və ölkə Konstitusiyasına referendum yolu ilə edilən dəyişikliklərdə də insan hüquqları faktorunun daim prioritet məsələ olması təsdiq edir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən demokratik inkişaf siyasəti, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin və müdafiə olunmasına yönəlmiş sistemli fəaliyyətin əsası insanların rifahının inkişafı ilə bağlıdır. Bu prosesdə Konstitusiya Məhkəməsi onun üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməyə daim çalışacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. Abdullayev F. Azərbaycan Respublikasında konstitusiya icraatının nəzəri və praktiki problemləri. Bakı, Elm, 2009.
4. Abdullayev F. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri. Bakı, 2013.
5. Əsgərov Z. Konstitusiya hüququ (dərslük), Bakı, 2011.
6. Cəfərov İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərh, Bakı, 2010.
7. www.conscourt.gov.az

X Ü L A S Ə

Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin V hissəsinə əsasən, hər kəs onun hüquq və azadlıqlarını pozan qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından, bələdiyyə və məhkəmə aktlarından Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət verə bilər. Konstitusiya Məhkəməsinə şikayətlə müraciət etmək hüququnun Əsas Qanunda təsbit edilməsi demokratik, hüquqi dövlətin formalaşdırılması prosesində və məhkəmə-hüquq islahatlarının həyata keçirilməsində olduqca mühüm rol oynamaqla, şəxslərin Konstitusiya Məhkəməsinə şikayət vermək hüququna malik olmaları onların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi baxımından əhəmiyyətli vasitənin əldə edilməsi deməkdir. Konstitusiya Məhkəməsində fərdi şikayətlər institutunun yaradılması vətəndaşların öz hüquqlarını konstitusiya ədalət mühakiməsi səviyyəsində müdafiə etmələri üçün əlavə hüquqi imkanın yaradılması zərurətindən irəli gəlmişdir. Şikayətlərə baxılması proseduru şəxsin konstitusiya hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində digər məhkəmələrin səlahiyyətlərini və vəzifələrini əvəz etmir, subsidiar təsisat kimi fəaliyyət göstərir.

Рустам Салимов
Заместитель заведующего отделом Уголовного и
Административного права Аппарата Конституционного
Суда Азербайджанской Республики

Обеспечение прав и свобод человека и гражданина в Конституционном Суде Азербайджанской Республики

Р Е З Ю М Е

Согласно части V статьи 130 Конституции, каждый может подать жалобу в Конституционный Суд на нормативные акты законодательной и исполнительной власти, муниципальные и судебные акты, нарушающие его права и свободы. Закрепление права на обращение в Конституционный суд в Основном законе играя очень важную роль в процессе формирования демократического, правового государства и реализации судебных реформ, факт одладания людьми право обращения жалобы в Конституционный суд, означает получение важного инструмента с точки зрения защиты их прав и свобод. Установление института индивидуального обращения в Конституционный Суд возникло из необходимости создать дополнительную правовую возможность гражданам защищать свои права на уровне конституционного

правосудия. Процедура рассмотрения жалоб не заменяет полномочий и обязанностей других судов по защите конституционных прав и свобод человека, она функционирует как субсидиарное учреждение

Rustam Salimov
Deputy Head of Criminal and Administrative
Law Department of the Constitutional
Court of the Republic of Azerbaijan

**Ensuring the rights and freedoms of human and citizens in
the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan**

S U M M A R Y

According to Part V of Article 130 of the Constitution, everyone can file a complaint with the Constitutional Court against normative acts of the legislative and executive powers, municipal and judicial acts that violate his or her rights and freedoms. Enshrining the right to appeal to the Constitutional Court in the Basic Law plays a very important role in the process of forming a democratic, legal state and in the implementation of judicial and legal reforms, the fact that individuals have the right to complain to the Constitutional Court means obtaining an important tool in terms of protecting their rights and freedoms. The establishment of the institution of individual complaints in the Constitutional Court arose from the need to create an additional legal opportunity for citizens to defend their rights at the level of constitutional justice. The procedure for considering complaints does not replace the powers and duties of other courts in the protection of the constitutional rights and freedoms of a person, it functions as a subsidiary institution.

Firuzə TARVERDİYEVA

Senior Adviser of the Department of International Law
and International Cooperation of the Secretariat of the
Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan

CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN: ENVIRONMENTAL POLICY AND STRATEGIES OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV

Açar sözlər: Ümummilli Lider Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Konstitusiya, sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ, ətraf mühitin qorunması, “ağıllı kənd”, BMT İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası (COP29).

Ключевые слова: Общациональный Лидер Гейдар Алиев, Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев, Конституция, право жить в здоровой окружающей среде, охрана окружающей среды, «умное село», 29-я сессия Конференции сторон Рамочной конвенции ООН об изменении климата (COP29).

Keywords: National Leader Heydar Aliyev, President Ilham Aliyev of the Republic of Azerbaijan, Constitution, Right to live in a healthy environment, protection of environment, “smart village”, the 29th session of the Conference of the Parties to the UN Framework Convention on Climate Change (COP29).

“Our primary duty is to treat with special care the wonderful gifts that nature has endowed our people, to preserve countless treasures for the sake of the future of humanity.”

National Leader Heydar Alirza oglu Aliyev

The year of 2024. The modern and independent Republic of Azerbaijan is 33 years old. The right to a clean, healthy and sustainable environment is a human right that is important for the enjoyment of human rights.

In October 2021, the United Nations Human Rights Council recognized “the right to a clean, healthy and sustainable environment as a human right that is important for the enjoyment of human rights”. In July 2022, the United Nations General Assembly, based on the text of the resolution of the HRC, declared access to a clean, healthy, and sustainable environment to be a universal human right. The General Assembly connected that right to State obligations under the Paris Agreement by observing that “the promotion of the human right to a clean, healthy and sustainable environment requires the full implementation of the multilateral environmental agreements under the principles of international environmental law.” In 2023, the United Nations Human Rights Council adopted a resolution reaffirming the right to a healthy environment and calling on states to take steps to “respect, protect and fulfil” that right. At the national level, more than 100 countries have amended their constitutions to include the right to a healthy environment, while more than 100 have enacted legislation articulating such a right.

The right to a healthy environment has developed gradually since the 1970s when it was first alluded to by the 1972 Stockholm Declaration. Its first Principle states that “Man has the fundamental right to freedom, equality and adequate conditions of life, in an environment of a quality that permits a life of dignity and well-being”.

The Stockholm Declaration was a catalyst for the recognition of the right to a healthy environment at the national and regional levels. The Right to a healthy environment is the core of the Right to life. The impact of climate change, the pollution of air, land and water, and the resulting loss of biodiversity are negatively impacting the full and effective enjoyment of all human rights and jeopardizes the achievement of the Sustainable Development Goals (SDGs). The right to a clean, healthy and sustainable environment is critical as it has the potential to improve the life of everyone on the planet. This right has been recognized and advocated by the United Nations and was accepted as a global human right at Stockholm Conference also known as Magna Carta of human environment. It provides a much-required basis for environmental protection to environmental activists. Moreover, this Conference linked environmental protection with sustainable development.

The Constitution of the Republic of Azerbaijan reflects significant changes affecting environmental relations in society. In 1995, for the first time at the constitutional level, environmental rights were proclaimed as fundamental rights and freedoms of man and citizen: the right to a healthy environment, the right to reliable information about its condition and the right to compensation for harm caused by an environmental violation. Enshrining environmental human and civil rights in the Constitution of the Republic of Azerbaijan means recognizing them as the highest value, and their protection is the responsibility of the State. Constitutional norms have enshrined a fundamental change in property relations over natural resources. The legislator, having abandoned exclusive State ownership of them, established a variety of forms of ownership, including private property. Constitutional environmental provisions are fundamental for the development of the field of environmental law and are aimed at regulating the foundations of environmental relations.

In the context of an unfavourable environmental situation in the country and the world, the problems of environmental education of the population have been invariably in the spotlight for a long time. In its operation, the State tries to attract the attention of the local community to the environmental problems of the region, ensure the availability of environmental information for the population, take an active part in the formation of environmental culture, hold monthly events, clean-up days, sanitary cleaning of the territory, planting trees and flowers.

The State of Azerbaijan paid special attention to environmental protection at the legislative level. In particular, the Law of the Republic of Azerbaijan on Environmental Protection of 8 June 1999 was adopted. The main sources of environmental law are also the Water Code of 26 December 1997, and the Forestry Code of 30 December 1997.

In accordance with environmental legislation, the object of legal protection is the natural environment – an objective reality that exists outside a person and independently of his consciousness, serving as a habitat, condition and means of his existence.

The sources of environmental law are legal acts that contain legal norms regulating environmental relations. These include laws, decrees, regulations and orders. Finally, among the sources of environmental law, international legal acts regulating internal environmental relations on the basis of the primacy of international law occupy a large place. The inclusion in the text of constitutional amendments of provisions aimed at ensuring environmental protection, reducing the negative impact of human activity on it, preserving the unique

natural and biological diversity of the country, developing a responsible attitude towards animals in society – all these areas, as we see, have received broad public support.

Defining in the text of the Constitution of the Republic of Azerbaijan of the corresponding responsibilities of the Government of the Republic of Azerbaijan to implement measures aimed at protecting the environment, forming a systemic unity with the provisions of Article 39 of the Constitution, guaranteeing the right of every person to a healthy environment, will contribute to the implementation of a comprehensive and coordinated state policy and the creation of favourable conditions for the life of Azerbaijani citizens.

It is difficult to overestimate the importance and significance of constitutional amendments dedicated to the topic of ecology. The fact that this direction is acquiring additional constitutional expression indicates that our state has moved to a qualitatively new stage of its development. By paying special attention to the topic of ecology, we create the basis for improving the environmental culture of our society and improving the quality of life in the country.

Ensuring a favourable environmental situation and the right of everyone to a favourable environment, guaranteed by Article 39 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, is impossible without the active participation of the State. Ecological relationships are sensitive to change; imbalances in them can have far-reaching consequences, the echoes of which will be felt for decades.

It is necessary to understand that the State must create conditions that would encourage business entities to implement the best available technologies that would minimize the anthropogenic impact on the environment. By switching to the use of such technologies and introducing modern environmental standards, business contributes to the normalization of the environmental situation and the proper provision of everyone's right to a healthy environment. However, we must not forget that the implementation of the goals of many of the constitutional amendments proposed by the President of the Republic of Azerbaijan, including those related to improving relations in the field of ecology, presupposes the need to unite the efforts of society and the state. Only through a real change in each person's own attitude towards nature is it possible to create conditions for preserving the unique natural diversity of our country. It is fundamentally important not only to enshrine in the text of the Constitution of the Republic of Azerbaijan the provision on a responsible attitude towards nature, but also to involve as much as possible all participants in public relations, primarily business entities, in this value. Situations in which enterprises deliberately hide facts of harm to the environment in order to avoid liability are categorically unacceptable. Such actions can lead not only to a negative impact on the environment, but also to harm to the life and health of citizens. National Leader Heydar Aliyev, the founder of the state policy on the environment protection of Azerbaijan, said: "Whoever cuts down a tree is the same as cutting off my hand."

During the Presidency of Heydar Aliyev, the country's environmental policy was distinguished by its uniqueness. Heydar Aliyev instructed relevant Government agencies to improve the environmental situation in the country, planting trees, and expanding green areas in Baku. There was no area of nature conservation that the National Leader did not care about. Improving of the environmental situation in independent Azerbaijan, founded by Heydar Aliyev, was one of the priority issues of state policy. He took steps to timely implement all important measures to improve the environmental situation in the country.

In 2001, by the Order of Heydar Aliyev, the Ministry of Ecology and Natural Resources was established. It should be noted that in order to ensure the implementation of the

“Comprehensive Action Plan for 2006-2010 to improve the environmental situation in the Republic of Azerbaijan” in the regions of the country, as well as in Baku and the Absheron Peninsula, the Ministry of Ecology and Natural Resources began its active work. In those years, our Great Leader Heydar Aliyev pursued a targeted policy in the field of improving the environmental situation and efficient use of natural resources in the Republic of Azerbaijan.

When he began to lead our country in 1969, one of the priority areas of Heydar Aliyev’s environmental policy in the early days was the prevention of pollution of existing water resources. After the appointment of Heydar Aliyev as head of the republic, a new chronicle of water supply to the Absheron Peninsula was being written. Given the shortage of water, at the initiative of National Leader Heydar Aliyev, construction of the Kura-Baku water pipeline began. Moreover, Heydar Aliyev managed to complete the construction of the Kura water pipeline using the “State Construction” method.

Of particular note is the reconstruction work carried out in 1975-1978 at the Jeyranbatan water meter unit, which significantly improved water supply and additionally provided water to the population of the region. But problems related to water supply and increasing water shortages required urgent action. For this purpose, it was decided to build the II Kura water pipeline, which was put into operation in 1978-1988. As a result of the inexhaustible energy of Heydar Aliyev that the construction and commissioning of the Kura water pipeline made it possible to provide water to the newly built residential areas of Gunashli, Ahmedly and Hovsan. Heydar Aliyev’s call and initiative “Let’s turn Baku into a green land” became possible as a result of great progress in water supply. Until 1970, there were up to 3,000 hectares of green space in Baku. During 1969-1982, when the great leader Heydar Aliyev led Azerbaijan, the area of green spaces increased from 3 thousand to 17 thousand hectares.

Heydar Aliyev was the initiator and organizer of global environmental activities; in those years, 8 laws on ecology, nature conservation and rational use of natural resources were adopted, as well as 32 resolutions of the Central Committee of Azerbaijan and the Council of Ministers.

Heydar Aliyev made unprecedented efforts for the creation of state reserves, the formation of large green areas in the Absheron zone and Ganja, the construction of huge wastewater treatment plants and large lakes in our cities and regions. In Soviet times, there were enough obstacles to the implementation of these global projects. Since, as a rule, the republic could not afford them, as they say, Heydar Aliyev took advantage of the financial resources of the USSR and, using his connections with the leadership of the Soviet Union, ensured the direction of large financial expenditures for the needs of the Azerbaijani SSR.”

The National Leader called on all specialists to take an active part in greening the capital.

In his remarkable speech at the Baku City Conference on 5 February 1971, Heydar Aliyev set an important task for the implementation of landscaping measures: “1 million 261 thousand people live in the city of Baku. If every city resident plants and grows two trees in a few years, several parks and forests will be built around Baku,” had been saying the National Leader. Heydar Aliyev, who came to power again in 1993, continued his targeted policy to improve the environmental situation in Azerbaijan. On 11 May 1997, Heydar Aliyev said at the opening of a park in the Nizami district of Baku: “In 1970, I first put forward a proposal to carry out landscaping work in Baku, we prepared a large program and began to rapidly, year after year, green Baku... True, after my departure from Azerbaijan, especially in 1987-1988, when our republic was led by very ignorant people, when chaos and arbitrariness reigned in Azerbaijan, when criminal people and gangs took high positions and

came to power, this area was not only forgotten, but they even began to cut down the fruit-bearing trees that we planted.”

Undoubtedly, the National Leader was an ardent defender and patron of the ecology and nature of Azerbaijan, thereby creating the basis for the formation of new environmental thinking in the country. The main reason for the transformation of many regions of Azerbaijan into flourishing corners and an increase in the number of green areas is precisely that both during the years of Soviet power and during the period of independence, the Great Leader always paid great attention to landscaping activities. Resolutions, laws, orders adopted during the leadership of Heydar Aliyev in the field of ecology were aimed at improving the nature of the republic; this work was carried out consistently, constantly and systematically, as a result of which positive results were achieved.

As a reliable partner of the international community, the Republic of Azerbaijan has always taken an active part in solving global problems, including making its contribution to combating the consequences of climate change.

A worthy successor to the path of the National Leader, an outstanding political and state figure, President Ilham Aliyev pays constant attention to issues related to the environment. The proclamation of 2010 as the Year of Ecology in the country has created great opportunities for fruitful work carried out towards improving the environment, intensifying the activities of a number of public and private structures related to the implementation of large-scale environmental projects. Today, Azerbaijan supports all current international conventions on environmental protection. A special Public Environmental Council has been created in the republic under the Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Azerbaijan. A turning point in solving environmental problems was the five-year plan, “Plan of comprehensive measures to improve the environmental situation in the Republic of Azerbaijan for 2006-2010.” The plan reflected the improvement of the ecological situation of lakes, oil-contaminated lands, areas flooded with groundwater and areas contaminated with other industrial waste in the vicinity of Baku Bay, the Bibi-Heybat zone, the Heydar Aliyev International Airport, the Absheron Peninsula, as well as the improvement of the management scheme formed in Baku and Sumgayit waste, in accordance with the solid waste management scheme and other issues. Guided by item 32 of Article 109 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, in order to strengthen international solidarity in the global fight against climate change, the Head of State decided to declare 2024 in the Republic of Azerbaijan the “Green World Solidarity Year.”

“The corresponding decision was made in order to strengthen international solidarity in the global fight against climate change”, says the text of the Order of the Head of State. The text of the Order also notes that the unanimous decision to hold such a prestigious event as the 29th session of the Conference of the Parties to the United Nations Framework Convention on Climate Change (COP29) in Azerbaijan in 2024, “is a sign of great respect and trust in the country from the international community.”

The Order also notes that Azerbaijan contributes to the fight against the consequences of climate change: work is underway to improve the environment, restore and increase green spaces, ensure the efficient use of water resources and sustainable energy sources. In addition, compared to the base year, Azerbaijan has set a goal of reducing greenhouse gas emissions by 35% by 2030 and by 40% by 2050. Garabagh and Eastern Zangezur, liberated from occupation, as well as the Nakhchivan Autonomous Republic, were declared green energy zones. In these areas, innovative approaches such as “smart city” and “smart village” are being applied and the ecosystem is being restored.

“Creating types of green energy and transporting green energy to world markets is a priority of the energy policy of Azerbaijan, which seeks to increase the share of renewable energy sources in the installed electricity generation capacity to 30% by 2030,” the document notes.

The Order reflects such issues as improving the environment, restoring and expanding green areas, ensuring the efficient use of water resources and sustainable energy sources, which correspond to the essence of one of the five national priorities for the socio-economic development of Azerbaijan until 2030 – “Clean Environment” and a country of green growth.”

The corresponding plans for modernizing state policy in the field of ecology indicate that, even within this direction, public authorities act exclusively in the logic of constitutional amendments.

It is also necessary to mention that the Ministry of Ecology and Natural Resources developed and approved by the President of the Republic of Azerbaijan the National Programs “On environmentally sustainable socio-economic development”, “On poverty eradication and economic development”, “On the reproduction and increase of forests”, “Program for the development of hydrometeorology in the Republic of Azerbaijan”.

While there is not a universally agreed definition of the right to a healthy environment, the right is generally understood to include substantive and procedural elements. The substantive elements include clean air; a safe and stable climate; access to safe water and adequate sanitation; healthy and sustainably produced food; non-toxic environments in which to live, work, study and play; and healthy biodiversity and ecosystems. The procedural elements include access to information, the right to participate in decision-making, and access to justice and effective remedies, including the secure exercise of these rights free from reprisals and retaliation. Realizing the right to a healthy environment also requires international cooperation, solidarity and equity in environmental action, including resource mobilization, as well as recognition of extraterritorial jurisdiction over human rights harms caused by environmental degradation.

Legal regulation and compliance must be carried out by every person in every country. Our life does not stand still, new problems appear and various risks for both nature and people, who may soon be affected by poor environmental conditions; it is therefore essential that people and countries understand the need to work together to create the most favourable environment.

List of cited references:

1. Constitution of the Republic of Azerbaijan, <https://president.az/en/pages/view/azerbaijan/constitution>
2. Law of the Republic of Azerbaijan on Environmental Protection, 8 June 1999.
3. Water Code of the Republic of Azerbaijan, 26 December 1997.
4. Forestry Code of the Republic of Azerbaijan, 30 December 1997.
5. The human right to a clean, healthy and sustainable environment, A/HRC/RES/48/13, 8 October 2021.
6. A/76/L.75, 28 July 2022.
7. A/HRC/RES/52/23, 4 April 2023.
8. The Stockholm Declaration on the Human Environment, 16 June 1972, <https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/29567/ELGP1StockD.pdf>

9. «Начала свою работу международная конференция «Гейдар Алиев и природа Азербайджана», Министерство науки и образования Азербайджанской Республики, <https://imbb.az/ru/news/1975>

10. Fuad Hüseynzadə, Heydər Əliyev Bakını yaşıllıqlar diyarına çevirdi – Ulu öndərin hakimiyyəti illərində ölkəmizdə ekoloji siyasət yeni vüsət alıb, “Paritet”, Bakı, 2010.

11. Исмаилов Н. И. Библиотечно-библиографические и информационные ресурсы Азербайджанской Республики: состояние и пути совершенствования. Баку: 2003.

12. “Xalq qəzeti” (Rəsmi Dövlət Qəzeti), 9 may 2009, 1971-ci il 5 fevral tarixdə Heydər Əliyevin Azərbaycanı rəhbərlik etdiyi dövrün I mərhələsi (1969-1982) zamanı Bakı Şəhər Partiya Komitəsinin 40-cı konfransındakı çıxış nitqi.

13. BMT İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının (COP29), Kioto Protokolunun Tərəflər Görüşünün 19-cu sessiyasının və Paris Sazişinin Tərəflər Görüşünün 6-cı sessiyasının keçirilməsi ilə əlaqədar Təşkilat Komitəsinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 13 yanvar 2024, <https://president.az/az/articles/view/63055>

14. Муртазалиев А.М. Конституционные принципы правового государства как основа для развития экологического права и практики в сфере охраны окружающей среды // Экологическое право. – М., 2009. – № 4.

S U M M A R Y

Defining in the text of the Constitution of the Republic of Azerbaijan of the corresponding responsibilities of the Government of the Republic of Azerbaijan to implement measures aimed at protecting the environment, forming a systemic unity with the provisions of Article 39 of the Constitution, guaranteeing the right of every person to a healthy environment, contributes to the implementation of a comprehensive and coordinated state policy and the creation of favourable conditions for the life of Azerbaijani citizens.

Firuzə TARVERDİYEVA
Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Aparatının
Beynəlxalq hüquq və beynəlxalq əməkdaşlıq
şöbəsinin böyük məsləhətçisi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASI: ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN EKOLOJİ SİYASƏTİ VƏ STRATEGİYASI

X Ü L A S Ə

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mətnində ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi, hər kəsin sağlam ətraf mühit hüququnu təmin edən Konstitusiyanın 39-cu maddəsinin müddəaları ilə sistemli birliyin formalaşdırılması üzrə Azərbaycan Respublikası Hökumətinin müvafiq vəzifələrinin müəyyən edilməsi, hərtərəfli və əlaqələndirilmiş dövlət siyasəti və Azərbaycan vətəndaşlarının həyatı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına töhfə verir.

*Фируза ТАРВЕРДИЕВА
Старший Консультант отдела Международного права
и международного сотрудничества Аппарата
Конституционного Суда Азербайджанской Республики*

**КОНСТИТУЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ:
ЭКОЛОГИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА И СТРАТЕГИЯ
ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА**

Р Е З Ю М Е

Определение в тексте Конституции Азербайджанской Республики соответствующих обязанностей Правительства Азербайджанской Республики по осуществлению мер, направленных на охрану окружающей среды, образующих системное единство с положениями статьи 39 Конституции, гарантирующими право каждого человека на здоровую окружающую среду, способствует реализации комплексной и скоординированной государственной политики и созданию благоприятных условий для жизни граждан Азербайджана.

Nurlana ƏHMƏDOVA

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Aparatının
Beynəlxalq hüquq və beynəlxalq əməkdaşlıq şöbəsinin
böyük məsləhətçisi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI CİNAYƏT QANUNVERİCİLİYİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ ELMİ-NƏZƏRİ VƏ MƏHKƏMƏ TƏCRÜBƏSİNƏ DAİR MƏSƏLƏLƏR

Açar sözlər: hüquq islahatları, Cinayət Məcəlləsi, Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun qərarları, normayaratma texnikası, cinayət qanunvericiliyinə dəyişikliklər, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi

Ключевые слова: правовые реформы, Уголовный кодекс, решения Пленума Конституционного Суда, нормотворческая техника, изменения уголовного законодательства, гуманизация уголовно-исполнительной политики

Keywords: legal reforms, Criminal Code, decisions of the Plenum of the Constitutional Court, rule-making technique, changes to criminal legislation, humanization of penal policy

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müəllifi olduğu 1995-ci ilin noyabrında ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyamızda demokratik hüquqi dövlətin bütün prinsipləri – qanunun aliliyi, insan hüquqlarının müdafiəsi, hakimiyyət bölgüsü, konstitusiyaya nəzarəti prinsipləri təsbit olunmuş və insan hüquqlarının təmin olunması dövlətin ali məqsədi kimi bəyan edilmişdir (12, səh.83).

Ulu Öndərin rəhbərliyi dövründə aparılmış genişmiqyaslı hüquq islahatları çərçivəsində sovet dövründən miras qalmış köhnə normativ aktlardan imtina edilərək müstəqil Azərbaycanın yeni qanunvericilik bazası formalaşdırılmış, o cümlədən 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi qəbul edilmişdir.

İki hissə (ümumi və xüsusi), 12 bölmə, 35 fəsil və 353 maddədən ibarət bu Məcəllənin vəzifələri sülhü və bəşəriyyətin təhlükəsizliyini təmin etməkdən, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını, mülkiyyəti, iqtisadi fəaliyyəti, ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi, ətraf mühiti, Azərbaycan Respublikasının konstitusiyaya quruluşunu cinayətkar qəsdlərdən qorumaqdan, habelə cinayətlərin qarşısını almaqdan ibarətdir.

Həmin vəzifələri həyata keçirmək üçün Cinayət Məcəlləsi cinayət məsuliyyətinin əsaslarını və prinsiplərini, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət üçün təhlükəli olduğuna görə cinayət sayılan əməllərin dairəsini və həmin cinayətlərin törədilməsinə görə tətbiq edilən cəzaların növlərini, həddini və həcmi, habelə digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirləri müəyyən etmişdir.

Qeyd olunur ki, qəbul edildiyi dövrdən ötən 25 il ərzində həmin Məcəlləyə 1000-ə yaxın dəyişikliklər edilərək onun təkmilləşdirilməsi həyata keçirilmişdir. Bu isə təbii prosesdir.

Belə ki, hər bir dövlətin inkişafı üçün vacib olan əsas amillərdən biri də ictimai münasibətləri tənzimləyən normaların səmərəli şəkildə təsbit edilməsi və onlara riayət olun-

masıdır. Bu məqamda qanunun aliliyini əsas meyar sayan Ulu Öndərin söylədiyi “Dövlət iki şeydən sarsıla bilər: günahkar cəzasız qalanda və günahsız cəza verildə” sözlərini xatırlamaq zəruridir.

Hüquq nəzəriyyəsində (8, səh.32) “hüquq” anlayışı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar olsa da müasir dövrdə dövlət hakimiyyətinin təşkilinin, ictimai münasibətlərin, insanların davranış və qarşılıqlı əlaqələrinin nizamlanmasını hüquqdan kənar təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Hüquq dövlətin və cəmiyyətin maraqlarına və tələbatına uyğun, onların inkişafı ilə paralel şəkildə inkişaf edərək təkmilləşir. Başqa sözlə desək, dövlətdə və cəmiyyətin həyatında baş verən dəyişikliklər hüquq sisteminə də öz təsirini göstərir ki, nəticədə də ya yeni normalar yaranır, ya da mövcud normalar günün tələbinə uyğun olmayan elementlərin xaric olunması, habelə məzmunca təkmilləşdirilmə kimi vasitələrlə yenilənir.

Bu baxımdan normayaratma prosesi dövlət aparatının fəaliyyətində mühüm rola malik olmaqla, onun müstəsna əhəmiyyəti beynəlxalq təcrübənin yaxından izlənilməsini, qüvvədə olan qanunvericiliyin tətbiqi vəziyyətinin təhlilini, habelə müntəzəm elmi tədqiqatların aparılmasını labüd edir (4, səh.5).

Cinayət hüquq elminin tədqiqatının uğurları onun digər elm sahələri ilə inteqrasiyasından, xüsusən fəlsəfənin qanun və kateqoriyalarından irəli gələn müddəalara düzgün riayət edilməsindən asılıdır.

Professor Firudin Səməndərovun qeyd etdiyi kimi, cinayət hüququnun fəlsəfəsi – cinayət və cəza haqqında, cinayət məsuliyyətinin əsasları haqqında – rəsmi dövlət hakimiyyətindən asılı olmayaraq obyektiv ideyaların yaranmasından başlayır.

Cinayət sayılan əməllərin dairəsinin müəyyən edilməsi – onun pozitiv metodlar əsasında öyrənilməsi hüquq fəlsəfəsinin ən vacib istiqamətlərindəndir. Hüquq fəlsəfəsində idrakın məqsədi cinayət hüququ haqqında həqiqəti aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Pozitiv metod ictimai varlığın idrakı zəminində tətbiq edilir. Doğrudur, idrak əsasında yaranan obrazda fərdi şüurla ictimai şüur arasında kolliziya yaranır. Cinayət hüquq normasının yaranması əlahiddə götürülən nə fərdi, nə də ki, ictimai şüura söykənməməlidir. Cinayət hüquq yaradıcılığında bunların nisbəti götürüləndə belə normalar həyatdan uzaq düşür.

Cinayət hüquq fəlsəfəsi rəsmi obyektiv ideyanın yaranmasından başlayır. Cinayət hüquq yaradıcılığında ictimai varlığın neqativ tərəflərinin düzgün idrakı, azadlıq və ədalətlik, cinayət qanunlarının toxunulmazlığı, hüquqi dövlətin yaranması – öz başlanğıcını obyektiv ideyalardan götürür və həll edir.

Əməlin kriminallaşdırılması – yəni əməlin cinayət sayılan əməl kimi müəyyən edilməsi, pozitiv fəlsəfi metodu tətbiq etməklə, idrak nəzəriyyəsinin müddəalarını rəhbər tutmaqla – onlarla parametrdə sosial-psixoloji, mənəvi və s. amilləri nəzərə almaqla mümkün olur.

Bununla yanaşı cinayətkarlığın mürəkkəb məzmun aldığı müasir dövrdə cinayət törədənin şəxsiyyətinin kriminoloji tədqiqi də mühüm əhəmiyyət daşıyır (12, səh.54).

Cinayət hüququnun problemləri içərisində, bu gün ən vacib məsələlərdən biri cinayətə inteqrativ anlayış vermək məsələsidir. Belə anlayışı verməklə biz daha dəqiq cinayət tərkibləri qurmağa, cinayət qanunları hazırlamağa, cinayətlə başqa hüquq pozuntuları arasında sərhədi müəyyən etməyə nail ola bilərik.

Cinayətin fəlsəfi əsaslarını öyrənməklə, cinayətlə insanın təbiəti arasında müəyyən əlaqəni nisbətən düzgün aydınlaşdırmaq, cinayət törədən şəxsə necə cəza təyin etmək, müxtəlif cinayətkarlar arasında mövcud fərqi görmək, xüsusən təsadüfi cinayətkar tiplə, peşəkar cinayət törədən tiplərin obrazına aydınlıq gətirmək mümkün olur.

Məsələn, 2016-cı ildə Cinayət Məcəlləsinin 177-ci (oğurluq) maddəsinə edilmiş dəyişikliyə əsasən uzun illər peşəkar cinayətkar fəaliyyəti olan “cibgirlik” edən şəxslərin əməlini daha dəqiq tövsüf etməyə imkan verən müddəa (zərərçəkmiş şəxsin üzərindən, cibindən, çantasından və ya digər əl yükündən çıxarılaqla törədildikdə) öz əksini tapmışdır.

Bundan başqa müasir dövrdə informasiya təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizliklə bağlı məsələlər xüsusilə aktual mövzulardır. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı müsbət sosial-iqtisadi funksiyalar yerinə yetirsə də bəzən kriminal əməllərin törədilməsində vasitə rolunu oynayır. Qloballaşma prosesinin fəsadlarından biri kimi, qlobal cinayətkarlığın müasir formaları qlobal kommunikasiya kanalları vasitəsilə bütün ölkələrə yayılır (12, səh.61).

Təsadüfi deyil ki, 2012-ci ildə Cinayət Məcəlləsinə edilmiş müvafiq dəyişikliyə əsasən həmin Məcəllənin 30-cu fəslə yeni redaksiyada verilmiş və “Kibercinayətlər” adlanın bu fəsilə bir sıra yeni cinayət tərkibləri öz əksini tapmışdır.

Müasir dövrdə fəlsəfi müddəalar cinayət hüquq fəlsəfəsində tədqiqatların hermenevtika (yunanca hermeneuo – “aydınlaşdırıram” deməkdir) – təfsir (şərh) nəzəriyyəsinin əsaslarının öyrənilməsində müstəqil istiqamət kimi özünü biruzə verir. Bu metod zəminində cinayət hüququnun bütün əsas institutlarına daxil olan anlayışların həqiqi semantik mənasını müəyyən etməyə və bu anlayışların yenidən qurulmasına və dəqiqləşdirilməsinə istiqamətlənir.

Buna misal olaraq, Cinayət Məcəlləsində istifadə edilən “külli miqdar”, “xeyli miqdar” və sair bu kimi anlayışları qeyd etmək mümkündür.

Qeyd etdiyimiz kimi hüquq və onun əks olunduğu qanunlar və məcəllələr ilk növbədə cəmiyyəti yaşadan, insanların davranışını vahid parametərə istiqamətləndirən hüquq qaydalarını tənzim edir. Hüquqi dövlətdə bu qaydalara riayət etmək cəmiyyət üzvlərində vərdişə çevrilməli və cəmiyyət üzvlərində qanuna hörmət hissi tərbiyə olunmalıdır. Bunsuz həyatda ritmik ahəng yaratmaq mümkün deyildir. Səbəbi nə olursa olsun qanundan yan keçmək, onu pozmaq cəmiyyətdə özbaşınalıq, anarxiya meyilləri yaradır. Bütün cəhdlərə qarşı qəti və ciddi mübarizə aparılmalı və hüquq pozuntusu sayılan əməl cəzalandırılmalıdır.

Cinayət hüququ cəmiyyətin hər bir üzvü üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir hüquq sahəsidir, çünki bu qanuna əsasən hər bir şəxs azadlıqdan məhrum edilə və həbsxanaya salına bilər (11, səh.398).

Hüquq tarixinə nəzər saldıqda, cinayət hüququnun əsas institutlarından biri olan cəzanın qədim zamanlarda talion prinsipi ilə xarakterizə olunduğunun, sovet dövründə isə fəvqəladə tribunalların qərarı ilə kütləvi həbslər aparmaqla güllələmələr, repressiyalar və digər qeyri-insani cəzalandırma üsullarının tətbiq edilməsinin şahidi olmaq mümkündür.

Müasir dövrdə cəza məhkəmə hökmü ilə təyin edilən cinayət-hüquqi xarakterli tədbirdir. Cəza cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə tətbiq olunur və həmin şəxs barəsində bu Məcəllə ilə müəyyən edilən məhrumiyyətlər yaradılmasından və ya onun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından ibarətdir.

Cəza sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə tətbiq edilir.

Göründüyü kimi hazırda cəza insan hüquqları baxımından daha humanist prinsiplərə əsaslanır. İnsan hüquqları olmadan müasir həyatı təsəvvür etmək mümkün deyildir, çünki bu hüquqlar heç bir ayrışeçkilik olmadan bütün insanlara aid olmaqla, o cümlədən azadlıq, bərabərlik, ədalətlik, humanizm və sair bu kimi həyatı prinsiplərə əsaslanmaqla universal xarakter daşıyır (12, səh.95).

Xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” ölkə Prezidentinin 10.02.2017-ci il tarixli Sərəncamı cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu sahədə islahatların yeni mərhələsinin əsasını qoymaqla mühüm prioritetləri müəyyən edən həmin Sərəncama uyğun olaraq cinayət qanunvericiliyinə 01.05.2020-ci il tarixdə edilmiş dəyişikliklərə əsasən 35 əməl tamamilə və ya cinayət əməlinə görə məsuliyyət yaradan hədd artırılmaqla dekriminallaşdırılmış, bəzi cinayətlərə görə zərərçəkmiş şəxslə barışma və ziyanın ödənilməsi şərti ilə cinayət məsuliyyətindən azad etmə müəyyən olunmuş, azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqi hallarının azaldılması məqsədilə 30 maddənin sanksiyasına alternativ cəzalar, o cümlədən cərimə, islah işləri və azadlığın məhdudlaşdırılması cəzaları daxil edilmiş, hərbi xidmət əleyhinə olan cinayətlərə görə cəzalar yüngülləşdirilmişdir.

Bundan başqa alternativ cəzaların dürüst icrası məqsədilə yaradılmış Ədliyyə Nazirliyinin Probasiya xidmətinin fəaliyyətinin səmərəli təşkili üzrə tədbirlər görülmüş, minlərlə şəxsə elektron nəzarət vasitələrinin, habelə ictimai işlər növündə cəzanın və inzibati tənbehin icrası ilə bağlı xüsusi monitoring qurğularının tətbiqi təmin olunmuşdur.

Cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi prosesindən danışarkən həm də hüququn mənbələri kateqoriyasını xatırlamaq olduqca zəruridir. Belə ki, hüququn mənbələri dedikdə onun təsbit edilməsinin formaları nəzərdə tutulur. Ölkəmizdə cinayət hüququnda yalnız normativ hüquqi akt vahid mənbə kimi qəbul edilir.

Cinayət Məcəlləsinin 1-ci maddəsində qeyd olunduğu kimi Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunu bu Məcəllədən ibarətdir. Cinayət məsuliyyətini müəyyən edən və cinayət törətmiş şəxsin cəzalandırılmasını nəzərdə tutan qanunlar yalnız bu Məcəlləyə daxil olunduqdan sonra tətbiq edilə bilər.

Konkret ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunvericilik normaları olmadıqda hüququn analogiyasından və ya qanunun analogiyasından istifadə oluna bildiyi halda, “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununun 13.5-ci maddəsi cinayət qanunvericiliyində, məsuliyyətə cəlb olunma, hüquqların məhdudlaşdırılması və vəzifələrin müəyyən edilməsi hallarında hüququn analogiyasından və ya qanunun analogiyasından istifadəni qadağan edir.

Cinayət hüququ üzrə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş bu cür qadağa və məhdudiyətlər ona hesablanmışdır ki, cinayət törətməkdə təqsiri olmayan şəxsi qanunsuz cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək və sair bu kimi sui-istifadə və neqativ hallar mümkün olmasın.

Hüquq nəzəriyyəsində məhkəmə təcrübəsi də hüquq elminin mənbəyi hesab olunur (10, səh.423). Bu baxımdan ölkəmizdə xüsusən Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquq normalarının, o cümlədən cinayət qanunvericiliyinin şərh edilməsi ilə bağlı fəaliyyəti qanunvericiliyin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hüquq normalarının şərh olunması ilə bağlı Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarında hüquqi tənzimləmənin məzmununa və mahiyyətinə aydınlıq gətirilir, dəqiqləşdirilir, şərh edilən normanın qanunvericilikdə yeri, habelə ictimai münasibətlərin eyni növünün müxtəlif aspektlərini tənzimləyən digər normalar ilə funksional və başqa əlaqələri müəyyən olunur. Bununla da bir çox hallarda müvafiq hüquq normasının tətbiqi ilə bağlı ikili yanaşmalara son qoyulur, vahid məhkəmə təcrübəsinin formalaşdırılmasına, nəticədə insan hüquq və azadlıqlarının səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə imkan yaradılır. Məcburi hüquqi qüvvəyə malik bu şərhlər vasitəsilə Konstitusiyaya Məhkəməsi hüququn inkişafı və hüququn tətbiqi təcrübəsinin istiqamətləndirilməsində mühüm töhfələr vermiş olur. Belə qərarlar

hüququ öyrənənlər, müvafiq hüquq sahəsi üzrə araşdırma aparən hüquqşünaslar üçün də mühüm mənbə qismində çıxış edir.

Məhkəmələr hüquqtətbiqetmə zamanı qanunvericilikdə hər hansı bir ictimai münasibətin hüquqi tənzimlənməsinə fərqli yanaşmaların mövcud olduğunu və bu səbəbdən insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsində problemlər yaşandığını aşkar etdikləri təqdirdə Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət edərək müvafiq hüquq normalarının mahiyyətinə və məzmununa aydınlıq gətirilməsini, rəsmi şərh edilməsini xahiş edirlər. Plenum şərh olunması xahiş olunan normaların hüquqi təyinatının nədən ibarət olduğunu, məsələ ilə bağlı beynəlxalq təcrübəni, elmi araşdırmalardakı fikirləri və təhlilləri nəzərə alaraq hüquqi mövqeyini formalaşdırır və müvafiq tənzimləmənin mahiyyətinə və məzmununa aydınlıq gətirməklə onu rəsmi təfsir edir.

Bununla yanaşı zərurət olduğu hallarda Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarlarında cinayət qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı aidiyyəti tövsiyələr də yer alır.

Cinayət qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsində həm də Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun maddi və ya prosessual hüquq normalarının tətbiqi ilə bağlı məhkəmə təcrübəsinə dair məsələlər üzrə izahları da müəyyən rol oynaya bilər.

Bundan başqa qeyd edilməlidir ki, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xüsusi önəm verən ölkə Prezidentinin məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlərə dair 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanında Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə və digər yuxarı instansiya məhkəmələrinə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etmələri və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə almaları tövsiyə edilmişdir.

“Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında” 30 mart 2006-cı il tarixli Ali Məhkəmənin Plenum qərarında isə göstərilir ki, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı məhkəmələr milli qanunvericilik ilə yanaşı, Konvensiya müddələrini də rəhbər tutmalı və bu zaman İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinad etməlidirlər.

Normayaratma fəaliyyəti – normativ hüquqi aktların hazırlanması, ekspertizası, qəbul olunması, onlarda dəyişikliklər edilməsi, onların şərh edilməsi, qüvvəsinin dayandırılması və ya ləğv edilməsi üzrə fəaliyyətdir. Bu baxımdan Cinayət qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi də “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununun tələblərinə uyğun olaraq aparılmalıdır.

Qanunvericiliyin tələbinə əsasən normativ hüquqi aktlar konkret tələblərə cavab verməklə, müəyyən kriteriyalar əsasında hazırlanmalıdır. Belə ki, qanunvericilik normativ hüquqi aktın həm məzmununa, həm də tərtibatına dair tələblər müəyyən etmişdir. Qanunun mənasına görə:

– Normativ hüquqi aktlar daxilən uzlaşdırılmalı, məntiqli qurulmalı və normayaratma texnikasına uyğun olmalıdır;

– Normativ hüquqi aktın normaları ifadə edilərkən həm həddindən artıq ümumiləşdirilmiş, həm də həddindən artıq təfərrüatlı ifadələrə, eləcə də eyni məsələ ilə bağlı normativ göstərişlərin təkrarlanmasına və onların çoxluğuna yol verilməməlidir;

– Normativ hüquqi aktın (onun struktur elementinin) adı yığcam olmalı, aydın ifadə edilməli və həmin aktın (struktur elementinin) əsas mahiyyətini əks etdirməlidir;

– Normativ hüquqi aktın normaları yığcam şəkildə, əsasən təsdiq formasında və indiki zamanda ifadə edilməlidir;

– Normativ hüquqi aktın mətnində istifadə edilən termin və anlayışlar aydın və birmənalı olmalıdır.

Beləliklə, cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi prosesinin bəzi nəzəri və məhkəmə təcrübəsinə dair məsələlərini şərh etməyə səy göstərdik.

Hesab edirik ki, müasir cinayət hüququnun bütün institutları fəlsəfinin idrak nəzəriyyəsinin müddəaları ilə, onun qanun və kateqoriyaları mövqeyindən dərinlən təhlil edilməli və mövcud cinayət qanunvericiliyi məhkəmə təcrübəsinin nəticələrinə və müasir beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq təkmilləşdirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi – <https://e-qanun.az/framework/46947>
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumunun qərarları - <https://www.constcourt.gov.az/az/decisions> –
3. – A.Babayev və R.Abbasova, “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının aliliyinin təmin edilməsində Konstitusiyası Məhkəməsinin rolu”, AzərTac – https://azertag.az/xeber/azerbaycan_respublikasi_konstitusiyasinin_aliliyinin_temin_edilmesinde_konstitusiyası_me_hkemesinin_rolu-1921988
4. Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsi, Normayartma fəaliyyəti, metodik vəsait, Bakı-2021.
5. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnda cəza problemi: tarix və müasirlik. Dərs vəsaiti. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2009.
6. Ş.T. Səmədova. Cinayətlərin kateqoriyaları.Dərs vəsaiti. Bakı, “Adıloğlu” nəşr., 2007.
7. H.Qurbanov. Cəmiyyət və sosio-hüquqi problemlər. Bakı, ”Elm” nəşriyyatı, 2018.
8. Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi. Prof.V.V.Lazarevin redaktorluğu ilə. Bakı - Qanun-2007.
9. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququnun bəzi fəlsəfi müddəaları haqqında – <https://de-jure.az/az/article/cinayt-huququnun-bzi-flsfi-muddalari-haqqinda-fysmndrov>
10. Michael Zander QC , The Law-Making Process, Sixth Edition, Cambridge University Press, 2004
11. Catherine Elliott & Frances Quinn, Criminal Law, Eighth edition, England, 2010.
12. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi, Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “XXI əsrdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktiki yanaşmalar” mövzusunda 5 may 2022-ci il tarixdə keçirilmiş elmi-nəzəri konfransın materialları, Bakı-2022.

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi prosesində elmi-nəzəri və məhkəmə təcrübəsinə dair məsələlər təhlil olunmuş, habelə bu sahədə normayaratma texnikası nəzərdən keçirilmişdir.

Eyni zamanda cinayət qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və Ali Məhkəmələrinin Plenumlarının qərarları ilə yanaşı İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin də əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Yekunda cinayət hüququnun bütün institutlarının fəlsəfinin idrak nəzəriyyəsinin müddəaları ilə, onun qanun və kateqoriyaları mövqeyindən dərinlən təhlil edilməsi və

mövcud cinayət qanunvericiliyinin məhkəmə təcrübəsinin nəticələrinə və müasir beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsi təklif olunur.

Нурлана Ахмедова
Старший консультант Департамента международного
права и международного сотрудничества
Аппарата Конституционного Суда Азербайджанской Республики

**Вопросы научно-теоретической и судебной практики в процессе
совершенствования уголовного законодательства
Азербайджанской Республики**

Р Е З Ю М Е

В статье проанализированы вопросы, связанные с научно-теоретической и судебной практикой в процессе совершенствования уголовного законодательства Азербайджанской Республики, а также рассмотрена нормотворческая техника в этой области.

При этом в совершенствовании уголовного законодательства была подчеркнута важность прецедентов Европейского суда по правам человека, а также решений пленумов Конституционного и Верховного судов Азербайджанской Республики.

В заключение предлагается углубленно проанализировать все институты уголовного права с позиций когнитивной теории философии, с позиции ее законов и категорий, а также усовершенствовать действующее уголовное законодательство в соответствии с результатами судебной практики и современная международная практика.

Nurlana Ahmadova
Senior consultant of the
Department of International Law and International Cooperation of the
Office of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan

**Scientific-theoretical and judicial practice issues in the process of improving the
criminal legislation of the Republic of Azerbaijan**

S U M M A R Y

In the article, issues related to scientific-theoretical and judicial practice in the process of improving the criminal legislation of the Republic of Azerbaijan were analyzed, as well as the norm-making technique in this field was reviewed.

At the same time, the importance of the precedents of the European Court of Human Rights, along with the decisions of the Plenums of the Constitutional and Supreme Courts of the Republic of Azerbaijan, was emphasized in the improvement of the criminal legislation.

In conclusion, it is proposed to analyze all institutions of criminal law in depth from the perspective of the cognitive theory of philosophy, from the position of its laws and categories, and to improve the existing criminal legislation in accordance with the results of judicial practice and modern international practice.

Vahid MƏMMƏDOV

Cəlilabad rayon prokuroru,
baş ədliyyə müşaviri

HÜQUQUN FƏLSƏFİ ƏSASLARI

Açar sözlər: hüquq fəlsəfəsi, hüquq, insan haqları, təbii hüquq, hüquqi pozitivizm, normativizm

Ключевые слова: философия права, право, право человека, естественное право, юридическое право, нормативизм

Keywords: philosophy of law, law, human rights, natural rights, legal positivism, normativism

Ulu Öndər Heydər Əliyevin memarı olduğu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası respublikamızın ümumbəşəri dəyərlərə və demokratik prinsiplərə köklənmiş hüquq islahatları əsas qanunda, eləcə də hüququn digər sahələrində əsas yeri “insan hüquq və azadlıqları”na vermişdir.

Demokratik dəyərlər əxz olunmaqla qanunvericilikdə insan hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı cinayət hüquqi və digər tədbirlər müəyyən edilmişdir. Mülki (sivil) cəmiyyət və hüquqi dövlət bu məkanda ideala çevrilmişdir. Bundan başqa, başda Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməsi (1948) də daxil olmaqla bir sıra insan hüquq və azadlıqlarına dair beynəlxalq müqavilələrə qoşulmaqla bu sahədə beynəlxalq təşkilatlara üzv olmuşlar.

İnsan hüquq və azadlıqlarının dərk və tətbiq edilməsi nəzəri və praktiki olmaqla yanaşı daha dərin yanaşmanı tələb edir. Bu mənada hüququn fəlsəfi əsaslarının öyrənilməsi mühüm yer tutur.

1. Hüquq fəlsəfəsinin doğuşu

“Hüquq fəlsəfəsi” hazırda onun məlum olduğu hüquq sistemlərində termin kimi müxtəlif dillərdə müxtəlif formalarda işlədilir: almanca “rechtsphilosophie”, ingiliscə “philosophy of law və ya legal philosophy”, fransızca “philosophie du droit”, habelə, rusca “философия права və ya юридическое философия” və s.

Hüquq fəlsəfəsi anlayışı qərb ölkələrində geniş istifadə olunur. Bu ad altında eləcə də, müxtəlif adlarla (hüquq fəlsəfəsinin predmeti ilə əlaqədar) dərsliklər, dərs vəsaitləri və s. yazılmışdır. Bununla yanaşı, Qərbdə hüquq fəlsəfəsinə təkcə hüquqşünaslar deyil, həm də digər fəlsəfə sahələri üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssislər də baş vurmuşlar.

Hüquq fəlsəfəsi tarixindən də məlum olduğu kimi “Hüquq fəlsəfəsi” Alman hüquqşünaslığı və fəlsəfəsinin məhsuludur. Hüquq fəlsəfəsi tarixi nöqtəyi nəzərdən dövlətin qanunları ilə müəyyən edilən pozitiv hüquqla təbii hüququn mahiyyətindən meydana gəlmişdir. XIX yüzilliyə qədər, xüsusən Almaniya hüquq fəlsəfəsi təbii hüquqdan

ayrılmamışdı. “Hüquq fəlsəfəsi” termin kimi XIX əsrin əvvəllərində meydana çıxmışdır və klassik alman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndəsi G.V.F.Hegelin adı ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, qeyd edilən dövrdə kontinental Avropa məkanında hüquq konsepsiyası və elmi iki müxtəlif dil arealına – Fransız və Alman – bölünmüşdü və təbii hüquq nəzəriyyəsi Alman hüquqşünaslığında böhran keçirirdi. Hegelin “Hüquq fəlsəfəsi”ndə əsas tənqid hədəfi olan hüquqşünas Qustav Hüqonun hüquq fəlsəfəsi baxımından ən əhəmiyyətli işi ilk dəfə 1798-ci ildə nəşr edilmiş “Pozitiv Hüquq, xüsusilə Xüsusi hüquq fəlsəfəsi kimi Təbii hüquq dərslisi” (Lehrbuch des Naturrecht, als einer Philosophie des positiven Rechts, besonders des Privatrechts) adlı kitabıdır. Bu kitabın başlığının və nəşr tarixinin bir az şərhlə ehtiyacı var. Birincisi tarix, belə ki, Kantın “Əxlaqın Metafizikası” (Metaphysics of Morals) əsərindən bir il cəmi öncə və demək olar ki, Fixtenin “Təbii hüququn əsasları” (Foundations of Natural Right) və Şellingin “Təbii Hüququn yeni deduksiyaları” (New deduction of Natural Law) əsərləri ilə eyni vaxtda (1796-1797) nəşr olunmuşdur.

Hüqo bu termindən qeyd edilən dərslisində “pozitiv hüquq fəlsəfəsini” izah etmək üçün istifadə etməklə onu hüquq haqqında təlimin fəlsəfi hissəsi kimi işləmiş (bu səbəbdən hüququn tarixi məktəbinin təşəkkülünə də səbəb olmuşdur), lakin “fakt budur ki, “Hüquq fəlsəfəsi” (Rechtsphilosophie) termini ilk dəfə onun yazılarında meydana çıxmış, “pozitiv hüquq fəlsəfəsi”nin (Philosophie des positiven Rechts) ifadəsinin qısaltması kimi istifadə edilmişdir. Bu ifadə sonralar (hüquqi pozitivizmin banisi – V.M) Con Ostin tərəfindən aşkar surətdə Hüqoya istinad edilməklə 1832-ci ilin “Yurisprudensiyaya dair mühazirələr”ində (Lectures on Jurisprudence) “Pozitiv hüquq fəlsəfəsi” (The Philosophy of Positive Law) başlığında xatırladılmışdır ki, bu təsadüfi hesab oluna bilməz.

Ancaq qeyd edilməlidir ki, eyni dövrdə hüquqa dair sistemli fəlsəfi tədqiqat İmmanuil Kantın yuxarıda qeyd edilən əsərində “Hüquqa dair təlim” adı ilə təbii hüquq nəzəriyyəsinə müvafiq öz əksini tapmış və bu səbəbdən də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində hüquq fəlsəfəsinin inkişafında mühüm rol oynadığından Kantın hüquqa dair fəlsəfi baxışları sonralar (ümumiyyətlə fəlsəfə əxlaqi dəyərlərdən uzaqlaşdığı üçün “Kanta dönün!” çağırışlarının təsiri altında) “Hüquq fəlsəfəsi” adı altında çap etdirilmişdir.

“Hüquq fəlsəfəsi” termini Hegelin “Təbii hüquq və dövlət haqqında elm oçerklərdə. Hüququn fəlsəfi əsasları” (Grundlinien der Philosophie des Rechts und Naturrechts und Staatswissenschaft im Grundrisse) (1820-ci il) əsərində genişləndirilmişdir. Adından da göründüyü kimi, Hegelin “Hüquq fəlsəfəsi”ndə Kantın hüquq anlayışı tənqid edilsə də, təbii hüquq nəzəriyyəsi yanaşmasından istifadə edilmiş və Hüqonun yanaşması isə tənqid edilməklə “Hüquq fəlsəfəsi” fəlsəfənin bir sahəsi kimi əsaslandırılmışdır.

Hüqo və Hegelə müvafiq olaraq hüquq fəlsəfəsinin hüquqşünaslıq və ya fəlsəfə elmi olması ilə əlaqədar XIX-XX əsrlərdə fəlsəfi-hüquqi tədqiqatların inkişafında iki yanaşma yaranmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrdə hüquq fəlsəfəsi hüquq fənni kimi işlənmiş, “Hüquq fəlsəfəsi” adı altında dərsliklər yazılmış və hüquq fakültələrində tədris edilmiş, ancaq onun inkişafı bilavasitə fəlsəfi düşüncənin inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, XIX-XX əsrlərdə kantçılıq və neokantçılıq (neokantçı R.Ştammler, Q.Radbrux, G.Del Vecchio, O.Xyoffe və başqaları), eləcə də, hegelçilik və neohegelçilik (xüsusən, neohegelçi V.Diltey, V.Vindelband), xristian fəlsəfi fikrin müxtəlif istiqamətləri (neotomizmin nümayəndələri J.Mariten, J.Daben, Y.Messner, neoprotəstant Erik Vulf, neokatolik C.Finnis və s.), fenomenologizm, antropologiya, intuitivizm, ekzistensializm, hüququn ontoloji və digər fəlsəfi konsepsiyaları yaranıb inkişaf etmişdir.

XX əsrdə hüquq fəlsəfəsi hüquqşünaslar V.Kubeş, A.Ferdross, A.Kaufman, Q.Koinq, K.Brinkman, Q.Henkel, Q.Luf, Ş.Smid, Q.A.Şvarç-Liberman fon Valendorf və digərləri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Xüsusən, hüquq fəlsəfəsinin inkişafında təbii hüquq nəzəriyyəsinin tərəfdarlarının (Rudolf Ştammler, Qustav Radbrux, P.Belda, X.F.Lorka-Navarette, Jak Mariten, Jan Dabin, Edmond Kahn, Jerom Holl, Nortrop Filmer S.C, Filip Selznik, Lon L. Fuller, R.Dvorkin, C.Raz) mühüm rolu vardır. Hazırda Qərbdə təbii hüquq nəzəriyyəsinin müdafiəçisi və hüquq fəlsəfəsinin nümayəndəsi C.Finnisdir.

Müasir dövrdə hüquq fəlsəfəsinin inkişafında filosoflar rol oynasa da, ağırlıq mərkəzi hüquqşünaslığın lehinə dəyişmişdir. Eləcə də, XX əsrdə təbii hüququn renessansı nəticəsində insan haqları nəzəriyyəsi formalaşmış, insan faktoru önə çəkilmiş və hüquq antropologiyası elm sahəsi kimi meydana çıxmışdır.

Şərqdə ilk demokratik dövlət – Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Həmin dövrün məşhur hüquqşünası Əhməd Ağaoğlunun 1930-cu ildə İstanbulda nəşr etdirdiyi “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəri bu mənada mühüm rol oynayır.

Qeyd edildiyi kimi sabiq SSRİ-nin çöküşündən sonra keçmiş sovet respublikalarında demək olar ki, marksist-leninçi baxışlardan imtina edilmiş, hüquq düşüncəsi “Böyük sosialist inqilabı”ndan öncəki liberal və humanist əsərlərə yönəlmiş, eləcə də bu sahədə qərb hüquqi-fəlsəfi ədəbiyyatına müraciət olunmağa başlanılmışdır.

Türkiyə Respublikasında da hüquq fəlsəfəsi fəlsəfənin bir sahəsi kimi nəzərdə tutulsa da, əsasən bu adla hüquqa dair nəzəriyyələr öyrənilir.

2. Hüquq fəlsəfəsi nədir?

Hal-hazırda bizim hüquq sistemində hüquq fəlsəfəsinə və onun predmetinə dair iki əsas yanaşma mövcuddur. Bəziləri hesab edir ki, hüquq fəlsəfəsi ümumi fəlsəfənin hüquq probleminə doğru genişlənməsidir. İkinci yanaşma odur ki, hüquq fəlsəfəsi metodoloji problemlərlə ixtisaslaşmış hüquq nəzəriyyəsinin bir tərkib hissəsidir.

Hüquq fəlsəfəsi ilə bağlı vahid fikir mövcud olmamaqla yanaşı fəlsəfə ilə münasibətləri, hüquqşünaslıqda rolu və ümumi hüquq nəzəriyyəsi ilə predmeti, habelə metodoloji bazası dəqiq ifadə olunmamışdır. Hüquq fəlsəfəsi hüquqa dair nəzəriyyə kimi şərh olunmuşdur. “Bəzən belə bir nöqtəyi nəzərlə qarşılaşırıq ki, hüquq fəlsəfəsinin predmeti təbii hüquqdur”.

Qeyd etdik ki, “Hüquq fəlsəfəsi”nə dair iki istiqamət formalaşmışdır. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, bu iki yanaşma hüquq fəlsəfəsinin mahiyyəti ilə əlaqədardır. Belə ki, hər iki yanaşma, yəni həm Qustav Hüqo (hüquqi pozitivistlər, neopozitivistlər) və Hegel (təbii hüquq tərəfdarları) hüquq fəlsəfəsinin mövcudluğunu qəbul etsə də, ona fərqli yanaşırlar.

XX əsrin əvvəllərində hüquqi pozitivizmin bir istiqaməti kimi qəbul edilən normativizmin banisi və analitik hüquqşünaslığın nümayəndəsi Hans Kelzen daha da irəli gedərək özünün “Təmiz hüquq nəzəriyyəsi”ni hüquq haqqında yeganə elm hesab edərək və “hüquq haqqında saf təlim hüququn pozitiv nəzəriyyəsidir” deyərək hüquq fəlsəfəsinə ümumiyyətlə rədd etsə də, bunu neopozitivistlər Hüqodan gələn ənənəni davam etdirərək qəbul etməmişlər. Bəzi pozitivistlər, habelə qeyd edildiyi kimi marksist hüquq nəzəriyyəçiləri hüquq fəlsəfəsinə hüquq fəlsəfəsi tarixi ilə eyniləşdirmişlər.

Ancaq Hegel əvvəldə də qeyd olunduğu kimi pozitivistlərin əksinə özünün “Hüquq fəlsəfəsi”ni “fəlsəfənin bir hissəsi” kimi xarakterizə edərək göstərir ki, onun “predmeti hüquq ideyasıdır, hüquq anlayışı və gerçəkləşməsidir.” O, fikrini belə əsaslandırır ki, “elmlərin fəlsəfi metoduna yox (dialektika-V.M), formal metoduna istinad edərək adətən zahiri elmi formanı saxlamaq naminə, hər şeydən öncə definisiyalar (tərif –V.M) axtarır və

tələb edirlər. Müsbət (pozitiv –V.M) hüquq haqqında elm bu axtarışa artıq ona görə qayğı göstərmir ki, onun əsas məqsədi nəyin qanuni olduğunu yaxud xüsusi qanunverici təriflərin necə olmasını göstərməkdən ibarətdir, buna görə də ehtiyatla deyilmiş fikir vardır: *omnis definition in jure civili periculosa* (Mülki hüquqda hər bir tərif təhlükəlidir)”. Həmçinin qeyd edir ki, “fəlsəfənin elmi metodunun nədən ibarət olması isə fəlsəfi məntiqdən bəllidir”.

Hegelə görə “insan hüquqda öz təfəkkürünü, zəkasını tapmalıdır, deməli o hüququn ağılabatanlığını araşdırmalıdır və bununla tez-tez ziddiyətə məruz qalan müsbət yurisprudensiyanın (pozitiv hüquqşünaslığın –V.M) əksinə bizim elmimiz (hüquq fəlsəfəsi –çevirən T.A) məşğul olur.”

Hegel Hüqonun mövqeyini tənqid edərək⁹ hüquq elmini fəlsəfədən fərqləndirir və onun fikrincə, hüquq fəlsəfəsi Hüqonun qeyd etdiyi kimi hüquqi deyildir. Buna görə də, hüquq elmi (Hegelin adlandırmasına görə pozitiv hüquq və ya hüquq haqqında pozitiv elm) tarix elmi kimi xarakterizə olunur. Belə ki, “müsbət (pozitiv-V.M.) hüquqda qanuna uyğun olan hüququn daha doğrusu qanuni olanın qaynağıdır; hüquq haqqında müsbət (pozitiv-V.M) elm prinsipi avtoritet (üstünlük –V.M) olan tarix elmidir.” Ona görə də, hüquqşünaslıq deduktiv mühakimə anlayış və təriflərindən çıxış edir, fəlsəfə isə sual verir “bu sübutlardan sonra hüququn bu və ya digər müəyyənliyi (tərfi –V.M.) ağılabatandır mı?” Ona görə “ağılabatan gerçəkdir, gerçək olan ağılabatandır”.

Hüquq fəlsəfəsinin fəlsəfənin bir hissəsi olması fikri əsasən təbii hüquq nəzəriyyəsi tərəfdarları tərəfindən dəstəklənmiş və inkişaf etdirilmiş (xüsusən, neokantçılar), habelə qeyd edilmişdir ki, hüquq fəlsəfəsi o sualla əlaqədardır ki, ən ağılabatan hüquq üçün şərtsiz ümumi keyfiyyətlərini təlqin edə bilsin. Rudolf Ştammlərə görə hüququn mahiyyətinin hüquq hadisələrindən çıxarılmasının qeyri-mümkünlüyü, müxtəlif ölkələrin həyatına və müxtəlif dövrlərə aid çoxsaylı hüquqi təcrübənin yan-yana qoyularaq hamısında orta q bir hüquq anlayışının nəticə verməyəcəyini, hüquqi təcrübə və hadisələrin hüquqi olaraq xarakterizə edə bilməyin birbaşa hüquq anlayışı ilə bağlı olduğunu açıqlamaqla və hüquq anlayışına məntiqi düşüncə vasitəsilə mümkün ola biləcəyini müdafiə etməkdədir. Ona görə, hüquq fəlsəfəsi əsas üç mövzu ilə məşğul olmalıdır. Bunlar hüququn nə olduğuna, əlaqəni haradan götürdüyünə və qanunvericiyə hansı prinsiplərin yol göstərməsinə aid olmalıdır. Qustav Radbruxa görə, hüquq fəlsəfəsinin vəzifəsi hüquqi dəyərləri müəyyən etməkdir. Ancaq zidd dəyərlər arasında bir seçim edilməsi hüquq fəlsəfəsinin vəzifəsi deyildir. Bu mənada hüquq anlayışı formal tədqiqi əhəmiyyətsizdir. Ona görə ki, hüququn ədalət ideyasını müəyyən edən mədəni bir mənası vardır. Hüquq fəlsəfəsi eləcə də, hüququn məqsədinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. “Hüquq fəlsəfəsi hüququ məntiqi bütünlüyü baxımından tamamlayan, tarixi inkişafın mənbə və ana xətlərini araşdıran və saf əqli nəticədən çıxarılmış ədalət fikri ilə dəyərləndirilən bir dissiplindir (elm). Ontologiya, yəni varlıq fəlsəfəsi baxımından hüquq fəlsəfəsində hüququn önəmi, və zəruriliyi üzərində durulur. Epistemoloji olaraq hüququn bir bilik baxımından keçərliliyi və bir əlaqənin əldə edilmə mümkünlüyü araşdırılır. Ən önəmlisi hüququn bir dəyər olaraq “ədalət” baxımından tədqiqidir. Bu da hüquq fəlsəfəsinin aksioloji tərəfini göstərir. Yəni hüquqa mədəni görünüş verən, ona əməl etməyin mənəvi səbəblərini göstərən, ictimai barış və yüksək dəyər seçimi baxımından hüquq-ədalət əlaqəsinin tədqiqi, hüquq fəlsəfəsinin aksioloji dəyərləndirilməsidir.”

Bununla yanaşı, təbii hüquq nəzəriyyəsinin bütün konsepsiyaları (eləcə də, neotomist) hüquq fəlsəfəsinin inkişafında dolayısı ilə də olsa mühüm təsir göstərmiş, pozitivist fəlsəfə hüquqşünaslığın daxilinə doğru yer dəyişmiş və qeyd edildiyi kimi hüquqşünaslığın, eləcə də onun nəzəriyyəsinin (istər ümumi, istərsə də, xüsusi) inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Bu səbəbdən də, belə bir yanlış fikir formalaşmışdır ki, hüquq fəlsəfəsi “təbii hüquq haqqında elmdir.” Doğrudur “təbii hüquq” anlayışı Hegel də “fəlsəfi hüquq” anlayışı ilə sinonim kimi işlədilir, lakin Hegel pozitivizmin fəlsəfəyə münasibətini qəbul etməyib tənqid etsə də, onun hüquq fəlsəfəsi hüququn pozitiv xarakterini də inkar etmir.

Təsadüfi deyildir ki, Hegel fəlsəfəsi və dialektikasının öyrənilməsi ilə bağlı Avropada hazırda 2 ayrı dərnək fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, qeyd edilməlidir ki, Hegelin müdafiə etdiyi idealizmə yönələn fenomenologiya və ekzistensializm hüquq fəlsəfəsinin inkişafında mühüm rola malikdir.

Belə ki, fenomenoloji metod analitik hüquqşünaslığa da qarşı çıxaraq insan həyatında duyğularla əldə edilən fenomenlərin mühümlüyünü qeyd etməklə ümumiyyətlə bir elm kimi dəyərləndirdiyi fəlsəfənin və eyni zamanda hüquq fəlsəfəsinin inkişafına təkan vermişdir. Fenomenologiyadan təsirlənən ekzistensializm fəlsəfəsində insan amilini önə çəkməklə rəşional hüquq fəlsəfəsinin və onun əsas mövzusu olan insan haqqlarının inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Müasir dövrdə qeyd edilir ki, “hüquq fəlsəfəsinin vəzifəsi başlıca olaraq üç məsələyə yönəlməlidir. Bunlardan ilki hüququn mahiyyətini müəyyən etmək, yaxud hüquq anlayışını açıqlamaqdır. Bu səbəblə hüququn mənbəyi, mövzusu və mühakimə problemləri də tədqiq edilməlidir. Hüquq fəlsəfəsinin ikinci önəmli funksiyası hüququn məqsədini müəyyən etməkdir. Dolayısı ilə hüququn məqsədi olan ədalət prinsipini də tədqiq etməlidir. Bu araşdırmada hüququn əxlaq ilə əlaqəsi də gözdən keçirilməlidir. Son olaraq hüququn mənbəyi və inkişafı, hüquq qaydalarının və qurumlarının dəyişməsində və inkişafında təsiri olan sosial faktorların və hüquqla cəmiyyət arasındakı əlaqələri də hüquq fəlsəfəsinin predmetinə aiddir.”

Hüquq fəlsəfəsi hüququn mahiyyəti və tipik mövcudluğu üzərinə bir tədqiqatdır. Mahiyyətə varlığın dərin idrakı; müəyyən bir hüquq sisteminin analitik olaraq hüquqdan nə anladığı deyildir. Ümumi Hüquq Nəzəriyyəsi ilə qarşılaşdırılacaq olan yurisprudensiya (Jurisprudence) xüsusilə empirik hüquq yanaşmaları tərəfindən mühakimə və doktrinal əhəmiyyətli açıqlama mənasında istifadə edilməkdədir.

Hüquq fəlsəfəsinin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda görərik hüququn əsasən ən ümumi və universal problemləri kimi ilk öncə hüququn mahiyyəti, sonra isə mənəvi aləmdə sosial normalar sistemində yeri (əxlaq, adət və s.), eləcə də, ictimai-siyasi sferada: insan, cəmiyyət, dövlət həyatında rolu, habelə hüquq düşüncəsi və mədəniyyəti ilə bağlı məsələləri fəlsəfi tədqiq edilmişdir.

3. Hüququn anlayışı və mahiyyəti

“Hüquq” və onun mahiyyəti hüquq fəlsəfəsinin mərkəzi mövzudur. Təsadüfi deyildir ki, hüquq fəlsəfəsinə dair bir çox əsərlər “hüququn mahiyyəti” ilə bağlı nəşr edilmişdir.

Dilçilik baxımından qeyd edilməlidir ki, dilimizə ərəbcədən keçən “hüquq” sözü haqqların məcmusunu ifadə edir. Rus dilindəki “право”, alman dilində “recht”, fransızca “droite” sözü də hər iki mənada işlədilsə, ingiliscədə haqq “right”, hüquq “law” kimi ifadə olunur. Bundan başqa, çox vaxt latın dilindəki “ius/jus” sözü qeyd edilən dillərdə “hüquq” terminin sinonimi kimi də istifadə edilir.

Ancaq “hüquqa dair dəqiq və yığcam tərif vermək mümkün deyildir.”³ Hüququn nə olması mövzusunda hər kəsdə az və ya çox bir fikir vardır. Ancaq anlayışın qəti mənasını ifadə etmək çətindir. Bunun ən açıq sübutu bütün hüquq araşdırmaları nəticəsində hər kəsin mənimsəyə biləcəyi qəti bir hüquq mahiyyətinin çıxarıla bilinməməsidir. Müxtəlif

anlayışların demək olar ki hamısında doğru olan əlamətlərlə yanaşı, doğruluğu mübahisələndirilə bilən mövzular da yer alır. Hüququn mürəkkəb quruluşu bütün hüquq anlayış və görüşlərini nisbi sahəyə buraxmışdır. Kantın “Hüquqşünaslar hələ də hüquq anlayışının mahiyyətini axtarırlar” ifadəsi hazırki şərtlərdə də keçərliliyini qorumaqdadır. Hüququn müxtəlif görüşləri asanca tədqiq edilir. Ancaq bütün bu görüşləri ümumi bir sahədə birləşdirmək və ortaq bir mahiyyət içərisində ifadə etmək hazırda da qeyri-mümkündür. Hər hüquq məktəbi öz baxışları nöqtəyi-nəzərindən ayrı mahiyyət müəyyən etdikcə hüququn ümumi mahiyyətinin müəyyən edilməsi mümkün olmamışdır. Hər cəmiyyət, dövr və məktəb hüquq anlayışı və mahiyyəti inkişaf etdirmişlər. Ədalət anlayışı da eyni qaydada qətiyyətə qovuşdurulmamışdır. Bu fərqliliklər hüququn mahiyyətində onsuz da mövcud olan ziddiyyətləri daha da artırmışdır.

Hüquq anlayışı tarixin müəyyən dövrlərində və fərqli cəmiyyətlərdə fərqli mənə daşmışdır. Cəmiyyətlərin iqtisadi və idarəetmə sistemləri ilə bərabər həmin qurumları da hüququn mövcudluğunda və formalaşmasında önəmli rol oynamışlar. Tarixi dövr baxımından yanaşdıqda hüququn siyasi sahədə təşkilatlanmış və sistemləşmiş bir cəmiyyətin sosial nəzarət mexanizmi üçün daxil edilməsi şəklində də təzahür etmişdir. Hüququn inkişafı dövrü ərzində zaman zaman müəyyən əlamətlərə önəm verilmiş və onlar hüququn mahiyyətinin əsasını təşkil etmişlər.

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi hüquq fəlsəfəsi tarixində hüququn mahiyyətinə dair fərqli nəzəriyyələr və konsepsiyalar mövcuddur. Belə olduqda, “hüquq anlayışının apriori olub-olmaması məsələsi meydana çıxır. Kant ənənəsinə sadıq olan neokantçılar hüququn aprioriliyi üzərində dururlar. Ancaq o da məlumdur ki, hüquq anlayışı psixofizioloji fenomenlərlə də sıx bağlıdır və bu baxımdan o norma kimi xarakterizə edilir. Eyni zamanda, hüququn mahiyyəti onun “varlığı” problemi ilə də sıx bağlıdır. Belə ki, hüquq varlığı deyildikdə hüquq normalarının ideal varlığının, yoxsa insan şüurunda hüquq normalarının təzahürünün anlaşılması da mübahisəli məsələlərdəndir. Ancaq bəzi hüquq nəzəriyyələrinin radikal və barışmaz mövqeyinə baxmayaraq “hüquq fəlsəfəsi mövcud olan hüquq üçün ortaq bir anlayışa çatmağa çalışır.”

Bundan əlavə, XX əsrdə meydana çıxmış qeyri-hüquqi ideologiya və praktika (məsələn, sovet totalitarizmi, faşizm s.), habelə dünya müharibələri, imperialist və antidemokratik inqilablar hüququn inkişafına da xeyli zərbə vurmuşdur. Bununla belə insan hüquq və azadlıqları öz inkişafında yeni bir mərhələyə qədəm qoymuş və analitik hüquqşünaslıq mühüm zirvəyə qalxa bilmişdir.

Hüququn mahiyyətinin müəyyən edilməsi bəzən Hüquq nədir? sualı ilə də başlayır. “Hüququn nə olduğunun soruşulması eyni zamanda onun mahiyyətinin müəyyən edilməsidir. Mahiyyətin müəyyən edilməsi eyni ilə ad qoyma kimi bir şeyin müəyyən edilməsinin və bunu digərindən fərqləndirmənin bir vasitəsi olaraq qalmır, ayrıca o şeyin daha irəli səviyyədə anlaşılması vəziyyətinə düşür. Bu ikinci vəzifəsi ilə mahiyyət şeyin bütün içindəki yerini müəyyən etməkdir. Bu səbəblə mahiyyətin mövzusu olan şeyi həm söz olaraq, həm də gerçəklik sahəsini göz önünə gətirməyimiz gərəkdir. Mahiyyət eyni zamanda müəyyən bir elm sahəsində əsas götürəcəyimiz bir anlayışı müəyyən etmək baxımından başlanğıc nöqtəsidir. Ancaq mahiyyət problemi hüquq kimi çoxölçülü və fərqli baxışlardan ələ alınacaq bir anlayış üçün araşdırıldığında iş gerçəkdən də zorlaşır. Tarix boyunca bir çox nəzəriyyələr hüququn nə olduğunun cavabını axtarmışdır. Nəzəri baxışlardan ilki “hüququn qətiliyi, ictimai barış və qayda anlayışı” üzərindəki toplaşarkən, ikinci qrupu isə “hüququn məqsədinin dəyərlərin və ictimai mənəfətin gerçəkləşməsi” olaraq görməkdədirlər. Bir az yuxarıda söz etdiyimiz iki əsas yanaşmadan analitik hüquq

yanaşması, ya da başqa bir adıyla formal hüquq yanaşması, Qitə Avropası hüquq yanaşması isə mənfəət və ya funksional hüquq nəzəriyyəsi adlandırılır. Formal hüquq yanaşması hüququn “olan” tərəfini vurğulayarkən hüququ daha çox Ostinçi bir yanaşma ilə “sanksiya ilə dəstəklənmiş bir əmr” baxımından qavrayır. Mənfəət və ya funksional nəzəriyyələr isə hüququn olması gərəkən, ya da gerçəkləşdirmək durumunda olduğu funksiya baxımından qavramaqdır. Nəticədə hər iki yanaşma da hüquqa məhdudlaşdırıcı bir baxış sərgilədiklərindən yetərsiz qalırlar.”

Hüququn mahiyyətinin müəyyən edilməsi hüquq fəlsəfəsinin ontoloji bölməsi olmaqla əsas mövzunu təşkil edir və hüququn ontologiyası hüquq reallığı kateqoriyasının varlıqlar sistemində yerinin müəyyən edilməsini tədqiq edir.

XX əsrin 70-ci illərində meydana çıxan “tənqidi hüquq məktəbi”nin məqsədi fərqli görüşlərə malik hüquq nəzəriyyəçilərini bir cərəyanda birləşdirməyə çalışmışdır. Tənqidi hüquq məktəbinin əsas məqsədi hüququn anlaşılması və tədqiqidir. Bu nəzəriyyə tərəfdarları hüquqdakı qeyri-müəyyənliklər üzərində durduqlarından hüquq haqqında sistemli bir nəzəriyyə ortaya qoymamışlar.

Əksinə təbii hüquq nəzəriyyəsi müasir tarixə yön verməklə öz damğasını vurmuş, yeni məzmunlu milli və beynəlxalq hüququ formalaşdırmış, pozitivizm hüquqşünaslığın və hüquq elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Müasir hüquq nəzəriyyələri hüququn mahiyyətinə dair

1. Təbii hüquq nəzəriyyəsi

A) Təbii hüquq nəzəriyyəsi digər hüquqi nəzəriyyələr tərəfindən sıxışdırılsa da, qeyd edilən XX əsrin əvvəllərində təbii hüquq fikirlərinə yenidən dönüş (renessans) özünü göstərmişdir. Təbii hüquq nəzəriyyəsinin bu renessansının nümayəndələri kimi Rudolf Ştammler, Qustav Radbrux, Jak Mariten, Jan Dabin, Edmond Kahn, Jerom Holl, Nortrop Filmer S.C, Filip Selznik, R.Dvorkin, C.Finnis və digərlərini göstərmək olar.

Müasir təbii hüquq nəzəriyyəsi dini və dünyəvi olmaqla iki kateqoriyaya ayrılır.

Təbii hüququn müasir konsepsiyaları bunlardır: 1)varlığın ilahi qaydası, transsendent idealar varlığı (neotomizm, neoprotektionizm); 2)ideya, ruh, eydos, ideal dəyərlərin obyektiv varlığı (neohegelçilik, fenomenologiyanın Münhen məktəbi, “maddi dəyər etika”); 3)aprior zərurətin sosial varlıqda təzahürü (yeni kantçılıq); 4)şüur varlığı (ekzistensializm, ekzistensial-fenomenoloji hermenevtika); 5)insan təbiətinin irrasional başlanğıcı (intiutivizm, fəlsəfi antropologiya). Həmin təsnifata uyğun olaraq təbii hüquq konsepsiyasının 1.Teoloji, 2.Obyektivist (neohegelçilər) 3. Neokantçı, 4. Ekzistensialist (ontoloji) və 5. Psixoirrasionalist istiqamətləri ayrılır.

O da qeyd edilməlidir ki, müasir hüquq fəlsəfəsində neokantçılıq iki istiqamətlə müşahidə edilir: birincisi, normativizm (məsələn, H.Kelzen), ikincisi təbii hüquq nəzəriyyəsi (məsələn, R.Ştammler, Q.Radbrux, Del Veccio və s.). Ümumiyyətlə, neokantçılıq hüquq fəlsəfəsinin və hüquq elminin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Pozitivist düşüncənin mütləq xarakter alması səbəbindən müxtəlif tənqidlərə məruz qalmışdır. Xüsusən, XX əsrin əvvəllərində təbii hüquq yenidən meydana çıxmışdır. Təbii hüququn renessansı ilə yanaşı neokantçılıq və neohegelçilik kimi cərəyanlar da pozitivizmə qarşı çıxmaqla inkişaf etmişlər. Antipozitivist mənada ortaya çıxan istiqamətlər cərəyanlar içərisində XX əsr baxımından önəmli olan və son yüzilliyə damğasını vuran cərəyan ekzistensializmdir.

Ekzistensialist görüşlər təbii hüququn inkişafında mühüm paya malikdir. Hüquqa dair ekzistensialist yanaşmalar fərqli formalarda hüquqşünaslar V.Mayhofer, E.Fehner, G.Kohn və digərlərinin əsərlərində ifadə olunmuşdur. Ekzistensializmin təsiri altında avstriya hüquqşünası R.Marçiç tərəfindən hüququn ontoloji konsepsiyası irəli sürülmüşdür. XX əsrin əvvəllərində Qərbi Avropada neokantçılığın hüquq düşüncəsinə güclü təsiri olsa da, tədricən zəifləmiş, ikinci dünya müharibəsindən sonra, nə vaxt ki, təbii hüquqa maraq artmışdır ontoloji konsepsiya demək olar ki, əsas istiqamət olmuşdur.

Teoloji görüşlər də təbii hüquq nəzəriyyəsinin inkişafında və insan haqqları nəzəriyyəsinin formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır (neotomist J.Mariten, J.Daben, Y.Messner, A.Auer, Ernst Vulf, Erik Vulf və başqaları).

Onlardan, Jak Maritenin personalizmə yönələn neotomist ideyaları Birləşmiş Millətlər Təşkilatının 1948-ci il tarixdə qəbul edilmiş İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməsinin əsas konsepsiyasını təşkil etmişdir.

B)Təbii hüquq nəzəriyyəsinin fərqli konsepsiyalarına və s. baxmayaraq onlar üçün ortaq görüş haqq və vəzifələrin hüquq qaydasını yaratması ilə müəyyən edilir.

Təbii hüquq nəzəriyyəsinin ümumi əsasını bir neçə fundamental ideyalar təşkil edir: yazılmamış qanunların mövcudluğu, onların münasibət baxımından pozitiv qanunlardan yüksəkdə durması və ona təsir etməsi, real qanunların ideal ədalətə can atması, müəyyən dəyərlərin sarsılmazlığı, insanın aliliyi və üstünlüyü. Bu idealar ən qədim dövrlərdən yaranıb inkişaf etmiş və günümüzdə gəlib çatmışdır.

Təbii hüquq nəzəriyyəsi insanların təbiətindən doğan haqq və azadlıqlarına birinci plana keçirərək pozitiv hüquq normalarına elə də əhəmiyyət vermir. Hüquq insanların yaratdığı normalardan deyil, təbiətdən və insan ağılından doğur. Bu səbəblə də, hər hansı dövrə və məkana uyğun olaraq dəyişən pozitiv hüquq deyil, dəyişməyən sonsuz təbii hüquq əsasdır. Ona görə də, hüquq normativ deyil, idealist xarakterə sahibdir. Hüququn normativliyi onun məqsədi üçün kifayət deyildir. Pozitiv normalar hüquq norması olması üçün ədalətə uyğun olmalıdır. Ədalət məntiqi xarakterli əxlaq olaraq hüququn əsası və məqsədidir. Təbii hüquq bir ədalət arayışının məhsulu olduğundan təbii hüquq nəzəriyyəsində ədalət başlıca yer tutur.

Müasir təbii hüquq yanaşmasına görə əsas dəyərlərin nəticəsi olan prinsiplər əbədi və dəyişməz deyildir. Bunların zamana və məkana görə dəyişməsi zəruridir. Əgər bir təbii hüquqdan söhbət gedirsə, dəyişkənliyi də qəbul edilməlidir. Bu səbəbdən də, R.Ştammlerin doğru hüquq (dəyişkən ölçülü təbii hüquq) fikri böyük təsir göstərmiş və əks səda doğurmuşdur. Kantın ardınca gedən R.Ştammler müəyyən apriori prinsiplərə dayanmaq şərtiylə gerçəkliyin axtarışı yolu ilə aşkarlanmayan bəzi duyğu kateqoriyaların və şəkilləri sayəsində insanların fenomenlər biliyinin inikası ilə məqsədinə çata biləcəyinə inanırdı. Ancaq Ştammler iki anlayışı bir-birindən ayıraraq Kantdan fərqlənmişdir: hüquq anlayışı və hüquq ideyası. Ştammler Kantın hüquq anlayışında “adil” və “haqlı” hüquq fikrinin biri-biri ilə qarışdırıldığını irəli sürərək ona qatılmır. Ona görə hüquq anlayışı belədir: “hüquq pozulmaz və tam güclü kollektiv iradədir.” Hüquq ideyası isə, ədalətin gerçəkləşməsidir.

Təbii hüququn renessansında mühüm rolunu oynayan görkəmli neokantçı Q.Radbruxa görə, “hüquq varlıqdır, hansı ki, mənası hüquqi dəyərə, hüquq ideyasına xidmət etməklə əlaqədardır. Hüquq anlayışı eləcə də hüquq ideyasına can atır.” O həmçinin qeyd edir ki, “hüquq ideyası ədalətdən başqa bir şey ola bilməz. “Est autem ius a iustitia, sicut a matre sua, ergo prius fuit iustitia quam his” (Qlossa 1.1. pr. D. 1.1). (“Hüquq ədalətdən doğur, necə ki, ədalət ana kimi ona yol göstərir.”). Qeyd edilən baxışlar O.Xyoffe və başqaları tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir.

Hüquq fəlsəfəsi əslində düşüncə tarixinin başlanğıcından XIX əsrədək təbii hüquq nəzəriyyəsinin inkişafı kimi götürülür. Təbii hüququn mütləq məqsədi haqq və ədalət anlayışlarının reallaşdırılmasıdır. İnsan haqlarını mütləq düşünmək bunları fərdi iradələrin məhdudlaşdırmalarına məruz qoymamaq üçün keçərlidir. Təbii hüquq haqq yolunda qanunvericinin fərdi iradəsini, şəxsi maraqlarını deyil, təbii xarakteri və tarazlığı əsas götürür. Pozitiv hüququn gerçəkləşdirdiyini irəli sürdüyü ədalətin səbəb olduğu haqsızlıqlar, bəzən daha yüksək səviyyədə təbii ədalətin varlığı kimi tənqidlərə yol açmışdır. Hüquq qaydalarının qatı və sərt tənzimləməsi ictimai tənqidləri təbiətə yönələn düşüncələrə yönəlmişdir. Baskıya yönələn idarəetmələr, cəmiyyət içində təlatümlər, haqsızlıqlar insanlıq anlayışı ilə bərabər təbii hüquq nəzəriyyəsinin inkişafına, günümüzdə qədər yaşamasına səbəb olmuşdur deyərək neokantçılığa yönəlmiş Del Veccio həmçinin bildirir ki, hüquq bütünlüklə normalardan meydana gəlmişdir. Normalar hüquq qaydasının təməlidir. Bu səbəblə hüququn normativ bir quruluşa sahib olduğu qəbul edilir. Qanun və hüququn digər qaydaları təməl olaraq bir hüquq normasıdır. Ancaq qanun və norma anlayışlarının elmi baxımdan fərqləndirmək lazımdır. Burada hüquq aktları ilə təbiət qanunlarını da fərqləndirmək lazımdır. Təbiət qanunları ümumi olanı göstərir. Təbiət qanunlarından xilas və ona zidd davranış imkanı yoxdur. Determinizm təbiətin quruluşunda vardır. Hüquqi aktların yaratdığı normalar isə zəruri olanı göstərir. Cəmiyyətdə yaşayan insanların gündəlik tələbatlarından doğan münasibətləri nizamlayan bəzi qaydalardan meydana gəlməklə hüququn sahib olduğu normativ xarakter onun zəruri olanla əlaqədar olduğunu göstərir. Hüquq norması təbiət qanunları kimi tək səbəbli əlaqə bildirmir. Hüquq norması davranışda gerçəkləşməsə də belə, zəruri olanı göstərən, praktiki və istiqamətverici bir mənə daşıyır. Hüquq normasının vəzifəsi arzu edilən qaydanın gerçəkləşməsinə yardımçı olmaqdır.

O, həmçinin qeyd edir ki, “mütləq ədalət ideyası insan aqlının fundamental zərurətidir”, hüquq norması ədalətli olmalı, ədalət “pozitiv hüququn ilkin şərti və bazisi” olmadıqda o, “fiksiyadır”.

Müasir dövrdə neopozitivizmə qarşı çıxan əsas neokantçılardan Lon L.Fullerə görə “təbii qanunlar insan fəaliyyətində həyati əhəmiyyətə malikdir.”²¹

Ekzistensializm anlayışlar üzərindən düşüncəyə qarşı bir üsyan xarakteri daşıyır. Ona görə bir şeyi düşünən və anlayan insan eyni zamanda onu yaradır. Ekzistensializmə görə xarici şeylərin və bunların subyektiv inikasının apriori olaraq mövzusu olmadığını, ayrıca müstəqil və hədsiz dəyişiklik içərisində olduğunu hesab edir. İnsan qavrayışlarını zaman, kainat və səbəbli əlaqələr içində etməz. Hüquq insana xarici aləmin tətbiq etdiyi xarici sanksiya olmaqdan fərqli mənaya sahib olmalıdır. Hüquq fərdin özünü gerçəkləşdirməsinə yardımçı olmalıdır. İnsanı yalnız cəmiyyətdəki roluna görə deyil, eyni zamanda təbii vəzifəsi olan ümumi mənada insan olaraq qəbul etməlidir. Təbii hüquq bir ekzistensial qanundur. Bəşəri qayda ekzistensial hüquq anlayışı ilə qurula bilər.

Ekzistensializm Kanta və Hegelə qarşı çıxaraq göstərir ki, “Kantın dediyi kimi insanın inikasının əsasən zaman, məkan və səbəbli-əlaqə kateqoriyaları içərisində müəyyən edilməsi doğru deyildir. Kateqoriyalar inikasın məcburi qəlibləri deyil, ölçü anlayışları və ya fiksiyalarıdır.” Hegelin də “ağlabatan gerçəkdir, gerçək olan ağlabatandır” görüşünün də yanlış olduğunu müdafiə edən ekzistensializm Hegelin bu fərziyyəsinin fərdi və fərdin azadlığını nəzərə almadığını əsas gətirərək “fərdin seçimi əsasına söykənir və bu səbəblə də hər cür Hegelçi və Marksist kəhanətə qarşıdır.” Ekzistensializmə görə “hüquq qaydası idarəedilənlərə və tətbiq edilənlərə yönələn bir əmr xüsusiyyəti daşıyır, tarixi dövr ərzində insanların zehində yerləşmişdir. Əslində hüquq, əmr və güc bir-birindən ayrı şeylərdir.

Bunlar xarici görünüşcə bir-birilə bağlı olsalar da belə bir-biri ilə əlaqələri yoxdur. Əslində əmr deyil, əmredilən davranış hüququn gerçək mahiyyətini meydana çıxarır. Əmr hüququn formasından başqa bir şey deyildir.” Ancaq normativist anlayışa qarşı çıxan ekzistensializm sosial gerçəkliyi ön plana çıxarır. Bu baxışlara görə “sosial gerçəklikdən ayrı bir normalar dünyası ola bilməz” və “hüququn azad və təxmin edilməyən bir təkamül içində olduğunu qəbul edilir”, “çünki, mücərrəd və ümumi hüquq qaydalarının istənilən şəkildə təfsiri təhlükəsi yazılı hüquq və ya normalar sisteminin varlığı sayəsində pozula bilməz”. Bu konsepsiyaya görə insan azadlıq və ədalət olmadan yaşaya bilməz. Lakin qeyd edilən cəhət aşkar ifadə edilmədiyindən ekzistensializm “gizli” təbii hüquq kimi xarakterizə edilir.

Hüququn ontoloji konsepsiyası oxşar mövqe sərgiləməklə təbii hüquq nəzəriyyəsinin inkişafına öz töhfəsini vermişdir. “Hər şeydən öncə onunla xarakterizə olunur ki, onun təmsilçiləri mövcud və zəruri kimi neokantçı əkslikləri (fərqliliyi) inkar edərək təbii hüquq fenomenini varlıq kimi varlıqlar sisteminə daxil edirlər, varlığın xüsusi forması kimi zəruri yoxdur deməklə zəruriyə varlığın törəməsi kimi baxırlar.” Təbii hüquq R.Marçiçə görə universium nizamının obyektiv ifadəsi, varlığın qaydası və ya daha yaxşı desək, mövcudluq aspektindən varlığın bu qaydasının emanasiyasıdır, hansı ki, nizamlı xarakter və normativ keyfiyyətlərdə təzahür edir. Marçiçə görə norma nizamın elementidir, o qaydadır, qayda da normadan başqa bir şey deyildir.

XX əsrin sonunda güclənmiş feminizm də hüququn normativ anlayışına qarşı çıxmaqla əsas hədəf kimi “qadın haqqları”nı qoymuşdur.

Pozitivizmin kəskin tənqidçisi olan təbii hüququn renessansı nümayəndəsi neotomist Jak Maritenin anlayışına görə “təbii hüquq insan haqları anlayışının fəlsəfəsini yaradır”, “insan haqqlarının fəlsəfi əsasları təbii hüquq (natural law, droite de la nature, Naturrecht) anlayışında yatır. XIX əsrdə hüquqi pozitivizm qələbə çalmasına baxmayaraq tam aradan qaldıra bilmədiyi təbii hüquq anlayışına görə insanlar zaman və məkana bağlı olmayan bütün dövrlərdə keçərli, dəyişməyən, universal xarakterli haqlara malikdir. Təbii hüquq anlayışı yazılı bir qayda sistemi deyildir. Təbii hüquq şüuru insanda mənəvi şüurun inkişafına uyğun olaraq yavaş-yavaş yerləşmişdir. İnsan ağıllı bir varlıq olaraq öz taleyini müəyyən edə bilir və ağılla təbiətində olan təbii qaydanı kəşf edərək ona uyğun davranışlar ortaya qoyur.” O, insan hüquqları konsepsiyasını inkişaf etdirmişdir və bu konsepsiyaya görə təbii hüquq ilk öncə insan təbiətinə əbədi qanunlar yerləşdirir, hansı ki, hələ Foma Akvinski tərəfindən bütün digər qanunların mənbəyi və birbaşa təbii qanunlarda ifadə olan dünyagörüşünün ən ümumi qanunları kimi şərh edilmişdir.

Jak Mariten insan haqqlarının üç qrup üzrə təsnifatını təklif edir. Bunlardan birincisi fundamental haqlardır ki, özündə yaşamaq və şəxsi azadlığı, nigah hüququ, xüsusi mülkiyyət, xoşbəxtliyə can atmaq və s. ehtiva edir. Siyasi haqlar təbii hüquqla dolayısı ilə əlaqədərdir və buna konsitusiyanı müəyyən etmək və idarəetmə formasını seçmək, cəmiyyətin siyasi həyatında aktiv, habelə seçkilərdə bərabər iştirak etmək, siyasi partiyalarda birləşmək, qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik və s. aiddir. Nəhayət, sosial haqlardır ki, buna da əmək hüququ, həmkarlar ittifaqında birləşmək hüququ, ədalətli əmək haqqı və sosial təminat hüququ və s. daxildir.

Ronald Dvorkin klassik hüquq fəlsəfəsi mübahisəsi olan təbii hüquq və pozitiv hüquq mübahisəsində bu iki cərəyanın ortaq tərəflərini yenidən şərh edərək yeni birləşdirici cərəyan ortaya çıxarmışdır. Ronald Dvorkinə görə hüquq qaydası uzun müddətdir ki, hüquq nəzəriyyəsiindən pozitivist yanaşmanı çıxarmağa cəhdin nəticəsi kimi liberal prinsiplərə söykənmiş hüquq qaydasıdır.

Hüquqa dair postmodern baxışlar insan haqlarını müqəddəsləşdirməyə çalışır. Postmodernizmdə hüququn qayda kimi ünsürü önəmli deyildir. Bu yanaşmaya görə “Mən”in hüquq sistemində yeri və rolu əhəmiyyətlidir. Ancaq postmodern baxışlara görə hüquq həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən haqları mücərrəd deyil, konkret baxımdan ələ alınmasını müdafiə edirlər. Bu baxımdan realizmə yaxınlaşsalar da, realizm üçün əhəmiyyətli olan hüquq qaydası onların marağını kəsb etmir.

Hətta müasir dövrün mühüm pozitivistlərindən H. Hart belə təbii hüquq nəzəriyyəsinə müəyyən qədər güzəştə getmişdir. Onun tərəfindən istənilən hüquq sistemində təbii hüququn minimum məzmunu (minimal content of natural law) ideası irəli sürülmüşdür.

Hazırda təbii hüquq nəzəriyyəsinə əsaslanaraq insan hüquq və azadlıqları sistemli şərh olunmuş və nəzəriyyəsi formalaşmış, insan haqlarının növləri və təminatı üsulları, həmçinin institutları müəyyən edilmişdir.

2. Hüquqi pozitivizm

A) Bu nəzəriyyə qeyd edildiyi kimi XX əsrdə daha çox dəyişikliyə məruz qalmışdır. XIX əsrin sonlarında hakim nəzəriyyə kimi çıxış etsə də, XX əsrin 50-ci illərindən sonra bu hakimiyyət təbii hüquq nəzəriyyəsinin əlinə keçmişdir. Hüquqi pozitivizmin inkişafında Con Ostinin analitik hüquqşünaslığının mühüm rolu vardır. Sonralar bu konsepsiya qeyd edilən nəzəriyyə daxilində də hüququn sosioloji, psixoloji və realist məktəbləri tərəfindən tənqid edilsə də, Vyana hüquq məktəbinin nümayəndələri tərəfindən geniş istifadə edilmişdir.

XX əsrdə sosioloji hüquqşünaslığın inkişafında mühüm rolu amerikan hüquqşünası Rosko Paund və digərləri mühüm rol oynamışdır. Hüququn sosioloji konsepsiyası sonralar hüquqi realizmə yönəlmişdir.

Hüquqi realizm isə Amerikada yaranmışdır və iki əsas cərəyanı fərqləndirilir:

a) Amerikan Realist cərəyanı – Amerikalı hüquqşünas O.Holms formal hüquq qaydasından və ideoloji xüsusiyyətli şərtlərdən çox hüquq sistemini yaradan empirik faktorların şərtlər üzərində durmuşdur. Realist Hüquq cərəyanı 1920-ci illərdə ABŞ-da təsirli hala gəlmiş və xüsusən hüquqi formalizmə qarşı rəqib xüsusiyyət qazanmışdır. 1930-cu ilindən sonra Realist cərəyan gedərək əhəmiyyətini itirməsi diqqəti çəkmişdir. Holmsdan sonra K.Llevellin və Cerom Frank bu cərəyanın önəmli təmsilçiləri sayılabilir.”

b) Skandinav Realist cərəyanı – Skandinav mütəfəkkirləri K.Olvekrona, Alf Ross, A.V.Lundsteddir.

Hüququn sosioloji konsepsiyasının marksist istiqaməti isə keçmiş sovet və digər sosialist ölkələrdə uzun müddət hakimi siyasi-hüquqi ideologiya olmuşdur. Marksizmin çıxış nöqtəsi iqtisadi bazis, cəmiyyətin iqtisadi quruluşu (mülkiyyət forması ilə müəyyən edilən istehsal münasibətlərinin məcmusu) və üstquruma dair təlim olmuşdur.

Hüququn psixoloji konsepsiyası da psixologiyanın ayrıca elm kimi inkişafından bəhrələnmişdir. Sosioloqların psixoloji problemlərə yönəlməsi, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində hüququn psixoloji konsepsiyasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu səbəbdən insan psixologiyasının şərhində bir sıra məktəblər də, məsələn, refleksologiya, bixeviorizm, freydizm və s. eksperimental metodları ilə mühüm rol oynamışdır.

Fenomenoloji yanaşma hadisələri və şeyləri hər hansı bir anlayışlar sistemi vasitəsi ilə deyil, olduqları kimi açıqlamaq və təsvir etmək məqsədi güdür, əlamətlər olduğu kimi göstərməyə çalışılır. Bu yanaşma eynilə hüquq üçün də keçərlidir. Belə ki, hüquq ilk dövrlərdən etibarən bəşər sivilizasiyasında mövcud olmuşdur. Həmin dövrdən etibarən

mürəkkəb münasibətlər yarandığından insanlar hüququ yalnız şəffaflaşmış qəliblər içində anlaya bilmişlər. Bu qəliblər çox qədim tarixə malik olmaqla onların əsaslandığı düşüncələr də çoxdan unudulmuşdur və insan daim münasibətdə olduğu hüququ obyektiv yanaşma ilə dərk edə bilmir.

Fenomenologiya hüquq və norma barədə fərqli mövqe qoysa da göstərir ki, hüquq insan davranışlarının ictimai qaydasıdır. Bu konsepsiyaya görə “ubi societas, ibi ius” (harda cəmiyyət varsa, orada hüquq var) prinsipi keçərlidir. İnsan yaşaya bilməsi üçün müəyyən qaydalarına əməl etməlidir ki, bu qaydaları hüquq norması göstərir. Fenomenologiya fərddən başlasa da sosiologiyaya yönəlir və bununla da orta mövqe sərgiləyir. Bununla yanaşı, hüquqa fenomenoloji metodla yanaşan Pol Amslek daha çox hüquq normalarının konkretliyi üzərində durmaqdadır. Ona görə də, “hüququn xalis nəzəriyyəsi daha çox hüququn fenomenoloji təhlilinin əsası kimi çıxış edir”.

Müasir dövrdə hüquqi pozitivizmin istiqamətləri normativizm (Hans Kelzen) və neopozitivizmdir (H.L.A.Hart). Normativizm XIX əsrin formal-doqmatik (analitik) hüquqşünaslığa dayanan hüquqi pozitivizmdən qaynaqlanır. Bu mənada o, hüquqi pozitivizmin əsas modifikasiyası hesab edilir. Normativizmin banisi və əsas nümayəndəsi, habelə Vyana hüquq məktəbinin radikal nümayəndəsi kimi Hans Kelzen “saf hüquq nəzəriyyəsi”ndə təbii hüquqa hər hansı bir yer tanımamışdır. Bu səbəbdən də, təbii hüquq nümayəndələri tərəfindən kəskin tənqidlərə səbəb olmuşdur.

B) Hüquqi pozitivizm – formal-doqmatik hüquqşünaslığa əsaslanan nəzəriyyədir, hüquqa mövcud qanunvericilik və praktika baxımından yanaşır.

Pozitivizmin bir qolu kimi qiymətləndirilən hüququn sosioloji konsepsiyası istiqamətinin nümayəndələri hüquqi pozitivizmin konsepsiyasından fərqli olaraq hüququn “canlı”, dinamik hüquq qaydası olduğunu irəli sürmüşlər.

Praqmatizmdən bəhrələnən hüququn sosioloji konsepsiyasının nümayəndəsi Rosko Paund qeyd edir ki, “hüquq ideyası insanın cəmiyyətdə davranışı ilə əlaqədar iqtisadi və sosial qaydaların diktəsi ilə meydana çıxır.” Rosko Paund hüquqşünasları hüququ “kitabdakı hüquq”dan (daha dəqiq qanundan, normativ aktdan) deyil, “gerçəklikdəki hüquq”dan öyrənməyi təklif edir.

Psixoloji hüquq nəzəriyyəsi sosioloji hüquq nəzəriyyəsi ilə birbaşa əlaqədədir banisi və əsas nümayəndəsi L.İ.Petrajiçkidir. Ona görə “hüquq sosial-psixi həyat faktoru və məhsuludur.” Petrajiçki ondan çıxış edir ki, hüquq fərdin psixikasından qaynaqlanır. Bu nəzəriyyəyə görə hüququn mənbəyi kimi insanın emosiyaları çıxış edir. Petrajiçki öz konsepsiyasını “emosional nəzəriyyə” adlandırır. Qeyd edir ki, emosiya insan psixikasının əsas hərəkətverici qüvvəsidir.

Bu mənada o iki növ emosiyanı bir-birindən fərqləndirir: əxlaqi və hüquqi. Əxlaqi emosiya birtərəfli olmaqla insanın özünün vəzifə və öhdəlikləri ilə bağlı olur. Əxlaq normaları insan daxili imperativləridir. Hüquqi emosiya isə tamam fərqlidir. Hüquqi emosiyalar ikitərəflidir, bundan asılı olaraq da hüquq normaları atributiv-imperativ xarakter daşıyır.

Petrajiçkinin bu nəzəriyyəsi hüquq anlayışını xeyli genişləndirir. Belə ki, o istənilən qarşılıqlı hüquq və vəzifələrdən irəli gələn emosional həyəcanı hüquqi hesab edir. Bu səbəbdən onun nəzəriyyəsi çoxsaylı tənqidlərə məruz qalsa da, hüquq düşüncəsi ilə bağlı bağlı biliklərin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Marksist-leninçi “hüquq ədəbiyyatında hüququn tərfi əsasən belə verilmişdir ki, hüquq özündə hakim sinfin iradə ifadəsini əks etdirən və dövlət məcburiyyəti ilə təmin olunan davranış qaydalarının (norma) məcmusudur. Bu tərif ilk dəfə 1938-ci ildə Hüquq elmi

işçilərinin Birinci Ümumittifaq iclasında A.Y.Vışinski tərəfindən ifadə edilmiş və ümumi mahiyyətini dəyişməyən bu və ya digər dəyişikliklərlə hüquq elmi ictimaiyyəti tərəfindən qəbul edilmişdir.” Əslində bu tərifi hüquqi pozitivizmə “sinfi” don geyindirilməsindən başqa bir şey olmamışdır.

Praqmatizmdən təsirlənən Amerikan realizmi hüquq həyatının məntiqə deyil, təcrübəyə dayanması məcburiyyəti üzərində israrla durmuşdur. Skandinav Realizmi hüquq sahəsində a priori iddiaların zəiflədiyini qəbul etməklə hüququn toplumsal ehtiyaclara dayanması zəruriliyini müdafiə etməkdədir. Dolayısı ilə bu anlayış hər cür anlayışı metafizik və ya ideoloji hesab edərək rədd edir.

Təbii hüquq nəzəriyyəsini kəskin tənqid edən neopozitivist H.L.A. Harta görə hüquq qaydalardan ibarətdir. Qaydalar qəbul edilmiş davranış standartlarının ifadələridir.⁴⁸ İctimai həyatı nizama salan, uzun bir inkişaf yolu keçərək fərqli növlərə ayrılmış normalar günümüzdə müxtəlif qruplarda toplanıla bilər. Bunların başlıcaları: hüquq, əxlaq, ənənə, adət, din və təcrübə qaydalarıdır. İnsan cəmiyyətləri bütünlüklə əvvəllər dini formaya bürünsə də, daha sonralar müstəqil növlərə ayrılan bu qaydalar ümumi, daimi və sanksiyalaşmış normalar şəklindədir. Geri qalmış cəmiyyətlərdə bu qaydaların çoxusu bir-biriylə qarışmış haldadır. Ətraf mühitlə əlaqədar olaraq bir norma yuxarıda sayılan kateqoriyalardan hər hansı birinə daxil ola bilər. Bəşəriyyətin inkişafı, istehsal münasibətlərinin genişlənməsi ilə bağlı inkişaf ictimai qayda normalarının bir-birindən ayrılmasına yol açmışdır. Bu ayırım uzun sürən bir inkişaf nəticəsində əldə olunmuşdur.

Neopozitivizmin bir qolu olan normativizmin banisi Hanz Kelzen əvvəlki pozitivizmdən fərqli olaraq və “suverenin iradə ifadəsi”ni rədd edərək neopozitivizmi etatistik köklərdən təmizləmiş, “sosioloji” yanaşmadan uzaqlaşmaqla sırf “hüquqi” yanaşmaqla hüququ “əsas norma”dan irəli gələn normalar sistemi kimi müəyyən etmişdir.

Belə ki, Kelzenin təmiz hüquq nəzəriyyəsinə görə də hüquq normalar sistemidir, norma isə davranış qaydasıdır. Vyana məktəbinin öndə gələn nümayəndələrindən olan Kelzen inkişaf etdirdiyi təmiz hüquq nəzəriyyəsinə normalar iyerarxiyası ilə əsaslandıraraq pozitivizmə normativ forma qazandırmışdır. Kelzen bu baxışları ilə hüququn daimi zəruri və daimi əlamətlərini bir yerə yığaraq hüququ dəyişkən və keçici əlamətlərdən qurtarmağa çalışmışdır. Kelzenə görə hüquq dövlətin qəbul etdiyi qanunlar və ya digər hüquq mətnlərindən ibarətdir. Hüququ elmi tədqiq etdiyini tezisini müdafiə edərək istifadə etdiyi elmi metodunda bütün ictimai, siyasi və ideoloji ünsürlərdən kənarlaşdırmaqla formallaşdırmağa çalışmaqdadır.

Sosial normaları hüquq və əxlaq normalarına ayıran Kelzenə görə, “hüquq digər sosial qaydalardan məcburetmə mexanizminə görə fərqlənir. Onun fərqləndirici əlaməti məcburetmə tətbiqidir.” O, qətiyyətlə ifadə edir ki, “hüququ norma kimi müəyyən etməklə (eləcə də, onu hüquq haqqında xüsusi elmin predmeti kimi şərh edərək) onu təbiətdən, hüquqşünaslığı isə təbii elmlərdən fərqləndirdik.” Ancaq Kelzen hüququ əsas norma (Grundnorm) kimi xarakterizə edir. Əsas norma mövzusunda Kelzen əsaslı bir görüş meydana çıxarmamışdır. Əsas norma hüquqdan kənar, metafizik bir varlıq olduğunu qeyd etməklə yenə normativist pozitivist görüşünə zidd bir baxışı müdafiə edir. Beləcə, Kelzen hər cür siyasi rejimin ədalətə uyğunluğunu qəbul etməkdədir.

Odur ki, formalizmə yönələn “pozitivizmin istənilən tərifi ən ümumi xarakter daşıyır və dəqiqliyi ilə öyünə bilməz.” Nəhayət belə bir nəticəyə gəlmək olar ki:

Hüququn anlayışı ilə bağlı başlıca problem hüquq və əxlaqın münasibətləri ilə əlaqədardır. Müzakirələrə və 2 min il ildən artıq keçməsinə baxmayaraq hələ də iki əsas mövqe bir-biri ilə rəqabət aparır: pozitivizm və qeyri-pozitivizm. Pozitivizmin bütün

nəzəriyyələri (hüquqi pozitivizm, normativizm –V.M) bölücü tezisdən (Trennungsthese) çıxış edərək qeyd etmişlər ki, hüququn anlayışının elə bir tərif olmalıdır ki, həmin tərif özündə əxlaqi elementlər ehtiva etməməlidir. Bölücü tezis hüquq və əxlaq arasında, zəruri əlaqəni – hüquq nəyi əmr edir və ya ədalət nə tələb edir və ya başqa sözlə hüquq olduğu kimi və olmalı olduğu kimi – terminoloji kənarlaşdırmağı tələb edir. Hüquqi pozitivizmin görkəmli nümayəndələrindən biri (normativizm –V.M) Hans Kelzen bu fikri belə ifadə etmişdir: “Buna görə də, çox sərbəst məzmun hüquq ola bilər”. Beləliklə, pozitivizm hüququn anlayışının müəyyən edilməsi üçün iki element üzərində dayanmağı tələb edir: hüququn zəruri və ya avtoritet müəyyənliyi və onun ictimai təsiri (effektivliyi). Hüquqi pozitivizmin çoxsaylı variantları bu elementlərə fərqli təfsir vermiş və bunlardan bu və ya digərinə üstünlük vermişlər. Onlar üçün ümumi olan odur ki, hüququn nə olması xüsusən onun müəyyənliyi və/vəya həqiqiliyindən asılıdır. Buna görə də, məzmunun düzgünlüyü hər hansı rol oynamır. Qeyri-pozitivizmin (təbii hüquq nəzəriyyəsi-V.M) tərəfdarları, əksinə, birləşdirici tezisdən (Verbindungsthese) çıxış edərək çıxış edərək qeyd etmişlər ki, hüququn anlayışının elə bir tərif olmalıdır ki, həmin tərif özündə əxlaqi elementlər ehtiva etsin. Bu səbəbdən ciddi qeyri-pozitivistlərdən heç biri hüququn anlayışını bu elementlərdən, zəruri müəyyənlik və ictimai təsirliliyi ilə əlaqəsini inkar etmirlər. Onları pozitivistlərdən fərqləndirən yeganə fərq odur ki, hüququn anlayışı kimi bu tərif əlamətlər faktından yönəlmiş əxlaqi elementləri özündə ehtiva edir. Burada da fərqli təfsir və aksentlər mövcud ola bilər.

Hüquq fəlsəfəsi tarixini gözdən keçirsək görürük ki, “hüququn mahiyyəti barədə çoxlu yazılmışdır. Onu müxtəlif cür müəyyən etmişlər: dövlətin iradəsi, ilahi iradə, imperator böyüklüyünün iradəsi, hakim sinfin qanunda ifadə olunan iradəsi, ümumxalq iradəsi, maraqlar toqquşması, mənafelərin müdafiəsi, ictimai mənafelərin ifadəsi, yeni cəmiyyətin qurulması aləti, əmək və istehlakın ölçüsü, xalq ruhunun tarixi ümumiləşdirməsi, Kosmosun harmoniyasının təminatı, ümumbəşəri dəyər, insanın təbiətindən doğan ali ədalət, imperativ-atributiv emosiya, əxlaq minimumu, hakim partiyanın siyasət forması, biososial insanın nəsilləri, azadlıq varlığı, azadlığın ölçüsü, azadlığın məhdudlaşdırılması, fərdi təşəbbüs və azadlıqların təzyiqi, insan hüquq və azadlıqlarının mövcudluq üsülü, dövlətin özünüməhdudlaşdırması, dövlət göstərişi, dövlət hakimiyyətinin məhdudlaşdırılması, zəiflərin güclülər üzərində və ya əksinə, güclülərin zəiflər üzərində hakimiyyəti və s.”

Qeyd edilən nəzəriyyələrin, məktəblərin və konsepsiyaların təsirindən hüquq fəlsəfəsi tarixində iki “hüquq anlayışı” meydana çıxmışdır: obyektiv hüquq və subyektiv hüquq. “Subyektiv hüquq mənəvi imkan və ya başqa sözlə bu və ya digər şeyi etməyin və ya tələb etməyin qanuni azadlığı kimi müəyyən edilir. Obyektiv hüquq isə qanunun özüdür ki, bu azadlığı müəyyən edir”. Bundan başqa, fəlsəfi hüquq (təbii hüquq nəzəriyyəsi) və pozitiv hüquq anlayışları da fərqli yanaşmaların məhsuludur. Eləcə də, hüquq fəlsəfəsi tarixində “pozitiv hüquq” (“mövcud hüquq”) anlayışı da “zəruri hüquq” (“olmalı hüquq”) anlayışından fərqləndirilmişdir.

Qeyd edilənlərdən gördüyümüz kimi “hüquqa dair dəqiq və yığcam tərif vermək mümkün deyildir. “Hüquq” termini etikaçılar tərəfindən “ədalətli və ədalətlilik” kimi, hüquqşünaslar üçün isə bu termin “hüquqi normativ və qaydalar” kompleksi mənası daşıyır. Bəziləri üçün hüquq idealdır, digərləri üçün isə pozitiv normadır... (bu siyahını uzatmaq olar).”

Hüququn ədalət və doğruluq kimi xarakterikası ilk dəfə eramızın I əsrində məşhur hüquqşünas Tsels tərəfindən verilmişdir. Bununla əlaqədar Ulpian (D.1.1.1) yazır: “Hüquqla məşğul olanlara ilk növbədə izah edilməlidir ki, hüquq (ius) anlayışı haradan gəlir. O,

ədalətdən (iustitia) doğur: belə ki, bunu daha gözəl Tsels ifadə etmişdir, “ius est ars boni et aequi” (hüquq doğruluq və ədalət sənətidir)”.

3. İnsan Haqqları

İnsan haqqında ilk təsəvvürlər hələ qədimdən mövcuddur. Lakin insan hazırkı mahiyyətini XX fəlsəfi fikir tarixində tapmışdır. Fəlsəfədə insana dair humanist baxışlar – ekzistensializm (K.Yaspers, J.P.Sartr və başqaları) və neotomizm mühüm rol oynamışdır.

Məhz XX əsrdə humanizm (lat. humanitas – insanlıq) fəlsəfi-hüquqi tədqiqatların önünə keçməyə başlamış və bunun nəticəsində beynəlxalq və milli hüquqda insan hüquqları nəzəriyyəsi formalaşmış və hüquqi antropologiya kimi sahələr meydana çıxmışdır. Qeyd edilən dövrdə renessans keçirən təbii hüquq konsepsiyası insanı mərkəzdə yerləşdirmişdir.

XX əsrdə siyasi-hüquqi təlimlər içərisində əsas yeri təbii hüquq nəzəriyyəsi tutur. Onlar hüququn fəlsəfi anlaşılmasının ənənəsini davam etdirir və eləcə də, müasir qərb və amerikan fəlsəfəsində formalaşan – neotomizm, neokantçılıq, neohegelçilik, ekzistensializm, fenomenologiya, personalizm kimi və fərqli doktrinalarına söykənir.

İnsanın fəlsəfi anlaşılmasında onun mahiyyəti ilə bağlı məsələ çox mühüm yer tutur. İnsanın mahiyyəti mürəkkəb olduğu üçün çoxölçülü xarakter daşıyır. Onda aşağıdakı dörd səpkini ayırmaq olar: bioloji, psixiki, sosial və kosmik. Qeyd olunmalıdır ki, bu səpkilərin hər biri özü-özlüyündə çox vacibdir, onların heç biri ayrı-ayrılıqda götürüldə mürəkkəb fenomenini açma bilmir.

İnsanın mahiyyətini müəyyən edən ən mühüm əlamətlərdən biri onun sosial yaradıcı fəaliyyətidir. İnsan yaradıcı xarakter daşıyır və bu müəyyən ictimai münasibətlər sistemində baş verir. İctimai münasibətlər inkişaf etdikcə, fəaliyyət də təkmilləşir. Amma insan təkcə cəmiyyətin və ictimai münasibətlərin məhsulu olmaqla qalmır. O, həm də öz-özünün yaradıcısıdır. Bu mənada o ictimai münasibətlərin həm obyekt, həm də subyektdir. Fəlsəfi antropologiyada insanın mahiyyətinə dair təlimlər “5 növə ayrılır: 1) avropa-xristian doktrinası; 2) antik yunan; 3) naturalist; 4) dekadans nəzəriyyə; 5) fəvqəlnsan konsepsiyası. Əlbəttə bu tipologiyanın tam dəqiq olduğunu söyləmək çətinidir. Lakin o bütövlükdə insan və onun mahiyyəti ilə bağlı məsələlərin təhlilində mühümdür. Burada birinci üç növ insanın müvafiq obrazını (dini insan, zəkali insan və naturalist insan) ifadə edir. Dördüncü tip (dekadans qiymət) bir növ naturalist və supranaturalist meylləri birləşdirir. Burada iki üsul (insanı alçaldan və yüksəldən) bir-birilə müqayisə edilir. Nəhayət, beşinci baxış insanı fəvqəltəbii mövqedən izah etməyə çalışır.”

İnsanın mahiyyətini mövcudluğundan ayıran ekzistensializm fəlsəfəsində insanın fərdi-real varlığını transensiya (ən ümumi reallıq hüdudlarından kənara çıxan) ilə nisbətdə götürürlər. Mövcudluq həmişə fərdi xarakter daşdığından ekzistensializmə görə fərdin varlığı ilə cəmiyyətin varlığı iki müxtəlif tərəflərdir və bunlar bir-birilə daim münaqişə vəziyyətindədirlər. Hesab edilir ki, insanın mahiyyəti onun mövcudluğundadır, mövcudluq isə insan azadlığını şərtləndirir.

İnsan çoxtərəfli və mürəkkəb varlıqdır. Onun müxtəlif cəhətləri “fərd”, “fərdiyyət” və “şəxsiyyət” anlayışları vasitəsi ilə açılır. İnsan anlayışı ictimai varlığın ümumi əlamətlərini, onun bioloji təşkilini, şüurunu, dilini və əmək qabiliyyətini əhatə edir. “Fərd” anlayışı insan nəslinin bir nümunəsini göstərir. Fərdin cəmiyyət ilə əlaqələri, bu prosesdə onun öz fərdiliyini və şəxsi avtomonmluğunu saxlaması “fərdiyyət” (və ya fərdilik) anlayışlarında ifadə olunur. O, insanın cəmiyyət ilə münasibətlərində öz xüsusiyyətlərini, özünəməxsusluğunu və təkrarolunmazlığını qoruyub saxlaması deməkdir. Fərdiyyəti

müəyyən etmək mühüm əhəmiyyətə malikdir, əslində bu konkret bir şəxsə məxsus göstəricilərdən çıxış etməklə, onu bütöv və hərtərəfli öyrənməkdir. Fərdiyyət insanın mövcudluğunun ictimai üsulu kimi çıxış edir. Fərdilik biologilik və eyni zamanda təkcə təkrarolunmazlıq deyildir, insanın cəmiyyətdə mövcudluğunun elə bir xüsusi formasıdır ki, onun sayəsində fərd sosial xarakter daşmasına baxmayaraq cəmiyyətdə əriyib itmir, özünün xüsusi həyatını və müəyyən müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilir.

“Fərd” və “fərdiyyət” anlayışlarından fərqli olaraq “şəxsiyyət” insanın sosial keyfiyyətləri ilə daha çox bağlıdır. Bu anlayış əsas diqqəti insanları bir-birindən ayıran özünəməxsus tərəflərə deyil, onları birləşdirən ümumi cəhətlərə yetirir. Qeyd edilən səpki mühüm əhəmiyyətə malikdir, bunsuz insanın ictimai fəaliyyətə və ictimai münasibətlər növlərinə cəlb olunmasının səviyyəsi və xarakterini düzgün müəyyən etmək qeyri-mümkündür. Şəxsiyyət anlayışı çoxtərəfli məzmunla malikdir və normativ mənə kəsb etmir. Onu müəyyən etmək üçün insanın həyat fəaliyyəti bütöv bir tam kimi təhlil edilməlidir və yalnız fəlsəfə ona xüsusi elmlərdən (təbiət və sosial elmlərdən, psixologiyadan) bütöv, çoxsəviyyəli və çoxkeyfiyyətli varlıq kimi yanaşır. Şəxsiyyətin daxili aləmi onun mənəvi yetkinliyinin əsas göstəricisidir. O özünün davranış və hərəkətlərini etik baxımdan, ədalət, doğruluq mövqeyindən qiymətləndirir və müvafiq nəticələr çıxarır. Şəxsiyyət insanın “Mən”i kimi daim yenilənir və “Mən” mürəkkəb xarakter daşır.

Məhz bu səbəbdən fəlsəfədə individualizm (fərdiyyətçilik) və personalizm (şəxsiyyətçilik) kimi cərəyanlar formalaşmışdır.

Şəxsiyyəti müxtəlif meyarlardan təsnif etmək olar, məsələn, sosial-tarixi, sosial-sinfi, sosial-demoqrafik, sosial-etik və sosial-professional göstəricilərə və sosial rola görə bir-birindən fərqləndirilir. Son dövrlərdə şəxsiyyətlərin emosional göstəricilərə əsasən qruplaşdırılması geniş yayılmışdır.

Şəxsiyyətin şərəf və ləyaqəti dedikdə, mənəvi və əqli keyfiyyətlərin daşıyıcısı olması faktının özü və digər şəxslər tərəfindən başa düşülməsidir. Şərəf cəmiyyətin üzvü kimi insanın əxlaqi, mənəvi, mədəni keyfiyyətlərinə, başqa şəxslərə, dövlətə, cəmiyyətə münasibətinə görə ona verilən ictimai qiymətdir. Ləyaqət şəxsin özünə, özünün davranışına, mənəvi və əxlaqi dünyagörüşünə, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyinə özünün verdiyi qiymətdir. Nüfuz isə şəxsin cəmiyyətdə öz qabiliyyətinə, mövqeyinə və ictimai əhəmiyyət kəsb etməsinə görə başqa şəxslər tərəfindən verilən qiymətdir.

Hüquq və insan – hüquq fəlsəfəsində bu problem insan haqları və onun azadlığının fəlsəfəsi kimi anlaşılır.

1. Haqq anlayışı – Hüquq fəlsəfəsində insan haqları anlayışına da fərqli yanaşmalar, hətta onu qəbul etməyənlər mövcud olsa da, müasir dövrdə insan haqları mühüm mərhələyə qədəm qoymuşdur. “A.Xefligerə görə, təbii hüquq nəzəriyyəsi baxımından haqq, hansı ki, fərdlərə onun insan mənliyinin təminatı üçün məxsusdur və daimi fəaliyyətdədir. Bu ideya İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin preambulasında nəzərdə tutulmuşdur.” İnsan haqları əslində insanın içində olduğu konkret təhlükələrdən qaynaqlanan bir azadlıq anlayışı, insan şərəf və ləyaqəti, azad şəkildə yaşamaq tələbidir. İnsan haqları probleminin tarixi və ideoloji baxımdan gözlənilməsi bu haqların insan ləyaqətinə uyğun adil bir qayda arayışında olduğunu ortaya qoymağdır. Əxlaqi və hüquqi ölçüləri olan insan haqları siyasətin təməlini formalaşdırır və eyni zamanda onun sərhədlərini müəyyən edir.

İnsan haqlarının əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır. İnsan haqları universaldır. “Bunun mənası insan haqlarının coğrafi, siyasi, ideoloji, sosial, iqtisadi, mədəni və digər fərqlilikləri nəzərə alınmadan bütün insanlara şamil edilir” və hər bir insan fərdinə aiddir. İnsan

haqlarının fəlsəfi əsası kimi insan təbiəti çıxış edir. Bununla belə, hüquqlar və azadlıqlar hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini və vəzifələrini də əhatə edir.

Əsas insan haqlarına yaşamaq, mülkiyyət, bərabərlik (formal), nigah, tətill, istirahət, sosial təminat, təhsil, ana dilindən istifadə, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi, vətəndaşlıq, cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak, seçki, müraciət etmək, birləşmək, azad sahibkarlıq, hüquqi yardım almaq, ədalətli məhkəmə araşdırması və s. aiddir.

İnsan haqları təsnifləşdirilir: meydana çıxma vaxtına görə (insan haqları birinci, ikinci və üçüncü nəsil insan haqları), həyatı fəaliyyətin sferasına görə – şəxsi (mülki), siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni haqlar. Bundan başqa, xalqların və dövlətlərin haqları da insan haqlarından ayrılır.

Eyni zamanda, hazırda uşaq haqları, qadın haqları (bundan irəli gələn qender bərabərliyi), ayrı-ayrı azlıqların haqları və s. əsas müzakirə mövzudur.

İnsan haqları “vəzifə” anlayışı ilə də sıx bağlıdır. Ancaq bununla bağlı da hüquq fəlsəfəsi tarixində müxtəlif yanaşmalar olsa da, insan haqlarının eyni zamanda müəyyən vəzifələri doğurması fikri bu gün dəstəklənməkdədir.

Hazırda insan haqlarına dair çoxsaylı beynəlxalq müqavilələr və təminat mexanizmləri mövcuddur. Bu mexanizmlərə əsasən istər beynəlxalq, istərsə də, milli hüquq sistemlərində məhkəmələr (məsələn, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi, bir çox ölkələrdə Konstitusiya məhkəmələri) aid edilir. Bundan başqa, insan hüquqlarının qorunması hazırda dövlətlərin əsas funksiyasına və vəzifələrinə daxil edilmişdir.

Yaşamaq hüququ cəmiyyətin ali dəyəri insanın ayrılmaz təbii hüququdur. “Hər kəsin yaşamaq hüququ vardır” müddəası insan hüquqları haqqında beynəlxalq aktlarda, o cümlədən, demək olar ki, bütün dünya dövlətlərin konstitusiyalarında nəzərdə tutulmuşdur. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 3-cü maddəsində yazılır: “Hər bir insan yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququna malikdir”. İnsan cəmiyyət və dövlət ilə üzvü surətdə bağlı olan anlayışlardır. Beləliklə də, insanın həyatı ali dəyər kimi dövlət tərəfindən təmin edilir və qanunla qorunur. Yaşamaq hüququ münaqişləri və müharibələri də istisna edir və sülsevər xarici siyasətin dövlət tərəfindən həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Yaşamaq hüququnun əsas konstitusiya təminatlarından biri ölüm cəzasının ləğv edilməsidir.

İnsan həyatı doğumla – uşağın ana bətnindən ayrılması ilə müşayiət olunan fizioloji doğumla başlayır. Doğuma qədər ana bətnində dölə təsir göstərilməsi abort sayılır. İnsanın ölümü fizioloji və patoloji (bioloji) ola bilər. Fizioloji ölüm qocalıqla bağlı ola bilər. Patoloji (bioloji) ölüm isə kənar zorakı hərəkətlər, o cümlədən xəstəlik nəticəsində baş verə bilər. Evtanaziya (ölmək hüququ) hazırda fəlsəfi və hüquqi problem kimi qalmaqdadır.

Bərabərlik hüququ (fəlsəfədə formal bərabərlik) qanunverciliklə qorunur. Özündə hamının qanun və məhkəmə qarşısında habelə, kişi və qadın bərabərliyini, hüquq və azadlıqların hər kəs üçün bərabərliyini, eləcə də hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyini ehtiva edir.

Müasir dövrdə humanizmin əsas şərti kimi ölüm hökmünün ləğvi, insanların təhlükəsizliyinin, həyat və sağlamlığının qorunması, işgəncə və ya digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan xarakter cəzaların ləğvi, insan hüquq və azadlıqlarının prosessual prinsiplər və şərti kimi qəbul edilməsi göstərilə bilər.

Hər kəsin qanunla qadağan olmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır.

2. Azadlıq nədir? – Azadlıq hüquq fəlsəfəsi ilə yanaşı siyasi, sosial və iqtisadi fəlsəfənin də əsas mövzularından biridir. Azadlıq əxlaqi, dini və psixoloji baxımdan əhəmiyyət kəsb

edir. Azadlığın hazırda müxtəlif növləri fərqləndirilir: fikir və söz azadlığı, vicdan azadlığı və s.

Azadlığa dair fəlsəfi baxışlar çox qədimdir. Azadlıq “XIX əsrdə XVII və XVIII əsrlərdən, habelə özünün ayrı-ayrı dövrlərində başqa məzmun kəsb etmişdir.” XIX əsrdə azadlıq mühüm məsələyə çevrilmiş, sosial, siyasi və iqtisadi həyatda əsas müzakirə mövzusu olmuş və azadlıqla əlaqəli müxtəlif siyasi-iqtisadi nəzəriyyələr müasir məzmununu almışdır. Bunlara anarxizmi, liberalizmi və marksizm-sosializmi aid etmək olar.

Hazırda kapitalist cəmiyyətlərin əsas ideologiyası kimi qəbul edilən azadlıqla bağlı iqtisadi nəzəriyyə “liberalizm” (lat. liber – azad insan deməkdir) həmin dövrdə əsaslandırılmışdır. Təsadüfi deyildir ki, hazırda azadlığın ən çox müdafiəçiləri iqtisadçılar hesab edilir, bunlara məsələn, Adam Smit, Con Stüart Mill, Fridrix fon Hayek, Lüdviq fon Mizes, Milton Fridman və başqaları aiddir.

Liberalizmdən fərqli olaraq azadlığa münasibətdə radikal mövqe tutan anarxizmə görə insan kamil varlıqdır, onu qanunlarla buxovlamaq olmaz, insan mütləq mənada azad olmalıdır. İkinci radikal baxış olan marksizm-sosializmə görə isə insan-dövlət münasibətlərindən üstünlük ikinciyə verilir.

Azadlığa dair mühüm fəlsəfi tədqiqat kimi Con Stüart Millin “Azadlıq haqqında” əsəri qeyd edilməlidir. Mill azadlığın yalnız “iradə azadlığı” kimi qəbuluna qarşı çıxaraq qeyd etmişdir ki, azadlıq adına layiq olan yeganə azadlıq başqalarını səadətlərindən məhrum etməyə və ya onların səadət əldə etmə səylərinə mane olmağa cəhd etmədiyimiz müddətcə öz yaxşılığımızı (mənfəətimizi – V.M) öz bildiyimiz yolda axtarma azadlığıdır. “Mülki və ya ictimai azadlıq”dan bəhs edərək onu “cəmiyyət tərəfindən fərd üzərində qanuni bir şəkildə istifadə edilə bilən hakimiyyətin “təbiəti və sərhədləri” kimi ifadə etmişdir”.

Yeni dövrdə azadlığa münasibətdə fərqli mövqe ingilis fərdiyyətçiləri tərəfindən sərgilənmişdir ki, onların da tipik nümayəndəsi C.S.Mill hesab edilə bilər. Fərdin azadlığı onlar üçün məqsəd deyil, ictimai inkişafın əsası kimi çıxış edən ali məqsədə çatmaq vasitəsidir.

İçərisində demokratik rejimlərlə əlaqədar xeyli konkret və əhəmiyyətli düşüncələr ehtiva edən Təmsili Hökumət Üzərinə Düşüncələr kitabını 1861-ci ildə yazan Mill (1946), sosialist olmamasına rağmen ilkin sosialistlərin inkişaf etdirdikləri anlayışlara maraq göstərir. On Liberty (Azadlıq üzərinə) (1859) adlı cəhdində fərdin haqlarının qanunlarla hansı ölçüdə məhdudlaşdırıla biləcəyi mövzusu tədqiq edən Mill iqtisadi baxışlarını isə bu mövzuda əhəmiyyətli əsəri olan Principles of Political Economy (Siyasi İqtisadın Prinsipləri) (1848) adlı kitabında açıqlamışdır. Onun bu əsərləri “liberal fikrin inkişafında mühüm təsir göstərmişdir.”

Anoloji mövqedən çıxış edən Əhməd Ağaoğluna görə “Azadlıq dəyərli bir vergidir. Azad olmaq üçün çox dəyərli olmalısın. Fikir təmizliyi, söz təmizliyi və əməl təmizliyi azadlığın əsaslarıdır”. Azadlıq şüurun cövhəri, şüur da insandır. Azadlığı özbaşınalıqdan fərqləndirən Ağaoğlu hesab edir ki, “azadlıq nəzarətlə varlığını qoruyur” və “nəzarəti cəmiyyət həyata keçirir”. Azadlıq nədir? Sərbəst düşünmək və düşündüyünü sərbəst və səmimi söyləməkdir. İnsan haqlarına önəm verən Ağaoğlu qeyd edir ki, azad cəmiyyətdə “hüquqları qorumaq vəzifədir” və “hər hansı vətəndaşın hüququ tapdalandığı zaman həmin hüququ müdafiə etmək hər bir vətəndaşın borcudur”. Ağaoğlu “azadlıqla əxlaq arasında sıx bağlılıq olduğunu” qəbul edir və qeyd edir ki, azad cəmiyyətdə “üç təmizlik norma sayılır:” fikir, söz və əməl.

Anarxizm və marksist-sosializmə qarşı çıxan İsayə Berlin razılaşı ki, “azadlıq” sözünün iki mənası fərqləndirilir: “neqativ” və “pozitiv”. “Neqativ” onu adlandırırım ki, o bu sualın

cavabıdır: “Hansısa fərdin və ya fərdlər qrupunun başqa şəxslərin müdaxiləsi olmadan mümkün olanı etməsinin və istədiyi kimi ola bilməsinin məkan ölçüsü nədir?” “Pozitiv” dediyim ikinci məna isə bu sualın cavabıdır: “Bir fərdin bunu deyil digərini etməsinin və ya olmasını müəyyən edən təsir və müdaxilənin mənbəyi haradadır?” Bu suallara verilən cavablar bəzən üst-üstə düşə bilsə də, bu iki sual qəti olaraq bir-birindən fərqlidir.

O qeyd edir ki, Mill iki ayrı anlayışı bir-birinə qarışdırmaqdadır. Biri, daha böyük pisləkləri önləmək üçün ona baş vurmaq zəruri ola bilərsə də, insan arzularını puç edəcək müddətdə hər cür məcburiyyətin ziyanlı olduğu; qarşılıqlı olaraq məcburiyyətin əksi olaraq müdaxilə etməmənin yeganə olmasa da, faydalı olduğu gerçəyidir. Bu azadlığın klassik şəkildə “neqativ” mənasıdır. Digəri, həqiqəti tapmaq və ya Millin dəstəklədiyi kimi tənqidi, orijinal, yaradıcı, sərbəst, uyuşmaqdan tamam uzaq xarakter növünü inkişaf etdirmək üçün insanların cəhd etmələrinin zəruri olduğu və azad mühitdə həqiqətin aşkar edilə biləcəyi və belə bir xarakterin inkişaf etdirilə biləcəyidir. Bunların ikisi liberal görüşlərdir, amma bir-birinin eynisi deyildir və bunlar arasındakı əlaqə olsa olsa empirikdir.” “Pozitiv” azadlıq anlayışı isə, yəni bir şeydən azadlıq deyil, bir şeyə azadlıqdır.”

Həqiqətən də azadlıq yalnız iqtisadi və siyasi anlayış deyildir, hər şeydən əvvəl o, hüquqi anlayışdır, ona görə ki, ondan qaçınılmaz olaraq bütöv bir hüquqi nəticələr kompleksi doğur. Hər bir insan azadlığa özünün hesab etdiyi kimi tərif verə bilər, ancaq o istəyirsə bu tərif qəbul edilsin o bunun xeyrinə tutarlı əsaslar gətirməlidir. Doğrudan da “azadlığa” tərif verilməsi asan deyildir. Baxmayaraq ki, “adi danışmaq dilində “azadlıq” və “məcburetmə” anonim terminlər kimi istifadə edilir.” İnsanlar adətən “azadlığı” (freedom, liberty) təkcə məcburiyyətin olmaması kimi deyil, eləcə də, məsələn, ...“öz həyatından ləzzət almağa imkan verən güvənli vəziyyət” kimi anlayırlar.

Müasir dövrün liberalistləri isə siyasi və iqtisadi azadlıqları fərqləndirərək hesab edirlər ki, siyasi azadlıq özəl mülkiyyət və iqtisadi azadlıq olmadan həyata keçirilə bilməz. Eləcə də, marksizm-sosializm “mif” hesab edilir və azadlıq sivil (mülki) cəmiyyət ideyasının əsasını təşkil edir. Azadlıq “insanın təbii və universal vəziyyəti” kimi qiymətləndirilir.

Hesab edilir ki, azadlığın ümumi anlayışı kimi onun hüquqi anlayışı da hələ müəyyən edilməmişdir. Roma hüququnda: *libertas est naturalis facultas ejus quod cuique facere libet, nisi si quid vi aut jure prohibetur* (I. 4 pr. D. 1,5). Tərcümədə “azadlıq təbiətə uyğun olan bütün hər şeyi edə bilmə imkanındır, nə qədər ki, bu güclə istisna və qanunla qadağan olunmur.” Bu anlayışa yaxın tərif Monteskyenin azadlığı “qanunla icazə verilənləri etmək hüququ” kimi adlandırmasıdır. ...Bu tərif və onlarla belə mahiyyəti üzrə tərifləri olsa da, qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Hər şeydən əvvəl o, özündə *petitio principii* adlanan və bir-biri ilə əvəz edilə bilməyən məntiqi uyğunsuzluğu ehtiva edir. Azadlığın hüquqi anlayışını müəyyən etmək onu “hüquq hədd” kimi nəticələnməklə bu anlayışa yeni heç nə gətirmir. “Öz şəxsi iradəsini” həyata keçirmək imkanı və hüququ ilə bağlı biz artıq bilirik ki, bu xarakteristika mənəvi azadlığa gəlib çıxır ki, bu da tamamilə təkcə hüquq hadisələri qaydalarından deyil, eləcə də, digər növ məsələn, iqtisadi azadlıqlardan fərqlidir. Bundan başqa, qeyd edilən anlayış ictimai hüquqi şüurdan da ayrılır. Hazırda azadlığın siyasi, iqtisadi, mənəvi və s. çoxsaylı növləri fərqləndirilir: cəmiyyətin ictimai siyasi həyatında iştirak etmək azadlığı; iradə azadlığı; mülki və ya ictimai azadlıq; düşüncə və müzakirə azadlığı; vicdan, toplaşmaq azadlıqları və s.

Azadlığın “qanunla icazə verilən” və ya “hüququn sərhədlərindən kənara çıxmadan” mənasında anlaşılması doğru deyil, habelə, “hüquq sahəsinin qanunun, adət və digər fəaliyyətdə olan formal hüquq mənbələrinin sanksiyası kimi çıxış edən norma ilə məhdudlaşdırılması *petitio principii* adlandırılan məntiqi səhvdir.” Bununla belə, azadlıq

məcburetmə, qanunvericilik, hakimiyyət və bu kimi digər kateqoriyalarla sıx bağlıdır. Dövlətin insan həyatına “müdaxiləsi hazırda iki tipik formada təzahür edir: bu qanunvericilik forması və administrativ müdaxilədir.”

Cəmiyyətin fərd üzərindəki hakimiyyətinin sərhədlərinin haraya qədər olması, cəmiyyətin hakimiyyətinin haradan başlaması, insan həyatının nə qədər hissəsinin fərdin özünə, nə qədər hissəsinin isə cəmiyyətə ayrılması ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, fəlsəfədə bununla əlaqədar iki prinsip müəyyən edilmişdir. Prinsiplərdən birincisi budur: “fərd başqasının mənəfəti ilə əlaqəli olmadığı müddətcə, öz hərəkətlərinə görə cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşımır.” İkinci prinsip isə budur ki, “fərd başqalarının mənəfətləri baxımından zərərli olan hərəkətlərə görə məsuliyyət daşır”. Hüquqi dildə bu prinsiplər: qanunla qadağan olunmayan (həm birbaşa qadağan olunmayan, həm də qanunla bilavasitə nəzərdə tutulmayan) hər bir şey icazəlidir və qanunla qadağan olunanı isə etmək cəzalandırılır kimi ifadə edilir. Başqa sözlə, nullum crimen sine legi (qanun yoxdursa, cinayətdə yoxdur). Bu prinsiplər hüquqda mülki və cinayət hüquqi prinsiplər kimi də qəbul edilir və “azadlıqla hüququn gerçək nisbətinin bəzi aspektlərini ifadə edir: vətəndaşın azadlığı təkcə məhdudlaşdırılmır (qadağan edilmir), eləcə də, hüquqla təminat verilən münasibətlər təhlükəsizlik əminliyi yaradır (cəmiyyətin digər üzvlərinin qanunazidd davranışlarından və hüquqi qadağaları pozmayan şəxsə qarşı dövlət məcburetməsinin qanunsuz tətbiqindən). Ona görə də “Qanunla qadağan olunmayan hər bir şey vətəndaşa icazəlidir” prinsipi “Rəsmi nəşr edilmiş qanunu bilməmə onun pozulmasına görə məsuliyyətdən azad etmir” qaydası ilə birbaşa əlaqədərdir.

Fərdin davranışı iradə azadlığı və determinasiya problemləri ilə sıx bağlıdır və müəyyən amillərlə şərtlənir. Şəxsiyyətin inkişaf və fəallıq dərəcəsi nə qədər yüksəkdirsə o, bir o qədər çox azadlığa malik olur. Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, şəxsiyyətin inkişaf dərəcəsi təkcə onun azadlıq səviyyəsi ilə deyil, həm də həyat fəaliyyətini cəmiyyətin qarşısında duran vəzifələrə necə uyğunlaşdırılması ilə ölçülür. Azadlıq və zərurət anlayışları bir-birilə ayrılmaz əlaqədə çıxış edir. Fəlsəfi fikir tarixində bu iki anlayışın qarşılıqlı münasibətini açmaq cəhdlərini çox olmuşdur. Bu anlayışların nisbətini düzgün müəyyənləşdirmək üçün şəxsiyyətin azadlığı, şəxsiyyətin öz hərəkətləri üçün əxlaqi və hüquqi məsuliyyət məsələlərini ayırd etmək üçün çox vacibdir. Bəzən şəxsiyyət azadlığı konkret məzmunundan ayrılıqda götürülür, ruhun öz-özünü müəyyən etməsi, iradə azadlığı, xarici mühit və şəraitdən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərmək imkanı kimi göstərilir. Bu nöqtəyi nəzərə görə azadlıq şəxsiyyətin cəmiyyətdən asılı olmaması, mütləq mənada müstəqil olması deməkdir. Bu fikrin ardıcılılarına görə şəxs məsuliyyətdən azaddır. Əslində azadlıq insan tərəfindən zərurətin dərk olunması və öz fəaliyyətində bundan istifadə etməsidir və onu məsuliyyəti dərəcəsi ilə üzvi vəhdətdədir. Şəxsiyyətin müstəqilliyi artıqca məsuliyyəti də yüksəlir. Beləliklə, şəxsiyyətin azadlığı onun məsuliyyətindən ayrılmazdır. Məsuliyyətsiz azadlıq özbaşınalığa gətirib çıxarır. Əslində demokratiya bu iki anlayışın vəhdətindən kənar qeyri-mümkündür.

Bunlarla əlaqədar fəlsəfədə formalaşmış determinizm və indeterminizm tərəfdarlarının mübahisələri hələ də davam etməkdədir. Hər iki istiqamətin tərəfdarları özlərinin keçərli arqumentləri ilə bu mübahisəni dərinləşdirməkdədirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Hegel. Hüquq fəlsəfəsi, Çevirəni: Arif Tağıyev. Bakı-2007
2. Əhməd Ağaoğlu. Sərbəst insanlar ölkəsində. Azərbaycan türkcəsinə çevirənlər:Sevda İsmayılova, Zeynal Məmmədli. Bakı, Tutu nəşriyyatı, 2001
3. Adnan Güriz. Hukuk felsefesi, 9 baskı, Ankara, 2011
4. История философия права/Под ред. Керимов Д.А., -Спб., 1998
5. Д.А.Керимов. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права)/2-е изд. -М.:Аванта+, 2001
6. О.Э.Лейст.Сущность права (Проблемы теории и философии права), М.:Зерцало,2002
7. Сурия Пракаш Синха. Юриспруденция. Философия права. Краткий курс/Пер. с англ. В.М.Ашмарин, -М.,1996
8. Роберт Алекси. Понятие и действительность права (ответ юридическому позитивизму). Пер. с нем./А.Лаптев, Ф.Кальшойер, В.Бергманн, пред., сост. Т.Яковлева, науч ред./М., 2011
9. Philosophy of Law. John Finnis. Oxford University Press, 2011

X Ü L A S Ə

Məqalədə hüquq fəlsəfəsinin tarixi, anlayışı, mahiyyəti və inkişafı, İnsan hüquq və azadlıqlarının müasir hüququn əsas mahiyyətini müəyyən etməsi, Hüququn mahiyyətinin isə hüquq fəlsəfəsinin əsas predmeti olması məsələləsinə geniş yer ayrılmışdır.

***Вахид Мамедов**
Прокурор Джалилабадского района,
старший советник юстиции*

Философские основы права

Р Е З Ю М Е

В статье большое место уделено вопросу об истории, понимании, сущности и развитии философии права, о том, как права и свободы человека определяют основную сущность современного права, а сущность права является основным предметом философии права.

***Vahid Mammadov**
Jalilabad region prosecutor,
Senior judicial counselor*

Philosophical principles of law

S U M M A R Y

Human rights and freedoms determine the main essence of modern law. The essence of law is the main subject of legal philosophy.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ƏMƏK MƏCƏLLƏSİNDƏ ƏMƏK HÜQUQ MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN YARANMASI, DƏYİŞDİRİLMƏSİ VƏ XİTAM EDİLMƏSİ HALLARI

***Açar sözlər:** Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Əmək məcəlləsi, əmək hüquq münasibətləri, əmək müqaviləsi, əmək hüququnun subyektləri, hüquqi aktlar, tərəflərin qarşılıqlı razılığı, əmək funksiyası*

***Ключевые слова:** Конституция Азербайджанской Республики, Трудовой кодекс, трудовые правоотношения, трудовой договор, субъекты трудового права, правовые акты, взаимное согласие сторон, трудовая функция*

***Keywords:** Constitution of the Republic of Azerbaijan, Labor code, labor law relations, labor contract, subjects of labor law, legal acts, mutual consent of the parties, labor function*

Giriş

Əmək sahəsindəki hüquq münasibətlərinin anlayışını verməzdən öncə biz hüquq münasibəti nədir sualına cavab verməliyik. Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi hüquq nəzəriyyəsində hüquq münasibəti mövzusu əsas və diskussiyalı problemlər kateqoriyasına aiddir. Hüquq münasibəti – ictimai münasibətin bir növüdür. İctimai münasibətlər isə insanlar arasında sosial əlaqələrdir. Bu münasibətlər fərdləri birgə fəaliyyətdə birləşdirir. Bunlardan bəziləri konkret şəxslərin iradəsi ilə yaranır, digərləri isə obyektiv əlaqələr olaraq konkret insandan və hətta bütöv bir insan nəsindən əvvəl meydana gəlmişdir. Hüquq ədəbiyyatında ümumiyyətlə hüquq münasibətinə iki əsas yanaşma formalaşmışdır. Birinci mövqeyə görə hüquq münasibəti hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətdir. İkinci mövqeyə görə hüquq münasibəti xüsusi növ ictimai münasibətdir. Əmək hüququnun predmetini öyrənərkən qeyd etmişdik ki, əmək hüququ əmək münasibətlərini və onunla sıx bağlı olan digər münasibətləri tənzim edir.

Nəzəriyyədə və təcrübədə əmək münasibətlərinin və əməkdən istifadə olunarkən yaranan digər münasibətlərin düzgün fərqləndirilməsi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Əmək münasibətlərinin yaranması işəgötürənin işçilərin hüquqlarına uyğun əlavə vəzifələrinin, məsələn əmək şəraitinin yaradılması, istirahət vaxtının verilməsi, iş vaxtının məhdudlaşdırılması üzrə və digər vəzifələrin yaranmasını şərtləndirir. Halbuki mülki münasibətlər işəgötürəni çoxlu sayda artıq qayğılardan, məsələn işçilərin istehsalatda bədbəxt hadisələrdən və peşə xəstəliklərindən sığortası üzrə qayğılardan azad edir. Buna görə də işəgötürənlər çox vaxt əmək münasibətlərini mülki münasibətlər görüntüsü altında gizlətməyə çalışırlar. Bununla əlaqədar, əmək münasibətlərinin və əməkdən istifadə

olunarkən yaranan digər münasibətlərin fərqləndirilməsinin meyarları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qanunvericiliyə əsaslanaraq demək olar ki, əmək hüququnun subyektləri qismində əmək münasibətlərinin və onlarla bilavasitə bağlı olan digər münasibətlərin əmək hüquq subyektliliyinə malik olan tərəflər çıxış edirlər (8).

Əmək hüququnun subyektləri əmək qanunvericiliyi ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin əmək hüquq və vəzifələrinə malik olan və onları həyata keçirə bilən iştirakçılardır. Bu subyektlər həm əmək hüquq fəaliyyət qabiliyyətinə, həm də delikt qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Əmək hüquq subyektliliyi isə dövlət tərəfindən tanınan əmək hüquq və vəzifələrə malik olmaq və onları şəxsən həyata keçirmək qabiliyyəti, eləcə də əmək sahəsində hüquq pozuntularına görə müstəqil surətdə hüquqi məsuliyyət daşımaq qabiliyyətidir. Məlum olduğu kimi əmək münasibətlərinin subyektləri qismində həmişə işçi və işəgötürən çıxış edir. Bu münasibətlərin tərəflərindən birini həmişə insan və vətəndaş təşkil edir. Əmək sahəsində mülki münasibətlərin subyektləri qismində hüquqi şəxslərdə çıxış edə bilirlər. Məsələn bir hüquqi şəxs digər hüquqi şəxslə onun üçün mühasibat hesabatının tərtib edilməsi haqqında müqavilə bağlaya bilər. Bu halda mülki münasibətlər yaranır. Həmin işin əmək müqaviləsi əsasında fiziki şəxsə həvalə olunması əmək funksiyasının yerinə yetirilməsini ifadə edəcəkdir.

Əsas hissə

Əmək münasibətlərində işçi müəyyən əmək funksiyasını, yəni müəyyən peşə, ixtisas, yaxud vəzifə üzrə işi yerinə yetirir. Ayrı-ayrı nəticələrin əldə edilməsi, konkret tapşırığın yerinə yetirilməsi, əmək münasibətlərinin xitamı üçün əsas təşkil etmir. Halbuki mülki münasibətlər konkret nəticənin əldə edilməsi ilə bağlıdır, məhz həmin nəticəyə görə haqq ödənilir. Buna görə də mülki münasibətlərdə vəzifələr daha konkret xarakter daşıyır, çünki onların yerinə yetirilməsi anının dəqiq müəyyən edilməsi haqq ödənilməsinə əsas verir. Tapşırıq yerinə yetirildikdən və konkret nəticə əldə olunduqdan sonra mülki münasibətlər xitam olunur. Öz növbəsində, əmək münasibətləri, bir qayda olaraq, konkret tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra da davam edir, çünki işçi işə konkret tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün deyil müəyyən əmək funksiyası üzrə işləmək üçün qəbul olunur (9).

Qanunvericilikdə əmək hüquq münasibətlərinin yaranması, dəyişdirilməsi və xitam edilməsi hüquqi faktlar adlandırılır. Əmək münasibətlərinin yaranmasını doğuran hüquqi faktlar onların yaranmasının əsasları adlanır. Belə ki, əmək hüquq münasibətlərinin yaranmasının əsası qismində əmək müqaviləsi çıxış edir. Bu məsələ Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 7-ci maddəsinin ikinci hissəsində tam əks edilmişdir. Lakin bəzi hallarda əmək hüquq münasibətlərinin yaranması üçün təkcə əmək müqaviləsi kifayət etmir. Məcmu halında bu hüquqi aktlar əmək hüquq münasibətlərinin əsası qismində çıxış edirlər. Əmək müqaviləsinin əsas şərtlərinin dəyişdirilməsi başqa sözlə desək, işçiyə əmək müqaviləsində nəzərdə tutulmayan başqa peşə, ixtisas, vəzifə üzrə əmək funksiyasının yerinə yetirilməsini həvalə etmək onu başqa işə keçirmə sayılır. Başqa işə keçirilməyə yalnız işçinin razılığı ilə həmçinin yeni əmək müqaviləsi bağlamaqla yol verilir. Birtərəfli qaydada əmək müqaviləsinin şərtlərinin dəyişdirilməsinə müəyyən hallarda, işəgötürənin təşəbbüsü ilə bir aydan artıq olmayan müddətə yol verilə bilər (7).

Müəyyən vəzifələrin müsabiqə yolu ilə tutulması bir qayda olaraq elm, təhsil müəssisələrində elmi, elmi-pedaqoji fəaliyyətlə bağlı vəzifələr üzrə elan verilir. Ali təhsil müəssisələrində kafedra müdiri, professor-müəllim vəzifələrinin tutulması bir sıra mərhələlərdən keçməklə həyata keçirilir:

1. Ali məktəbin (fakültənin) Elmi Şurasının qərarı ilə başa çatan müsabiqə, yəni seçilmə aktı;

2. Elmi Şuranın qərarının təsdiq edilməsi haqqında işəgötürənin (rektorun) hüquqi qüvvəyə malik əmri;

3. Müsabiqənin qalibi ilə işəgötürən arasında müddətli və ya müddətsiz əmək müqaviləsinin bağlanması.

Əmək müqaviləsi bağladıqdan sonra verilən işə qəbul haqqında əmr hüquqi akt olmayıb, rəsmiləşdirmə funksiyasını yerinə yetirir. Əmək müqaviləsi hər iki tərəfin iradəsinin könüllü ifadəsi olan hüquqi akt olduğundan, onun şərtlərinin dəyişdirilməsi də qarşılıqlı razılığa əsaslanmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 43-cü maddəsinin ikinci hissəsinə görə əmək qanunverciliyinin tələbinə görə qanunvericilikdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, əmək müqaviləsinin şərtləri birtərəfli qaydada dəyişdirilə bilməz. Deməli, əmək hüquq münasibətlərinin dəyişdirilməsinin əsası qismində çıxış edən hüquqi aktlar, adətən, ikitərəfli aktlar olur.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 60-cı maddəsinə əsasən işəgötürən işçinin razılığını almadan istehsalat zəruriyyəti və boşdayanma hallarının qarşısını almaq məqsədi ilə bir ay müddətinə müvəqqəti olaraq başqa işə keçirilə bilər. Bir aylıq müddət bitdikdən sonra işçi əvvəlki əmək funksiyasının icrasına qaytarılır.

Əmək hüquq münasibətlərinin xitamı bunun üçün hansı tərəfin təşəbbüs göstərməsindən asılı olaraq aşağıdakılar bu hüquq münasibətlərinin xitamının əsasları qismində çıxış edir:

- 1) tərəflərin qarşılıqlı razılığı (əgər əmək müqaviləsində bu hal nəzərdə tutulmuşdursa);
- 2) tərəflərdən birinin təşəbbüsü;
- 3) tərəflərin iradəsindən asılı olmayan halları və s.

Əmək hüquq münasibətləri sırf şəxsi xarakter daşdığından o, işçinin ölümü ilə də xitam olunur.

Sosial idarəçilik prosesində spesifik xarakterə malik ictimai münasibətlər yaranır. Bu spesifikasiyalar ilk növbədə onun iştirakçıları arasındakı əlaqənin xüsusiyyətlərində təzahür edir. Hüquq normaları ilə tənzimlənmiş idarəçilik münasibətləri hüquq münasibətlərinə çevrilir. Təşkilati-idarəçilik münasibətləri hüququn kollektiv subyektləri arasında yaranır. Bu hüquq münasibətlərinin subyektləri işəgötürən, həmkarlar ittifaqı təşkilatı və əmək kollektividir. Təşkilati-idarəçilik hüquq münasibətlərinin məqsədi əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, qüvvədə olan əmək şərtlərinin normativ qaydada müəyyən edilməsi və tətbiqinə dair aktların (qərarların) işlənilməsi və qəbul edilməsidir. Əgər əmək hüquq münasibətləri işçilərin əməyinin tətbiqini ifadə edərsə, təşkilati idarəçilik hüquq münasibətləri kollektiv əməyin təşkilinə və idarə olunmasına yönəlmişdir. Bu onları əmək sahəsində hüquq münasibətləri sistemində nisbətən müstəqil hüquq münasibətləri qismində nəzərdən keçirməyə imkan verir. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 25-ci maddəsinin birinci hissəsinə əsasən, kollektiv müqavilənin və sazişin hazırlanması, bağlanması və onlarda dəyişikliklər edilməsi üçün kollektiv danışıqlar aparmaq təşəbbüsünə səlahiyyətləri daxilində həmkarlar ittifaqı təşkilatları, əmək kollektivləri, işəgötürənlər, müvafiq icra hakimiyyəti və işəgötürənlərin nümayəndəli orqanları malikdir (4).

Konkret olaraq, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 148-ci maddəsinə əsasən əmək normalarının tətbiqi, dəyişdirilməsi və onlara yenidən baxılması kollektiv müqavilələrlə müəyyən edilir, kollektiv müqavilə bağlanmadıqda isə həmkarlar ittifaqları ilə razılaşdırma əsasında işəgötürənlər tərəfindən həyata keçirilir (2). Vətəndaşların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olmuş əsas sosial iqtisadi hüquqlarından biri də əmək hüququdur. Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst

surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yerini sərbəst seçmək hüququna malikdirlər (5). Vətəndaşların işəgötürənlərə bilavasitə müraciət etmək yolu ilə, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının pulsuz vasitəçiliyi ilə və ya qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər formalarda iş yerini sərbəst seçmək hüququ vardır. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq yerlərdə dövlət məşğulluq siyasətini, işaxtaran və işsiz vətəndaşların sosial müdafiəsi sahəsində tədbirləri Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Baş Məşğulluq İdarəsi və onun yerli orqanları həyata keçirirlər. Əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində əsas “yük” də məhz bu orqanların üzərinə düşür (3).

Qeyd etmək lazımdır ki, işə düzəltmə üzrə hüquq münasibətləri vətəndaşların münasib iş axtarmaları ilə əlaqədar yaranır və üç qarşılıqlı əlaqəni, lakin nisbətən müstəqil hüquq münasibətinin vəhdətini təşkil edir: (6).

- 1) işə düzəlmək üçün ərizə ilə müraciət etmiş vətəndaşla işə düzəltmə orqanı arasında;
- 2) işə düzəltmə orqanı ilə işçiyə olan işəgötürən (təşkilat) arasında;
- 3) vətəndaşla işə düzəltmə orqanı tərəfindən işə göndərilən işəgötürən (təşkilat) arasında;

Vətəndaşla işə düzəltmə orqanı arasında hüquq münasibətləri yeganə hüquqi fakt – vətəndaşın işə düzəlməkdə yardım haqqında ərizə ilə müraciəti əsasında yaranır. Bu hüquq münasibətinin məzmununu yalnız təsbit olunmuş hüquq və vəzifələrlə deyil, həm də işə düzəltmə orqanının faktiki olaraq iş axtarılması, tapılması və vətəndaşın həmin işə göndərilməsi üzrə konkret hərəkətləri yerinə yetirməsi ilə müəyyən olunur. Vətəndaş işə düzəltmə orqanına müraciət edərkən münasib iş təqdim etmək imkanı olmadıqda uçota götürülməsini, peşə təliminə göndərilməsini, yaxud qanunvericiliyə müvafiq surətdə işsizliyə görə müavinət ödənilməsinə tələb etmək hüququna malikdir. İşsizliyə görə müavinətin ödəniş müddəti 12 aylıq dövr ərzində 26 təqvim həftəsindən çox ola bilməz. İşsiz statusu təyin olunan vaxtdan 12 ay keçdikdən sonra işsiz vətəndaş münasib işlə təmin olunmayıbsa, onun təkrarən işsizliyə görə müavinət almaq hüququ vardır (“Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 16-cı maddəsi).

Əməyin azadlığı prinsipi əsas götürülməklə, işə düzəltmə orqanı ilə hüquq münasibətlərinə vətəndaşın təşəbbüsü ilə istənilən an xitam verilə bilər. O, həm göndəriş alana qədər, həm də göndəriş aldıqdan sonra işə düzəltmə xidmətlərindən imtina etmək hüququna malikdir, çünki göndəriş işə düzələn şəxs üçün hansısa hüquqi nəticələr doğurmur. O, yalnız işə düzəltmə orqanı tərəfindən ünvanlandığı işəgötürən üçün vəzifə doğurur. Hal-hazırda işə düzəltmə orqanı ilə işçiyə ehtiyacı olan işəgötürənlər (təşkilatlar) arasında hüquq münasibətləri kifayət qədər ətraflı surətdə tənzimlənmişdir. Bu zaman qanunvericilik kadr axımını maksimum azaltmaq və vətəndaşların münasib iş axtarışına sərf etdikləri vaxtı aşağı həddə endirmək məqsədi güdür. İşəgötürənin ən mühüm hüquqi vəzifəsi işə düzəltmə orqanlarına işçilərin azad edilməsi haqqında, habelə peşələr, ixtisaslar göstərilməklə iş qüvvəsinə olan tələbat haqqında informasiyanın çatdırılmasından ibarətdir.

Nəticə

İşə düzəltmə üzrə hüquq münasibətləri, adətən, əmək müqaviləsinin bağlanması, yəni əmək münasibətlərinin yaranması ilə xitam olunur. Lakin belə hüquq münasibətlərinin göstərilən müqavilələr bağlanana qədər xitamı da istisna olunmur. Bu həmişə işə düzəldilən şəxsin təşəbbüsü ilə, ayrı-ayrı hallarda isə həmdə işəgötürənin təşəbbüsü ilə baş verə bilər (məsələn, işə düzəldilən şəxsin işgüzar keyfiyyətlərinə, yaxud səhhətinə görə göndərişdə

göstərilmiş işə uyğun gəlmədiyi aşkar olunduqda, ona başqa işin təqdim olunması isə mümkün olmadıqda, yaxud o, başqa iş almaq istəmədikdə).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2015
2. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsi Bakı 2019-255s
3. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 2018
4. Əsədov S.A. Əmək münasibətinin əməkdən istifadə olunarkən yaranan digər münasibətlərdən fərqi. Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi.13-cü buraxılış. Bakı, 2005, s.160-162
5. Qasımov A.M. Əmək və bəzi mülki hüquq mülki hüquq münasibətlərinin oxşar və fərqli cəhətləri: Dərs vəsaiti. Bakı, 1994, 144 s
6. Rəsulov M.B., Qasımov A.M. Əmək hüququ sahəsindəki təşkilati idarəçilik hüquq münasibətlərinin anlayışı və xarakterik əlamətləri/Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial siyasi elmlər seriyası, 1995, N1
7. Лебедев В.М. Трудовое право: проблемы общей части. Томск, 1998, с.85
8. Передерин С.В. Процедурно-процессуальный механизм обеспечения трудовых прав наемных работников. Воронеж, 2000, с.288
9. Скобелкин В.Н. Трудовые правоотношения. М., 1999, с. 372

X Ü L A S Ə

Hər bir hüquq sahəsi ictimai münasibətlərin müəyyən bir hissəsini normaya saldığı kimi əmək hüququ da əmək münasibətlərini və əmək münasibətləri ilə bağlı olan münasibətləri tənzimləyir. Əmək hüququnun predmeti də məhz bu münasibətlərdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün əmək münasibətləri əmək hüququnun tərkibinə daxil deyildir. Əmək münasibətləri şəxsin işəgötürənlə bağlanmış əmək müqaviləsi əsasında işçi qismində fəaliyyətə başlaması ilə əmələ gəlir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsi əməyin azadlığını bəyan edir. Belə ki, maddədə təsbit edilir ki, hər kəs öz seçimi üzrə əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna malikdir. Hər bir kəs əmək müqaviləsi üzrə, yaxud kooperativ üzvü kimi işləyə, mülki-hüquqi müqavilə üzrə konkret müəyyən işi yerinə yetirə, yaxud fərdi sahibkarlıq fəaliyyətinin müxtəlif növləri ilə məşğul ola bilər (1). Bu da onu göstərir ki, əmək münasibətləri müxtəlif formalara malikdir.

Карим Сарыев
Заместитель директора Центрального отделения
Государственного фонда социальной защиты
на особых условиях при Министерстве труда
и социальной защиты населения
Азербайджанской Республики

**Случаи изменения и прекращения трудовых правоотношений
в трудовом кодексе Азербайджанской Республики**

Р Е З Ю М Е

Подобно тому, как каждая область права регулирует определенную часть общественных отношений, трудовое право регулирует также трудовые отношения и отношения, связанные с трудовыми отношениями. Эти отношения являются предметом трудового права. Однако следует также отметить, что не все трудовые отношения являются частью трудового права. Трудовые отношения устанавливаются с момента поступления лица на работу в качестве работника на основании трудового договора, заключенного с работодателем. Статья 35 Конституции Азербайджанской Республики декларирует свободу труда. Таким образом, в статье указано, что каждый имеет право заниматься трудовой деятельностью по своему выбору. Каждый может работать по трудовому договору или в составе кооператива, выполнять определенную работу по гражданско-правовому договору, заниматься различными видами индивидуальной предпринимательской деятельности. Это показывает, что трудовые отношения имеют разные формы.

Karim Sariyev
Deputy Director of the Central Branch of the State
Social Protection Fund for Appointment with Special Conditions

**Cases of establishment and termination of labour legal
relations in the labour code of the Republic of Azerbaijan**

S U M M A R Y

Just as each field of law regulates a certain part of social relations, labor law also regulates labor relations and relations related to labor relations. These relations are the subject of labor law. However, it should also be noted that not all labor relations are part of the labor law. Labor relations are established when a person starts working as an employee based on an employment contract concluded with an employer. Article 35 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan declares the freedom of labor. Thus, the article states that everyone has the right to engage in labor activities of their choice. Everyone can work under an employment contract or as a member of a cooperative, perform specific work under a civil-legal contract, or engage in various types of individual entrepreneurial activity. This shows that labor relations have different forms.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASI
ALİ HÜQUQİ SƏNƏD VƏ İNSAN HÜQUQLARININ TƏMİNATÇISI.
İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ
PROKURORLUQ ORQANLARINDA HƏYATA KEÇİRİLMİŞ
İSLAHATLAR VƏ QARŞIDA DURAN VƏZİFƏLƏR**

Açar sözlər: Heydər Əliyev, konstitusiya islahatları, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları, demokratiya, qanunun aliliyi, prokurorluq

Ключевые слова: Гейдар Алиев, конституционные реформы, права и свободы человека и гражданина, демократия, верховенство закона, прокуратура

Keywords: Heydar Aliyev, constitutional reforms, human and civil rights and freedoms, democracy, rule of law, prosecutor's office

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi kimi Azərbaycan xalqını təsbit edən, xalqa sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək hüququ verən ali hüquqi sənəd olmaqla, cəmiyyətin ictimai-siyasi institutlarının fəaliyyətini, dövlətin idarəçilik sistemini tənzimləyir. Əsas Qanunda Azərbaycan xalqının hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq, ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq əhalinin bütün təbəqələrinin layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək, bəşəri və multikultural dəyərlərə sadıqlıq göstərərək bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək niyyəti əks olunmuşdur.

Konstitusiya dövlətçiliyin hüquqi bazası və xalqın milli inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirərək özündə əks etdirən, insanlara həmin prinsipləri aşılayan, dövlət idarəçiliyinin dinamik və işlək mexanizmlər əsasında həyata keçirilməsini təmin edən əsas fundamental hüquqi sənəddir.

Azərbaycan 1991-ci ilin 18 oktyabrında dövlət müstəqilliyini elan etdikdən sonra SSRİ-dən çıxmış bir dövlət kimi demokratik cəmiyyətin əsas atributu olan milli Konstitusiyanın qəbulu ciddi vəzifə kimi qarşıda dayanırdı. Bu, ilk növbədə, vətəndaşlarının uzun müddətdir ki, uğunlaşdığı totalitar rejimdən böyük bir kəsiminin qəbul edə bilmədiyi liberal cəmiyyətə keçmək istəyən Azərbaycanda keyfiyyətə yeni dövrün tələblərinə cavab verən demokratik hüquq sistemi formalaşdırmaq, dövlətin inkişaf perspektivlərini xalqın iradəsinin güzgüsü olan Konstitusiya ilə müəyyənləşdirmək zərurəti ilə şərtlənirdi.

1995-ci ilin 12 noyabrında müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının referendum yolu ilə qəbulu müasir tariximizin mötəbər hadisələrindən biri olmaqla, əbədiyaşar prezidentimizin Azərbaycan dövlətçiliyi qarşısındakı ən mühüm xidmətlərindən sayılır. Böyük strateq Konstitusiyanın hər bir müddəasını şəxsən nəzərdən keçirir, dövlətin gələcək taleyi, demokratik imici baxımından bu işə son dərəcə məsuliyyətlə yanaşırdı. Ulu Öndər sonralar

çıxışlarında bu barədə deyirdi: "Bu sənədin hazırlanmasına xeyli vaxt sərf etmişəm. Haqqım var ki deyəm, çox zəhmət çəkmişəm. Hər bir kəlmənin, hər bir sözün mənasını dəfələrlə araşdırmışam. Onun bu gün, gələcək üçün nə qədər əsaslı olmasını dəfələrlə təhlil etmişəm. Mən çox rahatlıq hissi ilə bu layihənin altına imza atıram və bu layihəyə görə tam cavabdeh olduğumu bəyan edirəm".

Konstitusiyaya təxminən 30 il bundan əvvəl qəbul olunmasına baxmayaraq, müasir yanaşmanı, gələcək yönümlü ideyaları özündə əks etdirməsi və özəyinin insanlara xidmət etməsi ilə seçilirdi. 1995-ci il Konstitusiyasının əsasında hakimiyyətin yeganə mənbəyi kimi xalqın tanınması, ölkənin bütövlüyünün qorunması, hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinə ciddi riayət olunması, insan hüquq və azadlıqlarının dövlətin ali məqsədi kimi bəyan edilməsi, beynəlxalq hüququn milli qanunvericilik üzərində üstünlüyü kimi hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna imkan verən mütərəqqi ideyalar dayanmışdır. Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının hüquqi fəlsəfəsində bir ali məqsəd – insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı məramı dayanır. İnsan şəxsiyyətinin toxunulmazlığı, onun həyat və sağlamlığının qorunması, layiqli həyat səviyyəsinin təmini, humanizm və insanpərvərlik prinsipləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının başlıca mahiyyətini təşkil edir.

Konstitusiyada əksini tapmış strateji məqsədlər, ilk növbədə, hüquqi islahatların və insan hüquqlarının qorunması prinsipinin real həyatda tətbiqini zəruri etmişdir.

28 dekabr 2001-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında", 24 dekabr 2002-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında" konstitusiyaya qanunları Milli Məclisdə Əsas Qanuna əlavə kimi qəbul edilməklə, ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının daha etibarlı təminatı məqsədindən irəli gəlmişdir.

"Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli fəaliyyət planının təsdiq edilməsi haqqında" 28 dekabr 2006-cı il tarixli və Azərbaycanda «İnsan Hüquqları Günü» kimi qeyd olunması haqqında 18 iyun 2007-ci il tarixli Sərəncamlar qeyd olunan siyasətin və insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə göstərilən diqqətin praktiki addımları olmuşdur.

Təsadüfi deyil ki, ölkə başçısının 27 dekabr 2011-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında" sərəncamında Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun da Milli Fəaliyyət Proqramının həyata keçirilməsində fəal iştirak etməsi tövsiyyə olunmuşdur.

Prokurorluq orqanlarının fəaliyyətinin insan hüquqlarının təminatı istiqamətində inkişaf etdirilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyinin artırılması, hüquq mədəniyyətinin, normativ-hüquqi bazanın və hüquq müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin davamlılığının təmin edilməsi məqsədilə qəbul edilmiş Milli Fəaliyyət Proqramı ölkəmizdə uğurla həyata keçirilmiş, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi ilə bağlı sistemli tədbirlər bu prosesin hazırda keyfiyyətə yeni müstəviyə keçməsinə səbəb olmuşdur.

İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində prokurorluq orqanlarının üzərinə böyük vəzifələr düşür. Qeyd olunan vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün dövlət tərəfindən bir çox addımlar atılmış, prokurorluq orqanları həmişə dövlətin diqqəti və qayğısını öz üzərində hiss etmişdir.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə insan hüquq və azadlıqlarının etibarlı müdafiəsi üzrə atılan mühüm addımlardan biri də prokurorluq sistemində çoxşaxəli

islahatların aparılması, bu orqanın vəzifə və funksiyalarının müasir tələblərə uyğunlaşdırılması olmuşdur. Bu məqsədlə, 1995-ci ildə qəbul edilmiş ilk milli Konstitusiyamıza əsasən prokurorluq məhkəmə hakimiyyəti sisteminə daxil edilmişdir. 7 dekabr 1999-cu il tarixdə "Prokurorluq haqqında" Qanunun qəbul edilməsi bu islahatlar içərisində mühüm yer tutdu. Qanunun 5-ci maddəsində prokurorluğun fəaliyyətinin əsas prinsipləri içərisində hər kəsin qanun qarşısında hüquq bərabərliyi, fiziki şəxslərin hüquq və azadlıqlarına, hüquqi şəxslərin hüquqlarına əməl və hörmət edilməsi, obyektivlik, qərəzsizlik prinsipləri qanun şəklində əks etdirildi.

2002-ci ildə Konstitusiyada edilmiş dəyişikliklərə əsasən Baş prokurorluğa qanunvericilik təşəbbüsü verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu üzərinə düşən vəzifələri hər zaman yüksək əməkdarlıqla, prinsiplillə hətə keçirməklə, dövlətçiliyin sadıq keşikçisinə çevrilmişdir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq normaların prioritet kimi qəbul edilməsi təkcə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və beynəlxalq sənədlərdə deyil, habelə "Prokurorluq haqqında" Qanunda, cinayət prosessual qanunvericilikdə və digər milli qanunlarda öz əksini tapmışdır. Qeyd olunanlar prokurorluğun insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş normalara hörmətlə yanaşmasını və öz işini göstərilən şəkildə qurmasını bir daha təsdiq edir.

Prezident İlham Əliyevin bütöv və suveren Azərbaycanın müəllifi kimi apardığı islahatlar artıq fərqli müstəvidə davam edir və yeni çağırışlar tələb edir. Azərbaycanın iqtisadi və siyasi dizaynı tamamilə yenilənmiş, ölkə başçısının qərarları köklü islahatlar və "daha çox demokratiya" strategiyasının işə düşməsindən xəbər verir. Dövlət orqanlarının işinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan davamlı addımlar və hətə keçirilən tədbirlər, yeni idarəetmə modelinə keçidin əsası da adlandırıla bilər. Əlbəttə prokurorluq orqanları da bu islahatlardan kənar qalmamışdır. Tələb edilən müasir idarəetmə sisteminin işlək vəziyyətə gətirilməsi və daha geniş inkişaf etdirilməsini təmin etmək üçün prokurorluq orqanlarında köklü islahatların işlənilməsi hətə keçirilməsini zəruri etmişdir.

Prezident İlham Əliyevin 1 may 2020-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasına yeni Baş prokuror təyin etməsi və elə həmin gün videoforında qəbulu zamanı dövlət başçısının verdiyi dəyərli tapşırıq və tövsiyələrin qısa müddətdə prokurorluq orqanlarında hətə keçirilməsi ilə prokurorluqda yeni inkişaf mərhələsinin əsasını qoymuşdur.

Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun qısa müddətdə yeni strukturunun təsdiq edilməsi, strukturun yenidən formalaşdırılaraq müasir tələblərə cavab verən, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan və hal-hazırkı dövrdə mövcudluğu kifayət qədər əhəmiyyətli olan Hüquqi təminat və insan hüquqları məsələləri, Cinayət təqibindən kənar icraatlar və Xüsusi müsadirə məsələlərinin əlaqələndirilməsi idarələrinin yaradılması qeyd olunan yeni mərhələnin başlamasının məntiqi nəticəsidir. Hətə keçirilməsi nəzərdə tutulan köklü islahatların idarəetmə mexanizimi olan "İşin Təşkili Qaydaları" təsdiq edilərək prokurorluq işçilərinin gündəlik iş prosesində ən əsas köməkçisinə çevrilmişdir.

Mütəmadi olaraq paytaxt və regionlarda vətəndaş qəbullarının hətə keçirilməsi, sosial şəbəkələrdə aktiv fəaliyyət, veb saytın yenilənməsi, prokurorluğun gündəlik fəaliyyətini nümayiş etdirən videoçarxların hazırlanması vətəndaşların prokurorluğa əlçatanlığını təmin etməklə, onların prokurorluq orqanlarına olan inamını artırır.

Aparılan islahatlar nəticəsində prokurorluq orqanları insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində öz fəaliyyətini müasir çağırışlara uyğun şəkildə quraraq uğurla hətə keçirir. Bu məqsədlə, Baş Prokurorluq tərəfindən 3000-dək müxtəlif hüquqi materialı, o cümlədən "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyası, "Mülki

və siyasi hüquqlar haqqında", "İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında" Beynəlxalq Paktlar, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququ, insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsinə dair Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı digər beynəlxalq müqavilələr və onlarla əlaqəli olan beynəlxalq hüquqi sənədlər, xarici ölkələrin konstitusiyə nəzarəti orqanlarının məhkəmə təcrübəsi, elmi-metodiki, informativ ədəbiyyatlar, hüquqtətbiqetmə prosesində tövsiyələr və digər beynəlxalq təcrübə, nəzəri məsələləri əhatə edən İnsan Hüquqları üzrə Sənədlərin Axtarış Portalı (İHSAP) yaradılmışdır.

Ölkə başçısının verdiyi tövsiyələr əsasında prokurorluq orqanlarında həyata keçirilən islahatlar, Baş Prokuror I dərəcəli dövlət ədliyyə müşaviri Kamran Əliyevin təcrübəsi və müasir yanaşması ölkəmizə insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində prokurorluq orqanlarının rolunu əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Təsadüfi deyildir ki, son illərdə Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu ilə dünyanın hər qitəsindən olan dövlətlərin prokurorluq orqanları arasında münasibətlər çox sürətlə inkişaf etməkdədir. Xarici dövlətlərin prokurorluq orqanları ilə münasibətlərin inkişafı cinayətkarlığa qarşı mübarizədə insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi istiqamətində atıla biləcək birgə addımların inkişaf etdirilməsi, mümkün yeni yolların öyrənilməsi, həmçinin transmilli cinayətkarlığa, o cümlədən terrorçuluğa, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə və korrupsiyaya qarşı mübarizə sahələrində təcrübə mübadiləsinin aparılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Həyata keçirilən bu tədbirlərin kökündə təkə qarşılıqlı əməkdaşlıq və hüquqi müstəvidə görüləcək işlər yox, eyni zamanda yalnız xarici mətbuat mənbələrində olan məhdud sayda məlumatlarla məsələlərə tam aqah ola bilməyən həmkarlarımızı əsl gerçəkliklərlə tanış etmək və nəticələrini bütün dünyaya təbliğ etmək durur.

Məhz Baş prokuror, I dərəcəli dövlət ədliyyə müşaviri Kamran Əliyevin dəvəti ilə ölkəmizə gələn ayrı-ayrı dövlətlərin prokurorluq orqanlarının rəhbər vəzifəli şəxsləri erməni vandalizminin törətdiyi gözlə görünən ağır nəticələri, 44 günlük müharibədən sonra yaranmış reallıqları, həmçinin işğaldan azad olunduqdan sonrakı qısa müddət ərzində həmin ərazilərdə həyata keçirilən işləri şəxsən müşahidə etmişdirlər.

Son illərdə insan hüquqları ilə ətraf mühit arasında əlaqənin tanınması dünya miqyasında artmışdır. BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyasının – COP29 kimi mötəbər beynəlxalq tədbirin bu il ölkəmizdə keçirilməsinin yekdilliklə qəbul edilməsi ölkəmizin beynəlxalq aləmdə olan nüfuzunu bir daha nümayiş etdirmişdir. Azərbaycan neft və qaz ölkəsi kimi tanınsa da, hələ 9 yanvar 2014-cü ildə keçirilmiş 2013-cü ilin sosial-iqtisadi inkişafın yekunlarına və 2014-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında Prezident İlham Əliyev günəş, külək enerji növlərinin inkişafı ilə bağlı işlərin sürətinin artırılması barədə məsələlərə önəm verilməsini xüsusi olaraq vurğulamışdır. Prokurorluq orqanları da gələcək nəsillərə daha “yaşıl bir dünya” ötürmək üçün öz səlahiyyətləri çərçivəsində digər dövlət qurumları ilə birlikdə koordinasiya şəkildə bu məsələyə öz töhfəsini verməyə davam edəcəkdir.

“Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun 2020-2023-cü illər ərzində Strateji İnkişaf Konsepsiyası”nda bu vaxtadək nəzərdə tutulmuş məqsədlərə nail olunması planlı və məqsədyönlü işin nəticəsidir. Yeni tələblər və çağırışlara uyğun olaraq həmin sistematik prosesin davamı olaraq növbəti hədəflərə çatmaq üçün Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun Geniş Kollegiya iclasının 26 yanvar 2024-cü il tarixli qərarı ilə “Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun 2024-2026-cı illər üzrə Strateji İnkişaf Konsepsiyası” və Konsepsiyanın “Tədbirlər Planı” təsdiq edilmişdir.

Bu gün prokurorluq işçiləri öz üzərlərinə düşən məsuliyyəti, dövlət tərəfindən göstərilən diqqət və qayğı, onlara olan yüksək etimadı dərinə hiss etməklə vətəninə sədaqətlə xidmət etməklə, xidməti vəzifələrinin icrasına daim vicdanla yanaşaraq bu münasibətə adekvat cavab vermək üçün əlindən gələni əsirgəmir.

Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu dövlət müstəqilliyinin əbədi olaraq qorunub saxlanması, müstəqil Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun daha da artırılması və xalqımızın firavan gələcəyinin təmin edilməsi naminə qarşıya qoyulan vəzifələrin uğurla yerinə yetirilməsində müstəsna rol oynayır və bu missiyanı daim davam etdirəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən Azərbaycan Respublikası referendumunda qəbul olunmuşdur. (24 avqust 2002-ci il və 18 mart 2009-cu il tarixli ümumxalq səsverməsi (referendum) ilə edilmiş dəyişikliklərlə). Bakı, 2009.

2. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışı – Prezident sarayı, 10 noyabr 1995-ci il – "Azərbaycan" qəzeti, 11 noyabr 1995-ci il. /<https://lib.aliyev-heritage.org/az/7322284.html>

3. "Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 2011/ <https://bit.ly/3F3Gs8v>

4. Müasirləşən Azərbaycan Prokurorluğu/<https://genprosecutor.gov.az/az/post/3461>

5. Prokurorluq haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu Bakı şəhəri, 7 dekabr 1999-cu il / <https://e-qanun.az/framework/5229>

6. Əsgərov Z.A. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququnun əsasları. Bakı, 2005

7. İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2014-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclası keçirilmişdir. 9 yanvar 2014-cü il / <https://president.az/az/articles/view/10792>

8. The road to Baku – Informal consultations by the COP 28 Presidency and the COP 29 Incoming Presidency/ <https://unfccc.int/process-and-meetings/conferences/the-road-to-baku>

X Ü L A S Ə

Məqalədə demokratik cəmiyyətin qurulması və insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində təməl daşı kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının rolu və qəbul edilmiş digər sənədlərin əhəmiyyəti təhlil edilir. Qeyd edilir ki, hazırlanmasında Ulu Öndər Heydər Əliyevin əvəzsiz rolu olmuş müstəqil Azərbaycanın ilk konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlar müasir demokratik hüquq sistemimizin formalaşdırılmasının əsasını təşkil etmişdir. İnsan hüquq və azadlıqlarının qorunmasında prokurorluq orqanlarının üzərinə qoyulmuş vəzifələr prokurorluğun bu sahədə fəal iştirakçıya çevrilməsini zəruri etmişdir. Prokurorluq orqanlarında aparılmış reformlar nəticəsində idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi və elmi-texniki nailiyyətlərdən geniş istifadə edilməsi qlobal çağırışlara adekvat cavab verməyə imkan yaratmışdır.

Асиман ГАДЖИЕВ
Следователь по особо важным делам следственного
управления Главного управления по борьбе с коррупцией
при Генеральном прокуроре

Конституция Азербайджанской Республики является высшим юридическим документом и гарантом прав человека. Реформы и стоящие перед органами прокуратуры задачи по обеспечению прав и свобод человека

Р Е З Ю М Е

В статье анализируется роль Конституции Азербайджанской Республики как фундамента для построения демократического общества и обеспечения прав и свобод человека, и важность других принятых документов. Отмечается, что права и свободы, предусмотренные первой Конституцией независимого Азербайджана, в разработке которой неоценима роль великого лидера Гейдара Алиева, стали основой формирования современной демократической правовой системы. Задачи, возложенные на органы прокуратуры в области защиты прав и свобод человека, обусловили необходимость превращения прокуратуры в активного участника этой сферы. Совершенствование механизма управления и широкое использование научно-технических достижений в результате проведения реформ в органах прокуратуры позволило адекватно реагировать на глобальные вызовы.

Asiman HAJIYEV
Investigator on especially important cases of the Investigation
Department of the Anti-Corruption General Directorate
with Prosecutor General

The Constitution of the Republic of Azerbaijan is the supreme legal document and guarantor of human rights. Reforms and the tasks facing the prosecutor's office in ensuring human rights and freedoms

S U M M A R Y

The article deals with the analyses the role of the Constitution of the Republic of Azerbaijan as a foundation for building a democratic society and ensuring human rights and freedoms and the importance of other adopted documents. It is noted that the rights and freedoms stipulated in the first Constitution of independent Azerbaijan, in the development of which the role of great leader Heydar Aliyev was invaluable, became the basis for the formation of modern democratic legal system. The tasks assigned to the procuratorial bodies in the field of protection of human rights and freedoms made it necessary for the procuratorial bodies to become an active participant in this sphere. Improvement of the management mechanism and wide use of scientific and technical achievements as a result of reforms in the procuratorial bodies have made it possible to respond adequately to global challenges.

HƏRBİ HÜQUQ İNZİBATI HÜQUQUN YARIMSAHƏSİDİR YOXSAMÜSTƏQİL HÜQUQ SAHƏSİDİR: TƏHLİL VƏ MÜLAHİZƏLƏR

Açar sözlər: yeni hüquq sahələri, obyektiv differensasiya, ictimai münasibətlərin qiymətləndirməsi, normativ baza, hüququn sahəvi strukturu

Ключевые слова: новые отрасли права, объективная дифференциация, оценка общественных отношений, нормативная база, отраслевая структура права

Keywords: new fields of law, objective differentiation, assessment of social relations, normative base, structure of law fields

Giriş

Əksər müəlliflər hüquq sistemini dinamik, tarixi inkişaf edən və obyektiv xarakterli hadisə kimi xarakterizə edirlər. Belə ki, ayrı-ayrı ictimai münasibətlərin aktuallığı hüquq sisteminin struktur elementlərinin artmasına və yeni hüquq sahələrinin meydana gəlməsinə səbəb olur. R.Xalfinanın qeyd etdiyi kimi, “yeni proses və hadisələr yeni hüquq sahələrinin meydana gəlməsinin zəruriliyini müəyyən edir, eləcə də hüquq sisteminin təşkili zamanı fərqli təsnifat prinsiplərindən istifadə edilməsini tələb edir” [1, s.28]. Bu barədə O.İoffe və M.Şarqorodskiy qeyd edirlər ki, “istənilən yeni hüquq sahəsi uydurmaq mümkündür. Vacib olan odur ki, hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsi elmi əsaslandırılınsın, müvafiq dövrdə ictimai münasibətlərin inkişafının obyektiv meyarlarına cavab versin, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan təsnifatlandırma əsaslarının (sistemyaradıcı faktorlar) məcmusunu nəzərdə tutsun” (2,88). Hazırda ictimai münasibətlərin müxtəlif sferalarını tənzimləyən hüquq sahələrinin sayını dəqiq müəyyən etmək mümkün olmur, çünki hüququn sahələrə bölgüsü xüsusi hüquqi tənzimləmə mexanizminə malik deyil və hüquqi doktrinada bu və ya digər sahənin müstəqil sahə olması barədə çoxsaylı fikir ayrılıqları vardır.

Son illərdə hüquq ədəbiyyatlarında konvergeniya nəzəriyyəsi (hüquqi materiyanın struktur elementlərinin yaxınlaşması, uyğunlaşması) məşhurlaşır. Fikrimizcə, bu nəzəriyyənin müddəaları kifayət qədər əsaslandırılmışdır. Hüquqi formanın qloballaşması və hüquqi tənzimləmə predmetinin kompleksliyi şəraitində hüquq sisteminin elementləri tədricən silinir. Bu mövqə hüququn qolları ilə bağlı təlimi aktuallaşdırır. Konvergeniya nəzəriyyəsinə əsaslanıb dövlət-hüquqi materiyyaya fərqli yanaşma formalaşdırmaq olar. N.M.Korşunovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “yaxınlaşma nəticəsində qarşılıqlı zənginləşmə baş verir, müxtəlif sahələrdə hüququn qarşılıqlı nüfuz etməsi müşahidə olunur. Vahid hüquqi konstruksiyada birləşdikdə müxtəlif hüquq sahələrinin nailiyyətləri və üstünlükləri birləşdirilir” [3, s.22]1. Konvergeniya prosesini milli hüquq sisteminin elementlərinin, habelə ayrı-ayrı hüquq sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi kimi izahına bir çox müəlliflərin əsərlərində rast gəlmək mümkündür [4, s.37; 5, s. 436-446].

Konvergeniya prosesi nəticəsində formalaşan kompleks sahələr hüquq sisteminin tərkibində hüquq sahələrindən daha böyük element sayılır. Kompleks sahələrin tanınması ilə bağlı ilk təklif hələ 1975-ci ildə M.K.Yukov tərəfindən irəli sürülmüşdü. O, mülki-icra hüququnu kompleks hüquq sahəsi hesab etməyi təklif etmişdir (6,94).

Kompleks sahə olan hərbi hüquq XX əsrin son onilliklərində xüsusilə sürətlə inkişaf edərək digər ənənəvi hüquq sahələri arasında öz yerini möhkəmləndirdi. Müasir hüquq doktrinasında hərbi hüquq artıq öz predmetini və metodunu müəyyən etmiş müstəqil sahə sayılır. Geniş mənada yanaşsaq, hərbi hüquq normaları hərbi qurumların yaradılması və fəaliyyət qaydalarını, eləcə də onların strukturunu və səlahiyyətləri, bu qurumlarda dövlət idarəetməsinin həyata keçirilməsi qaydalarını, həmçinin hərbi xidmətə qəbul qaydalarını, hərbi qulluqçuların hüquq və vəzifələri, eləcə də dövlətin hərbi fəaliyyəti sahəsində meydana çıxan digər bu kimi münasibətləri tənzimləyir.

Azərbaycanın hüquq sisteminə nəzər saldıqda görürük ki, bu və ya digər formada hərbi-müdafiə aspekti mövcud olmayan hüquq sahəsi və ya yarım sahəsi yoxdur. Belə vəziyyət yerinə yetirilən işlərin xarakterindən və sosial əhəmiyyətindən asılı olaraq hərbi münasibətlərin yalnız bir hüquq sahəsinin üsul və vasitələri ilə nizamlanmasını mümkünsüz edir. Hərbi hüquq üçün xarakterik olan “kəşimlər”, yəni eyni məsələlərin müxtəlif hüquq sahələri tərəfindən nizamlanması halı məhz bu səbəbdən meydana çıxır. Çünki, hərbi hüquq sahəsinə həm dövlətin hərbi fəaliyyətini və hərbi-xidməti münasibətlərini nizamlayan sırf hərbi hüquq normaları, həm də digər hüquq sahələrinə – konstitusiya hüququ, mülki hüquq, cinayət hüququ, sosial-təminat hüququ, hərbi ədliyyə orqanlarının fəaliyyəti zamanı meydana çıxan münasibətlərin tənzimləməsi zamanı mülki, inzibati və cinayət prosessual hüquq sahələrinə aid edilən normalar da daxildir. Hərbi-müdafiə və hərbi-xidməti münasibətlərin tənzimlənməsi zamanı obyektiv olaraq digər hüquq sahələrinin potensialından istifadə etməyə ehtiyac yaranır. Konkret münasibətin məqsədyönlü və səmərəli nizamlanmasına imkan verən hüquq norması (şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət maraqlarının konstitusiya balansını qorunmaq şərti ilə) tətbiq olunarkən hərbi hüququn “sərhədyanı zonalarının” olmasını yəni, eyni məsələlərin fərqli hüquq sahələri tərəfindən tənzimlənməsini nəzərə almaq vacibdir.

Hərbi hüququn hüquq sahələri sistemində yerinin müəyyən edilməsi onun müstəqil hüquq sahəsi kimi mövcudluğunu təsdiq edən mühüm faktorlardan biridir. Belə ki, hüququn bu və ya digər sahəsinin formalaşması təkcə onun ictimai münasibətlərin müəyyən bir qrupunu tənzimləməsi ilə deyil, həm də müstəqil surətdə digər hüquq sahələri ilə qarşılıqlı münasibətdə ola bilməsi ilə müəyyən edilir. Müstəqil hüquq sahəsinin formalaşması heç də boş yerdə, heç bir kənar təsir olmadan baş vermir, əksinə müstəqil hüquq sahəsinin formalaşması digər hüquq sahələrinin, ilk növbədə isə ona yaxın olan hüquq sahələrinin normalarının bilavasitə təsiri altında baş verir və bu təsir öz izini yeni yaranan hüquq sahəsi üzərində həmişəlik qoymuş olur.

Hərbi hüquq mahiyyət etibarilə milli hüquq sisteminin digər sahələri ilə müəyyən oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, hərbi hüquq normaları da digər hüquq normaları kimi dövlət tərəfindən müəyyən edilir və ümumməcburi təsirə malikdir. Bu normaların realizəsi təşkilati, iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni vasitələrlə təmin edilir. Lakin hərbi hüquq başqa hüquq sahələrindən tənzimləmə predmetinə görə fərqlənir. Hərbi hüququn hüquq sistemindəki yeri də məhz onun predmeti ilə müəyyən edilir. Hərbi hüququn predmetinin xarakteri onu idarəetmə fəaliyyətini tənzimləyən digər hüquq sahələri ilə sıx əlaqələndirir. İdarəetmə fəaliyyətini ən geniş sahədə tənzimləyən başlıca hüquq sahələri konstitusiya hüququ və inzibati hüquq sahələridir. Ona görə də hərbi hüquq sahəsinin hüquq sistemində yerini adı çəkilən hüquq sahələri ilə əlaqəsini təhlil etmədən müəyyən etmək mümkün deyil.

Adı çəkilən hüquq sahələri arasındakı birbaşa asılılıq təsadüfi deyil, çünki bu hüquq sahələrinin hamısını vahid sosial vəzifə – dövlətin hərbi sahədə fəaliyyətini tənzimləmənin hüquqi və qanunvericilik bazasını yaratmaq vəzifəsi birləşdirir.

K.V.Kaverin özünün “Hərbi hüquq inzibati hüququn yarım sahəsi kimi: institusional inkişaf problemləri və onların aradan qaldırılması üsulları” adlı dissertasiyasında qeyd etmişdir ki, “dövlətin idarəetmə sferasında fəaliyyəti çox genişdir və zamanla inzibati hüquq sahəsinin sərhədləri daxilində yarım sahələr formalaşmağa başlayır. Hər bir yarım sahə dövlət idarəetməsinin müxtəlif sahələrində nisbi müstəqil və spesifik ictimai münasibətləri tənzimləyir, lakin yarım sahələr müstəqil sahəyə çevrilmək üçün zəruri olan şərtlərə malik deyillər” (7,64). Hərbi hüququ həm müstəqil hüquq sahəsi, həm də transsərhəd tənzimləmə obyektinə və predmetinə olan sahə kimi tədqiq edən müxtəlif nəzəriyyələri analiz edən müəllif belə qənaətə gəlir ki, hərbi hüququn inkişafının hazırkı vəziyyətində onu inzibati hüququn yarım sahəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Fikrimizcə, hüquq sistemində hərbi hüququn yerinin düzgün müəyyən edilməsi sonradan ona daxil olan hüquq institutlarının effektivliyinin analizini həyata keçirmək üçün vacibdir. Belə ki, hüquq institutlarının statusunun düzgün müəyyən edilməməsi onun predmet və metodlarının qeyri-adekvat dərəcəyə gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində qeyri-proporsional normativ təsbitə və nəticədə təcrübədə realizə edilməyən norma və institutların formalaşmasına gətirib çıxarır. Eyni zamanda, müxtəlif hüquq sahələrinin obyekt və predmetlərinin “qarışdırılması” qeyri-adekvat hüquq tənzimləməyə səbəb olur.

Hərbi hüquq sahəsi barədə danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, hərbi hüquq münasibətləri içərisində həm təşkilati-hakimiyyət, həm əmlak, həm də əmək münasibətlərinə rast gəlinir. Təşkilati-hakimiyyət münasibətləri inzibati hüquqla, əmlak münasibətləri mülki hüquq, əmək münasibətləri isə əmək hüququ ilə nizama salınır. Belə olduğu təqdirdə məntiqli bir sual meydana çıxır: “hərbi hüquq” adlı müstəqil sahənin yaradılmasına ehtiyac varmı? Digər tərəfdən, təşkilati-hakimiyyət münasibətləri ümumi hüquq münasibətlərinə, əmlaka və əmək münasibətləri isə daha çox xüsusi hüquq münasibətlərinə aid edilir. Hüquqi doktrinada mövcud olan ənənəvi yanaşmaya görə isə, eyni zamanda ümumi hüquq normalarından və xüsusi hüquq normalarından ibarət müstəqil hüquq sahəsi yaratmaq olmaz. Həmçinin bildiyimiz kimi, xüsusi tənzimləmə metodunun tətbiq edilməsi zərurəti müstəqil hüquq sahəsinin ayrılmasında böyük rola və əhəmiyyətə malikdir. Hərbi xidmətlə bağlı yaranan münasibətlərin tənzimlənməsində inzibati, mülki və digər hüquq sahələrində istifadə olunan metodlar tətbiq olunur, başqa sözlə, hərbi hüququn müstəqil sahə kimi fərqləndirilməsinə dəlalət edən xüsusi tənzimləmə metodu yoxdur. Belə olan halda isə hərbi hüququn müstəqil hüquq sahəsi ola bilmək imkanı mübahisələndirilir.

Hərbi hüququn müstəqil sahə kimi dəyənləndirilməsi üçün başlıca meyar qismində hərbi hüquq münasibətlərinin spesifikasiyası, onun funksiyalarının yerinə yetirilməsinin xüsusi mexanizm və vasitələri, hərbi gücün köməyi ilə hərbi məcburetmənin istifadəsi çıxış edir. Adı çəkilən tədqiqat işinin 2010-cu ilə aid olduğunu və həmin dövrdən keçən müddət ərzində hərbi hüquq sahəsinin institusional inkişaf keyfiyyətini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, bu gün hərbi hüquq sahəsi müstəqil sahə kimi formalaşmışdır. Belə ki, hərbi hüququn obyektinin tədqiqi, hərbi hüququn predmetinin normativ-hüquqi təsbiti, hüquqi bazasının keyfiyyət göstəriciləri, hərbi hüququn strukturunun xüsusiyyətləri, başqa sözlə, elementləri, institutları, normaları, habelə hərbi hüquqla digər hüquq sahələri arasında qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi, nəhayət hərbi hüququn inkişaf dinamikasının qiymətləndirilməsi belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, müasir dövrdə hərbi hüquq sahəsi ayrıca hüquq sahəsi kimi tanınır.

Nəticə

Məlumdur ki, instutional çatışmazlıq universal xarakterli hüquqi hadisədir. Yeni formalaşan hüquq sahəsi kimi hərbi hüquq sahəsində institusional çatışmazlığın meydana çıxması obyektiv və gözləniləndir. Hərbi hüququn institusional çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün bir sıra konstruktiv tədbirlər təklif edilir:

1. Qanun layihələrinin hazırlanması prosesinə hərbi hüquq elminin nümayəndələrini cəlb etmək lazımdır;

2. Dövlətin hərbi təsisatının “yeni simasının” formalaşdırılması və digər formalarda modernləşdirilməsi istiqamətində islahatların həyata keçirilməsi prosesinə qanunvericinin təsirini gücləndirmək lazımdır;

3. Dövlətin hərbi təşkilatının yenidən təşkili ilə bağlı hazırlanan layihələrin, xüsusilə də hərbi qanunvericilikdə sosial yönümlü məsələlərin tənzimlənməsi ilə bağlı normaların realizə edilməsinə ictimai nəzarətin genişləndirilməsi zəruridir;

4. Hərbi qanunvericiliyin normalarının hazırlanmasına, eləcə də dövlətin hərbi təşkilatının müəyyən perspektiv vəziyyətini tənzimləyən proqram xarakterli hüquqi sənədlərin hazırlanmasına dar (lokal) idarədaxili yanaşmanı dəyişdirmək məqsədə uyğundur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Халфина, Р.О. Право как средство социального управления / Р.О.Халфина. – М.: Наука, – 1988. – 256 с.

2. Иоффе, О.С. Вопросы теории права / О.С.Иоффе, М.Д.Шаргородский. – М.: Государственное издательство юридической литературы, – 1961. – 381 с.

3. Коршунов, Н.М. Конвергенция частного и публичного права: проблемы теории и практики: монография / Н.М.Коршунов. – М.: Норма: ИНФРА-М, – 2020. – 240 с.

4. Третьякова, О.Д. Когеренция правовых систем (на примере Конституции США, Афганистана и Филиппин) // – М.: Российский следователь. 2008. № 10, с. 35-38.

5. Алексеев, С.С. Восхождение к праву: Поиски и решения / С.С.Алексеев. – М.: Норма, – 2001. – 752 с.

6. Юков, М.К. Самостоятельность норм, регулирующих исполнительное производство // – Свердловск: Проблемы совершенствования Гражданского процессуального кодекса РСФСР: Научные труды Свердловского юридического института, – 1975. Выпуск 40, – с. 91-97.

7. Каверин, К.В. Военное право, как подотрасль административного права: проблемы институционального развития и способы их преодоления: / диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук / – Воронеж, 2010. – 265 с.

X Ü L A S Ə

İctimai münasibətlərin differensiasiya və inteqrasiya proseslərindən asılı olaraq hüquq sahələrinin differensiasiyası, bəzi hallarda isə interqasiyası baş verir. Bu yolla ilkin, başlanğıc hüquq sahələrindən yeni hüquq sahələri ayrılır. Son illərdə dördüncü nəsil yeni hüquq sahələri formalaşmış və gələcəkdə bu bölünmənin davam edəcəyi istisna olunmur. Müəllif hesab edir ki, hüquq sistemində artıq mövcud olan hüquq sahələrinin bazası əsasında yeni hüquq sahələrinin yaranması ictimai münasibətlərin obyektiv differensiasiyası, ictimai

münasibətlərin dövlət-hüquqi qiymətləndirilməsi nəticəsində, habelə müvafiq hüquq normalarının inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq baş verir.

Назлы Аббасова
старший преподаватель Академии СГБ имени Гейдара Алиева

ВОЕННОЕ ПРАВО – ПОДОТРАСЛЬ АДМИНИСТРАТИВНОГО ПРАВА ИЛИ САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ ОБЛАСТЬ ПРАВА: АНАЛИЗ И СООБРАЖЕНИЯ

Р Е З Ю М Е

В зависимости от процессов дифференциации и интеграции общественных отношений происходит дифференциация, а в ряде случаев и интеграция правовых отраслей. Таким образом, от первичных, исходных правовых отраслей отделяются новые правовые отрасли. В последние годы сформировалось четвертое поколение новых правовых отраслей, и не исключено, что это разделение продолжится и в будущем. Автор считает, что появление новых отраслей право на основе уже существующих происходит в результате объективной дифференциации общественных отношений, государственно-правовой оценки общественных отношений, а также в зависимости от уровня разработка соответствующих правовых норм.

Nazli Abbasova
the Academy of the State Security Service named after Heydar Aliyev,
senior lecturer

MILITARY LAW – A SUB-BRANCH OF ADMINISTRATIVE LAW OR AN INDEPENDENT FIELD OF LAW: ANALYSIS AND CONSIDERATIONS

S U M M A R Y

Depending on the processes of differentiation and integration of public relations, differentiation and in some cases integration of law fields takes place. Thus, new law branches are separated from primary, initial law branches. In recent years, the fourth generation of new law fields has been formed, and it is possible that this division will continue in the future. The author believes that the emergence of new law fields on the basis of already existing ones occurs as a result of objective differentiation of public relations, state-legal assessment of social relations, as well as depending on the level of development of relevant legal norms.

İbrahim NİFTƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru yanında
Korrupsiyaya qarşı Mübarizə Baş İdarəsinin Əməliyyat
təminatı şöbəsinin mühüm işlər üzrə əməliyyatçısı

XXI ƏSRDƏ İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ MÜASİR NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ YANAŞMALAR

Açar sözlər: Azərbaycan, insan hüquqları, qanunvericilik bazaları, XXI əsr, azadlığın müdafiəsi

Ключевые слова: Азербайджан, права человека, правовая база, XXI век, защита свобод

Keywords: Azerbaijan, human rights, legal frameworks, 21st Century, freedom protection

Demokratik cəmiyyət və ya hüquqi dövlət dedikdə ilk öncə yada insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi düşür. İnsan hüquqları müasir dünyamızın hər bir demokratik dövləti tərəfindən ən prioritet hesab edilən mövzulardan sayılır. Müstəqil Azərbaycanda da insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, onların müdafiəsi və daha da genişləndirilməsi dövlətin ən ali məqsədi elan edilib.

İnsan hüquq və azadlıqlarının dinamik mənzərəsində Azərbaycan XXI əsrdə bu fundamental dəyərləri qorumağa və təbliğ etməyə çalışaraq müasir nəzəri və praktiki yanaşmaların səyahətinə çıxıb. Bu təşəbbüsün mərkəzində irsi xalqın insan hüquqlarına yanaşma tərzini formalaşdırmaqda davam edən Heydər Əliyevin ilham aldığı işlər və təşəbbüslər dayanır.

Azərbaycan tarixində görkəmli Lider Heydər Əliyev insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün möhkəm bazanın əsasını qoydu. Onun baxışı təkcə hüquqi təminatları deyil, həm də bütün vətəndaşlar üçün ləyaqət, bərabərlik və ədaləti prioritet hesab edən mədəni və ictimai etosu əhatə edirdi.

Ötən əsrin sonlarında – 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkə demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu qurmağa, dünya birliyinə inteqrasiya etməyə, qloballaşma prosesində fəal iştirak etməyə başlayıb. Lakin səriştəsiz rəhbərlərin səmərəsizliyi və ya səriştəsizliyi nəticəsində gənc Azərbaycan Respublikası bir dövlət kimi məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qaldı. 1993-cü ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyev ikinci dəfə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gələrək ölkənin suveren dövlət kimi dünya siyasi xəritəsindən çıxarılmasını təkid etdi. Ölkəmizdə bütün sahələrdə əsaslı islahatlar aparılıb və inkişafın mühüm amillərindən biri daxili ictimai-siyasi sabitlikdir. Çağdaş tariximizə Milli Qurtuluş Günü kimi daxil olan Ulu Öndər Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin sədri seçilərkən demokratik dövlət quruculuğunun əsas istiqamətlərini müəyyən etdi (Əliyev, 2007).

Bu proqramda əksini tapmış ideyalar Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişafının prioritetlərini ehtiva edir: “Biz Azərbaycanda demokratik, müstəqil respublika qurmalı və

vətəndaş cəmiyyəti uğrunda mübarizə aparmalı, bütün ümumi, ümumbəşəri dəyərlərdən istifadə etməliyik. Biz çalışmalıyıq ki, tarixi nailiyyətlərimizi, Azərbaycanın uzun illərdən sonra müstəqillik əldə etməsinə şərait yaradan Azərbaycanın milli ənənələrini bütün dünyaya göstərək. Hesab edirəm ki, Azərbaycan xalqının böyük tarixi və müasir potensialı var. Onlardan səmərəli istifadə olunarsa, Azərbaycan tam müstəqil, demokratik dövlət, cəmiyyətimiz isə demokratik, hüquqi ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanan demokratik cəmiyyət olacaqdır". 1993-cü ilin iyun-oktyabr aylarında və sonrakı dövrlərdə Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında müstəqil Azərbaycan dövlətinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə strateji məqsəd idi.

Dahi şəxsiyyətimiz strateji və demokratik yolun mahiyyətini belə təsvir etmişdir: "Azərbaycan Respublikası dövlət quruculuğunda sosial-iqtisadi problemləri həll edən strateji yolla gedir. Bizim yolumuz Azərbaycanda demokratik, hüquqi, sivil dövlət qurmaq, demokratik prinsipləri inkişaf etdirməkdir". Ümummilli Lider Heydər Əliyev ölkədə demokratik, dünyəvi və hüquqi dövlətin əsasını qoymuş, köklü islahatlarla dövlətçiliyimizi inkişaf etdirməyə başlamışdır. 1994-cü il sentyabrın 29-da BMT Baş Assambleyasının 49-cu sessiyasında çıxış edən Ali Məqamlı Rəhbər insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasının onun üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini söyləyib: "Respublikamızda çoxpartiyalı sistem, siyasi plüralizm, kimlik, söz, mətbuat, vicdan, insan hüquqları və qanunun aliliyi prinsipləri möhkəm şəkildə bərqərar olub. Çoxmillətli Azərbaycanın bütün vətəndaşları dəri rəngindən, dinindən və dilindən asılı olmayaraq bərabər hüquqlara malikdir. Qarşımızda duran ən mühüm vəzifə Konstitusiyanın əsas prinsiplərini dərinləndirərək mənimsəmək, onları respublikanın həyatına tətbiq etmək və təminatlarını həyata keçirməkdir" (Mehdiyev, 2009).

Məhz 1995-ci ildə müasir Azərbaycan Heydər Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə iştirakı ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının layihəsi hazırlanmış və referendum yolu ilə Əsas Qanun qəbul edilmişdir. 1995-ci il noyabrın 12-də Ümummilli Lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş yeni Əsas Qanunun qəbulundan sonra Azərbaycan Respublikasında demokratikləşmə prosesləri daha da sürətləndi və dönməz xarakter aldı. Məlum olduğu kimi, sənəddə müəyyən edilmiş maddələrin üçdə birini insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi təşkil edir. Hesab edirik ki, dünyanın ən mükəmməl, ən əhatəli və demokratik konstitusiyası olan Konstitusiya ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin xalqımız üçün çox dəyərli irsidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12.2.-ci maddəsində qeyd olunur ki, burada sadalanan insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tərtib ediləcək (Babaoğlu, 2006).

Bu, insan haqları məsələsində ölkəmizin daha yüksək mövqedə olduğunu sübut edir. Konstitusiyanın "İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının əsas prinsipi" adlı 24-cü maddəsi beynəlxalq hüququn tələblərinə tam uyğun olaraq milli qanunvericilikdə insan hüququnun tələblərini əks etdirir. Bərabərlik prinsipi, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, sosial təminat hüququ, sağlam ətraf mühit hüququ, sağlamlığın qorunması hüququ, şərəf və ləyaqət Konstitusiyanın III maddəsinə daxil edilmişdir.

Heydər Əliyevin demokratik təsisatların möhkəmləndirilməsi və qanunun aliliyinin təmin edilməsi istiqamətində atdığı mühüm addımlardan biri də hüquqi islahatların həyata keçirilməsidir. Bu məqsədlə 1990-cı illərin sonunda onun rəhbərliyi ilə Hüquq İslahatları üzrə Dövlət Komissiyası yaradıldı. Dövlət quruculuğunda komissiyanın fəaliyyətinin əhəmiyyəti kifayət qədər əhəmiyyətli idi. Komissiya Azərbaycanın bu günü və gələcəyi

üçün son dərəcə mühüm və mühüm qanunlar hazırlayıb. Bunlardan “Konstitusiya Məhkəməsi”, “Məhkəmələr və hakimlər”, “Vəkillər”, “Prokurorluq”, “Polislər”, “Əməliyyat-axtarış xidməti”, “Notariatda xidmət haqqında” və digər qurumları göstərmək olar. Qanunlar və müxtəlif çıxarışlar Azərbaycan Respublikası Milli Məclislərində müzakirə edilərək müzakirə edilib. Bütün bu hüquqi tənzimləmələr dövlət-vətəndaş münasibətlərində qanunun aliliyinə, insan ləyaqətinə hörmətə xidmət edirdi. Məlum olduğu kimi, insan hüquqlarının müdafiəsinə daim böyük önəm verən və bu mühüm məsələləri daim diqqətdə saxlayan Ulu Öndər 1998-ci il fevralın 22-də “İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi tədbirləri haqqında” fərman imzalamışdır (Mehdiyev, 2009).

Fərman ölkədə aparılan genişmiqyaslı islahatlar nəticəsində ölkədə hökm sürən ictimai-siyasi sabitlik nəticəsində insan hüquqlarının müdafiəsi sisteminin yaradılmasının zəruriliyini ortaya qoyur. Bu fərmanın məntiqi davamı olaraq Prezidentin 1998-ci il 18 iyun tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycanın ilk “İnsan hüquqlarının müdafiəsi proqramı” təsdiq edilmişdir. Dövlət Proqramı çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində “Respublika Prezidentinin Fərmanı əsasında Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin 26 may 1999-cu il tarixli Fərmanı hazırlanmışdır (*Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yaradılması haqqında*) 30 noyabr 1998-ci il). Demokratik inkişaf yolunu seçmiş Azərbaycan Respublikasında yeni elm İnstitutu sahədə islahatların sürətləndirilməsi və səmərəliliyinin artırılması məqsədi daşıyırdı. İnstitutun məqsədi insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı problemlərin tədqiqi, elmi tövsiyələrin hazırlanması, bu sahədə hüquqi biliklərin dərinləşdirilməsi və elmi tədqiqatların aparılması olmuşdur.

Yeni yaradılmış elmi-tədqiqat müəssisəsinin əsas vəzifəsi insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı elmi tədqiqatlar aparmaq, o cümlədən bu sahədə elmi tövsiyələr hazırlamaq və bu sahədə hüquqi bilikləri dərinləşdirmək, respublikanın sosial-hüquqi inkişafına dəstək verməkdir. O, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və İnsan Hüquqları üzrə Cenevrə Konvensiyasının müddəaları ilə geniş şəkildə dəstəkləndi. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, 1993-cü ilin iyununda bütün ölkədə Liderimiz Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə həyatımızın bütün sahələrində islahatlara başlanılmış, AXC-Müsavat dövründə insanların hüquq və azadlıqlarının bərpa, hüquq və azadlıqlarının bərpa istiqamətində zəruri addımlar atılmışdır.

Ulu Öndərimiz hələ sovet dövründə də Azərbaycanın bir çox alim və yazıçılarını himayə etmiş, onların yaradıcılığının təqib və təqib olunmasına imkan verməmişdir. Heydər Əliyev 1993-cü ildə hakimiyyətə gəldikdən sonra mətbuata senzura ilə bağlı qəti qərarlar verdi. 1996-cı ildə hərbi senzura, 6 avqust 1998-ci ildə isə siyasi senzura ləğv edildi. Azərbaycanda mətbuat azadlığı və mətbuat azadlığının əsas prinsipləri ölkənin Əsas Qanununda – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapıb. Konstitusiyanın 47 və 50-ci maddələri hər bir ölkə vətəndaşının söz, fikir və məlumat azadlığına birbaşa və etibarlı təminat verir. Bundan əlavə, 1996-cı il noyabrın 5-də “Kütləvi kommunikasiyalar haqqında” qanuna edilmiş bir sıra əlavə və dəyişikliklər bu qanunu beynəlxalq təşkilatların tələb etdiyi səviyyəyə uyğunlaşdırdı (Anayurt, 2004).

Məlum olduğu kimi, 1966-cı ildə BMT Baş Assambleyası yeni mühüm aktlar qəbul etdi: İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt. Bu sənədlər insan və vətəndaş hüquqlarının daha dolğun və ətraflı siyahısını təqdim edir. Hər iki addım konkret beynəlxalq insan hüquqları və insan hüquqları kodeksini təşkil edir. Bu sənədlərə yaşamaq hüququ, azadlıq, şəxsi toxunulmazlıq, şəxsi və ailə həyatına toxunulmazlıq və s. hüquqları bəyan edildi. İştirakçı dövlətlər Kon-

vensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları təmin etmək üçün lazımi hüquqi tədbirlər görməyə borcludurlar. Bu mühüm beynəlxalq hüquqi qaydalar sağlamlığın qorunmasına da yol açdı. Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Paktda (bu iki sənəd “İnsan Hüquqları haqqında Pakt” adlanır) və bu sənədə əlavə olunur. Azərbaycan Respublikası 19 dekabr 1966-cı il tarixli İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktı, 19 dekabr 1966-cı il tarixli Vətəndaşların və Siyasi Hüquqlar haqqında Ümumdünya Bəyannaməni və İnsan Hüquqları haqqında Beynəlxalq Bəyannaməni ratifikasiya etmişdir.

Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev deyirdi ki, insan hüquqlarının müdafiəsi Azərbaycan dövlətinin təməl prinsiplərindən biridir. Azərbaycanda insan azadlığı, söz, vicdan, insan hüquqlarının müdafiəsi, bütün vətəndaşların hüququ, siyasi plüralizm demokratik cəmiyyətin əsas xüsusiyyətləri kimi bərqərar edilməlidir. Azərbaycan dövlətinin insan haqları sahəsində atdığı ən mühüm addımlardan biri, şübhəsiz ki, ölüm hökmü olmuşdur. Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən 1993-cü ildən dayandırılmış bu müstəsna cəza 1998-ci il 10 fevral tarixli qanunla tamamilə ləğv edildi (Altunya, 2000).

Bu kontekstdə Azərbaycan Respublikası Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 2-ci Protokoluna da qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 1998-ci il fevralın 10-da Azərbaycan Respublikasında ölüm hökmünün ləğvi ilə bağlı “Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual və Cəzaların İcrası haqqında” Qanunu qəbul etmişdir. Bu qanunla ölüm hökmü cəzası ləğv edilərək cəza sistemindən çıxarıldı. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək istərdik ki, qısamüddətli AXC-Müsavət hakimiyəti dövründə vətəndaşlara qarşı ölüm hökmü çıxarılıb və onların dövlət başçısına etirazlarına baxmayaraq, ölüm hökmü icra edilib. Azərbaycan Respublikasına yönəlmiş demokratikləşmə və insan hüquqlarına əməl olunması siyasətinin məntiqi nəticəsi olaraq ölkəmiz 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvü kimi Avropa ailəsinə qoşulmuşdur. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərlik etdiyi bu prosesdə Azərbaycan bir çox mərhələlərdən uğurla keçə bilmişdir. Avropa Şurasında “Xüsusi dəvətli qonaq” statusu ilə təmsil olunan Azərbaycan Respublikası həmin vaxtdan təşkilata tamhüquqlu üzv olmaq üçün səylər göstərmişdir (Levent, 2002).

1996-cı il iyulun 13-də Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Avropa Şurasının Baş katibinə məktubla müraciət edərək, Azərbaycanı Avropa Şurasının tamhüquqlu üzvü olmağa və digər üzv dövlətlər kimi İnsan Hüquqları və Azadlıqları haqqında Avropa Konvensiyasına qoşulmağa dəvət etdi. Məlum olduğu kimi, quruma daxil olana qədər ölkədə artıq bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilib. 1998-ci il fevralın 3-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi ölkədə ölüm hökmünün ləğvi haqqında qərar qəbul edib. 1998-ci il avqustun 16-da Azərbaycanda media senzurası ləğv edildi. Bu tədbirlər Azərbaycanın Avropa Şurasına qəbul olunması istiqamətində mühüm addımlar kimi qiymətləndirilib.

Məlum olduğu kimi, müasir dünyada demokratik tərəqqinin əsas göstəricilərindən biri media azadlığıdır. Azərbaycanda insan hüquqları prosesinin, siyasi plüralizmin, vətəndaş cəmiyyəti və demokratikləşmə prosesinin sürətləndirilməsi Azərbaycanın demokratik təsisat kimi yaratdığı kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqil fəaliyyətində və onların inkişafı üçün hüquqi təminatdadır.

Bundan əlavə, Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələri və tərəfdaşlığı onun insan hüquqlarına sadıqlığını gücləndirib. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Şurası və regional qurumlar kimi qurumlarla birgə səylər ən yaxşı təcrübələrin mübadiləsinə, potensialın gücləndirilməsi təşəbbüslərinə və qlobal səviyyədə insan hüquqlarının təşviqində qarşılıqlı dəstəyə səbəb olmuşdur.

Heydər Əliyev irsi Azərbaycanda insan hüquqlarına müasir yanaşmaları ruhlandırmaqda davam edir. Onun dialoqa, inklüzivliyə və mütərəqqiliyə verdiyi vurğu millətin daha ədalətli və bərabər hüquqlu cəmiyyət yaratmaq üçün davam edən söylərində əks-səda doğurur.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanın XXI əsrdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə yolu nəzəri əsasların, hüquqi bazaların, praktiki təşəbbüslərin və uzaqgörən liderliyin qarışığını əks etdirir. Müasir yanaşmaları mənimsəyən və Heydər Əliyev kimi liderlərin irsinə əsaslanaraq Azərbaycan bütün vətəndaşları üçün insan hüquqlarının təmin edilməsində irəliləyişi davam etdirməyə hazırdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Altunya N. (2000) İlköğretim Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi, Düzgün Yay., İST.
2. Babaoğlu H. (2006), İnsan hüquqları və azadlıqları. Bakı
3. Əliyev Ə. (2007), Müasir Beynəlxalq Hüquqda İnsan Hüquqları, Əhali və Miqrasiya Problemləri, Bakı.
4. Levent E. (2002) Belgeler Işığında İnsan Hakları, Babıali Kültür Yay. İST.
5. Mehdiyev F. (2009) Nəzəriyyə və təcrübədə insan hüquqları. Bakı

X Ü L A S Ə

Məqalədə XXI əsr Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktiki yanaşmaların tədqiqinə diqqət yetirilir. Müzakirə hüquqi çərçivələri, beynəlxalq konvensiyaları və əsas hüquqların qorunmasına yönəlmiş daxili təşəbbüsləri araşdırır. Bundan əlavə, təhlil Azərbaycanın insan hüquqları mənzərəsinə ictimai-siyasi dinamika və qlobal təsirləri nəzərə alaraq, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində çağırışları və irəliləyişləri əhatə edir. Bu araşdırma ölkədə insan hüquqları diskursunun və həyata keçirilməsinin inkişaf edən təbiəti haqqında anlayışlar təklif edir, hüquqlara hörmət edən cəmiyyətin təmin edilməsində əsas strategiyaları və gələcək inkişaf üçün potensial sahələri işıqlandırır.

*Ибрагим Нифталиев
оперуполномоченный по требованию отдела оперативного
обеспечения Главного антикоррупционного управления при
Генеральной прокуратуре Азербайджанской Республики*

Современные теоретические и практические подходы в сфере защиты прав и свобод человека в XXI веке

Р Е З Ю М Е

В статье основное внимание уделяется изучению современных теоретических и практических подходов в сфере защиты прав и свобод человека в Азербайджане XXI века. Обсуждение углубляется в правовые рамки, международные конвенции и внутренние инициативы, направленные на защиту основных прав. Кроме того, анализ охватывает проблемы и достижения в области защиты прав человека, учитывая социально-политическую динамику и глобальное влияние на ситуацию с правами

человека в Азербайджане. Это исследование дает представление о меняющемся характере обсуждения и реализации прав человека в стране, выдвигая на первый план ключевые стратегии и потенциальные области для дальнейшего развития в обеспечении общества, уважающего права.

*Ibrahim Niftaliyev
operative for important cases of the Department of Operational
assurance of the Cheif Anti-Corruption Department under the
Prosecutor General of the Republic of Azerbaijan*

**Modern theoretical and practical approaches in the field of
protection of human rights and freedoms in the XXI century**

S U M M A R Y

In the article, the focus is on exploring modern theoretical and practical approaches in the field of protecting human rights and freedoms in 21st-century Azerbaijan. The discussion delves into legal frameworks, international conventions, and domestic initiatives aimed at safeguarding fundamental rights. Additionally, the analysis covers challenges and advancements in human rights protection, considering socio-political dynamics and global influences on Azerbaijan's human rights landscape. This exploration offers insights into the evolving nature of human rights discourse and implementation in the country, highlighting key strategies and potential areas for further development in ensuring a rights-respecting society.

Aygün ARİFLİ

“Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu” Publik hüquqi şəxs,
Hüquq və İnsan Hüquqları İnstitutunun
Hüquqi tədqiqat şöbəsinin hüquq tədqiqatçısı

ULU ÖNDƏR MÜASİR MƏHKƏMƏ-HÜQUQ SİSTEMİNİN BANİSİ KİMİ

Açar sözlər: Ulu Öndər, Ümummili Lider, məhkəmə-hüquq sistemi, islahat, instansiya, ədalət mühakiməsi, insan hüquq və azadlıqları

Ключевые слова: Великий лидер, национальный лидер, судебно-правовая система, реформа, инстанция, правосудие, права и свободы человека

Keywords: Great leader, national leader, judicial system, reform, instance, justice, human rights and freedoms

Demokratik və hüquqi dövlət quruculuğunun təməl dəyərlərindən biri şəffaf məhkəmə sisteminin mövcud olmasıdır. Təsadüfi deyildir ki, qədim dövrlərdən başlayaraq orta əsrlər, Xalq Cümhuriyyəti, Sovet hakimiyyəti və müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası dövründə məhkəmə sistemi hər zaman Azərbaycan dövlətlərinin idarəetmə mexanizmində mühüm rol oynamışdır. Bu öz növbəsində qanunun aliliyini təmin edən hüquqların həyata keçirilməsində məhkəmə sisteminin rolunun əvəzəlməz olduğunu sübutdur.

Tarixə nəzər saldıqda müstəqillik dövrünədək olan müddət ərzində Azərbaycanda bir qayda olaraq, çoxpilləli məhkəmə sisteminin mövcud olduğunu görə bilirik. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövründə məhkəmə sistemi andlı məhkəmələrə, ədalət məhkəmələrinə, ümumidairə və məhkəmə palatalarına bölünürdü. Andlı və ədalət məhkəmələri aşağı instansiyalı məhkəmələr hesab edilirdi. 14 noyabr 1918-ci il tarixində Azərbaycan Məhkəmə Palatası yaradıldı. Həmin Palata dairə məhkəmələrinin fəaliyyətini yoxlayır, onların qərarlarından apellyasiya şikayətlərinə, həmçinin vəzifə cinayətləri, mülklərə sahiblik hüququ və digər işlərə baxır, notariusun vəzifələrini icra etməklə həmin dövrdə ən yuxarı məhkəmə instansiyası sayılırdı. AXC süqut etdikdən sonra aparılan məhkəmə islahatları yarımçıq qaldı.

Sovet hakimiyyəti dövründə isə Azərbaycanda yeni məhkəmə sistemi qurulmağa başlandı və həmin dövrlərdə məhkəmə sistemi keşməkeşli yollardan keçməli oldu. Belə ki, Kremlinin bir sıra hallarda Azərbaycana qarşı qərəzli mövqe tutması, məhkəmə sistemində pərakəndəliyin, hərə-mərcliyin mövcud olması, hakimlərin mərkəz Moskvadan təyin edilməsi, şəffaf, müstəqil qərar qəbul etmək prinsiplərinin tətbiq edilməməsi kimi bir sıra mühüm əngəllərin mövcud olması məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyində ciddi problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhkəmə sistemində mövcud olan bu kimi problemlər Ümummili Lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra bu sahədə aparıldığı köklü islahatlar nəticəsində aradan qaldırılmışdır.

Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu illər ərzində ən mühüm demokratik tələblərindən biri də ölkədə qanunun aliliyinin təmin edilməsi olmuşdur. O zaman Prezident Heydər Əliyev öz çıxışlarının birində demişdir: “Azərbaycan Respublikasında demokratik, hüquqi

dövlət qurulmalıdır. Azərbaycan dövləti demokratik prinsiplər əsasında fəaliyyət göstərməlidir, öz tarixi, milli ənənələrindən bəhrələnərək dünya demokratiyasından, ümumbəşəri dəyərlərdən səmərəli istifadə edərək demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə getməlidir”. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisi olan Ümummilli Lider hüquqi-demokratik missiyanı uğurla tamamladıqdan sonra müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin formalaşması üçün tədbirlər gördü. Hər kəsə bəlli olduğu kimi müasir Azərbaycan məhkəmə-hüquq sisteminin qurulması məhz Ulu Öndərin adı ilə bağlıdır. Belə ki, Heydər Əliyev peşəkar və əsl siyasi xadim olduğu üçün ona öncədən bəlli idi ki, müstəqil məhkəmə hakimiyyəti yaratmadan ölkədə mükəmməl siyasi sistem qurmaq mümkün olmayacaq. Bunun üçün isə ilk növbədə genişmiqyaslı məhkəmə-hüquq islahatları aparılmalı idi.

İslahatların aparılmasının təməli ölkənin ilk müstəqil konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə qoyuldu. 1995-ci il noyabr ayının 12-də Ümummilli Liderin rəhbərliyi ilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyası hazırlanaraq ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edildi. Hakimiyyət bölgüsü prinsipinə əsaslanan konstitusiyamızda ilk dəfə olaraq hakimiyyətin üç müstəqil qolundan biri olan məhkəmə hakimiyyəti anlayışı öz əksini tapmış, məhkəmə hakimiyyətinə verilən səlahiyyətlərə hakimlərin sərbəstliyi və müstəqilliyi daxil edilməklə ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və məhkəmə sistemində ədalət mühakiməsinin səmərəli təşkili baxımından mütərəqqi addımlar atılmışdır.

Həmin dövrdə Ümummilli Lider ABŞ-da (Vaşinqtonda) keçirilən beynəlxalq konfransda ölkəmizin demokratik hüquqi dövlət quruculuğu yolunu seçdiyini və bundan dönmək fikrində olmadığını bütün dünyaya bəyan edərək, Azərbaycanda demokratik prinsiplərə əsaslanan yeni məhkəmə-hüquq sisteminin yenidən qurulması istiqamətində köklü islahatların aparıldığını qeyd etmişdir.

Ulu Öndər ölkədə qanunvericilik bazasının yaradılması üzrə tədbirlər görməklə yanaşı, məhkəmə-hüquq sisteminin formalaşması istiqamətində də mütərəqqi addımlar atmış, onun təşəbbüsü ilə “Hüquqi İslahat Komissiyası”nın yaradılması haqqında sərəncam, daha sonra "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında", "Məhkəmələr və hakimlər haqqında", "Prokurorluq haqqında" qanunlar və digər hüquqi aktların layihələri hazırlanıb Milli Məclisdə müzakirə edilmiş və qəbul olunmuşdur. Adları çəkilən qanunlar ölkəmizdə müstəqil məhkəmə-hüquq sisteminin yaradılmasına və fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratmış, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi məqsədilə məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil fəaliyyətinə təminat vermişdir. Bundan başqa, ölkəmizdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin genişləndirilməsi məqsədilə keçmiş sovet məhkəmə sistemi ləğv edilərək yeni üçpilləli müstəqil məhkəmə sistemi, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, həmçinin ilk dəfə olaraq ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi sistemində mühüm institut olan apellyasiya məhkəmələri yaradılmışdır.

Bundan başqa, məhkəmə hakimiyyətinin nüfuzlu və müstəqil institut kimi bərqərar olması, o cümlədən peşəkar məhkəmə sisteminin formalaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Məhkəmə-Hüquq Şurası yaradılmışdır. Məhkəmə-Hüquq Şurasına məhkəmələrin fəaliyyətinin təşkil edilməsi, hakim vəzifəsinə namizədlərin seçilməsi, məhkəmələr və hakimlərlə bağlı digər məsələləri öz səlahiyyətləri dairəsində həll etmək vəzifəsi həvalə olunmuşdur.

Beləliklə, Ulu Öndərin qəbul etdiyi silsilə qərarlar nəticəsində hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsi təmin edilmiş, insan hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran mühüm qərarların qəbulu məhkəmələrin müstəsna səlahiyyətinə verilmişdir. Həmçinin məhkəmələrdə nəzarətin bütün formaları aradan qaldırılmış və demokratik məhkəmə nəzarəti institutu yaradılmışdır.

Dahi şəxsiyyət çıxışlarının birində qeyd etmişdir ki, "Ədaləti ədalətsizliklə bərpa etmək olmaz". Bu ifadənin təməl ideyası ondan ibarətdir ki, məhkəmə sistemi istənilən situasiyada və kimliyindən asılı olmayaraq hər bir insana qarşı ədalətli və bərabər mövqedə olmalıdır. Bu məqsədlə o, eyni zamanda məhkəmə-hüquq sistemində işlək və çevik mexanizmlərin tətbiqini, habelə ədalət mühakiməsinin səmərəliliyini təmin etmişdir.

Həmçinin Azərbaycan Respublikasında vəkillik fəaliyyətinin müstəqil təsisat kimi formalaşmasının bilavasitə Ulu Öndərin adı ilə bağlı olması danılmaz həqiqətdir. Belə ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən 1999-cu il dekabrın 28-də "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi nəticəsində Azərbaycanın tarixində ilk dəfə vəkillik fəaliyyəti tam müstəqil, hakimiyyətin heç bir qolundan asılı olmayan bir institut kimi formalaşmışdır.

Tarixdə çox nadir dövlət xadimi tapılar ki, ölkənin əksər sahələrinin inkişafı məhz onun adı ilə bağlı olsun, bütün yaradıcılığı, fəaliyyəti vətəninin tərəqqisinə, xalqının rifah halının yüksəldilməsinə həsr edilmiş olsun və onun irsi, ideyaları davam etdirilərək gələcək nəsil üçün fenomenə çevrilsin. Ümummilli Lider məhz bu cür nadir şəxsiyyətlərdən biridir. Dahi şəxsiyyətlərə aid olan xüsusiyyətlərə sahib olduğu üçün Heydər Əliyevə müxtəlif dünya liderləri, siyasi xadimlər, mütəfəkkirlər həm də "Dahi" deyə xitab etmişlər.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu məhkəmə-hüquq islahatlarını bu gün də cənab Prezident İlham Əliyev Ulu Öndərin layiqli davamçısı kimi uğurla davam etdirməkdədir. Belə ki, cənab Prezidentin imzaladığı "Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında" 19 yanvar 2006-cı il tarixli fərmanı ilə məhkəmə-hüquq sistemində islahatlar yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Fərmana əsasən məhkəməyə müraciət imkanının genişləndirilməsi, onun fəaliyyətində şəffaflığın artırılması, qərarların tam və vaxtında icrasının təmin olunması ilə bağlı tədbirlər, eləcə də hakimlərin və məhkəmə işçilərinin sosial müdafiəsinin daha da yaxşılaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Cənab Prezidentin 2014-cü il 13 fevral tarixli "Elektron məhkəmə" informasiya sisteminin yaradılması haqqında" Sərəncamı isə vətəndaşlarla məhkəmələr arasında olan münasibətlərin daha çevik mexanizmlər əsasında qurulmasına, işlərə baxılmasında qanunvericiliyin tələblərinə tam riayət olunmasına imkan yaradır, operativliyi və şəffaflığı maksimum dərəcədə təmin edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 fevral 1998-ci il tarixli Fərmanı
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanı
4. Xalq qazeti 27.11.2015 <https://old.xalqazeti.com/az/news/politics/64716>
5. Respublika qazeti 20.04.2023 (<https://respublika-news.az/news/azerbaycanin-muasir-mehkeme-huquq-sisteminin-tesekkul-tapmasi-ulu-onder-heyder-eliyevin-adi-ile-baglidir>)
6. <https://azadmedia.az/gundem/69691-heydr-liyev-dalti-daltsizlikl-brpa-etmk-olmaz-deyrk-qanunun-aliliyini-sas-meyar-sayd.html>

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə müəllif Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən aparılan köklü hüquqi islahatların demokratik dövlətçiliyimizin bərqərar olmasında, həmçinin Azərbaycan

Respublikasının müasir məhkəmə-hüquq sisteminin qurulmasında əvəzsiz rolundan bəhs etmişdir.

Məqalədə həmçinin Azərbaycan məhkəmə-hüquq sistemində mövcud olan ciddi problemlər göstərilməklə, Ulu Öndərin həmin neqativ halların aradan qaldırılması istiqamətində qəbul etdiyi silsilə qərarlar nəticəsində ölkəmizdə müasir məhkəmə-hüquq sisteminin qurulmasına verdiyi töfhələr qeyd edilmişdir.

Sonda isə müəllif təməli Ulu Öndər tərəfindən qoyulan məhkəmə-hüquq konsepsiyasını uğurla həyata keçirərək daha da inkişaf etdirən cənab Prezident İlham Əliyevin bu sahənin müasir tendensiyalara uyğun inkişafı üçün qəbul etdiyi qərarlardan bəhs etmişdir.

Айгун Арифли
«Институт права и прав человека» ПЮЛ,
Правовой исследователь Отдела правовых исследований
Института Права и Прав Человека

Великий лидер как основатель современной судебной системы

Р Е З Ю М Е

В данной статье автор рассказал о незаменимой роли фундаментальных правовых реформ, проведенных общенациональным лидером Гейдаром Алиевым в становлении демократической государственности, а также в становлении современной судебно-правовой системы Азербайджанской Республики.

В статье также указываются серьезные проблемы, существующие в судебно-правовой системе Азербайджана, а также вклад, внесенный великим лидером в создание современной судебно-правовой системы в нашей стране в результате ряда принятых решений великим лидером в направлении устранения этих негативных реалий.

В завершение автор рассказал о решениях, принятых господином Президентом Ильхамом Алиевым, который успешно реализовал и развил заложенную великим лидером правовую концепцию развития этой сферы в соответствии с современными тенденциями судопроизводства.

Aygun Arifli
"Institute of law and human rights" PLE ,
legal researcher at the Institute of Law and Human Rights

The great leader as the founder of the modern judicial system

S U M M A R Y

In this article, the author talked about the irreplaceable role of the fundamental legal reforms carried out by the national leader Heydar Aliyev in establishing our democratic statehood, as well as in establishing the modern judicial and legal system of the Republic of Azerbaijan.

The article also points out the serious problems existing in the judicial and legal system of Azerbaijan, as well as the contribution made by the great leader to the establishment of a modern judicial and legal system in our country as a result of the series of decisions taken by the great leader in the direction of eliminating those negative situations.

In the end, the author talked about the decisions made by Mr. President Ilham Aliyev, who successfully implemented and further developed the legal concept laid by the great leader, for the development of this field in accordance with modern challenges.

Nisə QASIMOVA

Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun
Sənədlərlə və müraciətlərlə işin
təşkili idarəsinin böyük prokuroru

AZƏBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ NƏZƏRİ-KONSEPTUAL ƏSASLARI

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Ombudsman, BMT, insan hüquqları, əsas azadlıqlar, islahatlar

Ключевые слова: Конституция Азербайджанской Республики, омбудсмен, ООН, права человека, основные свободы, реформы

Keywords: Constitution of the Republic of Azerbaijan, Ombudsman, UN, human rights, fundamental freedoms, reforms

Dünyada bəşəri dəyərlərdən biri insan, onun hüquq və azadlığı, eləcə də təhlükəsizliyidir. İnsan hüquq və azadlıqlarının mühüm tarixi kökləri vardır. İlk növbədə, BMT-nin İnsan Hüquqları haqqında Bəyannaməsinə əsasən bütün insanlar azad və bərabər doğulurlar. “Onlara ağıl və vicdan bəxş edilmişdir və onlar bir-biri ilə qardaşlıq münasibətində olmalıdır” [8, s.9]. Bu hüquqların içərisində xalq hakimiyyəti, seçmək azadlığı, vicdan azadlığı və şəxsi təhlükəsizlik əhəmiyyətlidir.

İnsan hüquqlarına hörmət prinsipi dövlətlərin yurisdiksiyasının şamil olunduğu ərazilərdə bütün insanlara münasibətdə hər hansı ayrı-seçkiliyə yol vermədən bütün hüquq və azadlıqların təmin olunmasını nəzərdə tutur. İnsan hüquq və azadlıqlarına dair standartların əsasını İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə təşkil edir. BMT Baş Assambleyasının 1948-ci il dekabrın 10-da qəbul etdiyi bu sənəd sonrakı illərdə dövlətlər tərəfindən tanınmış insan hüquq və azadlıqlarına dair çoxsaylı beynəlxalq razılaşmalarda əks olunan hüquq və azadlıqların əsasını təşkil edir [12]. Burada göstərilirdi ki, hər kəs irqindən, rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və ya digər əqidəsindən, milli və ya sosial mənşəyindən, mülkiyyətindən, doğumundan və ya digər vəziyyətindən asılı olmayaraq, bu Bəyannamədə təsbit edilmiş bütün hüquq və azadlıqlardan istifadə etmək hüququna malikdir: Hər kəsin yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ vardır; Heç kim köləlik və əsarət altında saxlanıla bilməz; köləlik və qul ticarəti bütün formalarda qadağan edilməlidir; Heç kim işgəncəyə və ya qəddar, qeyri-insani, ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qala bilməz; Hər kəsin hər yerdə qanun qarşısında şəxs kimi tanınmaq hüququ var; Hər kəsin vətəndaşlıq hüququ var; Heç kəs özbaşına olaraq vətəndaşlığından və vətəndaşlığını dəyişmək hüququndan məhrum edilə bilməz [12].

1945-ci ildən qəbul edilmiş bir sıra beynəlxalq insan hüquqları haqqında müqavilələr və digər sənədlər beynəlxalq insan hüquqları məcmusunun normativ-hüquqi bazasını genişləndirmişdir. Bunlara soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (1948), İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1965), Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi

haqqında Konvensiya (1979), Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya (1989) və Əlillərin Hüquqları haqqında Konvensiya (2006) və digərləri daxildir [11].

Beynəlxalq hüququn universal sənədlərindən biri BMT nizamnaməsidir. BMT nizamnaməsinə insan hüquq və azadlıqlarına dair konkret müddəalar daxil edilməsə də, bu sənəd şəxsin hüquqlarının universal təminatının zəruriliyinin əks olunduğu ilk beynəlxalq hüquqi sənədlərdən biri və ən əsası idi. Bu sənəddə həmçinin hər hansı ayrı-seçkilik qoymadan hər bir kəsin hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipi əks olunmuşdur. BMT Nizamnaməsinin 68-ci maddəsinə əsasən, İqtisadi və Sosial Şura iqtisadi və sosial sahələrdə və insan hüquqlarına dəstək vermək üçün komissiyalar və habelə öz funksiyalarının icrası üçün tələb olunan digər komissiyalar təsis edir.

1946-cı il dekabrın 10-da BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının (EKOSOC) ilk iclasında təsis olunmuş İnsan Hüquqları Komissiyası məhz BMT Nizamnaməsinin 68-ci maddəsinə istinadən yaradılmışdır. Komissiyanın ilk fəaliyyəti “İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə”nin layihəsini hazırlamaq olmuşdur [13].

Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının qorunması dövlətin prioritet məqsədlərindən biri olmuşdur. Dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra Azərbaycan bir sıra beynəlxalq təşkilatlara üzv olaraq, insan hüquq və azadlıqları haqqında sənədlərə qoşulmuşdur. 1992-ci il martın 2-də Azərbaycan BMT-yə üzv qəbul edilmiş və həmin il mayın 6-da BMT yanında Daimi Nümayəndəliyi açılmışdır. 2006-cı ildən Azərbaycan BMT-nin İnsan Hüquqları Komissiyasının əvəzinə yaradılan İnsan Hüquqları Şurasının ilk üzvləri sırasında olmuşdur. Azərbaycan Respublikası həmçinin BMT tərəfindən qəbul olunmuş bir sıra beynəlxalq müqavilələrin, o cümlədən insan hüquq və azadlıqlarına dair beynəlxalq müqavilələrin iştirakçısıdır [7, s.9].

İnsan hüquq və azadlıqları haqqında ən mühüm sənəd, konseptual əsas Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır. 1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edilmişdir. İlk növbədə qeyd edək ki, konstitusiyanın I fəslində, 2-ci maddədə göstərilir ki, sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur. Azərbaycan xalqı öz suveren hüququnu bilavasitə ümumxalq səsverməsi – referendum və ümumi, bərabər, birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir [4].

Konstitusiyanın II bölməsinin III fəslində insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı müddəaları əhatə edir. Konstitusiyanın “Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” adlanan III fəslində mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar əks olunmuşdur ki, bunlar da hamılıqla qəbul olunmuş insan hüquq və azadlıqlarına dair beynəlxalq standartları özündə ehtiva edir. Burada insanların bərabərlik, yaşamaq, azadlıq, mülkiyyət, əqli mülkiyyət, təhlükəsiz yaşamaq, şəxsi toxunulmazlıq, mənzil toxunulmazlığı, nikah, əmək, mədəniyyət, təhsil, ana dilindən istifadə və digər hüquqları göstərilmişdir.

Eyni zamanda insanların fikir və söz azadlığı, vicdan azadlığı, sərbəst toplaşmaq, məlumat, yaradıcılıq azadlıqları da konstitusiya maddələrində öz əksini tapan mühüm müddəalardır [4].

Müasir dünyada hər bir dövlətin inkişafı insan hüquqlarının müdafiəsi, vətəndaşların siyasi və sosial fəallığından asılıdır. Məhz sosial və siyasi mədəniyyətin inkişafı milli birliyi möhkəmləndirən əsas amillərdəndir. Bu birlik isə təbii olaraq xalq və dövlət münasibətlərinə müsbət təsir göstərir.

Məlumdur ki, hər bir cəmiyyətin inkişafı üçün vacib olan ən mühüm amillərdən biri müasir demokratik dövlətlərin əsas təməl prinsiplərindən sayılan insan hüquq və azadlıq-

larının qorunması, siyasi mədəniyyətin formalaşdırılmasıdır [6]. Buna görə də, bu istiqamətdə dövlətlərin həyata keçirdiyi islahatlar və praktik addımlar insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsinə xidmət etməlidir.

Beynəlxalq hüququn əsas subyektlərindən olan Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə istiqamətlənən qanunvericilik bazası və bu qanunların tətbiqini təmin edən milli mexanizmlər yaradılmışdır [4].

Azərbaycan Respublikası həmçinin 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurasına üzv qəbul olunmuş və insan hüquq və azadlıqlarına dair ümumAvropa beynəlxalq müqavilələrinin əksəriyyətinə tərəfdar çıxmışdır [14]. Bununla da Azərbaycan Respublikası insan hüquq və azadlıqlarına dair müvafiq regional və qabaqcıl mexanizmləri qəbul etmişdir.

Azərbaycanın da daxil olduğu region üçün insan hüquq və azadlıqlarına dair əsas sənədlərə BMT-nin nizamnaməsi, İnsan Hüquqlarına dair Beynəlxalq Billi təşkil edən sənədlər, eləcə də BMT-nin himayəsi altında qəbul olunmuş nəzarət mexanizmləri olan digər konvensiyalar, İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsinə dair Avropa Konvensiyası, Avropa Sosial Xartiyasını aid etmək olar.

Azərbaycanda söz, fikir və mətbuat azadlığına Ulu Öndər Heydər Əliyevin zəngin dövlətçilik təcrübəsi və gərgin əməyi sayəsində nail olunmuşdur. 1993-cü ildən Azərbaycanda ölüm cəzasının tətbiqi üzərində veto qoyulmuş, 1998-ci il yanvarın 22-də isə Ümummilli Lider Heydər Əliyev “Azərbaycan Respublikasında ölüm hökmünün ləğv edilməsi haqqında” bəyanat verərək, həmin il fevralın 3-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə qanunvericilik təşəbbüsü ilə müraciət etmişdir: “Mən cinayət-hüquq siyasətini hərtərəfli təhlil edərək, ədalət, azadlıq, humanizm və insanpərvərlik kimi yüksək ideallara sadıq qalaraq ölkəmizdə ölüm cəzasının ləğv edilməsi qənaətinə gəlib bu tarixi bəyanatı vermişəm” [1].

Azərbaycanda 1998-ci il fevralın 10-da ölüm cəzası ləğv olunaraq ömürlük azadlıqdan məhrumetmə cəzası ilə əvəz edilmişdir. Şərqdə ilk dəfə məhz Azərbaycanda ölüm cəzasının ləğv edilməsinin mühüm tarixi, siyasi və hüquqi əhəmiyyəti var idi.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi ilə yanaşı, onların həyata keçirilməsinə də xüsusi diqqət yetirmiş və məhz onun təşəbbüsü ilə 1998-ci ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi yaradılmışdır [5].

Məlumdur ki, insan hüquqlarının müdafiə olunmasında və bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin artırılmasında, onların daha mütəşəkkil təşkil olunmasında Dövlət proqramları, strategiyaları, Milli fəaliyyət planları böyük rola malikdir. Bu sahədə Milli fəaliyyət planlarının konsepsiyası hələ 1993-cü ildə Vyanada keçirilmiş İnsan Hüquqları üzrə Dünya Konfransının yekun tövsiyələrində verilmişdir. Konfransda insan hüquqları sahəsində Milli Fəaliyyət Planlarının konsepsiyası ilə bağlı iştirakçı dövlətlərə verilmiş yekun tövsiyələrdə insan hüquqlarının müdafiəsinə və təşviqini daha da təkmilləşdirə biləcək addımları müəyyənləşdirən belə bir strateji əhəmiyyətli sənədin hazırlanmasının nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Bu baxımdan Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” 1998-ci il 22 fevral tarixli Fərman imzalanmış və daha sonra həmin il iyunun 18-də Azərbaycanda insan hüquqları sahəsində ilk strateji sənəd olan “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı” təsdiq edilmişdir [10].

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə müstəqil dövlət quruculuğunda mühüm rol oynayan kütləvi informasiya vasitələrinin cəmiyyətdə ictimai nüfuzunun artması, fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, qəzetlərin maddi-texniki

bazasının yaxşılaşdırılması istiqamətində ardıcıl işlər görülmüşdür. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 1998-ci il 6 avqust tarixli “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərmanı ilə Azərbaycanda senzura ləğv edilmişdir. Bununla mətbuat cəmiyyətin dinamik şəkildə demokratikləşməsinə təsir edən səmərəli vasitəyə çevrilmişdir [1].

Azərbaycan 2001-ci ildə Avropa Şurasına üzv olduqdan sonra Ombudsman haqqında Konstitutsiya Qanunu qəbul edilmiş, bunun əsasında ilk Ombudsman təsisatı yaradılmışdı. İnsan hüquqlarının təmin olunmasını ümumdövlət vəzifəsi hesab edən Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ilk dəfə insan hüquqları üzrə müvəkkil institutunun təsis edilməsi haqqında 1998-ci il 22 fevral tarixli “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərmanı, habelə 1998-ci il 18 iyun tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilən Dövlət Proqramında İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil təsisatının yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. 2001-ci il dekabrın 28-də isə Milli Məclis “Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili haqqında” Konstitutsiya Qanununu qəbul etmişdir. Müvəkkil təsisatının yaradılması və fəaliyyəti üçün maddi və hüquqi baza formalaşdırılmış, 2002-ci il martın 5-də “Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Azərbaycan Respublikası Konstitutsiya Qanununun tətbiq edilməsi barədə Fərman imzalanmışdır [3; 9].

Bundan başqa, Azərbaycanda insan hüquqları sahəsində yol xəritəsi rolunu oynayan üç mühüm strateji sənəd – “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı” (1998), “Azərbaycan Respublikasında İnsan Hüquqlarının Müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı” (2006) və “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı” (2011) qəbul edilmişdir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi dövründə mətbuatın, kütləvi informasiya vasitələrinin cəmiyyətin demokratikləşməsi istiqamətində fəaliyyətinin daha səmərəli təşkili üçün Ümummilli Lider Heydər Əliyevin strategiyası davam etdirilmişdir. 2008-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi Konsepsiyası” hazırlanmış və qəbul olunmuş, 2009-cu ildə bu konsepsiyanı həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondu yaradılmışdır.

2012-ci ilin dekabrında təsdiq olunmuş “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası da insan hüquqlarının səmərəli qorunması üçün yeni imkanlar açmışdır. Qeyd etmək zəruridir ki, 18 iyun Milli İnsan Hüquqları Günü kimi elan edilmişdir və bu, Azərbaycanda insan hüquqları ilə bağlı fəaliyyətin dəyərləndirilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycanın qanunvericilik bazası insanların hüquqlarının bərabər şəkildə təmin edilməsini gerçəkləşdirən mühit formalaşdırır. Azərbaycan insan hüquqlarının qorunması sahəsində çox fəaldır və Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsindən irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirir. Eyni zamanda, Azərbaycan insan haqları ilə bağlı tövsiyələrə əməl edir, insan haqlarına hörmətini nümayiş etdirir və bu sahədə bir çox beynəlxalq sənədlərin iştirakçısıdır.

Azərbaycan Respublikası insan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq sənədlərə qoşulmaqla yanaşı, onlardan irəli gələn müddəaların həyata keçirilməsi istiqamətində beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq edir. Bu təşkilatların sırasında BMT-nin insan hüquqlarının təşviqi və müdafiəsi sahəsində fəaliyyət göstərən müxtəlif qurumları, ATƏT, Avropa Şurası və Avropa İttifaqı mühüm yer tutur. İnsan hüquqları və əsas azadlıqların

təmin olunması istiqamətində ölkə daxilində həyata keçirilən tədbirlərlə yanaşı, Azərbaycan beynəlxalq insan hüquqları müdafiə sisteminə öz töhfəsini verir [9].

Azərbaycanda II Qarabağ müharibəsindən sonra insan hüquq və azadlıqlarının qorunması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. İşğal altında olan ərazilərin Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında rəşadətli Azərbaycan Ordusu tərəfindən azad edilməsi BMT-nin məlum qətnamələrinin icrasının təmini, xüsusilə məcburi köçkün həyatı yaşamaqda olan yüz minlərlə azərbaycanlının pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi üçün zəmin yaratmışdır.

Vətən müharibəsində qazanılmış tarixi qələbənin birinci ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Prezident İlham Əliyev tərəfindən irəli sürülmüş təşəbbüsü dəstəkləyərək, 2021-ci il noyabrın 5-də “8 Noyabr – Zəfər Günü münasibətilə amnistiya elan edilməsi haqqında” qərar qəbul etməsi humanizm və ədalət prinsiplərinə əsaslanan dövlət siyasətinin, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət və ehtiramın bariz nümunəsi idi.

Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərdə minatəmizləmə işləri aparılmış, qısa müddətdə müasir tələblərə cavab verən yol-nəqliyyat, enerji, sosial, mədəni və turizm infrastrukturunu qurulmuş, tarixi, dini və mədəni abidələr, məscid və kilsələr bərpa edilmiş, habelə “ağıllı şəhər” və “ağıllı kənd” layihələrinin tətbiqi istiqamətində tədbirlər davam etdirilmiş, Şuşa, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl şəhərlərinin baş planları hazırlanmışdır. Bu quruculuq işləri, həmçinin Zəngəzur dəhlizinin təməlinin qoyulması, Azərbaycanın iqtisadi rayonları siyahısına Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının da daxil edilməsi böyük qayıdışın təmin olunması ilə yanaşı, öz ata-baba yurdlarına qayıdacaq məcburi köçkün əhalinin uzun illər boyu pozulmuş hüquqlarının bərpasında, o cümlədən iqtisadi problemlərinin səmərəli həllində və sosial rifahının yüksəlməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyacaqdır.

Azərbaycanda aztəminatlı ailələrin, əhalinin həssas qruplarının, xüsusilə əlilliyi olan şəxslərin və ahıl yaşlı insanların, habelə pensiya yaşına çatmaqda olan vətəndaşların, çoxuşaqlı ailələrin rifah halı, həyat səviyyəsi, məşğulluğunun vəziyyəti, işsizlik probleminin həlli diqqətdə saxlanılmışdır. Cəmiyyətin bütün təbəqələri, xüsusilə həssas qruplardan olan insanlar, şəhid ailələri və müharibə veteranları, o cümlədən müharibə əlilləri ilə daim təmasda olan Ombudsman onların hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər görmüşdür.

Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinin raket atəşinə tutulması nəticəsində şəhid olan mülki şəxslərin ailə üzvləri, habelə evləri dağıdılmış vətəndaşlar tərəfindən Ombudsmana ünvanlanmış müraciətlərə xüsusi həssaslıqla yanaşılmışdır. Xarici səfərlər çərçivəsində Ombudsman müxtəlif rəsmi şəxslərlə, beynəlxalq təşkilatların, ombudsman və milli insan hüquqları təsisatlarının, parlamentlərin, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının, ali təhsil müəssisələrinin nümayəndələri ilə görüşləri zamanı Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində dövlət tərəfindən həyata keçirilmiş tədbirlər, 44 günlük Vətən müharibəsi və ondan əvvəlki dövrlərdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin törətdiyi müharibə cinayətləri, işğaldan azad olunmuş ərazilərə Ermənistan tərəfindən vaxtilə yüz minlərlə piyada və tank əleyhinə minaların basdırılması nəticəsində günahsız insanların həlak olması və sağlamlıqlarını itirməsi faktları, mina təhlükəsi, mina xəritələrinin verilməməsi, verilmiş xəritələrin isə həqiqətə uyğun olmaması və bütün bunların məcburi köçkünlərin öz doğma yurdlarına qayıtmasında ciddi çətinliklər törətməsi, bu hallarla bağlı beynəlxalq qurumlara ünvanladığı çoxsaylı hesabatlar, habelə digər vacib məsələlər barədə geniş məlumat vermişdir [2, s.4-5].

Beləliklə, Ümummili Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda mətbuat orqanlarının azad fəaliyyəti və inkişafı yolunda süni maneələrin aradan qaldırılması, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, kütləvi informasiya vasitələrinin maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunu özünün inkişaf modeli kimi qəbul edən Azərbaycan insan hüquqları, söz və mətbuat azadlığının təmin olunması ilə bağlı mövcud olan əksər beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur. Azərbaycanda müstəqil kütləvi informasiya vasitələrinin təsis edilməsi və azad fəaliyyəti üçün zəruri qanunvericilik bazası yaradılmışdır.

Azərbaycanda insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq hüquq normalarına cavab verən geniş hüquqi baza mövcuddur. Bu hüquqların həyata keçirilməsi ilə bağlı konkret hüquq-müdafiə mexanizmləri fəaliyyət göstərir. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması istiqamətində davamlı islahatlar həyata keçirilir. Həmin islahatlar nəticəsində qanunvericilik bazası daha da təkmilləşdirilərək müvafiq beynəlxalq sənədlərə uyğunlaşdırılır, əhalinin hüquq və azadlıqları daha yüksək səviyyədə təmin olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dünyada sözə, insan hüquqlarına hörmət edən ölkə kimi tanınır. // http://anl.az/el/vsb/18_iyun/index.html

2. Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilinin (Ombudsmanın) 2021-ci il üzrə məruzəsi. Bakı, 2022.

3. Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili Ombudsman. Haqqımızda kontent // <https://ombudsman.az/az/pages/1>

4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // <https://e-qanun.az/framework/897>

5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi // <https://www.const-court.gov.az/az/about>

6. Bayramova Y. İnsan hüquqları və siyasi mədəniyyət // https://www.yeni-azerbaycan.com/MEDIA_e93254_az.html

7. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmləri (Tər. S. Məmmədov). Vəsaitlər toplusu, 2015.

8. Hacızadə H. İnsan hüquqları bəşəriyyətin başlıca ideyası. Bakı, “İnam” plüralizm mərkəzi, 1999.

9. İnsan Hüquqları Günü // <https://eres.preslib.az/site/historical/page/az/fboygnu>

10. Rzayeva G. Ümummili Lider Heydər Əliyev və insan hüquqlarının təmin olunduğu demokratik, müstəqil Azərbaycan dövlətinin banisidir // <https://serqqapisi.gov.az/index.php/xeberler/umummilli-lider-heyder-eliyev-ve-insan-huquqlarinin-temin-olundugu-demokratik-musteqil-azerbaycan-dovletinin-banisidir-1>

11. Human Rights // <https://www.un.org/en/global-issues/human-rights>

12. Universal Declaration of Human Rights // <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>

13. United Nations Charter // <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>

14. UN Treaty Body Database // https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=11&Lang=EN

X Ü L A S Ə

Məqalədə dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsindən sonra Azərbaycanda insan hüquqları sahəsində aparılan islahatlar, qəbul edilən konseptual sənədlər, bu sahədə dünya təcrübəsinin öyrənilməsi istiqamətində görülən praktik işlər araşdırılır. Müəllif Azərbaycanda ölüm hökmü və senzuranın ləğvi, söz, mətbuat azadlığı ilə bağlı aparılan nəzəri və praktik fəaliyyəti təhlil edir. Məqalədə Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində yaranmış humanitar böhranla əlaqədar pozulmuş insan hüquqları, II Qarabağ müharibəsindən sonra həssas qruplara münasibətdə atılan addımlar şərh edilmişdir.

Nisa Gasıyova

*Старший прокурор управления
по организации работы с документами и обращениями
Генеральной прокуратуры Азербайджанской Республики*

Теоретико-концептуальные основы прав и свобод человека в Азербайджанской Республике

Р Е З Ю М Е

В статье рассматриваются реформы, проводимые в области прав человека в Азербайджане после восстановления государственной независимости, принятые концептуальные документы, практическая работа, в направлении изучения мирового опыта в этой области. Автор анализирует теоретическую и практическую деятельность, проводимую в Азербайджане в связи с отменой смертной казни и цензуры, свободой слова, печати. В статье описываются нарушения прав человека, связанные с гуманитарным кризисом, вызванным агрессией Армении против Азербайджана, а также шаги, предпринятые в отношении уязвимых групп населения после Второй Карабахской войны.

Nisa Gasimova

*Senior Prosecutor, Junior Counselor of Justice of the
Department for Organization of Work with Documents
and Appeals of the General Prosecutor's Office of the
Republic of Azerbaijan*

Theoretical and conceptual foundations of human rights and freedoms in the Republic of Azerbaijan

S U M M A R Y

The article discusses the reforms carried out in the field of human rights in Azerbaijan after the restoration of state independence, the adopted conceptual documents, practical work towards the study of world experience in this field. The author analyzes theoretical and practical activities carried out in Azerbaijan in connection with the abolition of the death penalty and censorship, freedom of speech and press. The article describes human rights violations related to the humanitarian crisis caused by Armenia's aggression against Azerbaijan, as well as steps taken towards vulnerable groups after the Second Karabakh War.

APELLYASIYA İNSTANSIYASI MƏHKƏMƏLƏRİNDƏ MÜLKİ İŞLƏRƏ BAXILMASININ ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

Açar sözlər: Apellyasiya, apellyasiya icraatı, apellyasiya şikayəti, apellyasiya protesti, məhkəmə qərarının ləğvi, apellyasiyanın mümkünlüyü

Ключевые слова: апелляция, апелляционное производство, апелляционная жалоба, апелляционный протест, отмена судебного решения, возможность апелляции

Keywords: Appeal, appeal proceedings, appeal protest, cancellation of court decision, possibility of appeal

Birinci instansiya məhkəməsində icraat hüququn müdafiəsi aktı – ədalət mühakiməsi qərarının qəbul edilməsi ilə başa çatdırılan hər hansı iş üzrə əsas və məcburi mərhələdir. Lakin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı mümkün məhkəmə səhvlərini, yanlışlıqlarını, eləcə də çıxarılmış qərarla razılaşmamağı, mübahisənin məhkəmə tərəfindən düzgün həll edilməsinə, onların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin lazımınca qorunmasına dair tərəflərin şübhələrini istisna etmək olmaz.

Prosessual qanun maraqlı şəxslərə məhkəmə qərarlarından yuxarı instansiya məhkəmələrinə şikayət etmək hüququ verir. Məhkəmə qərarlarından şikayət verilməsi və yoxlanılması üsullarına uyğun olaraq mülki proses yoxlama mərhələləri üzrə inkişaf edir. Yuxarı instansiya məhkəmələrində icraat mülki məhkəmə icraatının ümumi məqsədlərinə nail olmağa, ədalətli məhkəmə qərarlarının qəbul edilməsinə, mümkün məhkəmə səhvlərinə qarşı hüquqların və qanuni mənafelərin lazımı məhkəmə müdafiəsini təmin etməyə xidmət edir.

Apellyasiya məhkəməsində icraat uzun tarixə malikdir. Roma hüququnda apellyasiya şikayətinin prototipi apellyasiya adlanan prosedur idi, ona görə məhkəmə qərarı ilə razılaşmayan tərəf ədalətsiz qərara veto qoymaq üçün yuxarı məhkəməyə müraciət edə bilərdi. Belə bir veto ilə qərar tamamilə ləğv edilə və ya onun təsiri dayandırıla bilərdi [8, s.345]. Avropa hüquq qaydasında apellyasiya (məsələn, Fransa, Almaniya) mülki yurisdiksiya sahəsində Roma hüququ əsasında və təsiri altında yaranmış məhkəmə qərarlarından şikayət verilməsinin ümumi və adi üsuludur. “Apellyasiya” termini latın dilində appellatio sözündən gəlməklə müraciət, şikayət mənasını bildirir. Belə ki, Fransada mülki işlər üzrə məhkəmə qərarlarından şikayətin adi və qeyri-adi üsulları hüquqi cəhətdən fərqləndirilir ki, bunlardan birincisinə apellyasiya şikayəti daxildir (Fransa Mülki Prosessual Məcəlləsinin 527-ci maddəsi). İngiltərənin məhkəmə sisteminə münasibətdə apellyasiya institutu müvafiq məhkəməyə şikayət verməklə həyata keçirilən məhkəmə qərarlarının yoxlanılmasının yeganə üsuludur [6, s.547].

Bir çox xarici ölkələrdə (Almaniya, Avstriya, Fransa, Belçika, İngiltərə, ABŞ və s.) apellyasiya sistemi ardıcıl (mərhələli) şikayət prinsipini nəzərdə tutur ki, ona əsasən yuxarı

instansiya məhkəməsinə müraciət etmək hüququ yalnız aşağı instansiya məhkəməsinə müraciət etmək hüququndan istifadə etdikdən sonra yaranır [11, s.519].

Apellyasiya institutu Azərbaycanın hüquq sistemində novelladır. Sovet hüquq sistemi apellyasiyanı burjua-hüquq institutu hesab edir və onu qəbul etmirdi [5, s.84].

Mülki Prosesual Məcəlləyə əsasən apellyasiya şikayəti birinci instansiya məhkəmələri tərəfindən mülki işlər üzrə çıxarılmış və qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə qərarlarından şikayət və yoxlama üsulu kimi çıxış edir. Apellyasiya icraatı apellyasiya instansiyası məhkəməsinin birinci instansiya məhkəməsində baxılmış işin və çıxarılmış qərarın qanuniliyi və əsaslılığının apellyasiya şikayətinin tələblərinə uyğun olaraq yoxlanılmasıdır.

Apellyasiya şikayəti dedikdə, işdə iştirak edən şəxsin işə mahiyyəti üzrə yenidən baxılması yolu ilə birinci instansiya məhkəməsinin qərarının qanuniliyinin və əsaslılığının yoxlanılması xahişi ilə ikinci instansiya məhkəməsinə etdiyi müraciət başa düşülür.

Apellyasiya icraatı aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- apellyasiya şikayəti məhkəmənin qanuni qüvvəyə minməmiş qərarından verilir;
- apellyasiya şikayəti yuxarı instansiya məhkəməsinə verilir;
- apellyasiya şikayətinin verilməsi apellyasiya şikayəti verən şəxsin fikrincə faktiki halların düzgün müəyyən edilməməsi, qanunun düzgün tətbiq edilməməsi, birinci instansiya məhkəməsinin qərarının düzgün olmaması ilə şərtlənir;
- birinci instansiya məhkəməsinin qərarının predmeti olmayan yeni tələblər apellyasiya icraatında irəli sürülə bilməz;
- apellyasiya məhkəməsi həm fakt, həm də hüquq məsələlərinə baxır, yəni işin həm hüquqi, həm də faktiki tərəflərini yoxlamaq hüququna malikdir;
- məhkəmə qərarının yoxlanılması apellyasiya məhkəməsi tərəfindən apellyasiya şikayəti və şikayətlə bağlı etirazlarla müəyyən edilmiş həddə aparılır;
- məhkəmə qərarının işə mahiyyəti üzrə təkrar baxılması yolu ilə yoxlanılması, bir qayda olaraq, məhkəmə qərarının ləğvi və apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən iş üzrə yeni qərarın qəbul edilməsi ilə başa çatır;
- “Apellyasiya qərarı qəti olmalı, həm qorxuya, həm də bütün ümidlərə son qoymalıdır” [10, s.620].

Mülki prosesual nəzəriyyədə şikayətin iki növü var:

- tam;
- natamam [7, s.234].

Tam apellyasiya şikayəti (Fransa, İtaliya) ümumi qayda olaraq maraqlı tərəflər tərəfindən yeni sübutların təqdim edilməsinə və onların əsasında apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən yeni halların müəyyən edilməsinə imkan verir. Natamam apellyasiya şikayəti (Avstriya, Almaniya), bir qayda olaraq, maraqlı tərəflərin apellyasiya məhkəməsinə yeni sübutlar təqdim etməsini nəzərdə tutmur və apellyasiya məhkəməsi müvafiq olaraq yeni hallar müəyyən etmir. İşin yenidən baxılması birinci instansiya məhkəməsinin malik olduğu sübut və faktiki material əsasında aparılır. Yeni dəlillərə və hallara istinad müstəsna hallarda, birinci instansiya məhkəməsinə təqdim etmək mümkün olmadıqda icazə verilir [9, s.696].

Birinci instansiya məhkəməsinin qətnaməsindən apellyasiya qaydasında şikayət yurisdiksiya üzrə apellyasiya məhkəmələrinin mülki və ya kommersiya kollegiyalarına verilir və işlərə sədrlik edən və digər iki hakimin iştirakı ilə kollegial tərkibdə baxılır.

Maraqlı şəxs tərəfindən qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə qərarından şikayət vermək hüququnun həyata keçirilməsi apellyasiya instansiyası məhkəməsinə prosesin daha da inkişaf etdirilməsinə və bu yoxlama instansiyası tərəfindən iş təkrar baxılmasına səbəb olur. Birinci instansiya məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minməmiş qəraradlarının

qanuniliyinin və əsaslılığının yoxlanılması birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən işə yenidən baxılması yolu ilə, əks halda apellyasiya icraatı kimi müəyyən edilən apellyasiya qaydasında, apellyasiya instansiyası məhkəməsində icraat kimi həyata keçirilir.

Apellyasiya şikayət və yoxlama üsulu kimi apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən ümumi yurisdiksiya məhkəmələri tərəfindən birinci instansiyada qəbul edilmiş və qanuni qüvvəyə minməmiş qərarların və qəraradların qanuniliyini və əsaslılığını yoxlamaq üçün işə mahiyyəti üzrə yenidən baxılmasını nəzərdə tutur.

Müasir apellyasiya aşağı məhkəmə tərəfindən yol verilmiş məhkəmə səhvlərinin düzəldilməsi üçün əsas üsul kimi istifadə edilir.

Apellyasiya icraatının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ikinci instansiya məhkəməsi işə mahiyyəti üzrə yenidən baxır və verilmiş apellyasiya şikayəti əsasında birinci instansiya üzrə çıxarılmış və qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə qərarlarının qanuniliyini və əsaslılığını qanunla müəyyən edilmiş qaydada yoxlayır.

Qanunla qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə qərarlarından apellyasiya şikayətinə məhdudiyət qoyulmamışdır. Şikayətvermə iddianın qiymətindən, şikayət predmetinin qiymətindən asılı deyil, tərəflərin məcburi təmsil olunması qaydası yoxdur. Bu mənada apellyasiya şikayətinə, qeyd-şərtsiz icazə verilir və yalnız müddət ilə məhdudlaşır. Səlahiyyətli subyekt tərəfindən qanunla müəyyən edilmiş qaydalara və müddətə əməl edilməklə apellyasiya şikayətinin verilməsi apellyasiya instansiyası tərəfindən işə hökmən baxılmasına səbəb olur. Qanuni qüvvəyə minməmiş məhkəmə qərarındakı hər hansı səhv onun verilməsi üçün əsas ola bilər.

Apellyasiya şikayətinin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, apellyasiya instansiyası məhkəmələri işə mahiyyəti üzrə yenidən baxılarkən məhkəmə qərarlarının yoxlanılması nəticəsində aşağı məhkəmələrdə ayrı-ayrı işlər üzrə yol verilmiş məhkəmə səhvlərini aradan qaldırırlar ki, bu da birinci instansiya məhkəmələri tərəfindən qanunların düzgün şərh edilməsinə və tətbiqinə, habelə ədalətli qərarların çıxarılmasına kömək edir. Apellyasiya instansiyası məhkəmələrində oxşar işlərə baxılarkən bu cür səhvlərin təkrarlanmasının mümkünlüyünün qarşısını alırlar [6, s.550].

Apellyasiya şikayəti hüququ birinci instansiya məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minməmiş qərarından apellyasiya instansiyası məhkəməsində apellyasiya şikayəti vermək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş imkandır. Apellyasiya şikayəti hüququnu həyata keçirmək və apellyasiya şikayətinə başlamaq üçün obyektiv və subyektiv xarakterli ilkin şərtlərə malik olmaq lazımdır.

Subyektiv xarakterli ilkin şərtlər:

– apellyasiya şikayətinin subyektləri.

Obyektiv xarakterli ilkin şərtlər:

– apellyasiya şikayətinin obyekt;

– apellyasiya şikayətinin müddəti;

– apellyasiya şikayətinin verilməsi qaydası [7, s.235].

Apellyasiya şikayəti hüququnun obyektini birinci instansiya məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minməmiş qərarlarıdır. Birinci instansiya üzrə qəbul edilmiş bütün məhkəmələrinin qərarlarından apellyasiya şikayətləri verilə bilər. Məsələn, məhkəmə xərclərinin bölgüsünə dair qərar hissəsi, qərarın faktiki əsasları ilə bağlı əsaslandırıcı hissəsi, birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən verilmiş və baxılan bir neçə iddiadan biri üzrə qərardan apellyasiya şikayətidir. Qərardan apellyasiya şikayəti verildikdə, o, qanuni qüvvəyə minmir [6, s.552].

Apellyasiya hüququ apellyasiya şikayəti verməklə həyata keçirilir. Prokuror üçün belə bir prosessual sənəd şikayət üçün bütün qaydalara riayət edilmiş protestdir.

Apellyasiya şikayətinin subyektlərinə apellyasiya şikayəti vermək hüququ olan şəxslər daxildir. Azərbaycan Respublikasının birinci instansiya məhkəmələri tərəfindən qəbul olunmuş qanuni qüvvəyə minməmiş qətnamə və qəraradlardan şikayət etmək hüququ, tərəflər, üçüncü şəxslər, xüsusi icraat işlərində ərizəçilər və maraqlı şəxslərə məxsusdur.

Prokuror məhkəmə baxışında iddiaçı və ya ərizəçi olarsa, məhkəmə aktlarından protest verə bilər. Prokurorun protesti iştirak etdiyi iş üzrə onun tərəfindən apellyasiya instansiyası məhkəməsinə verilən şikayətdir və öz hüquqi mahiyyətinə, hüquqi nəticələrinə görə apellyasiya şikayətinə bərabər tutulur (Mülki Prosesual Məcəllənin 357-ci maddəsi). Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunun müvafiq qərarına əsasən, dövlət mənafeyinə müdafiəsi üçün dövlət idarə və təşkilatlarının və ya təsisçisi dövlət və ya dövlət idarəsi, yaxud təşkilatı olan hüquqi şəxslərin müvafiq müraciəti olduğu hallarda prokuror mülki prosesdə iddiaçı və ya ərizəçi qismində tərəf ola bilər. Prokuror məhkəmə baxışında iddiaçı və ya ərizəçi olarsa, yalnız bu hallarda məhkəmə aktlarından protest verə bilər [14].

Yeni apellyasiya üsulları sistemində ilk dəfə olaraq bu hüquq işdə iştirak etməyən, hüquq və vəzifələri haqqında məsələ məhkəmə tərəfindən həll edilmiş şəxslərə də verilir (Mülki Prosesual Məcəllənin 357.2-ci maddəsi). Məsələn, cavabdeh tərəfin məcburi prosesual iştirakı ilə bağlı qaydaları pozaraq birinci instansiya məhkəməsi belə şəxsləri işə cəlb etməmiş, lakin qərarla onların hüquqlarına toxunmuşdursa, həmin şəxslərin də apellyasiya şikayəti vermək hüququ yaranır.

Tərəflərin hüquqi varisləri də apellyasiya şikayəti vermək hüququna malikdirlər (Mülki Prosesual Məcəllənin 58-ci maddəsi). Könüllü nümayəndə apellyasiya şikayəti vermək hüququna malikdir, bir şərtlə ki, bu səlahiyyət xüsusi etibarnamə ilə təsdiq edilsin (Mülki Prosesual Məcəllənin 74.2-ci maddəsi).

Apellyasiya hüququnun həyata keçirilməsinin müddəti və qaydası.

Bu hüquq apellyasiya şikayəti (protesti) ilə həyata keçirilir. Apellyasiya şikayətinin verilməsi ikinci instansiya məhkəməsinin qanuni qüvvəyə minməmiş qərarı yoxlamaq hüququ və vəzifəsinə əsas verən, apellyasiya şikayəti vermək hüququ olan şəxsin zəruri prosesual hərəkətidir [6, s.554].

Tərəflər və digər şəxslər üçün apellyasiya şikayəti, prokuror üçün isə apellyasiya protesti apellyasiya icraatının başlanması vasitəsi kimi çıxış edir.

Apellyasiya şikayətinin verilmə müddəti qanunla müəyyən edilmişdir. Apellyasiya şikayəti məhkəmə qətnaməsi rəsmi qaydada verildiyi gündən 1 ay müddətində verilə bilər. (Mülki Prosesual Məcəllənin 360-cı maddəsi). Apellyasiya şikayəti üçün prosesual müddətin başa çatması ilə apellyasiya şikayəti və ya protest vermək hüququ aradan qalxır. Məhkəmə qanunla müəyyən edilmiş müddətin buraxılmasının səbəbini üzürlü hesab edərsə, işdə iştirak edən şəxsin ərizəsinə əsasən buraxılmış müddəti bərpa edir (Mülki Prosesual Məcəllənin 133.1-ci maddəsi).

Şikayətin verilməsi qaydası aşağıdakı şərtlərlə müəyyən edilir:

a) müraciət yazılı şəkildə tərtib edilir. Onun prosesual sənəd kimi məzmunu Mülki Prosesual Məcəllənin 361-ci maddəsinin tələblərinə cavab verməlidir.

b) Şikayətə dövlət rüsumunun ödənilməsinə təsdiq edən sübutlar əlavə edilir.

c) Apellyasiya şikayətində birinci instansiya məhkəməsində göstərilməyən maddi tələblər (iddialar) ola bilməz. Çünki yalnız əsas icraat – birinci instansiyada icraat – çərçivəsində iddianın irəli sürülməsi prosesin bütün mərhələlərinin əsas birləşdirici maddi-hüquqi məzmununu – iddianın predmeti olan maddi-hüquqi münasibəti və birinci instansiya məhkəməsinin qərarını müəyyən edir. Yeni tələblərin tətbiqi üçün müəyyən edilmiş qadağa

ardıcıl məhkəmə instansiyasına riayət etmək üçün mülki prosesin mütərəqqi təşkili və inkişaf etdirilməsini təmin edir. Əks halda, birinci instansiya məhkəməsinin qərarı ilə işin ilkin baxılmasından sonrakı müəyyən bir iş üzrə məhkəmə icraatı sistemində apellyasiya şikayətinin yerinə və məqsədinə zidd olardı. Əsas hissədə şikayətin məzmunu işin xüsusiyyətləri və onun konkret halları ilə müəyyən edilir. Qərarın yanlışlığı işə baxılarkən buraxılan faktiki və hüquqi səhvlərə təsir göstərə bilər. Bəzi hallarda qərarın yanlışlığı, məsələn, məhkəmə tərəfindən iş üçün vacib olan hər hansı bir halın aydınlaşdırılmaması, bu və ya digər hüquqi faktın sübut edilməməsi, digərlərində məhkəmə tərəfindən maddi və prosessual hüquq normalarının pozulması və ya düzgün tətbiq edilməməsi ilə ifadə edilə bilər. Müvafiq olaraq, qərarın ədalətliliyini təkzib edən arqumentlər göstərilməlidir.

Apellyasiya şikayətini verən şəxsin birinci instansiya məhkəməsinə təqdim edilməyən yeni sübutlara istinad etməsinə yalnız o hallarda yol verilir ki, o, şikayətdə həmin sübutların birinci instansiya məhkəməsinə təqdim edilməsinin qeyri-mümkün olduğunu əsaslandırсын. Onların qəbulu və baxılması məsələsi apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən məhkəmə iclasında həll edilir.

Apellyasiya şikayəti və ona əlavə olunan yazılı sənədlər işdə iştirak edən şəxslərin sayına görə işə birinci instansiyada baxmış məhkəməyə təqdim edilir. Əgər apellyasiya şikayəti imzalanmamışdırsa və ya onu imzalamağa hüququ olmayan şəxs və ya vəzifəsi göstərilməyən şəxs tərəfindən imzalanmışdırsa, habelə apellyasiya şikayəti vermək hüququ olmayan şəxs tərəfindən verilmişdirsə; apellyasiya şikayəti Mülki Prosessual Məcəllənin tələblərinə riayət edilmədən verilmişdirsə; apellyasiya şikayətinə müəyyən edilmiş qaydada və məbləğdə dövlət rüsumunun ödənilməsini təsdiq edən sənədlər əlavə olunmamışdırsa, qanunla dövlət rüsumunun ödənilməsinə möhlət verilməsi, hissə-hissə ödənilməsi və ya onun məbləğinin azaldılması imkanı nəzərdə tutulmuşdursa, bu barədə vəsatət olmadıqda və ya vəsatət rədd edilmişdirsə; apellyasiya şikayəti müəyyən edilmiş müddət keçdikdən sonra verilmişdirsə; apellyasiya şikayət ona əlavə olunmuş sənədlərlə və işlə birlikdə apellyasiya instansiyası məhkəməsinə göndərilənədək şikayəti verən şəxsin onun geri qaytarılması haqqında ərizəsi daxil olmuşdursa; “Elektron məhkəmə” informasiya sisteminin tətbiq olunduğu məhkəmələrdə aparılan elektron məhkəmə icraatında apellyasiya şikayəti həmin maddənin tələblərinə uyğun verilmədikdə birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən geri qaytarılır. Apellyasiya şikayətinin qaytarılması haqqında qərardad çıxarılır və bu qərardaddan şikayət verilə bilər. Yuxarıda göstərilmiş hallar aradan qaldırıldıqdan sonra şikayəti vermiş şəxs yenidən məhkəməyə ümumi qaydada apellyasiya şikayəti ilə müraciət edə bilər.

Birinci instansiya məhkəməsi apellyasiya şikayətinin Mülki Prosessual Məcəllənin 361-ci maddəsinin tələblərinə uyğunluğunu yoxlayır. Mülki Prosessual Məcəllənin 361-ci maddəsinin tələblərinə cavab verən apellyasiya şikayəti ona əlavə olunmuş sənədlərlə və işlə birlikdə apellyasiya şikayətinin verilmə müddəti bitdikdən sonra 7 gün müddətində apellyasiya instansiyası məhkəməsinə göndərilir.

Apellyasiya şikayəti işdə iştirak etməyən şəxslər tərəfindən verildikdə məhkəmə qəbul edilən qətnamənin onların hüquq və vəzifələrinə toxunmasını, daha sonra isə Mülki Prosessual Məcəllənin 361-ci maddəsinin tələblərinə uyğunluğunu yoxlayır və bunun nəticəsinə dair qərardad qəbul edir. Bu qərardaddan şikayət verilə bilər.

Apellyasiya şikayəti (protesti) hüququnun müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilməsinin nəticəsi işə baxılmasının apellyasiya məhkəməsinə verilməsidir.

Apellyasiya məhkəməsində icraat Mülki Prosesual Məcəllənin 41-ci fəsilində nəzərdə tutulmuş xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla birinci instansiya məhkəməsində icraat qaydalarına uyğun həyata keçirilir.

Məhkəmə icraatının bu cür xüsusiyyətləri ikinci instansiya məhkəməsi tərəfindən işə yenidən baxmaq və məhkəmə qərarının qanuniliyini və əsaslılığını yoxlamaq üçün apellyasiya icraatının yeri və məqsədləri ilə müəyyən edilir. Apellyasiya şikayəti birinci instansiya məhkəməsində gedən proseslərdən sonra verilir. Qərar çıxarmaqla işə mahiyyəti üzrə ilkin baxılması birinci instansiya məhkəməsinin vəzifəsidir.

Apellyasiya baxışının əsas əhəmiyyətli xüsusiyyətləri bunlardır:

– bir neçə iddianın birləşdirilməsinə və ayrılmasına, iddianın predmetinin və ya əsasının dəyişdirilməsinə, tələblərin məbləğinin dəyişdirilməsinə, qarşılıqlı iddianın verilməsinə, əsl olmayan cavabdehin dəyişdirilməsinə, işə üçüncü şəxslərin cəlb edilməsinə qadağa qoyulması;

– tərəflərin birinci instansiya məhkəməsində baxılma predmeti olmayan yeni tələblərin irəli sürməsinə qadağa qoyulması;

– məhkəmə tərəfindən yeni sübutların təqdim edilməsi və qəbul edilməsinə məhdudiyətlər [6, s.554].

Apellyasiya icraatında mülki prosesual prosesin əsas prinsipləri müəyyən dərəcədə öz mənə və təsirini saxlayır, yalnız apellyasiya icraatının mütləq xarakterindən irəli gələn xüsusiyyətlər vardır. Onların məzmunu prosesin müəyyən mərhələsi üçün məhkəmə icraatı qaydalarında, işdə iştirak edən şəxslərin prosesual hüquq və vəzifələrində öz əksini tapır.

İşdə iştirak edən şəxslərə apellyasiya məhkəməsində onların subyektiv hüquq və mənafələrini qorumaq üçün zəruri olan prosesual səlahiyyətlər verilir. Onların apellyasiya instansiyası məhkəməsində işi aparmaq, məhkəmədə şəxsən və ya öz nümayəndələri vasitəsilə vəsatət vermək, yeni sübutlar təqdim etmək, şikayət üzrə izahatlar vermək, şikayətin, protestin dəlillərinə etiraz etmək, şikayətdən imtina etmək, məhkəmə iclasında iştirak etmək, məhkəmə iclasında ana dilində danışmaq, işin bütün materialları ilə tanış olmaq və s. hüquqları vardır.

Dispozitivlik prinsipinə görə, maraqlı şəxsin şikayəti əsasında ikinci instansiya məhkəməsində icraatın təkcə baş verməsi deyil, həm də sonrakı taleyi belə şəxsin iradəsindən asılıdır. Apellyasiya şikayəti verən şəxs apellyasiya instansiyası məhkəməsində qətnamə qəbul edilənə kimi yazılı formada ondan imtina edə bilər. Şikayətdən imtinanın qəbul edilməsi haqqında məhkəmə qərardad qəbul edir və bu qərardadla apellyasiya şikayətindən imtina etmiş şəxslərə münasibətdə apellyasiya icraatına xitam verir (Mülki Prosesual Məcəllənin 369-cu maddəsi).

Dispozitivlik prinsipi apellyasiya icraatı mərhələsində iddiaçının iddiadan imtina etmək hüququna malik olması, cavabdehin iddianı etiraf etmək hüququna malik olması, tərəflərin barışıq sazişi bağlaya bilməsi ilə əks olunur. İddiadan imtina və ya barışıq sazişinin bağlanması barədə ərizə apellyasiya instansiyasına yazılı şəkildə təqdim edilməlidir. İddiaçının iddiadan imtina etməsini və ya barışıq sazişini təsdiqləməsini qəbul etməzdən əvvəl məhkəmə iddiaçıya (tərəflərə) prosesual hərəkətlərinin nəticələrini izah etməlidir. İddiaçının iddiadan imtina etməsini və ya tərəflərin barışıq sazişini təsdiqləməsini qəbul edərək məhkəmə qərarı ləğv edir və iş üzrə icraata xitam verir.

İş apellyasiya instansiyası məhkəməsinə verildikdən sonra apellyasiya şikayəti və ya protest üzrə icraat aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1) apellyasiyanın mümkünlüyünün yoxlanılması;

2) məhkəmə iclasında apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən işə (şikayətə) baxılması.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi iş məhkəməyə daxil olduqdan sonra 15 gün müddətində apellyasiyanın mümkünlüyünü yoxlayır. Buraya işə apellyasiya qaydasında baxılmaq üçün prosessual əsasların olması daxildir. Əgər apellyasiyanın mümkünlüyü üçün əsaslar yoxdursa, o, qəbul olunmamış hesab edilə bilər. Apellyasiyanın mümkünlüyü üzrə məhkəmə qərarı çıxarır. Apellyasiyanın qeyri-mümkün hesab edilməsi barədə qərardaddan kassasiya instansiyasına şikayət verilə bilər.

Əgər apellyasiya mümkün hesab olunarsa, məhkəmə işə baxılması vaxtını təyin edir. Apellyasiya instansiyası məhkəməsi təyin olunmuş vaxtda işə baxılmasını təmin etmək üçün zəruri hazırlıq işləri görür.

Apellyasiya şikayətinə qanunla müəyyən edilmiş müddətdə baxılmalıdır. Qanunda başqa müddət müəyyən edilməyibsə, apellyasiya instansiyası məhkəməsində işə onun məhkəməyə daxil olduğu gündən 3 ay müddətində baxılmalı və müvafiq məhkəmə aktı qəbul edilməlidir.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən şikayətə baxılması açıq məhkəmə iclasında həyata keçirilir. Bu qaydadan istisnalara birinci instansiya məhkəməsində olduğu kimi, yalnız qanunla müəyyən edilmiş hallarda və əsaslar üzrə yol verilir.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi tam hüquqlu məhkəmə kimi işə işdə olan və əlavə təqdim olunmuş sübutlar əsasında mahiyyəti üzrə baxır.

Yeni sübutlar və yeni tələblər apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən o halda qəbul edilir ki, işdə iştirak edən şəxslər həmin sübutların və tələblərin birinci instansiya məhkəməsində təqdim edilməsinin onlardan asılı olmayan səbəblərə görə mümkün olmadığını əsaslandırır.

Tərəflər ilkin olaraq birinci instansiya məhkəməsinin baxışına təqdim etdikləri iddialarının hüquqi əsasını dəyişə bilərlər.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən birinci instansiyada işə baxılmanın predmeti olmayan yeni tələblər qəbul edilmir və onlara baxılmır.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsinin qətnaməsinin əsaslılığını onun barəsində açıq və ya dolayısı ilə mübahisə edilən hissəsi üzrə, şikayət qərarın ləğv edilməsinə yönəldikdə və ya apellyasiya şikayətində və ona etirazlarda ifadə olunmuş dəlillərə əsasən mübahisənin predmeti bölünməz olduqda işə tam yoxlayır.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi şikayətin dəlillərindən asılı olmayaraq, məhkəmənin maddi və prosessual hüquq normalarına riayət etməsini yoxlayır.

Apellyasiya Məhkəməsinin məhkəmə iclası birinci instansiya məhkəməsi ilə eyni qaydada aparılır və dörd komponentdən ibarətdir: hazırlıq, işin mahiyyəti üzrə baxılması, məhkəmə çıxışları, qərarın çıxarılması və elan edilməsi [6, s.564].

Hazırlıq hissəsi məhkəmə iclasının təyin olunmuş günü və saatında sədrlik edən hakimin açılması ilə başlayır. Onlara hansı işə, kimin şikayətinə və hansı məhkəmənin qərarına baxılacağı bildirilir.

Bundan sonra o, işdə iştirak edən şəxslərin və iştirakçıların iştirakını, görünməyənlərin lazımı qaydada xəbərdar olub-olmadığını və onların gəlməməsinin səbəbləri barədə hansı məlumatların olduğunu yoxlayır. Sonra, gələnlərin şəxsiyyətini müəyyənləşdirir, vəzifəli şəxslərin və nümayəndələrin səlahiyyətlərini yoxlayır.

Sədrlik edən işdə iştirak edən şəxslərə prosessual hüquq və vəzifələrinin izahı barədə bildirişin çatdırılıb-çatdırılmadığını müəyyən edir. Hüquq və vəzifələrin izahı haqqında bildiriş alınmadığı təqdirdə, məhkəmə iclasında hüquq və vəzifələrinin izahı haqqında bildiriş işdə iştirak edən hər bir şəxsə yazılı qaydada təqdim olunur və o, bunu öz imzası ilə

təsdiq edir. Məhkəmə iclasına gəlmiş işdə iştirak edən şəxslərin müraciəti ilə məhkəmə onların hüquq və vəzifələrini izah etməlidir.

İşdə iştirak edən şəxslərdən hər hansı biri işə baxılmanın vaxtı və yeri haqqında lazımı qaydada xəbərdar edilmədiyinə görə məhkəmə iclasına gəlmədikdə məhkəmə işə baxılmasını təxirə salır. İşə baxılmanın vaxtı və yeri haqqında lazımı qaydada xəbərdar edilmiş işdə iştirak edən şəxslərin gəlməməsi işə baxılmasına mane olmur. Lakin işdə iştirak edən şəxslər üzürlü səbəblərdən gəlmədiyi hallarda məhkəmə işin baxılmasını təxirə sala bilər.

İşə qiyabi baxılması və həllinin Mülki Prosesual Məcəllə ilə müəyyən olunmuş qaydaları apellyasiya icraatına da şamil edilir.

İşə apellyasiya instansiyası məhkəməsində mahiyyəti üzrə baxılması sədrlik edən və ya hakimlərdən birinin məruzəsi ilə başlanır. Məruzəçi işin hallarını, birinci instansiya məhkəməsi qətnaməsinin məzmununu, apellyasiya şikayətinin dəlillərini və ona dair daxil olmuş etirazları, məhkəməyə təqdim olunmuş yeni sübutların məzmununu izah edir, habelə məhkəmə qətnaməsinin yoxlanılması üçün zəruri olan digər materiallar haqqında məlumat verir.

Məruzədən sonra məhkəmə məhkəmənin iclasına gəlmiş işdə iştirak edən şəxslərin və nümayəndələrin izahatlarını dinləyir. Apellyasiya şikayətini vermiş şəxs və onun nümayəndəsi çıxış edirlər. Qətnamədən hər iki tərəf şikayət verdikdə, birinci iddiaçı çıxış edir.

Tərəflərin izahatlarından sonra məhkəmə zərurət olduqda işdə olan sübutları elan edir, habelə yeni təqdim olunmuş sübutları, əgər onların birinci instansiya məhkəməsinə təqdim edilməsinin qeyri-mümkün olduğunu hesab edərsə, araşdırır. Tərəflər əlavə şahidlərin çağırılması və dindirilməsi, birinci instansiya məhkəməsinin araşdırmadan imtina etdiyi digər sübutların tələb edilməsi haqqında vəsatətlər verə bilərlər.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsi tərəfindən yeni sübutlar araşdırıldığı halda məhkəmə çıxışlarına yol verilə bilər. Bu zaman birinci apellyasiya şikayətini vermiş şəxs çıxış edir.

İş üzrə araşdırma yekunlaşdıqdan sonra məhkəmə yerində müşavirə apararaq və ya müşavirə otağında səs çoxluğu ilə məhkəmə aktını qəbul edir. İşdə iştirak edən şəxslərin məhkəmə iclasına gəlmədiyi hallar istisna olmaqla, məhkəmə aktının giriş və nəticə hissələrini elan edir, məhkəmə aktından şikayət etmə qaydası və müddətini, habelə tərəflərin müraciəti olduğu halda onun nəticə hissəsini izah edir. “Elektron məhkəmə” informasiya sisteminin tətbiq olunduğu məhkəmələrdə qətnamənin elan edilmiş nəticə hissəsi barədə məlumat həmin gün hakimlərin elektron imzası ilə təsdiq edilməklə “Elektron məhkəmə” informasiya sistemində yerləşdirilir.

Apellyasiya instansiyası məhkəməsinin səlahiyyətləri dedikdə, bir qayda olaraq, şikayətə baxılmasının nəticələrinə əsasən şikayət verilmiş məhkəmə qərarı ilə bağlı məhkəməyə verilən prosesual hüquqlar başa düşülür [6, s.567]. Mülki Prosesual Məcəllənin 384-cü maddəsinə əsasən apellyasiya instansiyası məhkəməsinin səlahiyyətləri aşağıdakılardır:

1. qətnaməni dəyişmədən, apellyasiya şikayətini isə təmin etmədən saxlaya bilər; Apellyasiya instansiyası məhkəməsi işə apellyasiya instansiyası üzrə baxarkən qərarın qanuni və əsaslı olduğu qənaətinə gələrsə və buna görə də onun ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi üçün səbəb olmadıqda birinci instansiya məhkəməsinin qərarını dəyişdirmədən, şikayət və ya protesti isə təmin etmədən saxlayır.

2. qətnaməni tamamilə və ya qismən ləğv edə bilər və birinci instansiya məhkəməsində müəyyən edilmiş hallar və ya əlavə təqdim olunmuş sübutlar əsasında yeni qətnamə qəbul edə bilər; Yeni məzmunlu qərar birinci instansiya məhkəməsinin qərarının əksinə olur

[10, s.633]. Mülki Prosesual Məcəllənin 385-ci maddəsinə əsasən məhkəmə aktının apellyasiya qaydasında ləğv edilməsi üçün əsaslar aşağıdakılardır:

1. maddi hüquq normalarının və ya prosesual hüquq normalarının pozulması və ya düzgün tətbiq edilməməsi; Maddi hüquq normaları o halda pozulmuş və ya düzgün tətbiq olunmamış hesab edilir ki, birinci instansiya məhkəməsi hüququn tətbiq edilməsində səhv buraxsın, tətbiq edilməli olan qanunu və ya digər normativ hüquqi aktı tətbiq etməsin, yaxud qanunu səhv təfsir etsin.

Prosesual hüquq normalarının pozulması və ya düzgün tətbiq edilməməsi qətnamənin və ya qərarın ləğv edilməsinə yalnız o halda əsas olur ki, bu, düzgün olmayan qətnamənin və ya qərarın qəbul edilməsinə səbəb olsun.

Şikayətin dəlillərindən asılı olmayaraq birinci instansiya məhkəməsinin qətnaməsi və ya qərarı aşağıdakı hallarda ləğv edilməlidir:

- işə, buna baxmağa hüququ olmayan hakim tərəfindən baxılmışdırsa;
- işə, işdə iştirak edən şəxslərdən məhkəmə iclasının vaxtı və yeri haqqında lazımı qaydada xəbərdar edilməmiş hər hansı birinin iştirakı olmadan məhkəmə tərəfindən baxılmışdırsa;
- işə baxılan zaman icraatın aparıldığı dil haqqında qaydalar pozulmuşdursa;
- məhkəmə işdə iştirak etməyə cəlb olunmamış şəxslərin hüquq və vəzifələrinə dair məsələni onların hüquqlarının pozulması ilə nəticələnməklə həll etmişsə;
- qətnamə və ya qərar onda göstərilən hakim tərəfindən imzalanmamışdırsa;
- qətnamə və ya qərar işə baxan hakim tərəfindən qəbul edilməmişdirsə;
- işdə məhkəmə iclasının protokolu yoxdursa və ya imzalanmamışdırsa;
- iddianın baxılmamış saxlanması və ya iş üzrə icraata xitam verilməsi üçün Mülki Prosesual Məcəllədə müəyyən edilmiş əsaslar olduğu halda məhkəmə işə mahiyyəti üzrə baxmışsa;
- işə ərazi və ya məhkəmə aidiyyəti qaydalarının pozulması ilə baxılmışdırsa.

Yuxarıdakı halların mövcudluğu birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən prosesual normaların kobud pozulması kimi qiymətləndirilməlidir.

2. məhkəmənin gəldiyi nəticə üçün mühüm əhəmiyyəti olan bütün faktiki halların aydınlaşdırılmaması; Apellyasiya instansiyası məhkəməsində yeni sübutlar tədqiq edilərkən işin nəticəsinə təsir edən digər faktiki hallar müəyyən edilərsə, bu halda məhkəmənin gəldiyi nəticə üçün mühüm əhəmiyyəti olan bütün faktiki hallar aydınlaşdırılmamış hesab edilir.

3. birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən müəyyən edilmiş, iş üçün əhəmiyyəti olan halların sübut edilməməsi; Məhkəmə tərəfindən müəyyən olunmuş hesab edilən iş üçün əhəmiyyətli olan halların birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən sübut edilməməsi o hallarda olur ki, iş üzrə mövcud olan faktlar qətnamədə və ya qərardadda qanunla göstərilən sübutlarla təsdiq edilmir və ya qeyri-mötəbər, ziddiyyətli, aid olmayan sübutlarla təsdiq edilir.

4. birinci instansiya məhkəməsinin qətnamədə göstərilmiş nəticələrinin işin hallarına uyğun gəlməməsi; Məhkəmə müəyyən edilmiş faktlardan tərəflərin qarşılıqlı münasibətləri üzrə səhv nəticəyə gəlmişsə, məhkəmənin qətnamədə və ya qərardadda göstərdiyi dəlillər işin hallarına uyğun hesab edilmir.

3. qətnaməni dəyişdirə bilər; Məhkəmə qərarında dəyişiklik, öz növbəsində, apellyasiya instansiyası məhkəməsi birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən qəbul edilmiş məhkəmə qərarında əks olunan tərəflərin hüquq və vəzifələri haqqında əsas nəticə ilə razılaşdıqda, mübahisənin mahiyyəti üzrə düzgün həll edildiyi halda edilir, lakin məhkəmə işə yenidən baxaraq qərarın dəyişdirilməsi qənaətinə gəlir. Qərarın dəyişdirilməsi yeni qərarın qəbul edilməsindən onunla fərqlənir ki, apellyasiya instansiyası məhkəməsi qərarı dəyişdirərək

tərəflərin hüquq və vəzifələri barədə birinci instansiya məhkəməsinin rəyini dəyişməz saxlayır. Qərarda dəyişiklik qərarın əsaslandırma hissəsinə, məhkəmə xərclərinin bölüşdürülməsinə, verilən pul məbləğinin azaldılmasına və ya artırılmasına dair qərarın nəticə hissəsinə aid edilə bilər [10, s.633].

4. iş məhkəmə və ya ərazi aidiyyəti qaydalarının pozulması ilə baxıldığını müəyyən etdikdə, qətnaməni ləğv edib, işi aidiyyəti üzrə birinci instansiya məhkəməsinə göndərə bilər;

5. birinci instansiya məhkəməsinin qətnamə və ya qərardadını qismən ləğv edərək, qətnamə və ya qərardadı tamamilə, yaxud qismən ləğv edib, iddianı tamamilə, yaxud qismən baxılmamış saxlaya, qətnamə və ya qərardadı tamamilə, yaxud qismən ləğv edib, iş üzrə icraata xitam verə bilər; İş üzrə icraata xitam verilməsi və ya ərizənin baxılmamış saxlanması birinci instansiya məhkəməsi ilə eyni əsaslarla Mülki Prosessual Məcəllənin 259-cu və 261-ci maddələrinə müvafiq olaraq aparılır. Bu halda ikinci instansiya məhkəməsi iddia qaldırmaq hüququ üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş ilkin şərtlərin olmadığını və ya bu hüququn qanuni həyata keçirilməsi şərtlərinin yerinə yetirilmədiyini müəyyən edir. Apellyasiya instansiyası məhkəməsi iddiaçının iddiadan imtinasını qəbul etdikdə və ya tərəflər arasında barışıq sazişini təsdiq etdikdə icraata xitam verir və qərarı ləğv edir.

6. apellyasiya şikayətinin Mülki Prosessual Məcəllənin tələblərinə zidd olaraq icraata qəbul olunması, yaxud da icraata qəbul olunduqdan sonra digər şəxslərin apellyasiya şikayəti ilə birinci instansiya məhkəməsinə müraciət etməsi müəyyən edilərsə, icraata qəbul qərardadını ləğv edərək işi apellyasiya baxışından çıxarmaqla birinci instansiya məhkəməsinə qaytara bilər.

Mülki Prosessual Məcəllənin 394-1-ci maddəsinə əsasən, kiçik iddialara dair işlər üzrə sadələşdirilmiş icraat qaydasında baxılmış işlərlə bağlı çıxarılmış məhkəmə qətnamələrindən verilmiş apellyasiya şikayətlərinə fərqli qaydada baxılır. Belə ki, kiçik iddialara, yəni mülki işlər üzrə iddianın qiyməti beş min manatdan, kommersiya mübahisələrinə dair işlər üzrə iddianın qiyməti on min manatdan az olan iddialara dair işlər üzrə sadələşdirilmiş icraat qaydasında baxılmış işlər üzrə çıxarılmış məhkəmə qətnamələrindən verilmiş apellyasiya şikayəti mümkün hesab edilərsə, məhkəmə onun daxil olduğu vaxtdan 5 iş günü ərzində apellyasiya şikayətini və ona əlavə edilmiş sənədləri işdə iştirak edən şəxslərə rəsmi qaydada verir. İşdə iştirak edən şəxslər apellyasiya şikayətinin surəti onlara rəsmi qaydada verildiyi vaxtdan 10 iş günü müddətində apellyasiya şikayətinə qarşı əsaslandırılmış etirazını və ona əlavə edilmiş sənədləri məhkəməyə göndərə bilər. Apellyasiya şikayəti məhkəməyə daxil olduğu gündən 30 iş günü ərzində işə yazılı icraat qaydasında işdə olan sənədlər əsasında baxılmalı və həmin işin həllinə dair qətnamə çıxarılmalıdır. Məhkəmə işdə iştirak edən şəxsin bu barədə verdiyi vəsatəti əsaslı hesab etdikdə və ya öz təşəbbüsü ilə işə məhkəmə iclasında baxa bilər. Bu barədə məhkəmə tərəfindən müvafiq qərardad qəbul edilməklə işdə iştirak edən şəxslərə məlumat verilir. İş materiallarında olan sənədlər iş üzrə yekun qərarın çıxarılması üçün kifayət etmirsə, habelə iş üzrə əlavə araşdırmanın, o cümlədən tərəfləri çağıraraq izahatların alınması, yaxud şahidlərdən ifadələrin və ya ekspertlərdən rəyin alınması zərurəti yaranırsa məhkəmə işə iddia icraatı qaydasında baxılması haqqında əsaslandırılmış qərardad çıxarır ki, bu qərardaddan şikayət verilə bilməz.

Göründüyü kimi, yuxarı instansiya məhkəmələrinin mövcudluğu vətəndaşların məhkəmə müdafiəsi hüququnun tam realizəsini təmin edir. Belə ki, daxil olmuş şikayətə və ya protestə qanunla nəzərdə tutulmuş müddətdə baxılır, bununla da ədalət mühakiməsinin tez və dəqiq olaraq həyata keçirilməsi təmin edilir. Yuxarı instansiya məhkəmələrində icraat

vətəndaşların məhkəməyə təkrar müraciəti hüququnun konstitusion təminatıdır. Qanunverici məhkəmələrə təkrar müraciət etmək hüququnu tənzimləyərkən müxtəlif məhkəmə instansiyalarında işə baxılmasının ardıcılığını müəyyən etmişdir ki, bu da qanunsuz və əsassız olaraq çıxarılmış məhkəmə aktlarının ləğv edilməsinə və dəyişdirilməsinə imkan yaradır, hər bir mübahisənin hüquq və ədalət əsasında həllinə təminat verir, icraat zamanı buraxılmış səhvləri və qanun pozuntularını aşkarlayır, bununla da məhkəmə təcrübəsində qanunvericiliyin düzgün tətbiqinə nail olur [5, s.83].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi
3. Azərbaycan Respublikasının mülki prosesual hüququ. M. A. Mövsümov. Bakı, “Qanun”, 1998
4. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsinin Kommentariyası (III və IV bölmələr). Hüseynov Ə.H., Kərimli B.C., Manafov F.S. Bakı: “Digesta”, 2010
5. Yuxarı instansiya məhkəmələrində aparılan cinayət mühakimə icraatının anlayışı və fərqli cəhətləri. İ.Qəribli. Bakı, “Qanun” jurnalı – 2009. – № 8, S. 83-86
6. Гражданский процесс: учебник для бакалавров / отв. ред. В.В.Блажеев, Е.Е.Ук-сусова. Москва: Проспект, 2015. – 736 с.
7. Гражданский процесс (гражданское процессуальное право) России: учебник / отв. ред. А.А. Мохов. – М.: «ЮРИДИЧЕСКАЯ ФИРМА КОНТРАКТ», 2017. – 384 с.
8. Гражданское процессуальное право России: учебник / О. В. Исаенкова, А. А. Де-мичев; под ред. О. В. Исаенковой. – М.: Норма, 2009. – 448 с.
9. Курс гражданского процесса / Т.В. Сахнова. – М.: Статут, 2014. – 784 с.
10. Гражданский процесс: Учебник / Под ред. М.К. Треушникова. – М.: Статут, 2014. – 960 с.
11. Гражданский процесс: учебник / отв. ред. В.В. Ярков. – М.: Инфотропик Медиа, 2014. – 784 с.
12. Гражданский процесс. Курс лекций. / Васильев С.В. – Харьков: Эспада, 2010. – 634 с.
13. Гражданское процессуальное право: учебник: в 2 томах / под ред. П. В. Краше-нинникова. – Москва: Статут, 2020. Том 1: Общая часть. – 489 с.
14. <https://e-qanun.az/framework/54146>

X Ü L A S Ə

Birinci instansiya məhkəməsində icraat hüququn müdafiəsi aktı – ədalət mühakiməsi qərarının qəbul edilməsi ilə başa çatdırılan hər hansı iş üzrə əsas və məcburi mərhələdir. Lakin ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı mümkün məhkəmə səhvlərini, yanlışlıqlarını, eləcə də çıxarılmış qərarla razılaşmamağı, mübahisənin məhkəmə tərəfindən düzgün həll edilməsinə, onların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin lazımınca qorunmasına dair tərəflərin şübhələrini istisna etmək olmaz.

Prosessual qanun maraqlı şəxslərə məhkəmə qərarlarından yuxarı instansiya məhkəmələrinə şikayət etmək hüququ verir. Məhkəmə qərarlarından şikayət verilməsi və yoxlanılması üsullarına uyğun olaraq mülki proses yoxlama mərhələləri üzrə inkişaf edir.

Yuxarı instansiya məhkəmələrində icraat mülki məhkəmə icraatının ümumi məqsədlərinə nail olmağa, ədalətli məhkəmə qərarlarının qəbul edilməsinə, mümkün məhkəmə səhvlərinə qarşı hüquqların və qanuni mənafeələrin lazımı məhkəmə müdafiəsini təmin etməyə xidmət edir.

Исмаил Гарибли
Старший преподаватель кафедры Правовые
дисциплины Нахчыванского Государственного Университета

**Основные аспекты рассмотрения гражданских дел
в судах апелляционной инстанции**

Р Е З Ю М Е

Разбирательство в суде первой инстанции является основным и обязательным этапом по любому делу, завершающемуся принятием правозащитного акта – решения суда. Однако при осуществлении правосудия нельзя исключать возможные судебные ошибки, неточности, а также несогласие с вынесенным решением, сомнения сторон в правильности разрешения спора судом и надлежащей защите их прав и законных интересов.

Процессуальное право дает заинтересованным лицам право обжаловать судебные решения в судах вышестоящих инстанций. В соответствии с методами обжалования и проверки судебных решений гражданский процесс развивается по этапам ревизии. Производство в судах вышестоящих инстанций служит достижению общих целей гражданского судопроизводства, принятию справедливых судебных решений, обеспечению необходимой судебной защиты прав и законных интересов от возможных судебных ошибок.

Ismail Garibli
Senior lecturer of the Department of Law subjects
of Nakhchivan State University

The main aspects of the consideration of civil cases in the courts of appeal instance

S U M M A R Y

Proceedings in the court of first instance are the main and mandatory stage in any case that ends with the act of protection of the right – the adoption of a judicial decision. However, during the implementation of justice, possible court errors and inaccuracies, as well as disagreement with the rendered decision, the doubts of the parties regarding the correct resolution of the dispute by the court, and the proper protection of their rights and legal interests cannot be excluded.

Procedural law gives interested parties the right to appeal court decisions to higher courts. According to the methods of appeal and review of court decisions, the civil process develops in stages of review. Proceedings in the higher courts serve to achieve the general goals of civil proceedings, to make fair judicial decisions, to ensure the necessary judicial protection of rights and legal interests against possible judicial errors.

İNZİBATİ MƏHKƏMƏLƏRDƏ İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ

Açar sözlər: insan hüquqları, inzibati məhkəmə icraatı, inzibati mübahisə, məhkəmə aidiyyəti, təminat mexanizmi

Ключевые слова: права человека, административное судопроизводство, административный спор, судебная значимость, механизм обеспечения

Keywords: human rights, administrative court proceedings, administrative dispute, judicial relevance, security mechanism

İnzibati məhkəmə icraatının anlayışı

2009-cu ildə İnzibati Prosesual Məcəllənin qəbul edilməsi ilə inzibati orqanlarla fiziki və ya hüquqi şəxslər arasında mövcud olan mübahisələrə məhkəmə qaydasında baxılmanın yeni qaydaları formalaşdırıldı. Belə ki, həmin vaxtdan etibarən publik xarakter daşıyan mübahisələr inzibati məhkəmələrdə, o cümlədən apellyasiya məhkəmələrinin və kassasiya məhkəmələrinin inzibati kollegiyalarında yeni qayda və prinsiplər əsasında həll edilməyə başlandı. İnzibati məhkəmə icraatı inzibati orqanların fəaliyyətinə məhkəmə nəzarətini həyata keçirməklə vətəndaşların hüquqlarının və mənafələrinin real müdafiə vasitəsi kimi çıxış edir [9,53]. Hüquqi dövlətin qurulması onun ayrılmaz institutu olan inzibati məhkəmə icraatını inkişaf etdirmədən mümkün deyildir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarında da göstəriləyi kimi, inzibati orqanların qəbul etdikləri inzibati aktların və publik hüquq sahəsindəki digər fəaliyyətlərin üzərində məhkəmə nəzarətinin mövcudluğu hüquqi dövlətin əsas əlamətlərindən biridir [9,30]. Məhz bu yanaşmaya müvafiq olaraq, qanunda maraqlı şəxsin inzibati aktın mübahisələndirilməsi ilə əlaqədar olmayan digər hallarda da, o cümlədən inzibati icraat müddətində inzibati orqan tərəfindən inzibati aktın qəbul olunmadığı hallarda, məcburi icra tədbirlərinin tətbiq edilməsi haqqında inzibati aktdan, kompensasiyanın ödənilməsindən imtina olunması haqqında inzibati orqanın qərarından həmçinin, inzibati şikayətin verilməsindən asılı olmayaraq, müvəqqəti xarakterli müdafiə ilə bağlı məhkəməyə müraciət etmək hüququ təsbit olundu [16,42].

Qeyd edək ki, hüquq ədəbiyyatında dövlət idarəetməsinin, inzibati orqanların fəaliyyəti üzərində həyata keçirilən məhkəmə nəzarətinin vahid adı formalaşmayıb. Müxtəlif ölkələrin qanunvericiliyində, elmi tədqiqatlarda o, “inzibati məhkəmə icraatı”, “inzibati yargı”, “inzibati ədliyyə”, “inzibati mübahisələr üzrə icraat” kimi müxtəlif cür adlandırılır. Məsələn, Rusiyada “inzibati ədliyyə”, Türkiyədə isə “idari yargı” terminindən istifadə olunur. İnzibati məhkəmə icraatının adında olduğu kimi, onun elmi anlayışına da münasibətdə vahid yanaşma mövcud deyil, eyni zamanda demək olar ki, heç bir ölkə qanunvericiliyində inzibati orqanların fəaliyyətinə məhkəmə nəzarəti mexanizminin vahid leqal anlayışı müəyyən olunmayıb [22,208-212].

“İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununa əsasən, inzibati aktdan şikayət həm inzibati qaydada, həm də məhkəmə qaydasında verilə bilər. Eyni zamanda həm inzibati, həm də məhkəmə qaydasında şikayət (inzibati iddia) verildiyi hallarda, şikayətə məhkəmə qaydasında baxılır və şikayət instansiyasında həmin şikayət üzrə başlanmış icraata xitam verilir.

Hazırda dünyada mövcud olan hüquq ailələrinə nəzər saldıqda onların hər birində özünəməxsus inzibati ədliyyə modelinin formalaşdırdığını müşahidə edə bilərik. Bu dövlətin konkret münasibətlərdə hüquqa əsaslanmasından, onun prinsiplərini rəhbər tutmasından irəli gəlir. Aparılan araşdırma nəticəsində hesab edirik ki, ölkədə formalaşan hüquq sistemindən asılı olaraq inzibati məhkəmə icraatının modellərinin iki əsas növünü ayırmaq olar:

– Anqlo-sakson hüquq sistemli ölkələrdə mövcud olan “vahid məhkəmə sistemi” modeli;

– Roman-german hüquq sisteminə malik ölkələrdə mövcud olan “fransız” modeli və “alman” modeli.

İnzibati məhkəmə icraatı ölkədə qəbul olunan inzibati ədliyyə nəzəriyyəsiindən asılı olaraq inzibati mübahisələri, inzibati məhkəmələr arasındakı aidiyyətə bağlı ixtilafı həll etməyə, inzibati aktın qiymətləndirilməsinə, şərhinə və s. yönəli bilər. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, inzibati ədliyyə orqanlarının aidiyyət sferası müxtəlif ölkələrdə, modellərdə, hətta modellər daxilində də fərqlənə bilər [4,175].

Qeyd edək ki, heç də bütün ölkələrdə vətəndaşın inzibati orqanın hərəkət və ya qərarından birbaşa məhkəməyə müraciət imkanı nəzərdə tutulmamışdır. Belə ki, məsələn, qonşu Gürcüstanda və Türkiyədə inzibati orqanın hərəkətlərindən birbaşa məhkəməyə müraciət etməyə imkan verilmir.

Beləliklə, inzibati məhkəmə icraatı inzibati orqanın hərəkət və ya hərəkətsizliyindən narazı qalmış fiziki və ya hüquqi şəxsin inzibati orqana qarşı inzibati məhkəməyə müraciəti ilə başlayan prosesdir. Lakin praktikada inzibati orqanlar tərəfindən fiziki və ya hüquqi şəxslərə qarşı da inzibati məhkəmələrə müraciət edilməsi halı müşahidə olunur. İnzibati məhkəmə icraatı bilavasitə inzibati orqanla fiziki və ya hüquqi şəxs arasında mövcud olan şaquli mübahisələrin həllinin ən əlverişli vasitəsidir. Əgər mübahisəni həll etmək məqsədilə inzibati orqana müraciət heç bir səmərə verməyəcəksə, o cümlədən inzibati orqanın şikayət instansiyalarına müraciətin lüzumsuz olduğu qənaətinə gəlinərsə, bu halda vətəndaş üçün ən yaxşı seçim mübahisənin həllini inzibati məhkəmə icraatı çərçivəsində həyata keçirməkdir.

İnzibati mübahisələr inzibati orqanla fiziki və hüquqi şəxslər arasında aşağıdakı hərəkətlərin edilməsi ilə bağlı yaranan münasibətlərdən meydana gəlir:

1. İnzibati orqan tərəfindən inzibati aktın qəbul edilməsi;
2. İnzibati orqan tərəfindən inzibati aktın qəbul edilməsindən imtina olunması;
3. İnzibati orqan tərəfindən inzibati aktın ləğv edilməsi;
4. İnzibati orqan tərəfindən inzibati aktın dəyişdirilməsi;
5. İnzibati orqan tərəfindən inzibati aktın etibarsız sayılması;
6. İnzibati orqanın faktiki xarakterli hərəkətlər etməsi (fəaliyyəti).

Bu səbəbdən də maraqlı şəxsin ümumi hüquq sahəsindən hüquqlarının həyata keçirilməsi məqsədilə fiziki və ya hüquqi şəxslər inzibati prosesual qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş iddia növləri ilə inzibati məhkəmələrə müraciət edə bilərlər.

İnzibati məhkəmə icraatını digər icraat növlərindən fərqləndirən cəhətlər. İnzibati məhkəmə icraatı digər icraat növlərindən, xüsusilə də mülki məhkəmə icraatından fərqləndirən bəzi xarakterik xüsusiyyətlər mövcuddur:

1. İlk növbədə inzibati məhkəmə icraatının əsasını təşkil edən mübahisə bir qayda olaraq publik hüquq xarakteri daşıyır və tərəflər arasında şaquli münasibətlər mövcud olur. Lakin mülki mübahisələr isə xüsusi hüquq sahəsinin normaları ilə həll olunur və tərəflər arasında üfüqi münasibətlər yaranır, dəyişir və ya xitam olunur;

2. İkinci fərqləndirici xüsusiyyət inzibati məhkəmə icraatının və ya mülki məhkəmə icraatının iştirakçıları, xüsusilə də tərəfləri ilə bağlıdır. Mülki məhkəmə icraatının iştirakçıları aralarında xüsusi hüquqdan doğan mübahisə olan istənilən şəxs ola bildiyi halda, inzibati məhkəmə icraatının tərəflərindən biri bir qayda olaraq inzibati orqan olur;

3. Fərqləndirici xüsusiyyətlərindən digəri isə inzibati məhkəmə icraatı zamanı hakimin yardım etmək vəzifəsi ilə bağlıdır. Belə ki, mülki məhkəmə icraatında hakimin tərəflərdən birinin xeyrinə sorğular verməsi, sübutlar toplanması qərəzlilik kimi qiymətləndirilsə də, inzibati məhkəmə icraatında vəziyyət bir az fərqlidir. Belə ki inzibati məhkəmə icraatı zamanı hakimin tərəf olan fiziki və ya hüquqi şəxsə yardım etmək vəzifəsinin olması inzibati prosessual qanunvericilikdə prinsip kimi təsbit edilmişdir. Hətta inzibati məhkəmə icraatının iştirakçısı olan fiziki və ya hüquqi şəxsin məhkəmədə vəkillə təmsil olunması da hakimi bu vəzifəsindən azad etmir. Hakim yardım etmək vəzifəsini fiziki və ya hüquqi şəxsin vəkilinə münasibətdə də icra etməli, vəkili hüquqi savadının olması səbəbindən yardım etməkdən imtina etməməlidir.

İnzibati mübahisələrin xarakterindən asılı olaraq qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə praktikasında inzibati mübahisələrin aidiyyətini müəyyən etmək çətinlik törədir. Bu baxımdan inzibati mübahisə ilə bağlı inzibati məhkəməyə müraciət edərkən praktikada yol verilən yanlışlıqlarla bağlı bir neçə məqama toxunmaq istəyirik:

✓ İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, əgər maraqlı şəxslə inzibati orqan arasındakı mübahisə torpaq münasibətlərindən irəli gəlsə, bu halda bir qayda olaraq fiziki və ya hüquqi şəxslərlə dövlət və ya bələdiyyə orqanları arasındakı adıçəkilən orqanların torpaqla bağlı olan qərarlarından, hərəkət və ya hərəkətsizliklərində iddialara inzibati məhkəmə icraatı qaydasında baxılmalıdır. Bunun səbəbi isə dövlət və ya bələdiyyələrin mülkiyyəti olan torpaq sahələrinin fiziki şəxslərin bu və ya digər formada mülkiyyətinə verilməsinin dövlət və ya bələdiyyə orqanlarının qərarları ilə həyata keçirilməsidir. Fiziki və ya hüquqi şəxslər tərəfindən isə məhz həmin qərarlar inzibati məhkəmə icraatı qaydasında mübahisələndirilir.

✓ Əgər inzibati orqan tərəfindən qanunsuz inzibati akt qəbul edilmişdirsə və ya inzibati orqanın hərəkət və ya hərəkətsizliyi nəticəsində maraqlı şəxsə ziyan vurulmuşdursa, bu hal fiziki və ya hüquqi şəxsin inzibati orqana vurulmuş ziyanın ödənilməsilə bağlı müraciət hüququ vardır. İnzibati orqan tərəfindən fiziki və ya hüquqi şəxsin göstərilən müraciəti təmin edilməzsə, bu halda maraqlı şəxsin qeyd olunan məsələ ilə bağlı müraciətinə inzibati məhkəmədə baxılacaqdır.

✓ Praktikada yol verilən yanlışlıqlardan biri də notariat orqanının hərəkət və ya hərəkətsizliyindən hansı məhkəməyə müraciət edilməsinin müəyyən edilə bilməməsi ilə bağlıdır. Belə ki, qanunvericilik aktlarında bir-biri ilə açıq-aşkar uyğunsuzluq təşkil edən bir sıra normalar vardır və həmin normaların qarşılıqlı təhlili nəticəsində qanunvericinin qeyd olunan məsələ ilə bağlı iradəsinin dəqiq müəyyən etmək olmur. Mülki Prosesual Məcəllənin 445.0.6-cı, İnzibati Prosesual Məcəllənin 8.1.3-1-ci, “Notariat haqqında” Qanunun 41-ci maddəsində və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2007-ci il

28 avqust tarixli 136 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmiş “İnzibati orqanların Təsnifatı”nda mövcud olan müddəalar aparılmış notariat hərəkətlərindən və ya notariat hərəkətlərini aparmaqdan imtina edilməsindən verilmiş şikayətlərin məhkəmə aidiyyətinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə imkan vermir.

Buna müvafiq olaraq qeyd edə bilərik ki, qanunvericiliklə müvafiq tənzimləmələr və təkmiləşdirilmələr aparılanadək notariat hərəkətlərindən və ya notariat hərəkətlərini aparmaqdan imtinaya dair müraciətlərə ümumi məhkəmələrdə mülki məhkəmə icraatı qaydasında baxılmalıdır.

✓ Müasir dövrümüzdə ən çox mübahisələndirilən məsələlərdən biri vətəndaş vəziyyəti aktlarının qeydiyyatını aparan orqanlarının hərəkət və ya hərəkətsizlikləridir. Vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatını aparan orqanlar tərəfindən vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı kitablarında (akt kitablarında) qeydlərin aparılması, qeydlərin aparılmasından imtina olunması və ya həmin qeydlərdə düzəlişlərin edilməsindən imtina olunması, yaxud vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının qeydiyyatı kitablarında (akt kitablarında) qeydlərin düzgün olmamasının müəyyən edilməsi ilə bağlı maraqlı şəxslərlə həmin orqanlar arasındakı mübahisələrə, habelə adın, ata adının və soyadın dəyişdirilməsindən imtina olunması ilə bağlı verilən iddialara inzibati məhkəmə icraatı qaydasında baxılır.

✓ Yerliözüidarətmə orqanları ilə icra hakimiyyəti orqanları, o cümlədən onların struktur bölmələri, yerli/ərazi orqanları arasında mövcud olan inzibati hüquqi mübahisələrə inzibati məhkəmələrdə baxılacaqdır.

✓ Tərəflərin mülki (öhdəlik) hüquq münasibətlərində olduqları hallardan başqa, təbii inhisar subyektlərinin ümumi (publik) hüquq sahəsindəki qərarlarından, hərəkət və ya hərəkətsizliyindən irəli gələn mübahisələrə İPM-in 2.1-ci maddəsinə uyğun olaraq inzibati məhkəmə icraatı qaydasında baxılır. Təbii inhisar subyektləri dedikdə “Təbii inhisar subyektlərinin siyahısının təsdiq edilməsi barədə” 19 iyul 2013-cü il tarixli Nazirlər Kabinetinin Qərarında nəzərdə tutulmuş subyektlər başa düşülür.

Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsi “İnzibati İcraat haqqında” Qanundan fərqli olaraq, İPM tətbiq dairəsini müəyyən edən konkret qayda qayda nəzərdə tutmamışdır. Lakin “İnzibati İcraat haqqında” Qanunun və İnzibati Prosesual Məcəllənin bir-birinə münasibətini nəzərə alsaq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, “İnzibati İcraat haqqında” Qanunun tətbiq dairəsi mövcuddursa, İPM-in tətbiq dairəsi də mövcud olmuş olur. Beləliklə, inzibati məhkəmələr “İnzibati İcraat haqqında” Qanunun 1.1 və 1.2-ci maddəsində nəzərdə tutulan tətbiq dairəsinə aid mübahisələr üzrə səlahiyyətli dirlər. “İnzibati icraat haqqında” Qanunun 1.1-ci maddəsinə müvafiq olaraq “İnzibati icraat haqqında” Qanun inzibati aktların qəbul edilməsi, icra olunması və ya ləğv edilməsi ilə bağlı inzibati orqanlar tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətin hüquqi əsaslarını, prinsiplərini və prosedur qaydalarını müəyyən edir. Həmin Qanunun 1.2-ci maddəsinə görə, “İnzibati icraat haqqında” Qanunun müddəaları inzibati orqanların fiziki və ya hüquqi şəxslərə münasibətdə faktiki xarakterli digər fəaliyyətinə (hərəkətlərinə) də şamil olunur. Həmçinin inzibati mübahisələri müəyyən etmək üçün hansı mübahisələrin inzibati hüquqi xarakter daşmadığını da aydınlaşdırmaq lazımdır. Bunun üçün də “İnzibati icraat haqqında” Qanunun 3-cü maddəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. İnzibati icraat haqqında” Qanunun 3.1-ci maddəsi həmin qanunun tətbiq olduğu mübahisələri Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi ilə inzibati orqan kimi təsnif edilmiş orqanların fəaliyyətinə şamil etmişdir.

Nəticə. İnzibati məhkəmə icraatı vətəndaşların pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsinin ən səmərəli vasitəsidir. Fiziki şəxslər inzibati orqanların hərəkət və ya hərəkətsizliyindən narazı qaldığı hallarda öz qanuni mənafelərini müdafiə etmək məqsədilə inzibati

məhkəmələrə müraciət edə bilərlər. Hal-hazırkı dövrdə inzibati mübahisələrin inzibati məhkəmələrdə vasitəsilə fiziki şəxslər daha az xərc çəkməklə, o cümlədən daha az vaxt sərf etməklə həllinə nail olmaq imkanına malikdir. İnzibati məhkəmə icraatı zamanı inzibati mübahisələrin daha tez həllinə nail olmaq məqsədilə hesab edirik ki, prosesual müddətlər dəqiqləşdirilməlidir. Belə ki, mübahisəyə inzibati məhkəmədə baxılmasının müəyyən zaman intervalı ilə məhdudlaşdırılmaması fiziki şəxslərin hüquqlarının bəzi hallarda pozulması ilə nəticələnir. Bu kimi halların qarşısını almaq məqsədilə hesab edirik ki, mülki məhkəmə icraatında olduğu kimi məhkəmə iclaslarının təyin edilməsi müddəti, o cümlədən məhkəmə prosesinin yekunlaşdırılmalı olduğu müddət dəqiqləşdirilməlidir. Bundan başqa məhkəmə aiddiyyəti ilə bağlı məsələlərin qanunvericilikdə daha dəqiq tənzimlənməyə ehtiyacı vardır. Çünki dəqiq tənzimlənmənin olmaması fiziki şəxslərin mübahisələrinə daha gec baxılması, o cümlədən işin məhkəmə tərəfindən tez-tez geri qaytarılması ilə nəticələnir. Nəticədə İnzibati Prosesual Məcəllənin qəbul edilməsi ilə inzibati mübahisələrin daha tez və keyfiyyətli həlli ilə fiziki şəxslərin publik sahədə qanuni mənafelərinin real təminat mexanizmi yaradılmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev A.O., Qədiməliyev A.R. İnzibati proses. Mühazirə kursu. Bakı: Qanun, 2012, 332 s.
2. Abışov V., İsmayılov A., Nəcəfquliyev R. İnzibati hüquq: Dərs vəsaiti. II Hissə. DİN-in Polis Akademiyası. Bakı: Səda, 2007, 265 s.
3. Aslanov M.S. Azərbaycanda inzibati ədliyyə. Bakı: Azər nəşr, 2009, 178 s.
4. Atay E.E. İdare Hukuku. 2.Baskı. Ankara: Turhan Kitapevi, 2009, 1007 s.
5. Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2020, 73 s.
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın evi, 2018, 92 s.
7. Azərbaycan Respublikasının Mülki Prosesual Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2020, 532 s.
8. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 28 avqust 2007-ci il tarixli qərarı ilə təsdiqlənən «İnzibati orqanların Təsnifatı»/ <http://e-qanun.az>
9. Baxşiyeva N.Ə. İnzibati hüquqi mübahisələr üzrə məhkəmə icraatının mahiyyəti, rolu və predmeti. Bakı, “E.L.” NPS MMC, 2014, 400 s.
10. Cəfərov İ.M. İnzibati icraat (elmi-nəzəri şərh). Bakı: Azərbaycan Hüquqşünasları Konfederasiyası, 2011, 256 s.
11. Çağlayan R. İdare hukuku ve idari yargılama hukuku. Ankara, 2011, 498 s.
12. Evren Ç.C. İdari usul ilkelerinin yönetim hukukumuz açısından değeri / TBB Dergisi, 2010, s. 109-124
13. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ: Dərslük. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2011, 697 s
14. Gürcüstanın Ümumi İnzibati Məcəlləsi (25.06.1999) / <http://www.carim-east.eu>
15. İdari yargılama usulü kanunu. 06/01/1982 13-cü maddə. <http://www.turkhukuk-sitesi.com/mevzuat>
16. “İnzibati icraat haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2020, 44 s.

17. “İnzibati və mülki hüquq münasibətlərindən irəli gələn mübahisələrin məhkəmə aidiyyətinə dair” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 10 aprel 2015-ci il tarixli, 4 № li qərarı

18. Mehdiyev F.S. İnzibati hüquq: Dərs vəsaiti. Bakı: Qafqaz Universiteti yayınları, 2010, 539 s.

19. “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://e-qanun.az>

20. Normativ hüquqi aktlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanunu. <http://e-qanun.az>

21. Sübhan Əliyev. İnzibati hüquq: Dərslik. Bakı:” Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya” MMC. 2019, 726 s.

22. Yasin Y., Üstün Ö. İdare hukuku II. İstanbul, 2010, 290 s

23. Yıldırım T. İdarı yargı. II Baskı. İstanbul: Beta, 2010, 324 s.

X Ü L A S Ə

Məqalədə inzibati məhkəmə icraatının anlayışından, əsas xarakterindən, xüsusiyyətlərindən, o cümlədən praktikada yol verilən yanlışlıqlarla bağlı məsələlərdən bəhs edilmişdir. Tədqiqat zamanı inzibati məhkəmə icraatının digər icraat növlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərindən bəhs edilərək, inzibati məhkəmə icraatının əhəmiyyəti ön plana çəkilmişdir. O cümlədən inzibati məhkəmə icraatı zamanı aidiyyət qaydalarının düzgün əməl edilməsi üçün xüsusi məqamlara toxunulmuş, praktikada yol verilən səhvlərin törətdiyi çətinliklərin aradan qaldırılması üçün tövsiyələr verilmişdir. Tədqiqatın araşdırılması zamanı daha çox inzibati məhkəmə icraatı ilə bağlı sual doğuran məqamlara aydınlıq gətirilməyə çalışılmışdır. Həmçinin digər ölkələrin qanunvericiliklərindən, inzibati prosessual hüquqa həsr edilmiş ədəbiyyatlardan istifadə olunaraq müqayisəli-tədqiqat metodu vasitəsilə inzibati prosessual qanunvericiliyi daha səmərəli hala gətirəcək təkliflər verilmişdir.

Лала Мамедли

*Преподаватель кафедры Право и гуманитарные науки
Таможенной Академии Государственного Таможенного
Комитета Азербайджанской Республики*

Защита прав человека в Административных судах

Р Е З Ю М Е

В статье говорится о понятии административного судопроизводства, его основной сущности и особенностях, в том числе о вопросах, связанных с ошибками, допущенными на практике. В ходе расследования были отмечены особенности административного судопроизводства, отличающие его от других видов судопроизводства, а также подчеркнута важность административного судопроизводства. Кроме того, были затронуты особенности правильного соблюдения соответствующих правил в ходе административного судопроизводства, а также даны рекомендации по устранению трудностей, вызванных ошибками, допущенными на практике. В ходе рассмотрения дела была предпринята попытка прояснить спорные моменты, связанные с административным судопроизводством. Также на основе законодательства других стран

и литературы, посвященной административно-процессуальному праву, внесены предложения по повышению эффективности административно-процессуального законодательства с помощью сравнительно-исследовательского метода.

Lala Mammadli
Teacher of the Law and humanitarian sciences
department of the Customs Academy of the State
Customs Committee of the Republic of Azerbaijan

Protection of human rights in administrative courts

S U M M A R Y

The article talks about the concept of administrative court proceedings, its main nature and features, including issues related to mistakes made in practice. During the investigation, the features of administrative court proceedings that distinguish them from other types of proceedings were mentioned, and the importance of administrative court proceedings was highlighted. In addition, special points for correct compliance of relevant rules during administrative court proceedings were touched upon, and recommendations were given for eliminating difficulties caused by mistakes made in practice. During the examination of the investigation, an attempt was made to clarify the questionable points related to the administrative court proceedings. Also, by using the legislations of other countries and the literature dedicated to administrative procedural law, proposals were made to make the administrative procedural legislation more effective through the comparative-research method.

PEŞƏKAR HÜQUQİ YARDIM HÜQUQUNA DAİR UNİVERSAL STANDARTLAR

Açar sözlər: insan hüquqları, peşəkar hüquqi yardım, məhkəmə araşdırması hüququ, effektiv müdafiə mexanizmləri, beynəlxalq öhdəliklər, universal standartlar

Ключевые слова: права человека, профессиональная юридическая помощь, право на справедливый судебный процесс, эффективные механизмы защиты, международные обязательства, универсальные стандарты

Keywords: human rights, professional legal assistance, right to a fair trial, effective defense mechanisms, international obligations, universal standards

Peşəkar hüquqi yardım hüququnun təmin edilməsi insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə əsas həlledici rola malik məsələlərdən biri kimi qəbul edilir. Bütövlükdə isə, peşəkar hüquqi yardım hüququ insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Bu isə onun təmin edilməsinin zərurilik dərəcəsini daha da artırır.

Ədəbiyyatda haqlı olaraq qeyd edilir ki, peşəkar hüquqi yardım almaq insan və vətəndaşın maddi vəziyyəti ilə əlaqəli olmamaqla, bu imkanın təmin edilməsi hüquqi yardıma əlçatanlıqda dövlətin ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması vəzifəsi ilə əlaqələndirilir [1]. Bu istiqamətdə irəli sürülən yanaşmanı qəbul edərək qeyd etmək olar ki, bu, peşəkar hüquqi yardım hüququnun təmin edilməsini daha da zəruri edir. Çünki bununla dövlət digər insan hüquqlarının təmin edilməsi üzrə vəzifələrini də həyata keçirmiş olur.

Əsas insan hüquq və azadlıqlarından biri kimi qəbul edilən, habelə digər insan hüquqlarının təmin edilməsi mexanizmi kimi də nəzərə alın bilən peşəkar hüquqi yardım almaq məsələləri bir çox beynəlxalq normativ aktlarda öz təsbitini tapmışdır. Həmin beynəlxalq normativ hüquqi sənədlərdə peşəkar hüquqi yardımla bağlı tənzimləyici normaların məzmunu peşəkar hüquqi yardım almaq hüququnun hərtərəfli anlaşılması üçün olduqca zəruri əhəmiyyətə malikdir.

İnsanlara hüquqi yardıma çıxış üçün tədbirlərin həyata keçirilməməsi halında insan hüquqlarından və onların təmin edilməsindən danışmaq olmaz. Bu fakt beynəlxalq və regional insan hüquqlarına dair sənədlərlə də öz təsdiqini tapır. Buna görə də, dövlətlər insanlara peşəkar hüquqi yardımın göstərilməsinin təmin edilməsi üçün səmərəli fəaliyyət göstərməyə borcludurlar[2]. Qeyd olunan mövqedən də göründüyü kimi, peşəkar hüquqi yardım hüququnun normativ hüquqi məzmunu və ona dair tənzimləmənin həyata keçirilməsi barədə beynəlxalq hüquq normaları bir çox beynəlxalq və ya regional səviyyədə qəbul edilmiş insan hüquqlarına dair hüquqi sənədlərdə öz təsbitini tapmışdır. Belə beynəlxalq normativ hüquqi aktlara Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948), Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966), İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (1950) və s. misal göstərilə bilər.

İnsan hüquq və azadlıqlarının təsbiti və müdafiəsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsində qlobal səviyyədə həyata keçirilən təkmil fəaliyyətin başlanğıcı kimi qəbul edilə biləcək və insan hüquqları sahəsində qlobal səviyyəli ilk beynəlxalq normativ hüquqi akt olan 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində peşəkar hüquqi yardım almaq hüququ birbaşa şəkildə təsbit olunmasa da, bu hüququn həyata keçirilməsinin zəruriliyi və təmin olunması başqa hüquqların təmin olunması ilə əlaqəli olduğundan dolayısi ilə müəyyən olunduğunu qeyd edə bilərik. Belə ki, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi universal olaraq fundamental hüquq və azadlıqların müəyyən olunduğu əsas beynəlxalq normativ hüquqi akt kimi qiymətləndirilir. Hüquq ədəbiyyatında Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi digər insan hüquq və azadlıqlarının müəyyən edilməsinin əsası kimi qəbul edilir [3]. Tədqiqatlarda hesab edilir ki, Bəyannaməyə qarşı dövlətlər heç vaxt mənfə rəy bildirməmişlər, əksinə Bəyannamə müddəalarına daim müraciət etmişlər, qeyd edilənlər isə 1948-ci il Bəyannaməsini artıq beynəlxalq adət normasına çevirmişdir [4]. Bəyannamə heç də bütün insan hüquqlarını özündə əks etdirməsə də, digər insan hüquqlarının fundamental əsasının təşkili məhz onunla əlaqədardır. Ona görə də, bu beynəlxalq hüquqi sənədin normativ hüquqi müddələrinin peşəkar hüquqi yardım hüququnun insan hüquqları sənədlərində təsbiti ilə əlaqədar kontekstdə təhlili zəruri əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində müəyyən olunmuş hüquq normaları dolayısi ilə peşəkar hüquqi yardım hüququnu formalaşdırır və bu hüququnun təminin əhəmiyyətini qabardır. Bərabərlik, qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik, habelə səmərəli məhkəmə müdafiəsi və ya ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ, təqsirsizlik prezumpsiyası kimi əsas insan hüquqları kontekstində peşəkar hüquqi yardımın təmin edilməsi həlledici rola malikdir.

Peşəkar hüquqi yardım hüququnun fundamental əsaslarının müəyyən edildiyi insan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq səviyyədə təsbit edildiyi beynəlxalq hüquqi sənədlərdən biri kimi də 1966-cı il tarixli “Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Pakt göstərilə bilər. Burada xüsusi qeyd olunmalı normalar kimi həmin Paktın 9-cu və 14-cü maddələrini göstərmək olar. Azadlıq hüququ və təqsirsizlik prezumpsiyasının müəyyən edildiyi göstərilən normalar bir-biri ilə sıx əlaqəli olmaqla bərabər, eyni zamanda, peşəkar hüquqi yardım hüququnun da təsbiti, təmini və fundamental əsası kimi istiqamətlərdən əsas beynəlxalq hüquq normaları kimi qəbul edilə bilər. Həmin Beynəlxalq Paktın bütün şəxslərin qanun və məhkəmə qarşısında hüquq bərabərliyini müəyyən edərək ədalətli və açıq məhkəmə araşdırması hüququnu müəyyən edən norması şəxslərin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququnu təsbit edir, habelə hər bir şəxsin bərabər şəkildə təmin edilməli olan imkanlarından biri kimi öz iştirakı ilə mühakimə olunmaq və özünü şəxsən və ya öz seçdiyi müdafiəçisi vasitəsilə peşəkar hüquqi müdafiəçisinə malik olmadığı hallarda peşəkar hüquqi yardım almaq hüququnun olması barədə məlumatlandırılmaq, habelə bunun üçün maddi imkanları kifayət etmədikdə peşəkar hüquqi yardım almaq və peşəkar hüquqi təmsil olunmaq hüququnu müəyyən edir[5].

Fərdi şikayət prosedurunun nəzərdə tutan və insan hüquqlarının müdafiəsində mühüm rola malik olan beynəlxalq nəzarət mexanizmi kimi BMT İnsan Hüquqları Komitəsinin formalaşdırdığı hüquqi mövqelərin birinə əsasən Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsinin 3 (d) bəndi barəsində şəxslərin 3 əsas prosesual hüquqi təminatı, yəni barəsində cinayət mühakimə icraatı aparılan şəxslərin həmin icraatda şəxsən və bilavasitə iştirakını, müdafiə hüququnu, ödənişsiz şəkildə peşəkar hüquqi yardımla təmin edilməsini ehtiva edir[6]. Göstərilən mövqe ilə razılaşmaqla qeyd etmək

olar ki, Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə nisbətə daha dəqiq və təkmlil şəkildə peşəkar hüquqi yardım təminatını müəyyən etmişdir. Yuxarıda barəsində sözügedən maddədə peşəkar hüquqi yardım hüququnun təmin edilməsi iki əsas mərhələdə özünü büruzə vermişdir. Birinci mərhələdə barəsində cinayət mühakimə icraatı aparılan şəxsin peşəkar hüquqi yardım almaq və peşəkar müdafiəçi ilə təmsil olunmaq barədə xəbərdar edilməsi, ikinci mərhələdə isə özünün seçdiyi müdafiəçi, buna maddi imkanı olmadıqda isə dövlət tərəfindən təmin olunan peşəkar müdafiəçi ilə məsləhətləşmək, təmsil olunmaq, bir sözlə müdafiə olunmaq kimi xüsusiyyətlər ehtiva edilir.

1950-ci ildə Roma şəhərində qəbul edilmiş İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası da peşəkar hüquqi yardım hüququna təminat verən beynəlxalq insan hüquqları sənədlərindən biridir. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi cinayət mühakimə icraatı zamanı minimum təminatlar sırasında peşəkar hüquqi yardımını da müəyyən etmişdir. Həmin maddə məzmunca Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 14-cü maddəsinin müvafiq hissəsində mövcud olan norma ilə eyniyyət təşkil edir. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsində cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslərin təmin edilməsi zəruri olan minimum təminat və hüquqlardan biri müdafiəçi seçmək, buna kifayət edən maddi imkanı imkanı olmadıqda peşəkar hüquqi yardımdan pulsuz istifadə etməkdir [7]. Qeyd olunan normativ tələblərdən biri isə ödənişsiz peşəkar hüquqi yardımın təmin edilməsi üçün şərtlərin müəyyən edilməsidir. Belə ki, Konvensiya ilə yalnız buna maddi imkanı olmayan şəxslər peşəkar hüquqi yardımın göstərildiyi subyektlər dairəsini təşkil edir. Qeyd olunan ödənişsiz peşəkar hüquqi yardımın göstərilməsinin ədalət mühakiməsinin maraqları nöqtəyi nəzərdən vacib olması ilə bağlıdır. İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası və onun əlavə protokollar təhlil edildikdə insan hüquqları kontekstində peşəkar hüquqi yardım hüququnun yalnız cinayət mühakiməsi icraatı üçün müəyyən edir. Bu isə maddi imkanı olmayan əhalinin əsas hüquq və azadlıqlarının pozulması hallarında müdafiəsiz qalması ilə nəticələnə bilər. Belə olan halda, yarana biləcək digər nəticələr isə insan hüquq və azadlıqlarının kütləvi şəkildə pozulması və s. ilə bağlı olacaqdır.

Ayrı-ayrı qrupların insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq normativ sənədlərdə də peşəkar hüquqi yardım almaq hüququ əsas təminat mexanizmlərindən biri kimi nəzərə alınmışdır. Buna misal olaraq 1989-cu il Uşaq hüquqları haqqında BMT Konvensiyasını göstərə bilərik. Həmin Konvensiyanın 40-cü maddəsi cinayət törətməkdə təqsirli və şübhəli bilinən uşaqların hüquqları və minimum təminatlarına həsr olunmuşdur. Cinayət törətməkdə təqsirli və ya şübhəli bilinən və cinayət prosesinə cəlb edilən uşağın əsas təminatlarından biri kimi də uşağın cinayət mühakimə icraatının müxtəlif mərhələlərində müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədi ilə dövlət tərəfindən təmin edilən hüquqi yardımın göstərilməsi müəyyən olunmuşdur[8].

Avropa Şurası çərçivəsində əsas insan hüquq azadlıqlarının təmin edilməsi kontekstində qəbul edilmiş beynəlxalq normativ aktlarda da peşəkar hüquqi yardım institutunun tətbiqi ilə bağlı normalara rast gəlinir. Belə ki, Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən 2 mart 1978-ci il tarixdə qəbul edilmiş Hüquqi yardım və məsləhət haqqında (78) 8 sayılı Qərarında[9] peşəkar hüquqi yardım institutunun tətbiqi ilə əlaqədar olan bir çox hüquqi məsələ və prosedurların tənzimlənməsinə dair normalar müəyyən olunmuşdur. Belə ki, bu beynəlxalq normativ aktda peşəkar hüquqi yardım almaq hüquq olaraq təsbit olunmuşdur.

Burada peşəkar hüquqi yardım alan şəxs maliyyə xərclərini ödəmək iqtidarında olmadıqları hissə üçün hər hansı sonrakı tələb gözlənilmədən bu xərcləri ödəməkdən azaddırlar. Bu xərclər kimi yalnız peşəkar hüquqi yardım göstərilməsi kontekstində olan xərclərə vəkillik xərcləri ilə yanaşı, digər prosesual xərclər də aid edilmişdir. Bu prosesdə hüquqi yardım göstərilən şəxslərin də dairəsi məhz bu sənədlə müəyyən olunmuşdur. Peşəkar biliklərə malik və üzv dövlətlərin qanunvericiliyi ilə müəyyənləşən peşəkar hüquqi yardım göstərmək qabiliyyəti olan, əsasən də vəkillər göstərilmişdir. Peşəkar hüquqi yardım institutunun təmin edilməsində ya ödəniş olaraq hüquqi yardımın təmin edilməsi, ya da zəruri çəkilməli xərclərin hüquqi yardım alan şəxsin maliyyə vəziyyəti ilə bağlı olaraq çatışmayan hissəsinin dövlət tərəfindən ödənilməsi mexanizmi də müəyyən edilmişdir. Bu da ödənişsiz hüquqi yardım institutunun tətbiqi məsələsinin əhəmiyyətini daha da artırır.

Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi tərəfindən 8 yanvar 1993-cü il tarixdə keçirilmiş iclasında qəbul edilmiş Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərə Yoxsulların qanuna və ədalətə səmərəli çıxışının təmin edilməsi üçün R (93)1 nömrəli Tövsiyəsində [10] peşəkar hüquqi yardım institutu demokratik cəmiyyətlərdə əsas etibarı ilə təmin edilməsinə xüsusi diqqət göstərilən Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını 6-cı maddəsi ilə müəyyən edilən ədalət mühakiməsinə səmərəli çıxış və ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmin edilməsinin vacib bir mexanizmi kimi qəbul olunmuşdur. Həmin beynəlxalq normativ sənədlə Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərə hüquqi yardım almağa maddi imkanı çatmayan şəxslərə peşəkar hüquqi yardım xidmətlərinin göstərilməsi üçün təbliğat işinin genişləndirilməsi, habelə hüquqi yardıma ehtiyacı olan və buna maddi imkanı çatmayan şəxslərin hüquqi yardım almaları üçün zəruri xidmət haqqlarının hamısının və ya böyük bir hissəsinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi ilə onların peşəkar hüquqi yardım almalarının təmin edilməsi tövsiyyə edilmişdir. Burada diqqət yetirilməli olan əsas tövsiyyə edilən məsələlərdən biri isə məhz peşəkar hüquqi yardım almaq hüquqi təminatının ünvanlandığı subyektlər dairəsində üzv dövlətlərin ərazisində yaşayan əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin göstərilməsidir. Bu peşəkar hüquqi yardım institutunun tətbiqi dairəsini genişləndirməklə əsas insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi üçün səmərəli hüquq mexanizmlərinin tətbiq edildiyi mühitin formalaşmasına səbəb olur.

Beynəlxalq normativ sənədlərdə peşəkar hüquqi yardım institutunun tətbiqi ilə əlaqədar Avropa Şurası çərçivəsində beynəlxalq əməkdaşlıq və normayaradıcılıq fəaliyyəti olduqca uğurlu praktika kimi qəbul edilə bilər. Bu istiqamətdə qəbul edilmiş ən yeni və təkmil beynəlxalq normativ sənədlərdən biri kimi həmçinin Avropa Şurası Nazirlər Komitəsinin Mülki və inzibati hüquq sahələrində hüquqi yardım sxemlərinin səmərəliliyi və səmərəliliyinə dair 31 mart 2021-ci il tarixli Təlimatı göstərilə bilər. Təlimat mülki və inzibati işlər üzrə milli qanunvericiliyin əsas müddəalarının mahiyyətinə dəyişiklik edilməməsi ilə daha səmərəli və praktiki peşəkar hüquqi yardım mexanizmlərinin formalaşması məqsədi ilə hazırlanmış və qəbul edilmişdir. Təqdirəlayiq haldır ki, bu beynəlxalq normativ sənəddə hüquqi yardım ifadəsinə anlayış verilmişdir. Burada diqqət çəkən əsas məqamlardan biri kimi hüquqi yardım (legal aid) və azərbaycan dilinə eyni cür tərcümə olunsa da hüquqi kömək (legal assistance) adlandırılacaq biləcəyimiz terminlərə fərqli anlayışların verilməsidir. Belə ki, birinci termin daha geniş dairəni özündə ehtiva edilməklə sonuncu kateqoriyaya aid edilən xidmətləri də özündə ehtiva edir. Həmin Təlimata əsasən, hüquqi yardım ödənişsiz şəkildə hüquqi məsləhət, kömək və/və ya təmsilçilik xidmətləri ilə təmin edilməni özündə ehtiva edir. Hüquqi kömək isə (legal assistance) daha dar mənada yanaşma üzrə anlayış verilərək prosedür məsələlərlə əlaqədar olaraq göstərilən hüquqi xidmət kimi müəyyən olunmuşdur [11].

Bundan başqa, Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul edilmiş Avropa İttifaqı Şurasının “Belə mübahisələr üzrə hüquqi yardımla bağlı minimum ümumi qaydaları müəyyən etməklə transsərhəd mübahisələrdə ədalət mühakiməsinə çıxışı yaxşılaşdırmaq” haqqında Direktivi də peşəkar yardım almaq hüququnun müəyyən edilməsi baxımından zəruri sənədlər siyahısında yer alır. Bu sənədlə transsərhəd mübahisələrdə peşəkar hüquqi yardım hüququnun təmin edilməsi təsbit edilmiş, bir sıra əhəmiyyətli prinsiplər və praktiki olaraq meydana gələn məsələlərə dair münasibətlər tənzimlənmişdir [12]. Avropa İttifaqı çərçivəsində qəbul edilmiş bu beynəlxalq normativ akt regional mexanizmlərinin yaradılması zamanı uğurlu sənəd nümunəsi kimi istifadə oluna bilər.

Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin formalaşdırdığı hüquqi mövqeyə görə, peşəkar hüquqi yardım hüququ ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun əsas həlledici elementlərindən biri olsa da, heç də aydın şəkildə təsbit edilməmişdir. Habelə Məhkəmənin formalaşdırdığı presedentə əsasən qeyd etmək olar ki, peşəkar hüquqi yardım almaq demokratik cəmiyyətin və ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmin edilməsində əsas şərtlərdən biri kimi qəbul edilə bilər [13]. Göründüyü kimi bu da insan hüquqları kontekstində peşəkar hüquqi yardım almaq hüququnun zərurəti və əhəmiyyətini təsdiq edən əsas mövqelərdən biridir.

Bununla yanaşı peşəkar hüquqi yardım hüququnun təmin edilməsi ilə bağlı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin formalaşdırdığı hüquqi mövqe isə peşəkar hüquqi yardım institutuna xüsusi yanaşma göstərilir və qeyd edilir ki, peşəkar hüquqi yardımın göstərilməsi zamanı əsas məsələ kimi ixtisaslı hüquqşünasın təyinatı ilə bu hüquq reallaşmış olmur. Məsələyə xüsusi yanaşma göstərilməli və səmərəli hüquqi yardım alan şəxs üçün əlverişli hüquqi yardım üçün mexanizm, institutlar dövlət tərəfindən təmin edilməlidir. Burada dövlətin peşəkar hüquqi yardım institutunun təmin edilməsi üzrə dövlətin öhdəliyi məsələsinə də münasibət bildirilir. Burada peşəkar hüquqi yardım göstərən şəxsin lazımı keyfiyyətdə hüquqi yardım göstərilməməsində dövlətin də öhdəliyi istisna edilir [14].

Əsas insan hüquqlarından biri olan ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmin olunması təminatı kimi peşəkar hüquqi yardımın müəyyən olduğu beynəlxalq normativ sənədlərdən biri də 1969-cu ildə Kosta-Rikada Amerikaarası diplomatik konfransda qəbul edilmiş İnsan hüquqları üzrə Amerikaarası Konvensiyadır. Məhz Bu Konvensiyanın 8-ci maddəsinin 2-ci hissəsinin (d) və (e) yarımbəndlərində cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsin peşəkar hüquqi yardım almaq hüququ müəyyən edilmiş, habelə müvafiq peşəkar hüquqi yardım almaq hüququna malik olmayan şəxslər üçün ödənişsiz hüquqi yardım təminatı da müəyyən edilmişdir [15]. Yuxarıda adları çəkilən insan hüquqlarına dair əsas beynəlxalq normativ sənədlərdən fərqli olaraq burada peşəkar hüquqi yardım hüququnun əsas elementlərindən biri olan peşəkar hüquqi yardım göstərən şəxslə xidmət göstərilən şəxsin konfidensial, təkbətək görüşləri üçün təminat aydın şəkildə müəyyən edilmişdir. Bu qeyd olunan Konvensiyanı digər insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş beynəlxalq konvensiyanın əsas fərqlərindən biri məhz qeyd olunan məzmununda normanı özündə əks etdirməsidir. Peşəkar hüquqi yardım göstərilən şəxslə belə xidməti göstərən şəxsin konfidensial və təkbətək görüş imkanının yaradılması peşəkar hüquqi yardım hüququnun təmin edilməsində əsas vasitə kimi nəzərə alınmalıdır. Bu amil şəxsin toxunulmazlığı, habelə şəxsi və ailə həyatının toxunulmazlığı kimi əsas insan hüquqlarının təmin edilməsi baxımından da öz xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir.

Qeyd olunan istiqamət üzrə daha bir yanaşma Nelson Mandela Qaydaları kimi tanınan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Məhbuslarla rəftar üçün minimum standart Qaydalarında müəyyən edilmişdir. Belə ki, həmin Qaydaların bir çox müddələrinin normativ məzmununa

əsasən azadlıq hüquqları məhdudlaşdırılmış şəxslər üçün yaradılmış təminatlar sırasında onların səmərəli hüquqi yardım almaları, istənilən hüquqi məsləhətin alınması zəruri olan hallarda müdaxiləsiz şəkildə, azadlıq hüquqları məhdudlaşdırılmış şəxsin hüquqi yardım almaq hüququ, hüquqi yardım göstərən şəxslə hüquqi yardım göstərilən şəxsin məsləhətləşmələr aparması zamanı konfidensial görüş imkanının olması yer alır [16]. Bu Qaydalar daha aydın və geniş şəkildə normaları təsbit etdiyindən peşəkar hüquqi yardımın təmin edilməsi baxımından daha uğurlu hesab edilə bilər. Habelə insan hüquq və azadlıqlarına dair beynəlxalq normaları özündə müəyyən edən digər beynəlxalq sənədlərdən fərqli olaraq bu Qaydaların 54-cü bəndi azadlıq hüququ məhdudlaşdırılmış şəxslərə yazılı şəkildə peşəkar hüquqi yardım almaq hüququ barədə məlumat verilməsini müəyyən etmişdir. Bu Qaydaların 121-ci bəndi isə məhkum olunmamış, lakin azadlıq hüququ məhdudlaşdırılmış şəxslərin peşəkar hüquqi yardım hüququnun təmin edilməsi çərçivəsində lazımi və zəruri kağız, qələm və s. kimi maddi təminatlarla təchiz edilməsi də müəyyən olunmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, göstərilənlər peşəkar hüquqi yardımın təmin edilməsinin əsas praktiki mexanizmləridir. Bu elementlər olmadan peşəkar hüquqi yardım və ya bu hüququnun təmin edilməsindən söz açmaq olmaz.

Digər tərəfdən hər hansı formada tutulan və ya həbsə alınan bütün şəxslərin müdafiəsi üçün Prinsiplər Toplusunun 18-ci prinsipi peşəkar hüquqi yardımın həyata keçirilməsində minimum tələbləri müəyyən edir. Burada da müəyyən olunmuş əsas təminat vəkillə təmin olunma, vəkillə maneəsiz görüş, habelə vəkillə təkbətək və konfidensial görüşü əhatə edir. Bu prinsiplə müəyyən olunmuşdur ki, təhlükəsizlik məqsədi ilə peşəkar hüquqi yardım göstərən şəxslə azadlıq hüquqları məhdudlaşdırılan şəxsin görüşü vizual müşahidənin həyata keçirilə biləcəyi yerdə ola bilər, lakin bu zaman konfidensiallıq təmin edilməlidir [17]. Qeyd olunan məzmununda beynəlxalq hüquq norması peşəkar hüquqi yardım hüququnun təmin edilməsi baxımından daha zəruri əhəmiyyəti ilə seçilir.

Peşəkar hüquqi yardım hüququnun müəyyən edildiyi insan hüquqlarına dair beynəlxalq sənədlərdən digəri isə İnsan və xalqların hüquqlarına dair 1981-ci il tarixli Afrika Xartiyasıdır. Afrika Xartiyasında peşəkar hüquqi yardım hüququ daha ümumi şəkildə müəyyən edilmişdir. Digər beynəlxalq sənədlərdən fərqli olaraq bu beynəlxalq normativ hüquqi aktda ödənişsiz hüquqi yardım təminatına dair norma təsbit edilməmişdir. Həmin Xartiyanın 7-ci maddəsinin 1-ci hissəsinin (c) yarımbəndi hər kəsin məhkəmədə müdafiə olunmaq hüququnu, habelə şəxsin öz müstəqil seçimi əsasında müəyyən etdiyi peşəkar hüquqi yardım göstərən şəxslə (vəkillə) təmsil olunmaq hüququnu təsbit etmişdir [18]. Qeyd olunan istiqamətdən maddi imkanı olmayan şəxslərə münasibətdə bu beynəlxalq hüquq norması bərabərlik, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ və peşəkar hüquqi yardım almaq hüquqi kimi əsas insan hüquqlarını təmin etməyən nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Qeyd etmək olar ki, peşəkar hüquqi yardım təminatının insan hüququ kimi ən aydın şəkildə təsbit olunduğu beynəlxalq sənədlərdən biri Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsidir. Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsinin 45-ci maddəsi heç bir fərq qoyulmadan bütün şəxslərə öz hüquqlarının müdafiəsi üçün hüquqi yardımın göstərilməsini təminat kimi müəyyən etmişdir [19]. Qeyd edilməlidir ki, göstərilən beynəlxalq hüquq norması peşəkar hüquqi yardım hüququnun aydın şəkildə ifadə olunduğu əsas müddəalardan biri kimi qəbul edilə bilər. Bu müddəə ilə həmin təşkilata üzv dövlətlər həmin hüququn təmin edilməsi üçün əməkdaşlıq həyata keçirilməsinə görə razılığa gəlmişdirlər. Müasir dövrdə məhkəmə icraatının statistikasında mülki işlərin sayının cinayət işlərinə münasibətdə əhəmiyyətli dərəcədə çox olduğunu nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun və şəxslərin səmərəli hüquq müdafiə vasitələri

ilə təmin edilməsi üçün mülki işlər üzrə maddi imkanı kifayət olmayan şəxslərə ödənişsiz peşəkar hüquqi yardımın göstərilməsinin təmin edilməsi zəruridir. Bu istiqamətdə Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsini uğurlu beynəlxalq sənəd hesab etmək olar.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq demək olar ki, peşəkar hüquqi yardım hüququ əsas insan hüquqları sahəsində olan beynəlxalq normativ sənədlərdə təsbit olunmuşdur. Təhlil aparıldıqda müəyyən olunur ki, peşəkar hüquqi yardım hüququ müstəqil şəkildə insan hüquqlarından biri kimi deyil, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun tərkib hissəsi kimi müəyyən edilmişdir. Habelə təqsirsizlik prezumpsiyası, bərabərlik və s. kimi insan hüquqlarının təmin olunması dolayısı yolla, bəzi hallarda isə birbaşa təsir göstərən əsas hüquqi təminat mexanizmi kimi özünü büruzə verir. Habelə demək olar ki, əksər insan hüquqları sahəsində mövcud olan beynəlxalq normativ sənədlərdə peşəkar hüquqi yardım hüququ, habelə şəxslərin ödənişsiz hüquqi yardımla təmin olunması təminatı cinayət prosesi mərhələlərində tətbiq olunur. Bu zaman belə hüquqi yardım xidmətlərinin göstərilməsində hüquqi yardım göstərən şəxslə göstərilən şəxsin konfidensial görüş imkanlarının beynəlxalq normativ sənədlərdə əsas hüquqi təminatlardan biri kimi göstərilməsi yüksək qiymətləndirilməlidir. Mülki işlərin statistikasına və onların insan hüquqlarının müdafiəsində rolu nəzərə alındıqda mülki işlər üzrə də ödənişsiz hüquqi yardım təminatının beynəlxalq insan hüquqları sənədlərində təsbit olunması insan hüquqlarının müdafiəsi və təmini baxımından zəruri addım kimi qiymətləndirilə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Kivalov, S., Legal clinics as an important element of human right for free legal aid, *Revista de Derecho*. Vol. 8 (2019), pp. 169-186, p. 170-171
2. Davidson, G., Morris, C., Neun, H., Phill, M. international law obligations to provide Legal AID, *Lawyers Rights Watch Canada*, 15p., p. 3. – <https://www.lrwc.org/wp-content/uploads/2012/03/Legal-Aid-LRWC-Oct-25-2010.pdf>
3. Smith, R. *International human rights law*, Oxford University Press, 9th ed., 2020, 528 p., p.65.
4. Kiss Alexandre. "The Role of the Universal Declaration of Human Rights in the Development of International Law". *Bulletin of Human Rights. Special Issue: Fortieth Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights*. New York, United Nations, 1988, p. 47-49.
5. *International Covenant on Civil and Political Rights* 16 December 1966 by UN General Assembly resolution 2200A (XXI) Article 14.
6. Human Rights Committee, General Comment No. 32, Article 14: Right to equality before courts and tribunals and to a fair trial, U.N. Doc. ccpr/c/gc/32 (2007).
7. *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (ECHR)*, Rome, 4.XI.1950, Article 6.
8. *Convention on the Rights of the Child (Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989 entry into force 2 September 1990)* – <https://www.unicef.org/child-rights-convention/convention-text> 30.09.2023
9. *Resolution of Committee of Ministers of Council of Europe № (78) 8 on Legal Aid And Advice (Adopted by the Committee of Ministers on 2 March 1978 at the 284th meeting of the Ministers' Deputies)*

10. Recommendation No. R (93)1 of The Committee of Ministers of Council of Europe To Member States On Effective Access To The Law And To Justice For The Very Poor (Adopted by the Committee of Ministers on 8 January 1993 at the 484th meeting of the Ministers' Deputies)

11. Guidelines of the Committee of Ministers of the Council of Europe dated 31 March 2021 on the efficiency and the effectiveness of legal aid schemes in the areas of civil and administrative law.

12. Council Directive 2002/8/EC of 27 January 2003 to improve access to justice in cross-border disputes by establishing minimum common rules relating to legal aid for such disputes

13. S.V. Switzerland, judgment of 28 November 1991, Series A, No. 220, p. 13-15, (Application no. 12629/87; 13965/88)

14. European Court of Human Rights Decision on Case of Czeccalla v. Portugal (Application no. 38830/97), 10 October 2002, §§ 60– 61.

15. American Convention on human rights (Adopted at the Inter-American Specialized Conference on Human Rights, San José, Costa Rica, 22 November 1969), Article 8.

16. The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules), Rule 61, General Assembly resolution 70/175, annex, adopted on 17 December 2015

17. Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment: resolution / adopted by the General Assembly (n 43/173 9 December 1988), Principle 18.

18. African Charter on Human and Peoples' Rights 19th day of January, 1981

19. The Charter of the Organization of American States April 30, 1948, Article 45

X Ü L A S Ə

Məqalədə peşəkar hüquqi yardım hüququna dair universal standartlardan bəhs edilir. Peşəkar hüquqi yardım hüququnun təmin edilməsi insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə əsas həlledici rola malik məsələlərdən biri kimi qəbul edilir. Bütövlükdə isə, peşəkar hüquqi yardım hüququ insan hüquqlarının ayrılmaz tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Peşəkar hüquqi yardım hüququnun normativ hüquqi məzmunu və ona dair tənziqləmənin həyata keçirilməsi barədə beynəlxalq hüquq normaları Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində (1948), Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda (1966), İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında (1950) o cümlədən, bir çox beynəlxalq və ya regional səviyyədə qəbul edilmiş insan hüquqlarına dair hüquqi sənədlərdə öz təsbitini tapmışdır

Полад Мехдиев
Преподаватель Кафедры Конституционного права юридического
факультета Бакинского Государственного Университета

**Универсальные стандарты по праву на
профессиональную юридическую помощь**

Р Е З Ю М Е

В данной статье обсуждаются универсальные стандарты, касающиеся права на профессиональную юридическую помощь. Обеспечение профессиональной юридической помощи признается фундаментальной задачей в области защиты прав человека. Более того, право на профессиональную юридическую помощь должно рассматриваться как неотъемлемая часть прав человека. Нормативное юридическое содержание права на профессиональную юридическую помощь и его регулирование рассматриваются в международных правовых нормах, таких как Всеобщая декларация прав человека (1948 год), Международный пакт о гражданских и политических правах (1966 год), Европейская конвенция о правах человека (1950 год) и множество других международных или региональных правовых документов, касающихся прав человека.

Polad Mehdiyev
Lecturer of the Department of Constitutional Law
of the Faculty of Law of the Baku State University

Universal standards regarding the right to professional legal assistance

S U M M A R Y

This article discusses universal standards regarding the right to professional legal assistance. The provision of professional legal assistance is recognized as a fundamental issue in the protection of human rights. Moreover, the right to professional legal assistance should be regarded as an integral component of human rights. The normative legal content of the right to professional legal assistance and its regulation are addressed in international legal norms such as the Universal Declaration of Human Rights (1948), the International Covenant on Civil and Political Rights (1966), the European Convention on Human Rights (1950), and numerous other international or regional legal documents pertaining to human rights.

“BULLINQ” HÜQUQ MÜSTƏVİSİNİDƏ: HÜQUQİ YANAŞMALAR VƏ MƏSULİYYƏT

Açar sözlər: “Bullinq”, uşaq hüquqlarının müdafiəsi, təhsil hüququ

Ключевые слова: буллинг, защита прав детей, право на образование

Keywords: "Bullying", protection of children's rights, right to education

GİRİŞ

Günümüzdə təhsil müəssisələrində şagirdlərin bir-birlərinə qarşı “Bullinq” etməsi çox yayılmış haldır. Lakin, qanunvericiliyimizdə “bullinq” anlayışının və bununla bağlı məsuliyyət müəyyən edən müddəaların müəyyən olunmaması, əksər hallarda zorakılığa məruz qalan şagirdlərin hüquqlarının müdafiəsiz qalması və buna yol verən şagirdlərin isə cəzasızlığı ilə nəticələnir. Lakin, məsələ bununla yekunlaşmır. Təcrübə göstərir ki, “Bullinq”ə məruz qalan uşaqlar üçün bu, hətta intihar halları ilə nəticələndə, bu davranışları törədən uşaqlar isə sonradan potensial cinayətkarlara çevrilə bilirlər. Bu da öz növbəsində yalnız həmin uşaqları yox, cəmiyyətin gələcəyini təhlükədə qoyur. Qeyd olunan məsələləri və onların əhəmiyyətini nəzərə alaraq, hazırkı məqalədə “bullinq”in ümumi anlayışı, hüquq nəzəriyyəsində, insan hüquqları və uşaq hüquqları perspektivində olmaqla qanunvericilikdəki əksi, habelə “bullinq”lə bağlı hüquqi məsuliyyət kimi məsələlər araşdırılmışdır.

I. “Bullinq”in anlayışı və növləri

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının mövqeyinə əsasən uşaqlara qarşı törədilmiş zorakılıq, yəni “Bullinq”¹ dedikdə 18 yaşına çatmamış şəxslərə valideynlər və ya onların digər himayədarları, həmyaşıdları və ya digər şəxslər tərəfindən törədilmiş zorakılığın bütün formaları başa düşülür. Hər il dünya üzrə hər 2 uşaqdan 1-i zorakılığa məruz qalır və bu da öz növbəsində inkişaf etməkdə olan şəxsə dağıdıcı təsir göstərərək onun üçün həyatboyu ciddi sağlamlıq və sosial problemlər yarada bilər. Bununla belə, səbəbləri araşdırılmaqla və risk faktorlarını həll edən strategiyalar müəyyən edilməklə bu cür zorakılıq hallarının çoxunun qarşısı alınır². “Bullinq” zorakılığın növlərindən biri olmaqla törədildiyi şəxsə fiziki, psixoloji və sosial zərər verən, xüsusilə məktəblərdə və uşaqların toplaşdığı digər

¹ Ədəbiyyatda “Bullinq”in üç növü müəyyən edilmişdir: traditional bullying, cyberbullying və harassment. “Bullinq”lə bağlı bir sıra göstəricilər və əlavə məlumat üçün: “The Association between Externalizing and Internalizing Problems with Bullying Engagement in Adolescents: The Mediating Role of Social Skills”, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8507938/>

² “A global knowledge platform for preventing violence”, <https://apps.who.int/violence-info/>.

yerlərdə bacı-qardaş və ya emosional yaxınlığı olmayan başqa uşaq və ya uşaqlar qrupu tərəfindən uşağa dəfələrlə³ tətbiq edilən aqressiv davranışlardır⁴. Burada uşağa qarşı törədilən hərəkətlərin “Bullinq” kimi qiymətləndirilməsinin üç əsas ünsürü müəyyən edilir: zorakılıq hərəkətləri edənlərlə bu hərəkətlərə məruz qalan uşaqlar arasında güc balanssızlığı mövcud olur (power imbalance), zorakılıq şüurlu və davamlı davranışlarla (intentionality and repetitiveness) baş verir və bu davranışlar qorxutmaq və zərər vermək məqsədi daşıyır⁵.

“Bullinq”in anlayışı fiziki zorakılıq (vurmaq, itələmək, təpikləmək, döymək, qurbanın əmlakına və əşyalarına zərər vurmaq kimi fiziki davranışlar) və şifahi zorakılıq (məsxərəyə qoyulmaq və ya utandırmaq kimi şifahi davranışlar) kimi zorakılıq növlərini özündə ehtiva etsə də⁶, sosial izolyasiya (təcrid) kimi kənardan müşahidə olunmayan hərəkətlər də “Bullinq” kimi qəbul edilir və bunlara “dolayı Bullinq” deyilir⁷.

Məktəblərdə rast gəlinən “Bullinq”in mümkün nəticələri kimi məktəbdən yayınma, introversiya, depressiyaya meyil, intihara cəhd, fiziki və psixoloji sağlamlıq problemləri qəbul edilir⁸. İlk baxışdan “Bullinq”in fiziki zorakılıq şəklində törədildiyi halda uşaqlara mənfi təsirləri nəzərə çarpsa da, böyük miqyasda şifahi zorakılıqla törədilən “Bullinq”in və ya “dolayı Bullinq”ə məruz qalan uşağın özünün və cəmiyyətin gələcəyində daha ağır nəticələri ola biləcəyi müşahidə edilir. ABŞ-da məktəblərdə törədilən çoxsaylı itkilərə səbəb olan qırğınların⁹ və bütün dünyada orta məktəb şagirdləri arasında intihar hallarının psixologiya doktrinasında fiziki zorakılıqla deyil, şifahi və dolayı zorakılıqla əlaqələndirilməsi “Bullinq” bu növünə xüsusi diqqət yetirilməli olduğunu göstərir¹⁰.

II. “Bullinq”in hüquq nəzəriyyəsi və qanunvericilikdə əksi

Məktəblərdə şagirdlərin bir-birlərinə qarşı törətdikləri zorakılıq əməlləri ilə bağlı problem fundamental insan hüquqları və uşaq hüquqları ilə əlaqələndirilmədiyi təqdirdə “Bullinq” məktəblərdə daha güclü mövqedə olan uşaqların zəif vəziyyətdə olan uşaqlara vurduğu sadə zərər kimi qəbul edilir və bu hüquqi mübahisə yaratmır. Bu səbəbdəndir ki, əksər hallarda məktəblərdə çalışan məktəb rəhbərləri, müəllimlər və digər vəzifəli şəxslər (bələdçilik

³ Remzi Yıldırım, “Akran Zorbalığı”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2012, s. 37, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos/issue/4066/53631>

⁴ “Bullying: What is it and how to stop it”, <https://www.unicef.org/parenting/child-care/bullying#:~:text=A%20person%20who%20bullies%20intends,rather%20than%20an%20isolated%20incident> “Violence against children”, <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-children>.

⁵ Olweus, D, “School Bullying: Development and Some Important Challenges”, The Annual Review of Clinical Psychology, 751-780, 2013, s. 9, <https://www.annualreviews.org/doi/abs/10.1146/annurev-clinpsy-050212-185516>

⁶ Olweus, D, “School Bullying s. 12, Behiye Alyanak, “Şiddet ve Çocuk”, Klinik Tıp Pediatri Dergisi, 2019, s. 37. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ktpd/issue/47815/602685>

⁷ İbrahim Çankaya, İlköğretimde Akran Zorbalığı”, Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2011, s. 83, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uefad/issue/16693/173508>

⁸ Sevda Arslan Özdiñer / SevimSavaşer, “İnsan Hakları ve Çocuk Hakları Bağlamında Okulda Zorbalık”, İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi, 2008, s. 66, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fnijn/issue/9015/11239>

⁹ Halil Kara/Murat Kaçar, “Akran Zorbalığı ve Toplumsal Önemi: İki Olgu Sunumu”, Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi, 2017, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/307901>, s. 117-118.

¹⁰ Araştırmalar həm “Bullinq” törədən, həm də zorakılığın qurbanı olan yeniyetmələrdə intihar düşüncələrinin yüksək olduğunu göstərir. Ətraflı: . Ayşin Çetinkaya Büyükbodur, “İntihar Girişimleri ve Retrospektif Sosyal İnceleme”, Sosyal Çalışma Dergisi, 2019, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/scd/issue/46396/554406>, s. 35

xidməti, məktəb tibb bacısı və s.) məktəblərdə “Bullinq” hallarına məhəl qoymurlar və bu da öz növbəsində zorakılığın artaraq davam etməsinə gətirib çıxarır¹¹. Ona görə də qeyd olunan problemin fundamental hüquqlar və xüsusilə də uşaq hüquqları nöqtəyi-nəzərindən həll edilməsi və problemin hüquqi həlli təkliflərinin bu prizmadan əsaslandırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd olunmalıdır ki, uşaqların təhsili ilə bağlı bütün məqamlar ilk növbədə uşaq hüquqları ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan Respublikası bu sahədə əsas beynəlxalq aktlardan olan “Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyası”na¹² qoşulmuş¹³ və həmin Konvensiyaya uyğun olaraq “Uşaq hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Konvensiyada uşaq hüquqların müdafiəsi ilə bağlı fundamental prinsiplərə “uşağın maraqlarının üstünlüyü (Article 2: “...the rights set forth in the present Convention to each child within their jurisdiction without discrimination..)” və “ayrı-seçkilinin qadağan edilməsi (Article 3: “...the best interests of the child shall be a primary consideration)” daxildir. Sözügedən Konvensiyanın 28-ci maddəsinə əsasən digər üzv dövlətlər kimi Azərbaycan dövləti də uşağın təhsil hüququnu təmin etməyə, bu hüququn imkan bərabərliyi əsasında həyata keçirilməsini təmin etməyə borcludur. Bu kontekstdə dövlət ilk növbədə məktəb intizamının uşağın insan ləyaqətinə hörməti əks etdirən metodların köməyi ilə Konvensiyaya uyğun həyata keçirilməsi üçün bütün tədbirləri görməlidir. Həmçinin Konvensiyanın 29-cu maddəsi ilə “əsas insan hüquq və azadlıqlarına” hörmətin tərbiyə olunması uşağın təhsilində əsas məqsədlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında əsas insan hüquqlarına dair beynəlxalq konvensiyalara uyğun olaraq “Bullinq” kimi xarakterizə edilə bilən hallarda nəzərə alınması lazım olan bir çox müddəalar mövcuddur. İlk növbədə qeyd edilməlidir ki, Konstitusiyamızın 17-ci maddəsinə əsasən, uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur və bu borcun yerinə yetirilməsinə, həmçinin uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarət edir. Həmçinin “Bullinq”ə yol verilməsi uşaqların bərabərlik hüququ, şəxsi toxunulmazlıq hüququ, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququ, təhlükəsiz yaşamaq hüququ kimi digər konstitusion hüquqlarının pozulmasına da gətirib çıxara bilər. Bu kontekstdə ilk növbədə vurğulanmalı olan hüquqlardan biri bərabərlik hüququdur. Belə ki, təhsil hüququndan istifadə edərkən “Bullinq”ə məruz qalan uşağa münasibətdə zorakı, ayrı-seçkilik yaradan hərəkətlərə yol verilməsi və bununla bağlı şikayətlərə məktəb rəhbərliyi tərəfindən məhəl qoyulmaması “Bullinq”ə məruz qalan uşağa münasibətdə bərabərlik hüququnun pozulmasıdır.

“Bullinq”in təhsildə ayrı-seçkilik yaratması və bununla uşaqların təhsil hüququnu pozulması mahiyyətə dövlətlərin məktəblərdə uşaqlara təhlükəsiz təhsil hüququnu təmin etməklə əlaqədar öhdəlikləri ilə əlaqələndirilə bilər. Belə ki, Təhsil hüququna dair Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına Əlavə 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinə əsasən heç kəs təhsil hüququndan məhrum edilə bilməz, dövlət təhsil və tədris sahəsində öz üzərinə götürdüyü funksiyaları yerinə yetirərkən, valideynlərin öz dini və fəlsəfi baxışlarına müvafiq olan təhsil və tədrisi təmin etmək hüququna hörmət edir. Protokolun 2-ci maddəsi üzrə Təlimatda

¹¹ Özdiñçer / SevimSavaşer, s. 67.

¹² BMT Baş Assambleyasının 44/25 sayılı qətnaməsi ilə 20 noyabr 1989-cu ildə qəbul edilmişdir, 2 sentyabr 1990 il tarixində qüvvəyə minmişdir: <https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/crc.pdf>

¹³ BMT-nin “Uşaq hüquqlarına dair” Konvensiyasına qoşulmaq barəsində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1992-ci il 21 iyul tarixli 236 nömrəli qərarı ilə: <https://e-qanun.az/framework/7514>

təhsil hüququnun ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi ilə sıx bağlı olduğu qeyd olunur¹⁴. Təlimata əsasən Konvensiyaya üzv olan dövlətlər həm dövlət, həm də özəl məktəblərdə təhsil alan bütün şagirdləri məktəblərdə pis rəftardan qorumaq üçün pozitiv öhdəliyə malikdirlər¹⁵. Başqa sözlə desək, aidiyyəti beynəlxalq müqavilələr əsasında təmin edilən təhsil hüququ mahiyyətcə dövlətin üzərinə təhsildə uşaqların məruz qaldığı maneələri aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görmək öhdəliyi müəyyən etdiyindən bu, məktəblərdə yol verilən “Bullinq”in konkret hallar nəzərə alınmaqla təhsil hüququnun pozulması kimi qiymətləndirilməsini mümkün edə bilər¹⁶. Bu zaman pozuntu mahiyyət etibarilə məktəb rəhbərliyinin və müəllimlərin bilavasitə fəaliyyəti ilə bağlı deyil, “Bullinq”ə göz yumması və şagirdlərin zorakılığa məruz qalmasına baxmayaraq qabaqlayıcı tədbirlər görməməsi ilə baş verir.

III. “Bullinq” edən şəxsin hüquqi məsuliyyəti

“Bullinq”ə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsindən danışarkən ilk öncə zorakılığın törədən şagirdlərin zərərçəkənə qarşı davamlı və sistemli şəkildə həyata keçirdikləri hərəkətlərə görə şəxsən məsuliyyət daşıyıb-daşımayaacağı qiymətləndirilməlidir. Bu suala cavab vermək üçün ilk növbədə “bullinq” törətmiş şagirdlərin öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməsi və ya öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməsi müəyyən edilməlidir. Nümunə üçün, üç yaşlı uşağın yaşıdları ilə oynayarkən sadə zorakılıq hərəkətləri etməsi bu yaşda normal sayıla biləcək çox tipik bir davranış olsa da, orta məktəb şagirdlərinin həmyaşıdlarına qarşı qəsdən və davamlı şəkildə oxşar davranışlar nümayiş etdirməsi “Bullinq” kimi qiymətləndirilə bilər¹⁷.

Məktəblərdə bir uşaq digər uşağa qarşı tez-tez və ciddi zorakılıq hərəkətləri etdikdə, zorakılığın törədən və yaxud qurban uşağa münasibətdə müdafiə və dəstəkləyici tədbirlərin tətbiqinin mümkün olub-olmaması müəyyən edilməlidir. Çünki bir sıra hallarda məhz zorakılıq edən uşaqların özləri də müxtəlif mühitlərdə zorakılığa məruz qalan və ya şahidi olan uşaqlar ola bilərlər. Bununla bağlı olaraq “Bullinq” törədənlərin özlərinin çox vaxt başqası tərəfindən zorakılığa məruz qalmış və ya valideynlərinin ümumiyyətlə laqeyd münasibət göstərdiyi uşaqlar ola biləcəyi də vurğulanmalıdır¹⁸.

Burada qeyd olunmalı digər zəruri məqam “Bullinq”ə məruz qalan şəxslə yanaşı “Bullinq” törədən şəxs də uşaq olduğundan əsas maneə onun zorakılıq əməllərinə görə məsuliyyətinin müəyyən edilməsidir. Nəzərə alınmalıdır ki, hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır və dövlət pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin edir. Bu halda “Bullinq”ə yol verən şagirdlərin məktəbdən uzaqlaşdırılması onu icbari ümumi təhsil almaq hüququndan məhrum edə bilər. Bu səbəbdəndir ki, əksər hallarda məktəblilər

¹⁴ Guide on Article 2 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guide_art_2_protocol_1_eng s. 6.

¹⁵ Guide on Article 2 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights, s. 7.

¹⁶ Muharrem Kılıç, “Pandemi Döneminde Dijital Eğitim Teknolojisinin Dönüştürücü Etkisi Bağlamında Eğitim Hakkı ve Eğitim Politikaları”, *Yükseköğretim Dergisi*, 2021, s. 27-28, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yuksekogretim/issue/62230/930281>

¹⁷ Jenkins L N / Demaray M K / Dorio N B / Eldridge, M, “The Law and Psychology of Bullying: A Comparative Approach”, B. H. Bornstein and M. K. Miller (Eds), *Advances in Psychology and Law*, 2019, s. 199, https://www.researchgate.net/publication/330892943_The_Law_and_Psychology_of_Bullying_A_Comparative_Approach

¹⁸ Ətraflı: Ergül Topçu Aysun, “Okullarda Akran Zorbalığının Yaygınlığı ve Doğası Üzerine Bir Derleme”, *Kriz Dergisi*, 2018, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kriz/issue/41895/505251>

tərəfindən öz yaşlılarına qarşı zorakılıq hərəkətlərinə yol verilsə də, bununla bağlı hər hansı tədbir görülməsi mümkün olmur.

➤ Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində “bullinq”ə görə hüquqi məsuliyyət:

Ümumilikdə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində “Bullinq” anlayışı müəyyən edilmədiyindən sözügedən anlayışla xarakterizə edilə biləcək zorakılıqlara hüquqi qiymət verilməsində bir sıra çətinliklər mövcuddur. Bununla belə, bir sıra qanunvericilik aktlarında uşaqlar tərəfindən törədilən və “bullinq” kimi qiymətləndirilə bilən zorakılıq hərəkətlərinə görə məsuliyyəti müəyyən edən normalar təsbit edilmişdir:

Cinayət qanunvericiliyi:

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə əsasən cinayətin uşaq tərəfindən törədilməsi cəzanı yüngülləşdirən hal kimi nəzərə alınır. Çünki bu kontekstdə uşağın məsuliyyətə cəlb olunmasının əsas məqsədi onun cəzalandırılması deyil, günahını dərk etməsi və gələcəkdə hüquqazidd əməllər törətməsinin qarşısının alınması, uşağın olduğu mühitdən çıxarılaraq qorunması, qanunsuz əməllərin onun həyat tərzinə çevrilməsinin qarşısının alınması, yəni uşağın islah edilməsidir. Belə vəziyyətdə dövlət uşaqların inkişafı və əməllərini vaxtında dərk etməsi, düzgün seçim etməsi və gələcəkdə düşünülməmiş hərəkət etməməsi üçün müvafiq tədbirlər görür¹⁹. Bu səbəbdəndir ki, cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən yaş həddi 16 müəyyən edilməklə, yalnız ağır və ya xüsusilə ağır bir sıra cinayətlərin törədilməsinə görə istisna hallarda 14 yaşına çatmış uşaqlar cinayət məsuliyyətinə cəlb edilirlər.

İnzibati xətlər haqqında qanunvericilik:

İnzibati xətlər haqqında qanunvericilikdə həmçinin uşaqların valideynlərinin habelə, təhsil aldıkları müəssisələrin məsuliyyətini müəyyən edən bir sıra normalar müəyyən edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 189-cu maddəsinə əsasən uşaqların tərbiyə və təlimi vəzifələrinin valideynlər və ya onları əvəz edən şəxslər tərəfindən üzrlü səbəblər olmadan yerinə yetirilməməsinə və ya lazımınca yerinə yetirilməməsinə görə onlara xəbərdarlıq edilir və ya qırx manatdan altmış manatadək məbləğdə cərimə edilirlər. Həmin Məcəllənin 512-ci maddəsinə əsasən, on dörd yaşından on altı yaşınadək olan uşaqların törətdikləri xırda xuliqanlıqə görə onların valideynləri və ya digər qanuni nümayəndələri altmış manatdan yüz manatadək məbləğdə cərimə edilirlər. Məcəllənin 181.0.2-ci maddəsinə əsasən isə “təhsil müəssisəsində təhsilə qatılma qarşı cinayət əlamətləri olmayan psixoloji zorakılıqə yol verilməsinə” görə fiziki şəxslər yüz manat məbləğində, vəzifəli şəxslər üç yüz manat məbləğində, hüquqi şəxslər beş min manat məbləğində cərimə edilir. Sözügedən müddəə məktəb rəhbərliyi və ya müəllimlər tərəfindən məktəblərdə şagirdlərin “Bullinq” törətməsinə göz yumulması, şərait yaradılması hallarında onlara qarşı qanunla tətbiq olunan məsuliyyət tədbiri kimi qiymətləndirilə bilər.

“Bullinq” törədən şagirdlərin hərəkətlərində inzibati xəta əlamətlərinin aşkarlanması ilə bağlı isə qeyd olunmalıdır ki, inzibati xətlər qanunvericiliyi də uşaqlarla bağlı xüsusi yanaşmanı və daha yüngül məsuliyyətin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Məcəlləyə əsasən uşaqlar barəsində inzibati xəta üzrə iş aparılarkən vəkilin iştirakı məcburidir, bu şəxs öz hesabına bu mümkün olmadıqda isə dövlət hesabına vəkilin iştirakı təmin edilir, həmçinin inzibati xəta üzrə icraat uşağın yaşadığı yer üzrə aparılır. Həmçinin uşağın barəsində tənbeh tədbirləri seçilərkən işin halları, uşağın yaşı, həyat şəraiti, səhhəti, psixi inkişafı və təhsili nəzərə alınmalıdır.

¹⁹ “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 85.3 və 85.4-cü maddələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinin V hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 2021-ci il 23 aprel qərarı, <https://const-court.gov.az/az/decision/1225>

Təsir tədbirlərinin tətbiq edilməsi:

Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 16.2-ci maddəsinə əsasən, inzibati həbs və ya ictimai işlər növündə inzibati tənbeh nəzərdə tutan inzibati xətalər istisna olmaqla, şəxsin psixi inkişafı, həyat şəraiti, səhhəti və təhsili nəzərə alınmaqla, ilk dəfə inzibati xəta törətmiş on altı yaşından on səkkiz yaşınadək şəxslərin işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar tərəfindən inzibati məsuliyyətdən azad oluna və onların barəsində Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 31 may tarixli 336-IIQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmiş “Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar haqqında Əsasnamə” (bundan sonra – Əsasnamə) ilə müəyyən edilmiş təsir tədbirləri tətbiq edilə bilər.

Əsasnaməyə görə komissiyalar qanunazidd əməllərin xarakterini və səbəblərini, yaşını, həyat şəraitini, qanunazidd əməlin törədilməsində iştirak dərəcəsini, habelə məişətdə, məktəbdə və ya işdə davranışını nəzərə almaqla, uşaqlar barəsində həmin Əsasnamədə nəzərdə tutulan intizam təsir tədbirləri növlərindən birini tətbiq edirlər.

Uşaqlara münasibətdə üzr istəmək, xəbərdarlıq etmək, vurduğu zərəri ödəmək yaxud bunu öz əməyi ilə aradan qaldırmaq, onları valideynlərinin və ya digər qanuni nümayəndələrinin nəzarətinə vermək, öz qazancını və ya təqaüdünü müstəqil xərcləmək hüququndan məhrum edilməsi üçün qəyyumluq və himayə orqanına təkliflər vermək, açıq və ya qapalı tipli xüsusi təlim-tərbiyə müəssisəsinə göndərmək kimi təsir tədbirləri tətbiq olunur.

Qeyd olunmalıdır ki, açıq və ya qapalı tipli təlim-tərbiyə müəssisəsinə göndərilmək növündən aslı olaraq cinayət törədən və cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün qanunda müəyyən edilən yaş həddinə çatmayan uşaqlara tətbiq olunur. Bu təsir tədbirlərinin həm də çətin tərbiyə olunan uşaqlara tətbiqi üçün isə onların valideynlərinin və ya digər qanuni nümayəndələrinin razılığı tələb olunur. Bu da təcrübədə valideynlərin öz çətin tərbiyə olunan uşaqlarını qorumağa çalışması səbəbindən sözügedən uşaqların tərbiyə olunmaması, cəmiyyətdə, o cümlədən digər uşaqlarla eyni təhsil mühitində qalmağa və onlara qarşı “bullinq”ə yol verməyə davam etməsi ilə nəticələnir. Bununla yanaşı, Əsasnamədə açıq tipli müəssisənin şagirdin reabilitasiyası üçün şərait yaratmadığı təqdirdə, habelə onun xidməti səmərə vermədikdə, valideynlərə (qanuni nümayəndələrə) bu müəssisənin xidmətlərindən imtina etmək hüququ müəyyən edilsə də, bunun konkret əsasları müəyyən edilməmişdir. Göstərilənlərlə əlaqədar olaraq, hərəkətlərində cinayət əlamətləri olmayan, lakin cəmiyyətə, o cümlədən yaşlılarına qarşı pozuntulara yolverən uşaqların tərbiyə müəssisələrinə yerləşdirilməsinin valideynlərin iradəsindən aslı edilməməsi istiqamətində qanunvericilə dəyişikliklərin edilməsi həmin uşaqların cəmiyyətə qazandırılması, həmçinin pozuntulardan zərər çəkə biləcək potensial qurbanların hüquqlarının müdafiə olunmasında kifayət qədər mühüm rol oynaya bilər.

➤ Xarici ölkələrin qanunvericiliyində hüquqi məsuliyyət:

“Bullinq”ə görə hüquqi məsuliyyətlə bağlı xarici ölkələrin təcrübəsinə nəzər saldıqda isə, qeyd olunmalıdır ki, bununla əlaqədar xüsusi qanunlar qəbul edən ölkələrlə yanaşı mövcud qanunvericilikdə “Bullinq”i kriminallaşdıran ölkələr də mövcuddur. Belə ki, 2022-ci ilin fevralında Fransa Parlamenti məktəb və universitetlərdə “Bullinq”i, o cümlədən kiber “Bullinq”i cinayət hesab edən yeni qanun qəbul etmişdir. Qanuna görə “Bullinq” cinayəti törədən şəxslər bunun səbəb olduğu nəticədən aslı olaraq cərimələnə, yaxud həbs edilə bilərlər²⁰. Qanun həmçinin “Bullinq” cinayətinə dair rəqəmsal sübut əldə etmək məqsədilə saxlanılan kompüter məlumatlarının axtarışını və ələ keçirilməsini nəzərdə tutur. Qanuna

²⁰ Newsroom, “New French law criminalises school and university bullying”, <https://www.coe.int/en/web/cyberviolence/-/new-french-law-criminalizes-school-and-university-bullying>

görə, heç bir şagird və ya tələbə məktəb və ya universitet həyatında törədilən zorakı davranışlara, pis rəftara, eləcə də, onların ləyaqətinə xələl gətirmək, fiziki və ya psixi sağlamlığına ziyan vuran və ya şəxsiyyətini alçaltmaq məqsədi daşıyan təqiblərə məruz qalmamalıdır. Dövlət və özəl məktəblər, ali təhsil müəssisələri məktəb və universitet mühitində təzyiqlərə qarşı mübarizə üçün müvafiq tədbirlər görməlidir. Bu tədbirlər “Bullinq”, xüsusilə təqib hallarının baş verməsinin qarşısını almaq, sürətli və koordinasiyalı reaksiya göstərmək və qurbanları, şahidləri və cinayətkarları hüquq mühafizə orqanlarına və ya birliklərə yönəltmək üçün təhsil ictimaiyyəti tərəfindən onların aşkar edilməsini təşviq etmək məqsədi daşıyır. Bununla əlaqədar olaraq hər il məktəblərdə və universitetlərdə “Bullinq” barədə, xüsusilə “kiber bullinq” ilə əlaqəli risklər haqqında tələbələrə və şagirdlərin valideynlərinə məlumat verilməlidir²¹. “Bullinq”i kriminallaşdıran Fransa nümunəsinin əksinə Filippində “bullinq”lə bağlı qəbul edilən qanunda “bullinq” törədən, habelə buna yol verən şəxslərlə bağlı inzibati tədbirlərin görülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmin qanunda məktəblərdə riayət edilməli xüsusi tələblər və intizam məsuliyyəti, o cümlədən inzibati məsuliyyət tədbirləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, “bullinq”in törədildiyi məktəbin rəhbəri və ya Uşaq Müdafiə Komitəsi qurban və zorakılığı törədən uşaqları əlavə qiymətləndirmə və zəruri hallarda müvafiq müdaxilə tədbirləri üçün məktəbdən kənar təlim keçmiş mütəxəssislərə, məsələn, sosial işçilərə, bələdçi məsləhətçilərə, psixoloqlara və ya uşaqların müdafiəsi üzrə mütəxəssislərə yönləndirə bilər. Həmçinin məktəb rəhbəri və ya təyin edilmiş məktəb işçisi “bullinq” törədən və ya təhqir edən şagirdlərə qarşı müvafiq cinayət ittihamı irəli sürülə biləcəyinə əsas olan hallar müəyyən edərsə, Filippin Milli Polisinin yerli bölməsinin Qadın və Uşaqların Müdafiəsi Masasına bu barədə məlumat verməlidir. Qanunda məktəblərdə “bullinq” törətmiş uşaqlara münasibətdə mövcud şikayət barədə şagirdə və valideynlərə və ya qəyyumlara yazılı məlumat vermək, valideynlərin və ya qəyyumların köməyi ilə şagirdə şikayətə yazılı cavab vermək imkanı yaratmaq, məktəb rəhbərinin qərarını faktlar və səbəbləri göstərilməklə yazılı təqdim etmək kimi tələblər müəyyən edilmişdir²². Qanuna görə göstərilən qaydalara əməl edilmədiyi halda “bullinq” törədilən məktəblərin rəhbərləri barəsində müvafiq inzibati tənbeh tədbirləri təyin edilə, pozuntulara yol verən özəl məktəblərin lisenziyaları dayandırılabilir²³. Belə halda məktəb rəhbərliyinə tənbeh tətbiq edilməzdən əvvəl pozuntuları aradan qaldırması üçün 30 gün müddətinə vaxt verilməsi də mümkündür²⁴. Digər bir nümunə olaraq Çilidə də “Təhlükəsiz Sınıf qanunu” qəbul edilmiş, məktəb rəhbərliyinə, təhsil müəssisəsində məktəb həyatına ciddi təsir göstərən cinayətlər törədən şagirdləri yaxud, xəsarət almış şagirdləri və məktəb icmasının üzvlərini təhlükəsizlik məqsədilə sanksiya proseduru müddətində daxili nizam-intizamı təmin etmək məqsədilə məktəbdən xaric etmək səlahiyyəti verilmişdir. Bu barədə

²¹ “LAW no. 2022-299 of March 2, 2022 aimed at combating school bullying (1)”, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000045287658#:~:text=%2DAucun%20%C3%A9l%C3%A8ve%20ou%20%C3%A9tudiant%20ne,ou%20mentale%20ou%20de%20d%C3%A9grader>

²² Secretary Department of Education Philippines, “IMPLEMENTING RULES AND REGULATIONS OF REPUBLIC ACT NO. 10627, OTHERWISE KNOWN AS THE ANTI-BULLYING ACT OF 2013”, <https://www.officialgazette.gov.ph/2013/12/13/implementing-rules-and-regulations-of-republic-act-no-10627/>

²³ Congress of the Philippines, REPUBLIC ACT NO. 10627 – AN ACT REQUIRING ALL ELEMENTARY AND SECONDARY SCHOOLS TO ADOPT POLICIES TO PREVENT AND ADDRESS THE ACTS OF BULLYING IN THEIR INSTITUTIONS, <https://www.officialgazette.gov.ph/2013/09/12/republic-act-no-10627/>

²⁴ A Disini & Disini Law Office Publication, “The Anti-Bullying Act”, <https://elegal.ph/republic-act-no-10627-the-anti-bullying-act/>

qərardan şikayət etmək üçün cəmi 5 günlük müddət müəyyən edilmişdir, həmin müddətin sonunda “bullinq”ə yol verən şagird məktəbdən həmişəlik xaric edilir. Bununla bağlı olaraq sanksiyaya məruz qalan şagirdlərin psixososial dəstək göstərən mütəxəssisləri olan müəssisələrə köçürülməsi digər dövlət aidiyyəti qurumları tərəfindən həyata keçirilir. Qeyd olunan qanun 2019-cu ildə qəbul olunmuş və bundan sonra Çilidə bəzi orta məktəblərdə qaydalar sərtləşdirilmiş, bəzi şagirdlər məsuliyyətə cəlb edilmiş və məktəbdən xaric edilənlərin sayı artmışdır²⁵.

NƏTİCƏ

Məktəblərdə “Bullinq” müxtəlif formalarda şagirdlər tərəfindən həmyaşıdlarına qarşı təkrarlanan zorakı davranışlar olmaqla, həm törədən şəxsin həm də məruz qalan şəxsin gələcək həyatında ciddi fəsadlar yarada bilər. “Bullinq”ə həm insan hüquqları, həm də uşaq hüquqlarının pozulması, o cümlədən uşaqların ayrı-seçkiliyə məruz qalması və onların təhsil hüququnun təmin edilməsi kontekstində hüquqi qiymət verilməsi mümkündür.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində uşaqların, habelə onların valideynlərinin və təhsil aldıkları müəssisələrin rəhbərlərinin məsuliyyətini müəyyən edən bir sıra müddəalar nəzərdə tutulsa da, ümumilikdə “bullinq”ə görə hüquqi məsuliyyətin əsasları və bununla bağlı konkret hüquqi tədbirlər təsbit edilməmişdir. Əksinə, qanunvericiliyimizdə mövcud olan normaların tətbiqində problemlər mövcuddur. Çətin tərbiyə olunan uşaqların valideynlərinin razılığı olmadan tərbiyə müəssisələrinə yerləşdirilə bilməməsi, yaxud valideynlərin onları rahatlıqla oradan çıxara bilməsi buna nümunə göstərilə bilər. Buna baxmayaraq bir sıra ölkələrdə “bullinq” kriminallaşdırılmış və ya bu sahədə inzibati tədbirlərin görülməsini müəyyən edən xüsusi qanunlar qəbul edilmişdir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq ölkəmizin qanunvericiliyinin də bu istiqamətdə təkmilləşdirilməsi, uşaqların təlim-tərbiyəsinin hər zaman onların valideynlərinin yaxud digər qanuni nümayəndələrinin iradəsindən aslı olmamasının təmin edilməsi, eləcə də, təhsil müəssisələrinin bu sahədə məsuliyyətinin artırılması daha sağlam təhsil mühitinin və cəmiyyətin inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, <https://e-qanun.az/framework/897>;
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi, <https://e-qanun.az/framework/46947>;
3. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi, <https://e-qanun.az/framework/46960>;
4. Azərbaycan Respublikasının 2002-ci il 31 may tarixli 336-IIQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmiş “Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyalar haqqında Əsasnamə”, <https://e-qanun.az/framework/1034>;
5. “Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 85.3 və 85.4-cü maddələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinin V hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 2021-ci il 23 aprel qərarı, <https://constcourt.gov.az/az/decision/1225>;
6. BMT-nin “Uşaq hüquqlarına dair” Konvensiyasına qoşulmaq barəsində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 1992-ci il 21 iyul tarixli 236 nömrəli qərarı: <https://e-qanun.az/framework/7514>;

²⁵ Chile’s “Safe Class Law”: Violence in public schools and the “regulation” of school life, <https://redclade.org/en/noticias/chiles-safe-class-law-violence-in-public-schools-and-the-regulation-of-school-life/>

7. Ayşin Çetinkaya Büyükbodur, “İntihar Girişimleri ve Retrospektif Sosyal İnceleme”, Sosyal Çalışma Dergisi, 2019, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/scd/issue/46396/554406>;
8. Behiye Alyanak, “Şiddet ve Çocuk”, Klinik Tıp Pediatri Dergisi, 2019, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ktpd/issue/47815/602685>;
9. Halil Kara/Murat Kaçar, “Akran Zorbalığı ve Toplumsal Önemi: İki Olgu Sunumu”, Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi, 2017, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/307901>;
10. İbrahim Çankaya, İlköğretimde Akran Zorbalığı”, Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2011, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uefad/issue/16693/173508>
11. Muharrem Kılıç, “Pandemi Döneminde Dijital Eğitim Teknolojisinin Dönüştürücü Etkisi Bağlamında Eğitim Hakkı ve Eğitim Politikaları”, Yükseköğretim Dergisi, 2021, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yuksekogretim/issue/62230/930281>;
12. Remzi Yıldırım, “Akran Zorbalığı”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2012, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos/issue/4066/53631>;
13. Sevda Arslan Özdiñer / SevimSavaşer, “İnsan Hakları ve Çocuk Hakları Bağlamında Okulda Zorbalık”, İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi, 2008, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fnijn/issue/9015/11239>;
14. A Disini & Disini Law Office Publication, “The Anti-Bullying Act”, <https://elegal.ph/republic-act-no-10627-the-anti-bullying-act/>;
15. “A global knowledge platform for preventing violence”, <https://apps.who.int/violence-info/>
16. “Bullying: What is it and how to stop it”, [https://www.unicef.org/parenting/child-care/bullying#:~:text=A%20person%20who%20bullies%20intends,rather%20than%20an%20isolated%20incident](https://www.unicef.org/parenting/child-care/bullying#:~:text=A%20person%20who%20bullies%20intends,rather%20than%20an%20isolated%20incident;);
17. Chile’s “Safe Class Law”: Violence in public schools and the “regulation” of school life, <https://redclade.org/en/noticias/chiles-safe-class-law-violence-in-public-schools-and-the-regulation-of-school-life/>;
18. Congress of the Philippines, REPUBLIC ACT NO. 10627 – AN ACT REQUIRING ALL ELEMENTARY AND SECONDARY SCHOOLS TO ADOPT POLICIES TO PREVENT AND ADDRESS THE ACTS OF BULLYING IN THEIR INSTITUTIONS, <https://www.officialgazette.gov.ph/2013/09/12/republic-act-no-10627/>;
19. Guide on Article 2 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights, https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/guide_art_2_protocol_1_eng;
20. Jenkins L N / Demaray M K / Dorio N B / Eldridge, M, “The Law and Psychology of Bullying: A Comparative Approach”, B. H. Bornstein and M. K. Miller (Eds), Advances in Psychology and Law, 2019, https://www.researchgate.net/publication/330892943_The_Law_and_Psychology_of_Bullying_A_Comparative_Approac;
21. Newsroom, “New French law criminalises school and university bullying”, <https://www.coe.int/en/web/cyberviolence/-/new-french-law-criminalizes-school-and-university-bullying>;
22. “ LAW no. 2022-299 of March 2, 2022 aimed at combating school bullying (1)”, [https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000045287658#:~:text=%2DAucun%20%C3%A9l%C3%A8ve%20ou%20%C3%A9tudiant%20ne,ou%20mentale%20ou%20de%20d%C3%A9grader](https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000045287658#:~:text=%2DAucun%20%C3%A9l%C3%A8ve%20ou%20%C3%A9tudiant%20ne,ou%20mentale%20ou%20de%20d%C3%A9grader;);
23. Secretary Department of Education Philippines, “IMPLEMENTING RULES AND REGULATIONS OF REPUBLIC ACT NO. 10627, OTHERWISE KNOWN AS THE

ANTI-BULLYING ACT OF 2013”, <https://www.officialgazette.gov.ph/2013/12/13/implementing-rules-and-regulations-of-republic-act-no-10627/>;

24. “The Association between Externalizing and Internalizing Problems with Bullying Engagement in Adolescents: The Mediating Role of Social Skills”, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8507938/>;

25. “Violence against children”,

<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-children.>;

26. “United Nations Convention on the Rights of the Child” , <https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/crc.pdf>;

X Ü L A S Ə

Məqalənin I hissəsində “bullinq” anlayışına, bununla bağlı Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının mövqeyinə yer verilmişdir. Təşkilatın mövqeyində “bullinq”in üç əsas ünsürü müəyyən edilməklə, onun cəmiyyət üçün yarada biləcəyi problemlərin mövcudluğu və bunların qarşısının alınmasının mümkünüyü qeyd olunmuşdur. Daha sonra “bullinq”in formalarına, bunların təzahürlərinə və fəsadlarına yer verilmişdir. Məqalənin II hissəsində “bullinq” həm insan hüquqları, həm də uşaq hüquqları kontekstində dəyərləndirilmiş, “bullinq”in ilk növbədə bərabərlik hüququ kontekstində qiymətləndirilməli olması, həmçinin dövlətin uşaqların təhsil hüquqları sahəsindəki, habelə bununla bağlı beynəxalq öhdəlikləri ilə “bullinq” arasındakı əlaqə araşdırılmışdır. Məqalənin III hissəsi “bullinq”lə bağlı hüquqi məsuliyyətə həsr olunmuşdur. Burada “bullinq” törədən şəxsin yaşı, anlaşıqlığı, həm “bullinq” törədənin, həm də məruz qalana tətbiq edilməli tədbirlərinin əhəmiyyətli olması vurğulanmışdır. Daha sonra isə qanunvericiliyimizdə uşaqların “bullinq” törətməyə görə məsuliyyəti və bununla bağlı təcrübədəki problemlərə, o cümlədən təkliflərə, həmçinin “bullinq”lə bağlı xarici təcrübəyə yer verilmişdir.

Гюнай Мамедова

*Ведущий специалист отдела экспертизы публичного права
Центра Правовой Экспертизы и Законодательных Инициатив*

«Буллинг» в правовом поле: правовые подходы и ответственность

Р Е З Ю М Е

В часть I статьи включено понятие «буллинг» и позиция Всемирной организации здравоохранения по этому поводу. В позиции организации определены три основных элемента «буллинга», отмечено существование проблем, которые он может создать обществу, и возможность их предотвращения. Затем приводятся формы «издевательств», их проявления и последствия. Во второй части статьи «издевательство» оценивалось в контексте как прав человека, так и прав детей, то, что «издевательство» следует оценивать прежде всего в контексте права на равенство, а также взаимосвязь между издевательства и международные обязательства государства в сфере образовательных прав детей. Часть III статьи посвящена юридической ответственности, связанной с «дедовством». Здесь подчеркивается, что важны возраст «агрессора», по-

нимание и меры, которые следует применять как к «агрессору», так и к жертве. Позже в наше законодательство включена ответственность детей за совершение «издевательств» и связанные с этим проблемы в практике, в том числе предложения, а также зарубежный опыт, связанный с «издевательствами».

Gunay Mammadova
Leading specialist at the Department of examination of public law
of The Center for Legal Examination and Legislative Initiatives

Legal dimension of “bullying”: legal approaches and responsibility

S U M M A R Y

In the first part of the article, the concept of "bullying" and the position of the World Health Organization in this regard are given. In the organization's position, the three main elements of "bullying" were determined, and the problems it could create for the society, but the possibility of their prevention were noted. Then, the forms of "bullying" in the doctrine, their manifestations and consequences are given. In the second part of the article, "bullying" was evaluated in the context of both human rights and children's rights, the fact that "bullying" should be evaluated first of all in the context of the right to equality, and the relationship between "bullying" and the state's international obligations in the field of children's educational rights were investigated. The third part of the article is devoted to legal responsibility related to "bullying". Here, it is emphasized that the age of the person who commits "bullying", understanding, and the measures to be applied to both the perpetrator of "bullying" and the victim are important. Later, our legislation includes the responsibility of minors and related problems in practice, including suggestions, as well as foreign experience related to "bullying".

Əziz QASIMOV

Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Beynəlxalq münasibətlər və hüquq
fakültəsinin Hüquq fənləri
kafedrasının müəllimi

SÜNI İNTELLEKTİN BƏZİ ƏSAS İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARINA TƏSİRİ

Açar sözlər: hüquq, insan hüquqları, süni intellekt, konvensiya, məhkəmə

Ключевые слова: закон, права человека, искусственный интеллект, конвенция, суд

Keywords: law, human rights, artificial intelligence, convention, court

Müasir dövrdə süni intellektin hərbi sahədən məhkəmə sisteminə qədər, ticarət sahəsindən tibb elminə qədər bir çox sahədə istifadə edildiyi hər kəsə məlumdur. Dolayısı ilə insan hüquqlarına aid beynəlxalq müqavilələrdə təsbit edilən hər hansı bir insan hüququ bu və ya digər şəkildə bu sahədə mövcud olan imkanlardan təsirlənir. Bu təsirin müsbət və mənfi şəkildə olması mümkündür. Bəşəriyyət üçün böyük faydalar gətirən süni intellekt tətbiqlərinin insan hüquq və azadlıqlarına müsbət təsiri ilə yanaşı, mənfi təsirləri də ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, süni intellekt tətbiqləri hər bir insan üzərində eyni və oxşar təsirlər yarada bilməz. Lakin, bəzi şəxslər və ya qrupların hüquqları süni intellektin istifadəsindən mənfi yöndə təsirlənə bilər, digər şəxslərin oxşar bir istifadədən müsbət istiqamətdə təsirlənməsi mümkündür [6, s.17]. Süni intellektin istifadəsinin insan hüquqları üzərində yarada biləcəyi mənfi təsirlər milli və beynəlxalq səviyyədə bu sahəyə dair narahatlıqların artmasına yol açmışdır. Bu kontekstdə, insan hüquqlarına əsaslanan süni intellekt tətbiqləri baxımından beynəlxalq səviyyədə yol xəritəsi olan 18 Dekabr 2018 tarixində Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilən “Etibarlı Süni İntellekt Sistemləri üçün Etik Prinsiplər Rəhbəri”ndə bu narahatlıqları aradan qaldırmağa dair bəzi tələblərin müzakirə edildiyi görülür. Bu məqsədlə əsas insan hüquq və azadlıqlarından olan yaşamaq hüququ, ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququ, şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ, ifadə azadlığı, ayrıseçkiliyə məruz qalmamaq hüququ maddələrini ayrı-ayrılıqda təhlil edək.

Süni intellektin insan hüquqlarına təsiri baxımından ilk təhlil edilməli olan hüquq, bütün insan hüquqlarının təminatçısı olan yaşamaq hüququdur. Yaşamaq hüququ – bütün qorunan hüquqlar sırasında ən əhəmiyyətliyə aiddir. Təsadüfi deyildir ki, “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasında bəyan olunan ilk hüquq budur. Bu hüquqa qəsd olunması, bütün digər hüquqları da əhəmiyyətsiz hala salır. Bu hüququn fundamental təbiəti həm də onunla bağlıdır ki, bu hüququn qorunmasından geri çəkilmə mümkün deyil. Süni intellektin yaşamaq hüququ baxımından müsbət təsirləri dedikdə, ağıla ilk gələn şübhəsiz ki, səhiyyə sahəsində mövcud olan süni intellekt tətbiqləridir [8 s.173]. Çünki diaqnoz və müalicədə süni intellektin tətbiqi ilə diaqnostik səhvlərin faiz nisbəti xeyli aşağı düşür. Bu vəziyyətdə xəstəyə daha operativ müdaxilə etmək imkanı verir. Süni intellektin yaşamaq hüququna mənfi təsirlərinə gəlincə, ilk ağıla gələn misal, sürücüsüz bir

avtomobilin vurması nəticəsində bir insanın ölməsidir. Yaşamaq hüququna dair digər mübahisəli məsələ avtomatik silahların istifadəsidir. İlk olaraq vurğulamaq lazımdır ki, belə bir ölümlə nəticələnən gücün tətbiq edilməsi, ancaq dövlətə qarşı hər hansı bir təhdidin olması halında son zərurət və zəruri müdafiə vasitəsi kimi tətbiq edilə bilər [9 s.47]. Dövlətin burada yaşamaq hüququnun qorunması üçün pozitiv öhdəliyinin olmasını da xüsusilə qeyd etməliyik.

İkinci olaraq təhlil edəcəyimiz hüquq Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 6-cı maddəsi olan ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququdur. AİHM qeyd etmişdir ki, bu hüquq demokratik cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Delcourt Belçikaya qarşı işində Məhkəmə qeyd edir ki, Konvensiyanın mənasına görə, demokratik cəmiyyətdə ədalətli məhkəmə hüququ, elə mühüm mövqeyə malikdir ki, 6-cı maddənin məhdud şərh edilməsi həmin müddəanın məqsəd və məramına uyğun gəlməz. Süni intellektin ədalətli məhkəmə araşdırılması hüququ üzərində təsiri məsələsinə gəldikdə, cinayət mühakimə icraatında süni intellekt texnologiyasının tətbiqi mühakimə icraatının, məhkəmə xərclərinin və məhkəmələrdə iş yükünün azaldılmasını təmin edərək bu kimi müsbət təsirlər göstərir. Bunun əksinə olaraq, müasir dövrdə süni intellektə edilən etibara diqqət edildiyində hakimlərin tamamilə süni intellektin analizi istiqamətində qərar verməsi, hakimlərin müstəqilliyi prinsipinə öz mənfi təsirini göstərəcəkdir [3 s.21]. Həmçinin, alqoritmlərin təhlili altında qərarların əsaslandırılması baxımından öz mənfi xüsusiyyətini büruzə verir.

AİHM-nin yanaşmasına görə şəxsi həyat geniş anlayışdır və ona konkret tərif vermək mümkün deyil. Bunun məzmununa insanın öz şəxsiyyətini tamamlaması və inkişaf etdirməsi ilə əlaqədar bütün münasibətlər daxildir. Məhkəmə qeyd edir ki, şəxsi həyata hörmət hüququnun məzmununa həm də şəxsin digərləri ilə əlaqələr qurması və inkişaf etdirməsi də daxildir. Gizli texnoloji vasitələrdən istifadə etməklə şəxsi əlaqələrin izlənməsi şəxsi həyata hörmət hüququnun təsiri altına düşür. Bu müddəa danışıqın məzmununa dair heç bir məhdudiyət müəyyən etmir. Çox adamın hər gün istifadə etdiyi telefon və kompüter kimi cihazların şəxsi və ailə həyatımıza dair məlumatlara sahib olması iddia edilir. Belə bir vəziyyət isə əsasən mənfi təsirlərin ortaya çıxmasına səbəb olur [4 s.52]. Buna görə də bu hüquqda xüsusilə qeyd olunmalı əsas şərt şəxslərin razılığının olmasıdır. Əlavə olaraq şəffaflığın təmin edilməsi də mühüm şərtlərdən sayılır.

İfadə azadlığı demokratik cəmiyyətin vacib tərkib hissəsi olan və bir çox digər əsas insan hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün zəruri olan beynəlxalq insan hüquqlarının təsbit edildiyi konvensiyalarında müəyyən edilən əsas insan hüququdur. Bu informasiya və fikirlərin sərbəst mübadiləsi, siyasi seçimlər haqqında açıq müzakirə və hökumətin hərəkətlərinə ictimaiyyət tərəfindən nəzarətə imkan yaradan hüquqdur. Süni intellekt tətbiqlərinin ifadə azadlığı üzərində yaratdığı təsirlərə gəlinə, bu xüsusda mübahisələrin, xüsusilə sosial mediya platformalarında şəxslərin paylaşımalarının digər sosial şəbəkə istifadəçiləri tərəfindən görülməməsi aid edilə bilər. Buradakı əsas problem, müasir dövrdə hələ də sosial şəbəkə alqoritmlərinin özündə müəyyən xətalara olmasına bu mənada ifadə azadlığının həyata keçirilməsinə mane olur [5 s.62].

Son olaraq ayrışdırıcı məruz qalmamaq hüququna süni intellektin təsirinin əsasən mənfi istiqamətdə olduğunu qeyd etməliyik. İnsan hüquqlarının təminatı üçün “bərabərlik” anlayışının mühüm əhəmiyyəti vardır. Hüquqların bərabərliyi təmin olunmadan insan hüquqlarının təminatı mümkün deyil. Bu mənada “bərabərlik hüququ” və ya “hüquqların bərabərliyi” istənilən digər insan hüququnun tərkib hissəsidir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin preambulasında hüquqların bərabərliyinin əhəmiyyəti belə qeyd olunub “bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə xas olan ləyaqətin, həmçinin bərabər və ayrılmaz

hüquqlarının tanınması azadlıq, ədalət və bütün dünyada sülhün əsasıdır". Süni intellektin bu hüquqa əsas təsir nümunələrindən biri kimi üz tanıma texnologiyasının tətbiqi ilə əlaqədar ortaya çıxan ayrışdırıcılıqdır. Əslində, bu növ texnologiyalarda daxil edilmiş məlumatları ölçmək mümkün olmadığı üçün, bunun tətbiqi zamanı ortaya çıxan alqoritmlər problemlərini həll etmək də onun qədər çətinliklidir.

Məqalədə Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında nəzərdə tutulan və süni intellektin daha çox təsir edəcəyi düşünülmən bəzi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarından bəhs olundu. Ancaq, qeyd etməliyik ki, alqoritmlərin insanların bütün hüquq və azadlıqlarına birbaşa və ya dolaylı üsulla təsir etmə imkanı mövcuddur. Burada vacib nüans mümkün olduğu qədər beynəlxalq insan hüquqları standartlarına uyğun olan alqoritmlərin tətbiq olunmasıdır. Belə olduğu zaman, süni intellektin insan hüquqlarına müsbət təsir edəcəyini də görə bilərik. Gələcəkdə həm dövlət, həm də özəl sektor tərəfdən insan hüquqlarına əsaslanan alqoritmlərin üstünlük verilməsi məsələsində bir məcburiyyətin qoyulması daha da önəmli hala gələcəkdir. Bildirməliyik ki, süni intellekt tətbiqlərinin hər mərhələsində şəffaflıq və hesabatlılıq təmin edilməlidir. Bu mənada süni intellekt istifadə edən qurumların və ya özəl sektorun şəffaf və yenilikçi olmaları, istifadəçilərin bu istifadələrə yönəlik təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından da faydalı olacaqdır. Digər tərəfdən, süni intellekt yaradıcıları alqoritmlərini inkişaf etdirərkən insan hüquqlarına böyük diqqət yetirməlidirlər. Əslində, süni intellekt sistemlərini dizayn edən və istifadə edən tərəflər baxımından iki tərəfli bir məcburiyyət mühüm amildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası
2. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi
3. Bartneck C, Lütge C, Wagner A and Welsh S, An Introduction to Ethics in Robotics and AI (SpringerBriefs in Ethics 2021)
4. Cataleta MS and Cataleta A, 'Artificial Intelligence and Human Rights, an Unequal Struggle', (2020) 1 (2) CIFILE Journal of International Law 40-63
5. Risse M, 'Human Rights and Artificial Intelligence: An Urgently Needed Agenda' (2018) HKS Faculty Research Working Paper Series RWP18-015
6. Raso Filippo, Hannah Hilligoss, Vivek Krishnamurthy, Christopher Bavitz and Kim Levin, Artificial Intelligence & Human Rights: Opportunities & Risks
7. Taşdemir Ö, Özbay ÜV and Kireçtepe BO, 'Robotların Hukuki ve Cezai Sorumluluğu Üzerine Bir Deneme' (2020) 69 Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 793-833.
8. Tuba Keleş Pekmez, Otonom Araçların Kullanımından Doğan Cezaî Sorumluluk: Türk Hukuku Bakımından Genel Bir Değerlendirme
9. Andrea Spagnolo, Human Rights Implications of Autonomous Weapon Systems in Domestic Law Enforcement: Sci-fi Reflections on A Lo-fi Reality

X Ü L A S Ə

Bu məqalə, süni intellektin müxtəlif sahələrdə – hərbi, məhkəmə sistemi, ticarət və tibb sahələrində geniş yayılmasının insan hüquqları və azadlıqları üzərindəki müsbət və mənfi təsirlərini təhlil edir. Məqalədə süni intellektin hər kəs üzərində eyni təsir yaratmadığını, bəzi insanların və qrupların onun istifadəsindən mənfi, digərlərinin isə müsbət təsirlənə biləcəyi vurğulanır.

Азиз Гасымов
Преподаватель кафедры Правовые дисциплины
Нахчыванского Государственного Университета

**Влияние искусственного интеллекта на некоторые
основные права и свободы человека**

Р Е З Ю М Е

В статье анализируются положительные и отрицательные последствия для прав и свобод человека широкого использования искусственного интеллекта в различных областях – армии, судебной системе, торговле и медицине. В статье подчеркивается, что искусственный интеллект не оказывает одинакового влияния на всех, что на одних людей и группы его использование может повлиять негативно, а на других – позитивно.

Aziz Gasimov
Lecturer of the Department of "Law subjects "
of Nakhchivan State University

**Impact of artificial intelligence on some fundamental
human rights and freedoms**

S U M M A R Y

This article analyzes the positive and negative effects on human rights and freedoms of the widespread use of artificial intelligence in various fields – the military, the judiciary, commerce and medicine. The article emphasizes that artificial intelligence does not have the same effect on everyone, that some people and groups may be negatively affected by its use, while others may be positively affected.

İNSAN HAQLARININ ƏSASLANDIRILMASINDA KANT FƏLSƏFƏSİ

Açar sözlər: insan haqları, Kant, insan ləyaqəti və əxlaq fəlsəfəsi

Ключевые слова: права человека, Кант, человеческое достоинство и моральная философия

Keywords: human rights, Kant, human dignity and moral philosophy

Araşdırma çərçivəsində insan haqlarının əsaslandırılmasına az da olsa fayda verə biləcək mövzu olan Kant fəlsəfəsi araşdırılmışdır. Bu baxımdan Kantın həyatı, fəlsəfəsi və insan haqları barəsində fikirləri təqdim edilmişdir.

Məqalədə Kantın insan haqları əsaslandırmasını anlamaq üçün əxlaq fəlsəfəsi nəzərdən keçirilmişdir. Alimin verdiyi formül müzakirə edilmişdir.

Giriş

22 aprel 1724-cü ildə o dövrün Prusiya Krallığının Königsberg şəhərində (hazırda Rusiya Federasiyasının Kaliningrad şəhəri) anadan olan İmmanuel Kant, yaşadığı müddətdə (1724-1804) özündən əvvəlki filosoflardan fərqli olaraq dünyaya gəldiyi ölkədən heç vaxt çıxmamışdır¹. Kantın ailəsinin əslən Şotlandiyalı olduğu, ailəsinin bir hissəsinin İsveç, bir hissəsinin də Prusiyaya köçdüyü öz məktublarından məlum olur[3, 31].

Kantın yaşadığı dövr Aydınlanma erasını², Fransız İnqilabını və Amerikanın qurulduğu illəri əhatə etməsi yaşadığı zaman dilimini “rəsonallıq” (ağıl) əsasında analiz etməsinə səbəb olmuşdur. Təbii hüquqa ağılın hüququ olaraq yanaşmaq Kant fəlsəfəsinin əsasıdır (eyni zamanda Kantın ağıl məktəbi (vernunftrecht) qurduğu iddia edilir)[5, 120]. Beləliklə, Kanta Aydınlanma erası, filosoflar arasından isə Rousseau və Lock böyük təsir göstərmişdir. Del Veccionun fikirləri ilə ifadə etsək əgər “İmmanuel Kant, Rousseaunun siyasi sahədə etmiş olduğunu, nəzəri sahədə ifa etmişdir”[5, 120]. Descartes və Baconun tərəfindən əsası qoyulmuş fəlsəfənin davamçısı olaraq fikirlərini təməli təşəkkül tapmışdır.

Kantın hüququn müxtəlif sahələrində fikirləri vardır, bəzən bu fikirlər həmin sahələr üçün ilkəri də əhatə edir³. Bir çox elm sahəsində tədqiqatlar aparən filosofun, hüquq nəzəriyyəsi üçün müxtəlif əsərləri vardır; “Xalis zəkanın tənqidi”, “Əxlaq metafizikasının əsaslandırılması”, “Mühakimə hakimiyyətinin tənqidi” kimi və s.

¹ İngilis filosoflardan Thomas Hobbes, John Lock və Fransız filosoflardan Voltaire, Montesquieu kimi alimlərin İngiltərəyə və Fransaya getmələri barədə baxın: William Ebenstein, Siyasi Fəlsəfənin Böyük Düşüncüləri, s. 199-242.

² Almaniyadakı Aydınlanma erası üçün baxın: Baron Cay Von Brockdorff, Alman Aydınlanma Fəlsəfəsi, tərc. Nuran Özyer, Ankara: Hece yayınları, 2021.

³ Alman cinayət hüququnda cinayət tərkibinin üçlü bölgü halına gəlməyində “hüquqaziddlik” elementinin əlavə edilməsi Kantın fəlsəfəsinin məhsuludur. Bu barədə baxın: Röyal Məhərrəmov, Müqayisəli Hüquqda Cinayət Tərkibi, Bakı: Nurlar nəşriyyatı, 2022, s. 46.

İnsan haqlarının əsaslandırılması baxımından Kantın nəzərdən keçirilməli olan əsəri isə “Əxlaq metafizikasının əsaslandırılması”dır. Bu səbəbdən də araşdırmanın insan haqları hissəsində göstərilən əsərə daha çox vurğu edilmişdir.

Kantın əxlaq fəlsəfəsi

Kantın fəlsəfi fəaliyyəti “tənqiddə qədərki” və “tənqidi” dövrə bölünür [1, 250]. Tənqiddə qədərki dövrdə yaşadığı zamanın müxtəlif alimlərinin təsirinə məruz qalmışdır. Araşdırma daxilində onun tənqidi dövründən daha çox bəhs edəcəyik. Kant, bu dövrdə qarşılaşdığı müxtəlif fikirləri tənqid etmişdir. İlk olaraq 1781-ci ildə “Xalis zəkanın tənqidi” əsəri ilə başlamış, daha sonra yazdığı “Praktik zəkanın tənqidi” əsərində isə qoyduğu arqumentasiyanı inkişaf etdirmişdir [14, 144].

Kantın əxlaq fəlsəfəsində ortaya qoyduğu fikirlərindən biri insan ləyaqətidir. Bu mövzuda əxlaqı insan hüquqlarının əsası olduğunu göstərmək olduqca vacibdir. İnsan hüquqlarını qavramaq üçün əvvəlcə əxlaqı görüşə baxmaq lazımdır. Filofos bu anlayışı 4 ünsürdə izah edir: vicdanlılıq; borc; əxlaq qanunu və azadlıq. Biz də insan hüquqlarına bu başlıqlarda nəzər yetirək.

1. Vicdanlılıq. Dünyada... vicdanlılıqdan başqa təkliddə yaxşı ola bilən bir şey düşünmək mümkün deyildir [8, 122]. Yaxşının özünün mütləq olmadığını bildirmək lazımdır. Praktikada bir neçə yaxşının ola biləcəyi, amma, onların fərqli yerlərdə, fərqli məqsədlər daxilində istifadə edildikdə zərərli və mənfi olmaq ehtimalları da vardır. Bu səbəbdən də filosof yaxşının iki əsas növünü ayırır. Ona görə, bir şey ya başqa bir dəyərli olana təsir etdiyi üçün yaxşıdır, ya da bir şeyin dəyəri öz içindədir. Vicdanlılığın əsası onun nəticəsinə və ya bu əməllə necə nail olduğumuza baxılmır, etdiyimiz hərəkətin arxasında dayanan düşüncə vacibdir. Yəni vicdanlılıq “yalnızca içimizdən keçənlərin nə baş verdiyini bilmədən, başa düşmədən olan bir təzahür formasıdır” [17, 37]. Digər forması isə borc əxlaqı nəticəsində ortaya çıxır. Bu fikrə görə, bir hərəkəti borc olduğu üçün ediriksə, yəni bizi bu hərəkəti etməyə məcbur edən hər hansı meyil deyil borcdursa, bu hərəkət əxlaqı bir dəyərə sahibdir. Sadəcə, bu hərəkətin arxasındakı element tam olaraq müəyyən edilməlidir.

2. Borc. Qaydaya, yəni əxlaq qaydasına qarşı hörmət məqsədilə edilən hərəkətlərin məcburiliyi, ya da bir hərəkətin öhdəlik səbəbilə maddi məcburiliyidir. Kant öz fəlsəfəsi daxilində borc anlayışını iki yerə bölür:

Borca zidd əməllər. Bu cür əməllər, edildikdən sonra yararlı olsalar da, digər hərəkətlərdən ayrı tutulmalıdır. Bu hərəkətlər, filosofa görə, səmimilik prinsipini pozan və ona zidd olan hərəkətlərdir [10, 12]. Əsərdə göstərilən misal belədir ki, çörək satan öz müştərisi olmayan insanlarla da yaxşı rəftar edir, hətta uşaqlar da, rahatlıqla ondan alış-veriş edə bilir. Çörək satanın bu hərəkəti ilk başda “səmimi” kimi olsa da, Kant bu hərəkəti səmimi qəbul etmir. Çünki Kantın fikrinə görə “ağıllı olan” çörək satan bu əməli ilə sadəcə özünə yeni müştəri qazanmağı hədəfləyir.

Borca uyğun əməllər. Eyni misala əsasən izah etsək, Kanta görə, çörək satan borcunu yerinə yetirən zaman ortaya qoyduğu səmimi rəftar və bütün müştərilərinə eyni qiyməti təklif etməsi, borca uyğun bir hərəkət kimi qarşımıza çıxır. Amma satıcının bu borca uyğun halı, çörək satanın əldə etdiyi gəlirin miqdarına ya da başqa bir təbii meyilə əsaslanı bilər. Kant, bu cür bir uyğunluğu meyildən yaranan, borca uyğunluq vəziyyəti olaraq qiymətləndirir. Amma çörək satanın səmimi və bərabər münasibəti, borc anlayışına görə ortaya çıxdığını deyiriksə, bu meyil borcdan yaranan, bir borca uyğun meyildir [10, 12].

Bəs borclar hər hansı təcrübədən meydana gələ bilərmə? Kant, borcun, praktikada istifadəsi ilə bağlı onun ampirik bir anlayış olmadığını bildirmişdir. Təbrübə, bizlərə sadəcə indiyə qədər olanı göstərir [17, 96].

3. Əxlaq qanunu. Kant əxlaq qanunlarını izah edərkən bu terminə bərabər qəti (kateqorik) imperativ terminindən də istifadə edir [4, 234]. Kant əxlaq qaydası ilə bağlı bu fikirləri deyir:

Məni üzərində fikirləşib araşdırdığım zaman heyranlıq və ucalıq hissi ilə dolduran iki şey var: Üstümündəki ulduzlu səma və içimdəki əxlaq qanunu. Əxlaq qanunu “etməlisən!” buyruğudur.

Bu fikirlərlə birlikdə Kant əxlaq qanununun 3 düsturunu ortaya qoyur:

1. Elə bir prinsipə əsaslanaraq hərəkət et ki, bu prinsipə əsaslanaraq istəyəcəyin şey, eyni zamanda bir universal qanun olsun.

2. Elə hərəkət et ki, əməlinin dayandığı prinsip, sanki öz istəyinlə reallaşdırdığın bir təbii qanun ola bilsin.

3. Elə hərəkət et ki, əməlinin əsaslandığı prinsip, eyni zamanda digər insanların əməlləri üçün də bir prinsip və ya qanun ola bilsin.

Bu fikirləri anlamağın ən yaxşı yolu praktikada tətbiqidir. Kant estetikasına görə poeziya incəsənətin ali növüdür. Çünki o, ideali ifadə etmək səviyyəsinə yüksələ bilib [1, 250].

4. Azadlıq. Filosofun fikirlərinə görə azadlıq, təcrübə yolu ilə sübut edilməsi mümkün olmayan bir hissdir. Təbiətdə hər şeyin səbəbli əlaqənin nəticəsi olmasına baxmayaraq, bu anlayış hər şeyi izah etməyə kifayət etmir. Digər bir izahına əsasən isə əxlaq fəlsəfəsində borc ilə azadlıq arasında qopmayan bir əlaqə vardır. Buna görə də, borcun mövcudluğu azadlığı məcburi edir. Bunun izahı isə azad olmayan bir adamın, əxlaqi borclarına əməl etməsi, əxlaqi dəyəri olan seçimlər etməsinin mümkün olmadığından irəli gəlir.

Kant, “Əxlaq Metafizikasının Əsaslandırılması”nda azadlıq anlayışına geniş yer vermiş, bu əsərində azadlıq ilə bağlı neqativ və pozitiv nəticələrə gəlmişdir. Neqativ nəticəyə əsasən, azadlığın nə olduğunu bildirərək – təbiətdəki canlıların təsirləri, özlərindən fərqli olan xarici səbəblərlə müəyyən etmək olduğunu qeyd edir. Pozitiv nəticədə isə azadlıq bir səbəbdir. Hər səbəb isə qanunlara təsir edir.

Kantın İnsan Haqları Düşüncəsi

Ölkəmizdəki hüquq nəzəriyyəsində (eyni zamanda Türk hüquq nəzəriyyəsində də) insan haqlarının əsaslandırılması çox az diqqət edilən sahədir. Hətta insan haqlarının təsnifatını (üç nəsil olaraq təsnifatlandırmanı) əsaslandırma olaraq göstərilir ki, təsnifatlaşdırma ayrılıqda insan haqlarının əsası deyildir. İnsan haqları ümumi fikri qəbul edilsə də bu haqlara niyə sahib olduqları, hansı haqlara sahib olduqları və sahib olmağın nəticələri barədə müzakirə üzərinə nadir hallarda fikirlər səsləndirilir [7, 37].

İnsan haqlarının əsaslandırılması ilə bağlı fərqli fikirlər və ideologiyalar vardır. Erdoğan, səkkiz başlıqda izah edir; təbii hüquq, insan təbiəti, insanın subyekt olması, öz-sahiblik, insan ləyaqəti, vicdan azadlığı, fayda və din [7, 38-57]. Henkin və digərləri isə Hart, Dworkin və Rawls fəlsəfəsi ilə izah edirlər (bu izahı insan haklarının modern əsaslandırması adlandırılır) [9, 98-104]. Yaşar Salihpaşaoğlu isə təbii hüquq, faydaçı, pozitivist/müzakirəci və marksist əsaslandırma olaraq insan haqlarını izah etməyə çalışır [15]. Biz isə Kant tərəfindən əsas qoyulmuş olan “insan ləyaqəti və ya təbii hüquq” adı verilən əsaslandırmanı təqdim etmişik.

Kant üçün insan azadlığı və insan ləyaqətinə verilən mütləq dəyər, əxlaqi mükəlləfin Tanrıdan, ya da dünyəvi iqtidardan, seçimlərdən və ya arzulardan gəlmədiyi, insan azadlığına məxsus bir rasioanallıqdan gəldiyi inancı əxlaq fəlsəfəsinin ən vacib mövzudur [13, 37]. Filosof insan azadlığı və insan ləyaqətini təbii hüquq çərçivəsində və ağılın mühakimələri əsasında ortaya çıxdığı ideasını təqdim edir. İnsanın azadlığına hörmət etmək lazımdır, yəni insan meta, alət və ya vasitə deyil, özü-özlüyündə bir qayə (Selbstzweck, məqsəd) olaraq nəzərə alınmalı və rəftar edilməlidir [5, 129]. Kantın hüquqa verdiyi anlayışda Rousseau'nun təsiri görülür və bununla yanaşı Lockun əsasını qoyduğu liberalizmi diqqətə aldığı anlayışlarında hiss edilir. İnsanın mərkəzdə olması, haqların əsasının ilahi və ya dünyəvi gücün lütfü olmadığı və insanın insan olduğu üçün bu haqlara sahib olduğu müdafiə edilir.

Kant insan haqlarının əsaslandırılmasında insanı mərkəzə alır. Alimin dini təhsilinin də olduğunu nəzərə alsaq Kilsə hüququndan (İslam hüququnda da insana verilən dəyərə görə mərkəzdədir) gələn insanın mərkəzdə olmasını dəstəkləməsi normaldır [7, 49]. Kantın əxlaqi formula etdiyi üç forma vardır: Fərdi iradənin muxtariyyəti, universallaşdırma prinsipi və vasitələşdirmə qadağası. Bu formulların hər biri digər ikisini özündə ehtiva edir (göstərilən formullardan istifadə edərək hər hansısa haqqın insan haqqı olub-olmayacağını yoxlaya bilərik).

Fərdi iradənin muxtariyyətini açıqlayan alim – Muxtariyyət insanın və ağıl sahibi dəyərli canlılığının əsasıdır – fikrini göstərir [18, 22]. Göstərilən dəyər əsasında insanın hörmətə layiq olduğunu göstərir. İnsanların əxlaq qaydalarını onlara rahiblər, Tanrı və ya kral vermir. İnsanlar öz ağılları və düşüncələri ilə əxlaq qaydalarını müəyyən edə bilirlər. Nələrin əxlaq qaydası olduğuna isə ən yaxşının (ən yaxşı niyyətin) nə olduğunu taparaq ortaya çıxara bilirlər.

Universallaşdırma prinsipi baxımından əxlaq qaydası elə olmalıdır ki, həmişə doğru və yaxşı olan hərəkət olsun. Kantın universalı dediyi məsələ əməllərə əsasını verən qayda və ya prinsiplərdir [16, 166]. O əməl universal olmalıdır ki, o hərəkəti nə qədər etsən də həmişə yaxşıdır. Kantın verdiyi nümunələrdən biri “həmişə doğru” deməkdir. Yalan deməmək həmişə yaxşı bir hərəkət olacaqdır. Bu formulu yoxlamaq üçün Kant sual verərək, nümunə göstərir. Sərvət yığmağı prinsip qəbul edən birinə pul əmanət edildiyini düşünün. Əmanət edən ölərsə və bu pulun o şəxsə olduğuna heç bir sübut yoxdursa, adam pulu rahatlıqla özünə götürə bilər. Sərvət prinsipinə uyğun olaraq etdiyi hərəkət doğrudur, [11, 31] amma əxlaq qaydasına uyğundur mu?

Vasitələşdirmə qadağası insanın hər zaman bir məqsəd olduğundan irəli gəlir. İnsan yaradılışı əsasında vasitə ola bilməz, bu səbəbdən həmişə sadəcə özünü də deyil, digər insanlara da vasitə olaraq deyil, hamıya məqsəd olaraq yanaşmaq lazımdır. Bu məsələdə ən məşhur nümunə Almaniya Federal Konstitusiyası Məhkəməsinin təyyarə qərarıdır. Almaniya qanunverici orqan qəbul etdiyi qanunda təyyarədə terrorist olduğu bilindikdə təyarəni vurmağı legitim hesab edən norma müəyyən edir. Bu səbəblə də bir qrup hüquqşünas və vəkil Konstitusiyası Məhkəməsinə müraciət edir. Məhkəmə də Kantçı əsaslandırma ilə insanlara bir vasitə kimi baxılmasının və insan ləyaqəti yoxmuş kimi davranılmasının mümkün olmadığını deyərək qanunu ləğv edir.

Nəticə

İnsan haqları baxımından Kantın insan ləyaqəti əsaslandırmasının daha çox sosial haqların təməlləndirilməsində istifadə edilməsi mümkündür. Hətta Almaniya Federal

Konstitusiyaya Məhkəməsi minimum əmək haqqı kimi əsas hüquqların əsaslandırılmasında insan ləyaqətini rəhbər tutur. İnsan ləyaqəti anlayışının obyektiv tərəfinin olmaması və dövlətə qarşı fərdləri qorumaqda yetərli olmadığı görünür. Sosial ədalət və insanların toplumda insan ləyaqətinə yaraşar formada yaşamaları üçün istifadə edilən termindir [7, 52].

Bu beynəlxalq və yerli aktlarda insan ləyaqəti termini ilə qarşılaşmaq mümkündür. BMT İnsan Hüquqları Beynəlxalq Bəyannaməsinin girişində belə bu termindən istifadə edilir. Beləliklə, Kantçı insan haqları əsaslandırmasından aşağıdakı düsturları çıxarılmaq mümkündür:

İnsan haqları vardır, çünki insan dəyərlidir.

İnsan dəyərlidir, çünki azad bir canlıdır. Bu təbiətində vardır. Azad olmaq, insanın ayırd edici xüsusiyyətidir.

Yuxarıda sadəcə sosial hüquqlar üçün istifadə edildiyini deyən yazarların olmasına baxmayaraq, siyasi hüquqlar baxımından da Kantın fəlsəfəsindən istifadə edərək də əsaslandırmaq mümkündür. Bizə görə Kantın azadlıqla bağlı fikirlərinə əsaslanaraq siyasi hüquqların da mövcudluğunu sübut etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, baş redaktor. Ç. B. Quliyev, On cildə, Beşinci cild, Bakı 1981, s. 592.
2. Brockdorff B. C. v, Alman Aydınlanma Felsefesi, tərc. N. Özyer, Ankara: Hece Yayınları, 2019, s. 168.
3. Cassirer E. Kant'ın yaşamı və öğretisi, tərc. D. Özlem, İstanbul: Notos Kitap, 2017, s. 579.
4. Cassirer E. Kant's life and thought, New Haven and London: Yale University Press, 1981, s. 430.
5. Del Vecchio G. Hukuk felsefesi dersləri, tərc. Sahir Erman, İstanbul: Sermet Matbaası, 1952, s. 494.
6. Ebenstein W. Siyasi Felsefenin büyük düşüncüləri, tərc. İ. Özel, Ankara: Şule yayınları, 2009, s. 455.
7. Erdoğan M, İnsan Hakları Teorisi və Hukuku, Ankara: Hukuk yayınları, 2019, s. 350.
8. Heimsoeth H. Kant'ın Felsefesi, Ankara: Doğu batı yayınları, 2007, s. 183.
9. Henkin L və digərləri. İnsan Hüquqları, Bakı: Adiloğlu nəşriyyatı, 2008, s. 1232.
10. Kant I. Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, tərc. İon Kuçuradi, 2020, s 196.
11. Kant I. Pratik Aklın Eleştirisi, tərc. İon Kuçuradi və digərləri, Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 2014, s 204.
12. Məhərrəmov R. Müqayisəli Hüquqda Cinayət Tərkibi, Bakı: Nurlar nəşriyyatı, 2022, s. 144.
13. Monique Canto-sperber, "Ahlak Felsefesi: Büyük ahlak felsefesi öğretileri", tərc. İsmail Yerguz, içində: Siyasət Felsefesi Sözlüğü, yayına hazırlayan. Philippe Raynaud və Stephane Rials, İstanbul: İletişim Yayınları, 2017s. 1024.
14. Moseley A. A'dan Z'ye Felsefe, İstanbul: NTV yayınları, 2014, s 320.
15. Salihpaşaoğlu Y. İnsan Hakları Temellendirilmesi: <https://www.youtube.com/watch?v=nh41g9DfyeY> (son baxış tarixi: 08 Aprel 2023).

16. Sandel M.J, Adalet yapılması gereken doğru şey nedir?, tərç. M. Kocağolu, Ankara: Felix Kitap, 2022, s. 377.
17. Saykham V. “Das Menschenrecht bei Immanuel Kant”, Berlin, 2001, s. 101.
18. Uygun O, Hukuk Teorisi, İstanbul: On iki levha yayınları, 2021, s. 224.

Роял Магеррамов
Университет Анкара Гаджи Байрам Вели, докторант

ОБОСНОВАНИЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА ПО ФИЛОСОФИИ КАНТА

Р Е З Ю М Е

В рамках исследования была рассмотрена философия Канта, являющийся предметом, который окажет помощь в теме обоснование прав человека. В данном контексте представлены жизнь философия и идеи прав человека Канта.

Моральная философия Канта была принята во внимание для обоснования прав человека. В данной работе обсуждается формула предложенная ученым.

Royal Maharamov
Ankara University Haji Bayram Veli, PhD

The philosophy of Kant in the grounding of human rights

S U M M E R Y

The philosophy of Kant was regarded as part of this paper, which will aid in the subject of the justification of human rights. Kant's biography, philosophy, and thoughts about human rights are discussed in this context.

Kant's moral philosophy has been considered for human rights justification. In this paper, the proposed scientific formula is discussed.

Али ХАЛИЛОВ

докторант кафедры Конституционного права
юридического факультета Бакинского
Государственного Университета

ПРИНЦИП СУБСИДИАРНОСТИ КАК ПРИНЦИП КОНСТИТУЦИОННОГО ПРАВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Açar sözlər: subsidiarlıq prinsipi, konstitusiya hüququ, sahələrarası prinsip, hakimiyyət bölgüsü prinsipi, mərkəzsizləşdirmə prinsipi, yerli idarəetmə, dövlət idarəetməsi, fərdin hüquqları

Ключевые слова: принцип subsidiarности, конституционное право, межотраслевой принцип, принцип разделения властей, принцип децентрализации, местное самоуправление, государственное управление, права личности

Keywords: subsidiarity principle, constitutional law, interdisciplinary principle, principle of separation of powers, principle of decentralisation, local self-government, public administration, individual rights

Специалисты в области теории права и государства подчеркивают, что в соответствии с их степенью распространенности и важности в правовой системе, принципы права могут быть отраслевыми, охватывающими определенную сферу права, а также межотраслевыми, распространяющимися на всю систему права. Они составляют основу для разработки конкретных норм и правил поведения. Это относится и к принципам конституционного права, которые отражают ключевые принципы и ценности, закрепленные в конституции государства.

Принцип subsidiarности в контексте его применения и воздействия на всю систему права относится к числу межотраслевых принципов, поскольку его сущность и содержание важны для различных отраслей права, таких как конституционное право, административное право и др. Также данный принцип широко используется и в международном праве, в частности в праве Европейского Союза. При этом следует отметить, что наиболее часто принцип subsidiarности используется в конституционном праве.

Конституционное право – это ведущая, профилирующая отрасль права в каждом демократическом государстве, и Азербайджанская Республика (далее – АР) не является исключением. Важно подчеркнуть, что предметом конституционного права АР, как справедливо отметил Дж.Гараджаев, являются «общественные отношения, относящиеся к одной из следующих групп: правовое положение личности; юридическая организация государства; юридическая организация гражданского общества» [1, с. 8]. Регулирование этих общественных отношений предполагает в том числе, использование определенного набора принципов.

Принцип конституционного права – это основополагающее положение или правило, которое лежит в основе конституционной системы государства и определяет

ее основные ценности и нормы. Принципы конституционного права обычно охватывают широкий спектр аспектов, таких как разделение государственной власти на три ветви, защита основных прав и свобод личности, особенности государственного устройства, демократический государственный режим и т. д. Они служат основой для разработки, толкования и применения конституционных норм и формируют систему права страны.

Эти принципы обычно вытекают из текста конституции, юридической практики, прецедентов и основных положений права – они закреплены в них либо прямо, либо опосредовано (как в настоящее время принцип субсидиарности). Несмотря на то, что принцип субсидиарности не прямо не закреплен в тексте конституции или законах АР, иных правовых актов, это не исключает его значимости и учета в рамках интерпретации и правоприменения в стране.

Принципы, которые используются для регулирования правовых отношений в сфере предмета правового регулирования конституционного права, включают в себя принципы права. Однако не все принципы права применимы к конституционному праву в той же мере, как к другим отраслям права.

Конституционное право имеет свои уникальные особенности и специфику, что требует особых принципов и подходов к его регулированию. Принципы права, которые наиболее релевантны для отрасли конституционного права, включают принцип законности, принцип разделения властей, принцип справедливости, принцип свободы и прочие. Однако в контексте конституционного права эти принципы могут приобретать особую интерпретацию и значение, учитывая специфику конституционных норм и институтов.

Таким образом, принципы права являются важным инструментом для регулирования правовых отношений в сфере конституционного права, однако их применение и интерпретация должны учитывать уникальные особенности данной отрасли права.

Принцип субсидиарности, хотя и является принципом права, наиболее часто изучается в рамках предмета правового регулирования отрасли конституционного права в связи с его ключевой значимостью для организации и функционирования органов публичной власти на конституционном уровне. Этот принцип определяет, что решения должны приниматься на самом низком возможном уровне государственной власти, который способен эффективно решить данную проблему, с учетом интересов и потребностей получателей административных услуг.

В контексте конституционного права принцип субсидиарности обычно применяется к распределению полномочий между центральным и местным уровнями публичной власти. Он предполагает, что центральные органы публичной власти должны заниматься только теми вопросами, которые не могут быть эффективно решены на уровне регионов или местных (территориальных) коллективов. Этот принцип также подчеркивает важность государственной поддержки местного самоуправления в решении местных вопросов и проблем.

Органы конституционного контроля используют принцип субсидиарности для оценки соответствия законодательства и действий органов публичной власти конституционным нормам. Они анализируют, соответствуют ли действия этих органов принципу субсидиарности, то есть не выходят ли они за рамки своих полномочий, не затрагивают ли компетенцию нижестоящих (местных) органов. В случае нарушения этого принципа, органы конституционного контроля могут признать некоторые нормы или действия органов публичной власти неконституционными и отменить их, реко-

мендуя осуществить перераспределение властных полномочий в соответствии с принципом субсидиарности.

Органы конституционного контроля часто рассматриваются как осуществляющие субсидиарную защиту прав и свобод личности, потому что они служат важным инструментом для обеспечения соблюдения конституционных норм и принципов, включая защиту прав и свобод граждан. Эти органы взаимодействуют с правовыми институтами и органами публичной власти на разных уровнях, чтобы гарантировать, что законодательство и действия государственных структур соответствуют конституционным стандартам и не нарушают права и свободы граждан.

Таким образом, они защищают права человека и обеспечивают субсидиарность, защищая физические лица от возможного превышения властных полномочий и недопустимых вмешательств со стороны органов публичной власти.

Изучение принципа субсидиарности в рамках отрасли конституционного права позволяет глубже понять его роль и значение в организации публичной власти, в т.ч. в практическом использовании принципа разделения государственной власти на три ветви, а также принципов гарантирования прав и свобод человека и гражданина, приоритета прав и свобод человека и гражданина перед интересами государства.

Принцип субсидиарности находится в тесной взаимосвязи с другими принципами отрасли конституционного права. К числу таких принципов в первую очередь относятся:

– принцип разделения государственной власти на три ветви: принцип субсидиарности определяет, что публичная власть должна быть делегирована наиболее близкому к получателю административной услуги уровню управления, способному эффективно решать задачи. Он связан с принципом разделения властей, который определяет, что государственные функции разделяются между различными ветвями власти (законодательной, исполнительной и судебной) и уровнями управления (центральным, региональным, местным).

– принцип децентрализации: принцип субсидиарности сопряжен с принципом децентрализации, который утверждает, что решения должны приниматься на наиболее близком к получателю административной услуги уровне, где они могут быть более точно адаптированы к существующим потребностям и условиям;

– принцип признания и гарантирования местного самоуправления: принцип субсидиарности также связан с принципом признания и гарантирования местного самоуправления, который признает право граждан на участие в управлении делами общества на местном уровне. Этот принцип подчеркивает важность участия муниципалитетов в процессе принятия решений, которые затрагивают их интересы и жизненные условия.

Таким образом, принцип субсидиарности является одним из ключевых принципов, определяющих взаимоотношения между различными уровнями публичной власти в государстве. Изучение этого принципа позволяет понять, какие функции и полномочия должны принадлежать местным и центральным органам публичной власти (в том числе, судебным органам), а также как обеспечить баланс между ними для эффективного функционирования системы. В результате, изучение принципа субсидиарности помогает осуществлять дальнейшее усовершенствование функционирования системы органов публичной власти.

В контексте отрасли конституционного права принцип субсидиарности означает распределение публичной власти между различными уровнями таким образом, чтобы

каждый уровень сохранял свою автономию и ответственность за свои собственные сферы деятельности. Этот принцип часто рассматривается как основополагающий принцип федерализма и децентрализации в государственном управлении (в т.ч. он используется при структурировании судебной системы).

Принцип субсидиарности является важной составляющей в процессе формирования права Европейского Союза (ЕС). Впервые этот принцип был отражен в Договоре о ЕС в 1992 года. Целью включения принципа субсидиарности в право ЕС была защита компетенции национальных государств и региональных властей от необоснованного вмешательства и вертикальной централизации со стороны органов ЕС.

Таким образом, принцип субсидиарности в контексте ЕС заключается в том, что органы ЕС должны вмешиваться в суверенные компетенции органов государств участников, если эта функция не дублируется и носит более эффективный характер для государств нежели национальный. Поэтому право ЕС отмечают как взаимовлияющие положения норм конституционного характера. Дж. Гараджаев отмечает, что «принципы субсидиарности и пропорциональности достаточно недавно нашли свое закрепление в первичном праве ЕС. С этой точки зрения наблюдается взаимное влияние конституционных актов самого ЕС и его государств-членов» [2, 382] .

В качестве вывода следует подчеркнуть, что основная идея принципа субсидиарности заключается в том, чтобы максимально приблизить принятие решений к тем, кто обладает наибольшим знанием о конкретных обстоятельствах и потребностях получателя соответствующей административной услуги. В целом этот принцип способствует повышению эффективности публичного управления, укреплению демократических институтов и защите прав граждан.

Следует согласиться с Н.Н.Вопленко и В.А.Рудковским в том, что «принципы права есть продукт теоретического осмысления и, как правило, юридического закрепления объективно сложившейся или желательной практики реализации правовых норм. В их основе лежит некая идея, получившая теоретическое обоснование в качестве элемента правосознания. Точнее, сам принцип выступает в виде конечного результата идейного развития теории» [3, с. 6].

Исследование принципа субсидиарности в этом контексте открывает перспективы для дальнейшего изучения его роли в формировании и развитии правовой системы, а также для выявления его влияния на эффективность государственного управления и защиту прав граждан.

Список использованной источников

1. Гараджаев Дж. Конституционное право Азербайджанской Республики. Учебник для вузов. Баку: 2023, 624 стр.
2. Гараджаев Дж. Конституционный суд Азербайджанской Республики: теория и практика: монография. Одесса: Издательский дом «Гельветика», 2016. 400 с.
3. Вопленко Н.Н, Рудковский В.А. Основные принципы права: понятие и классификация. Legal Concept. 2013. №1. С. 5-11.

РЕЗЮМЕ

В статье принцип субсидиарности рассматривается как межотраслевой принцип, который оказывает влияние на различные сферы права, включая конституционное и административное право. Особое внимание уделяется его роли в конституционном праве, которое является ведущей отраслью права в каждом демократическом государстве, включая Азербайджанскую Республику. В контексте конституционного права принцип субсидиарности анализируется в наиболее распространенных способах его применения: при распределении полномочий между центральными и местными органами государственной власти, при функционировании судебной системы. Кроме того, рассматривается его использование органами конституционного контроля для обеспечения соответствия действий органов публичной власти конституционным нормам. Третья часть статьи посвящена изучению принципа субсидиарности в рамках конституционного права в его взаимосвязи с принципами разделения властей, децентрализации и признания местного самоуправления. Резюмировано, что он имеет важное значение в укреплении демократических институтов и защите прав граждан, а также важен для повышения эффективности публичного управления.

Xəlilov Əli

*Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
Konstitusiya hüququ kafedrasının doktorantı*

Subsidiarlıq prinsipi Azərbaycan Respublikasının konstitusiya hüququnun prinsipi kimi

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə subsidiarlıq prinsipi hüququn müxtəlif sahələrinə, o cümlədən konstitusiya və inzibati hüquqa təsir edən sahələrarası prinsip kimi araşdırılır. Hər bir demokratik dövlətdə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında aparıcı hüquq sahəsi olan konstitusiya hüququnda onun roluna xüsusi diqqət yetirilir. Konstitusiya hüququ kontekstində subsidiarlıq prinsipi onun tətbiqinin ən ümumi üsullarında: mərkəzi və yerli idarəetmə orqanları arasında səlahiyyətlərin bölüşdürülməsində, məhkəmə sisteminin fəaliyyətində təhlil edilir. Bundan əlavə, onun konstitusiya nəzarəti orqanları tərəfindən istifadəsi dövlət hakimiyyəti orqanlarının hərəkətlərinin konstitusiya normalarına uyğunluğunu təmin etmək üçün nəzərdə tutulur. Məqalənin üçüncü hissəsi hakimiyyət bölgüsü, mərkəzsizləşdirmə və yerli özünüidarənin tanınması prinsipləri ilə əlaqəsində konstitusiya hüququ çərçivəsində subsidiarlıq prinsipinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Demokratik təsisatların möhkəmləndirilməsində və vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsində mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılması üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi ümumiləşdirilir.

Ali Khalilov
doctorate student of the Department of Constitutional
Law at the Law Faculty of Baku State University

**The principle of subsidiarity as a principle of constitutional
law of the Azerbaijan Republic**

S U M M A R Y

The article examines the principle of subsidiarity as an interdisciplinary concept that affects various fields of law, including constitutional and administrative law. In particular, it emphasizes its role in constitutional law, which is the leading branch of law in any democratic state, including the Republic of Azerbaijan. In the context of constitutional law, the principle of subsidiarity is analysed in terms of its common applications, such as the distribution of powers between central and local government bodies and the functioning of the judicial system. It also examines its use by constitutional oversight bodies to ensure that government action is consistent with constitutional norms. The third part of the article focuses on the study of the subsidiarity principle within constitutional law, highlighting its interrelation with the principles of separation of powers, decentralisation and recognition of local self-government. It is concluded that the subsidiarity principle plays an important role in strengthening democratic institutions, protecting citizens' rights and increasing the efficiency of public administration.

Xəyalə KƏLƏŞOVA

Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun Xüsusi Şərtlərlə
Təyinat üzrə Mərkəzi Filialının Müraciətlərə
baxılması departamentinin mütəxəssisi (Azərbaycan)

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN RƏHBƏRLİYİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ (1993-2003-CÜ İLLƏR)

Açar sözlər: dövlət sərhədi, delimitasiya, beynəlxalq hüquq subyekti, silahsızlaşdırma, təhlükəsizlik, regional sabitlik, ərazi bütövlüyü, qanunvericilik aktları, milli qanunvericilik.

Ключевые слова: государственная граница, делимитация, субъект международного права, разоружение, безопасность, региональная стабильность, территориальная целостность, законодательные акты, национальное законодательство.

Keywords: state border, delimitation, subject of international law, disarmament, security, regional stability, territorial integrity, legislative acts, national legislation.

“Azərbaycançılıq” ideyası qədim dövrlərdən indiyədək xalqımızın ictimai təfəkküründə təhlükəsizliyi təmin edən səfərbəredici və birləşdirici fenomendir. Müstəqillik dövründən azərbaycançılıq milli-dövlətçilik ideologiyası olaraq Azərbaycanı mədəni-mənəvi təhdidlərdən qoruyan, milli təhlükəsizliyinə xidmət edən, ölkəmizi yüksək və təhlükəsiz inkişaf edən dövlətlərdən birinə çevrilməsinə geniş imkanlar açan bir ideologiyadır. Müasir dövrdə azərbaycançılıq ideologiyası dövlət ideologiyası olaraq öz təsir dairəsini genişləndirməklə ölkəmizin sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən daha da inkişaf etməsinə zəmin yaradır.

“Azərbaycançılıq” ideologiyası Heydər Əliyev tərəfindən irəli sürülən və həyata keçirilən dövlətçilik konsepsiyası ilə vəhdət halında, beynəlxalq miqyasda artıq qərarlaşmış olan başlıca ideoloji kurslarla müqayisəli şəkildə təhlil edilməsinə müasir mərhələdə böyük ehtiyac vardır. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixində müstəsna xidmətləri olan bir şəxsiyyətdir. Azərbaycançılıq təlimi Azərbaycan dövlətçiliyi ilə sıx surətdə bağlıdır. Müstəqil Azərbaycan dövləti olmadan, azərbaycançılıq da açıq, dinamik bir proses kimi yaşaya bilməz [1 səh 127].

“Azərbaycançılıq” ideologiyası ölkənin siyasi həyatında yaxın illərdən başlayaraq istifadə olunur. Lap əvvəldən o, ölkədə yaşayan bütün etnik qrupları və xalqları ümumdövlət mənafehləri əsasında real surətdə birləşdirmək ideyası, xüsusilə 1992-1993-cü illərdə geniş yayılmağa başlayan şovinist – millətçilik və separatçılıq əhval-ruhiyyələri ilə mübarizəyə yönəldilmiş ideya kimi irəli sürülmüşdü. Sonralar bu ideya ölkədə geniş dəstəkləndi, yeni elementlər və strukturlarla dolğunlaşaraq ideologiya xüsusiyyətləri kəsb etdi. “Azərbaycançılıq” ideyasının bir neçə nisbətən müstəqil cəhəti var: əsasən antropologiya (etnologiya), etnoqrafiya, sosial psixologiya, linqvistik çərçivəsində nəzərdən keçirilən etnomədəni cəhət, sosiologiya, politologiya, cəmiyyətin sosial quruluşu haqqında digər

elmlərin köməyi ilə açılan sosial-siyasi cəhət, beynəlxalq hüquq sahəsində kompleks elmi fənlər vasitəsilə işlənilib hazırlanan coğrafi – siyasi cəhət və s.

“Azərbaycançılıq” ideologiyası mühüm funksional elementlərlə zəngindir. Bunların mahiyyəti ölkəni mənəvi və fiziki baxımdan zəiflətmək cəhdlərini qorumaqdır. Bu ideologiya unitar, hüquqi və demokratik dövlət kimi Azərbaycanın möhkəmləndirilməsinə və inkişafına yönəldilmişdir. “Azərbaycançılıq” müstəqil və bənzərsiz Azərbaycanı sivil dövlətlər sırasına çıxaracaq bir yoldur. Azərbaycançılığın xüsusi prinsipləri bütün ideoloji təhlükəsizlik təsisatı üçün xarakterikdir. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

– İdeoloji plüralizm sistemində azərbaycançılıq, milli dövlətçilik ideologiyasının yer tutması;

– Dini, milli bərabərlik və mədəni müxtəlifliyə hörmət;

– Aşkarlıq, tolerantlıq;

– İqtisadiyyatın ideoloji stimullaşdırılmasının ideologiyaların iqtisadi stimullaşdırılması ilə birləşdirilməsi;

– Cəmiyyətin iqtisadi və mənəvi inkişafının təmin edilməsi;

– Azərbaycan mədəniyyətinin özünəməxsusluğuna və çoxcəhətliliyinə hörmət və xarici təcrübənin ağıllı əxz olunması.

Beləliklə, “Azərbaycançılıq” müqəddəs milli ideyadır – xəlqilik, vətənpərvərlik və təhlükəsizlik ideologiyasıdır. “Azərbaycançılıq” cəmiyyətdə birliyi möhkəmləndirmək, sabitlik mehribanlıq və birgəyaşayışı yaratmaqla ölkədə təhlükəsizliyin təmin olunmasına xidmət edir. Deməli, ölkəmizdə bütün milli azlıqların və titul xalqın mənafeyini ifadə edən azərbaycançılıq ideologiyası Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin ideoloji istiqamətlərinin optimal bazasını təşkil edir. “Azərbaycançılıq” vətənpərvərlik və tolerantlıq ideyaları ilə vəhdətdə olub milli təhlükəsizliyimizin ideoloji istiqamətlərindən biri kimi özünü göstərir. “Azərbaycançılıq” vətəncilik ideyasının cəmiyyətdə tam bərqərar edilməsi üçün hüquqi-ideoloji, mənəvi-psixoloji bazanın daha da möhkəmləndirilməsi lazım gəlir ki, bu da milli-dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi, ayrı-seçkiliyə, dini dözümsüzlüyə yol verilməməsi ilə mümkündür”. Azərbaycançılığın ideologiya və məfkurə olaraq mənəvi təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlılığından danışarkən “milli-mənəvi dəyərlərin hər cür aşınmadan qorunması vəzifələri, tolerantlıq və mədəniyyətlərin dialoqu şəraitində milli özgürlüyünü saxlamaq və onu daha da inkişaf etdirmək və azərbaycançılıq sferasına daxil olan məsələlər” önə çəkilir [12 səh 43].

Müstəqillik dövründə ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycançılığın əsas cəhətləri olaraq ümumbəşəri və milli mənəvi dəyərlərin vəhdətini, sintezini, xalqımızın mənəviyyətinin qorunması və zənginləşdirilməsi olduğunu göstərir. Azərbaycançılığı müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideologiyası hesab edən Heydər Əliyev deyirdi: “Biz azərbaycançılığı Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq” [3, 308].

Deməli, Ulu Öndər Azərbaycançılığı geniş təsir gücünə, təhlükəsizliyi təmin etməyə qabil olan, ölkəyə, dövlətə, cəmiyyətə və xalqa məhəbbətdə, sədaqətlə xidmət etməkdə təzahür edən mühüm amil hesab edirdi. Azərbaycan tədqiqatçısı N.Şəmsizadə Azərbaycançılığın strukturuna daxil olan amillərdən bəhs edərək yazır: “Vətəncilik, türkçülük və islamçılıq Azərbaycançılıq ideologiyasının dayaqlarıdır. Vətəncilik bütün xalqlar və etnik qrupların demokratik birliyinin, türkçülük dövlət siyasətinin, islamçılıq, inam, iman və əxlaqımızın təməli, şərqiyyətin bağlantısı və rəmzidir. Azərbaycançılığın əsasında ittihadçılıq dayanır. İttihadımızın əsas bağlantıları bunlardır: Gəndəşliq (qandaşlıq) və dindəşliq! Bunlar

Azərbaycançılığın əsas prinsipində – vətəndaşlıqda birləşir. Dindəşliq ittihadçılıq vətəndaşlıqda əsas bağlantı formasıdır. Onun ideologiyasını ümmətçilik təşkil edir. İran İnkilabının təcrübəsi bütün dünyaya sübut etdi ki, ümmətçilik Şərqi xalqlarında dövlət təşkil etmək qüdrətinə malikdir. Ümmətçilikdə inam və iman birliyi həlledicidir. İnam Tanrıya və dövlətə, iman peyğəmbərə və Qurana üz tutur. Azərbaycançılığın ideoloji əsaslarından olan ümmətçilik ən möhkəm və etibarlı birlik olan əxlaqi birliyin, cəmiyyətin mənəvi kimliyinin təminatçısıdır” [10 səh 45].

M.Məmmədzadə Azərbaycançılığı türkçülükə vəhdətdə görürdü: “Azərbaycançılıq” ideyasını ortaya atmaqla biz heç də türkçülüğü inkar etmirik, ancaq Azərbaycan Vətəni ideyasını birinci yerə keçirir, Azərbaycanın coğrafi sərhədləri daxilində millətin yekdilliyini və vəhdətini birinci dərəcəli vəzifə kimi irəli sürürük” Müəllif haqlı olaraq azərbaycançılığın vətənçiliyə, milli təhlükəsizliyə və milli birliyə xidmət etdiyini göstərir [3 səh 86].

S. Vəliyeva azərbaycançılığın təhlükəsizliyin ideoloji istiqamətlərindən biri kimi praktiki əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir: “Azərbaycançılıq” ideyasının praktiki mənası Azərbaycan dövlətçiliyinin, Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, milli-mənəvi dəyərlərin, mütərəqqi adət-ənənələrin qorunub-saxlanılmasını, əbədi yaşamasını özünün milli və vətəndaş borcu hesab edən insanların yetişdirilməsidir. Elə insanların tərbiyə edilməsidir ki, bu insanlar sadaladığımız dəyərlərlə fəxr edərək, onların qorunması missiyasını nəsilədən nəslə ötürsün” [2 səh 124].

“Azərbaycançılıq” anlayışının yaranmasında ümumiləşən azərbaycançılıq ideyasının bazasını ictimai təfəkkürün mövcudluğu, milli- mənəvi dəyərlər və müstəqil dövlətçilik ənənələrinin təşkil etdiyini göstərərək M. Yusifov yazır: “Azərbaycançılıq” anlayışının özü isə cəmiyyət həyatında çox mühüm ictimai, siyasi, ideoloji və hərəkətverici əhəmiyyət daşıyan milli şüur mənasında başa düşülür. Beləliklə, “Azərbaycançılıq “anlayışının daxili məzmununu qısa olaraq belə xarakterizə etmək mümkündür: “Azərbaycançılıq” ictimai təfəkkürün canlanması ilə yaranan, milli mənəvi dəyərlər bazasında yetkinləşən və müstəqil dövlətçilik ənənələri əsasında formalaşan milli şüurdur. Bu o deməkdir ki, ictimai təfəkkürdə milli ideyalar yaranmasa, milli- mənəvi dəyərlər də meydana gələ bilməz. İctimai təfəkkür bazasında yaranan milli- mənəvi dəyərlər isə dövlətçiliklə qorunur, zənginləşir və inkişaf edir. Dövlətçilik olmadan milli ideyalar ancaq lokal səviyyədə qalmaqla məhdudlaşır. İctimai təfəkkür cəmiyyətlə birlikdə yaşadığı üçün həm tarixidir, həm də müasir” [2 səh 50].

Milli mənsubiyyət, tarixi kök, milli-mənəvi dəyərlər, bir sözlə, “Azərbaycançılıq” həyatının bütün dövrlərində ümummillə lider Heydər Əliyev üçün ən müqəddəs amal olmuşdur. Ümummillə lider Heydər Əliyev 2001-ci il noyabrın 9-da Dünya azərbaycanlılarının I qurultayında dövlətin siyasətini səciyyəyləndirərək onun prioritet istiqamətini nəzərə çatdırmışdır: "Müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası Azərbaycançılıqdır. Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq". Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı milli birlik və həmrəyliyin möhkəmləndirilməsi, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların diaspor şəklində təşkilatlanması və öz maraqlarını, hüquqlarını, azərbaycançılıq ideyalarını beynəlxalq miqyasda müdafiə etmələri üçün strateji proqram müəyyən etmişdir. “Azərbaycançılıq “xalqımızın çox əzab-əziyyətlər bahasına nail olduğu tarixi sərvətdir. Bu, ilk növbədə, vahid və bölünməz Azərbaycanın qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsinin siyasi əsasıdır. Bu gün azərbaycançılıq milli həyatın ahəngdarlığının, konfessiyaların dinc yanaşı yaşamasının, ölkədə yaşayan bütün etnosların qardaşcasına qarşılıqlı əlaqəsi və təsirinin

çoxəsrlik ənənəsi, onların ümumi taleyi və gələcək müstəqil Azərbaycanın bütövlüyü, inkişafı və firavanlığı uğrunda birgə mübarizəsinin ümumi tarixi təcrübəsidir [3 səh 47].

“Azərbaycançılıq” məfkurəsində etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ölkəmizdə və xarici dövlətlərdə yaşayan bütün vətəndaşlara, soydaşlara və həmvətənlərə hərtərəfli hüquqi və mənəvi baxımdan bərabər münasibət var. Bu xüsusiyyət bir daha “Azərbaycançılıq” məfkurəsinin dövlətçilik təfəkkürünə əsaslandığına dəlalət edir. Bu konseptual ideya xaricdə yaşayan soydaşlarımızın ölkəmizlə hərtərəfli əlaqələrinin inkişafı, onların müxtəlif maraqlarının hüquqi təminatı üçün də geniş əsas yaradır. Azərbaycançılığın məzmunca mahiyyətini müxtəlif xalqların, mədəniyyətlərin, ənənələrin, konfessiyaların üzvi şəkildə vəhdəti təşkil edir. Lakin Azərbaycançılıq Azərbaycanın ərazisində yaşayan xalqın həmrəyliyi ilə məhdudlaşmır. Bu ideologiya həm də Azərbaycanın müstəqilliyini arzulayan, onun güclənməsini istəyən insanları birləşdirir. “Azərbaycançılıq” xalqın milli-mənəvi varlığının ilkin əlamətlərini, onun kimliyini əks etdirən, milli təfəkkürünü birləşdirən dəyərlər sistemidir [1 səh 20].

Bu dəyərləri cəmləşdirən dil, ərazi, vətəndaşlıq, adət-ənənə və ideoloji birlik azərbaycançılıq ideologiyasının əhatə dairəsini sərhədsiz edir. Azərbaycandan kənarında yaşayan soydaşlarımızla yanaşı, milliyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycanın müstəqilliyini, birliyini və hüquqi, demokratik dövlət kimi inkişafını arzulayan hər bir kəs azərbaycançılıq ideologiyasının daşıyıcısıdır. “Azərbaycançılıq” ideologiyası geniş əhatə dairəsi ilə yanaşı, konkret məqsədlər də güdür. Bu ideologiya Azərbaycanda azad vətəndaş cəmiyyətinin inkişafına və güclü dövlət quruculuğuna xidmət edir. “Azərbaycançılıq” Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasının ideya əsasını təşkil edir. Biz bu ideya ilə özümüzü dünyaya tanıdır, onu mütərəqqi dünya dəyərlərini (tolerantlıq, etnik müxtəliflik) özündə birləşdirən ideologiya kimi təbliğ edirik. Bu gün Azərbaycanın əsas prioritetlərindən biri milli adət ənənələrimizin təmin olunması şərtilə dünya birliyinə inteqrasiya etməsidir. Bu inteqrasiyada Azərbaycanın öz yerini tapması, eyni zamanda, milli eyniyyətini qoruyub saxlaması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Azərbaycan xalqı əsrlər boyu müstəqillik həsrətində idi. Biz müxtəlif dövrlərdə başqa başqa dövlətlərin tərkibində yaşamışıq. Amma öz milli xüsusiyyətlərimizi itirməmişik. Nəyin hesabına? Onun hesabına ki, öz ana dilimizi, mədəniyyətimizi saxlaya bilmişik, ədəbiyyatımız inkişaf edib, milli ənənələrimiz qorunub saxlanılıbdır. Budur, hər bir xalqın milli identifikasiyasını şərtləndirən əsas məsələlər”. “Azərbaycançılıq” ideyası qloballaşma şəraitində universal dəyərlərin qorunmasını önəmli hesab edir və ölkəmizin müasir milli modernləşmə yolunu bu dəyərlərin bərqərar olduğu Avropa məkanına inteqrasiyada görür. “Azərbaycançılıq” ideyası universal dəyər olan insan hüquqlarının qorunması, vahid Avropa məkanında beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi, eyni zamanda ölkələrin ərazi bütövlüyü prinsipi və digər vacib dəyərləri nəzərdə tutaraq qloballaşmanı müasir dünyanın təbii inkişaf prosesi hesab edir [9 səh 73].

Azərbaycançılığın əsas elementlərindən biri vətəndaşlıqdır. Vətəndaşlıq özündə vətəndaşın siyasi, mənəvi, hüquqi, sosial keyfiyyətlərini cəmləşdirir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 52–ci maddəsinə görə, “Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır”. Vətəndaşlıq azərbaycançılıq kontekstində fərdin öz hüquq və vəzifələrini dərk edərək ölkədə yaranan ictimai-siyasi münasibətlərə mövqeyi kimi başa düşülür. Azərbaycançılığın tərkib hissəsi olan vətəndaşlıq mövqeyi Azərbaycan əhalisinin bir xalq kimi birləşməsinə və dövlətçilik kursu ilə inkişafına əhəmiyyətli zəmin yaradır.

Vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış edərək hər bir şəxs vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmalıdır [4 səh 13].

Gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması milli təhlükəsizlik baxımından əhəmiyyətlidir. Vətənpərvərlik və dövlətçilik “Azərbaycançılıq” ideologiyasının mühüm əsaslarını təşkil edir. Vətənpərvərlik insanı öz dövləti ilə sıx bağlayır. Vətənpərvərlik dövlət quruluşundan asılı olmayan, vətəndaşlıq mövqeyindən əzəli məfhumdur. “Azərbaycançılıq” kontekstində vətənpərvərlik vətəndaşın öz dövləti ilə daha sıx bağlılığı deməkdir. “Azərbaycançılıq” ideologiyasında vahid polietnik millətin Azərbaycan dövlətçiliyinin yaradılmasına dair maraqlarının ümumiliyi, demokratiyanın, sərbəst iqtisadiyyatın, sosial həyat şəraitinin inkişafı uğrunda mübarizəsinin məqsədləri öz əksini tapmışdır. İdeologiya kimi, azərbaycançılıq müstəqil Azərbaycanın fəlsəfisosial doktrinasının sosiomədəni və etnik-geosiyasi cəhətlərini özündə birləşdirmişdir. O, qarşılıqlı dəstək, əməkdaşlıq və bərabərliyin mühüm əsasını təşkil edir. “Azərbaycançılıq” konsepsiyası bu gün cəmiyyətin inkişafının ideya təməlini təşkil edir [11 səh 5].

Prezident İlham Əliyev “Azərbaycançılıq” məfkurəsini dövlətçiliyimizin ideoloji əsası kimi xarakterizə edərək demişdir: “Bizi əsrlər boyu bir millət, bir xalq kimi qoruyan, saxlayan dəyərlərimiz olmuşdur. Bu gün bu məsələyə çox böyük diqqət göstərilir. Bu gün qloballaşan, çətinliklərlə üzləşən dünyada milli dəyərlərimiz bizim dövlətçiliyimizin təməlini təşkil edir. Bizim dövlətçiliyimizin çox möhkəm ideoloji əsasları vardır. “Azərbaycançılıq” məfkurəsi bizim əsas ideoloji dayaqımızdır” [8].

2008-ci ildə Dünya Azərbaycanlılarını Əlaqələndirmə Şurasının Bakıda keçirilən iclasında “Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Xartiyası” qəbul edilmişdir. Xartiya Azərbaycan diasporunun fəaliyyətinin başlıca istiqamətlərini müəyyən edən konseptual sənəddir. Xartiyada “Azərbaycançılıq” ideologiyası ilə bağlı ayrıca maddə mövcuddur. Bu maddədə bildirilir ki, azərbaycançılıq ideologiyası dünya azərbaycanlılarının vahid ideya ətrafında birləşməsinə şərtləndirən tarixi-siyasi amillərin təsnifatını, xaricdə yaşayan soydaşlarımızın hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran vəzifələri, onların Azərbaycan Respublikasına münasibətdə üzərinə düşən mənəvi öhdəlikləri, azərbaycanlı anlayışının sosial-fəlsəfi məzmununu müəyyənləşdirən konsepsiya kimi nəzərdə tutulur [12 səh 79].

Vətənimizin hüduqlarından kənarəda yaşayan soydaşlarımız məskunlaşdıqları ölkələrin ictimai-siyasi, mədəni və işgüzar həyatında getdikcə öz mövqələrini genişləndirir, Azərbaycanın dünyada tanıtılmasına, mədəniyyətimizin təbliğinə sanballı töhfələr verirlər. Bu gün azərbaycançılıq ideyası ətrafında soydaşlarımızın birlik və həmrəyliyi diaspor təşkilatlarımızın gücünü ortaya qoyur. Soydaşlarımızın azərbaycançılıq ruhunda köklənməsinin nəticəsidir ki, artıq dünyada azərbaycanlıların təşkilatlanması yeni bir mərhələyə qədəm qoyub. Almaniyada, Fransada, İsveçrədə azərbaycanlıların koordinasiya şuralarının yaradılması bunun bariz nümunəsidir [7]. Dünyadakı azərbaycanlı gəncləri azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşdirmək, diaspor fəaliyyətinə cəlb etmək məqsədilə 2012-ci il martın 12-də Bakıda Dünya Azərbaycanlı Gənclər Birliyi təsis edilmişdir. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında dünya azərbaycanlılarının milli birlik və həmrəylik problemi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmışdır. Azərbaycan diasporunun formalaşdırılması dünya azərbaycanlılarının bir-biri ilə və tarixi Vətənlə əlaqələrinin yaradılması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Dünya azərbaycanlılarının əsl milli özünüdərk və ümummilli ideya – “Azərbaycançılıq” və müstəqil dövlətçilik və milli-mənəvi dəyərlər ətrafında birləşməsi prosesi sürətlənmişdir [5].

Beləliklə, “Azərbaycançılıq” vətənpərvərlik ideyası ilə vəhdət təşkil edir, dövlətçiliyin, onun təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xidmət edir. Ölkənin milli təhlükəsizliyinin müdafiəsində azərbaycançılıq ideologiyası milli güc mənbəyi olub etnik-milli, dövlət maraqlarının təminatçısıdır. Hazırkı şəraitdə “Azərbaycançılıq” ideologiyası özündə həm vətənpərvərliyi, həm də dövlətçiliyi ehtiva etməklə aktual əhəmiyyət kəsb edir. Bu gün “Azərbaycançılıq” ideologiyası dövlət quruculuğu və təhlükəsizlik doktrinasıdır. “Azərbaycançılıq” xalqımızın çox əzab-əziyyətlərlə qazandığı tarixi sərvətdir [6]. O real müstəqilliyə nail olmaq, vahid bölünməz, Azərbaycanı qoruyub saxlamaq və möhkəmləndirmək üçün vasitədir. Bu gün banisi Heydər Əliyev olan “Azərbaycançılıq” ideyası çox etibarlı əllərdədir. Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev bütün fəaliyyətində Ümumillə liderimizin siyasətini davam etdirir. Respublikamız günü-gündən inkişaf edir, xalqın həyat səviyyəsi yaxşılaşır, dövlətçiliyimiz və müstəqilliyimiz möhkəmlənir [10 səh 36].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Babaoğlu H. Azərbaycan Respublikasının müasir dünya siyasətində yeri və rolu. Bakı: Aypara-3, 2009, 328 s.
2. Heydər Əliyev və milli-mənəvi dəyərlər. Bakı: Səda, 2003, 428 s.
3. Xəlilov C. Milli təhlükəsizlik mənlə şüuru kontekstində. Bakı: Vətən, 2006, 220 s.
4. İbrahimov Ə. Azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri. Bakı: Avropa, 2016, 180 s.
5. Qarayev Y. Milli mənə şüuru və etnik yaddaş-azərbaycançılıq//“Azərbaycan” qəzeti, 14-16 fevral 2002-ci il.
6. Mehdiyev R. Azərbaycançılıq– milli ideologiyanın kamil nümunəsi // Multikulturalizm: ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal, 2016, № 1.
7. Məmməd T. Akademik İsa Həbibbəyli missiyası: azərbaycançılıq, analitiklik, kreativlik // “Şərqi qapısı” qəzeti, 09.10.2019.
8. Məmmədzadə M. Azərbaycan Milli Xartiyası // “Azərbaycan” jurnalı, 1991, N 4.
9. Orucov Ə. Azərbaycan xalqı milli özünüdərk yollarında: XIX əsrin sonu– XX əsrin əvvəlləri (tarixi-fəlsəfi aspekt). Bakı: Avropa, 2012, 251 s.
10. Şəmsizadə N. Azərbaycançılıq. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı: Elm, 2008, 560s.
11. Tağıyev Ə. Azərbaycançılıq milli təhlükəsizliyimizin qaranlı kimi // Ə.İbrahimovun azərbaycançılıq ideyasının konseptual aspektləri kitabına ön söz. Bakı: Avropa, 2016, s.5-11.
12. Vəliyeva S. Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi. Məsələnin qoyuluşuna dair. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 2002, 140 s.

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycançılığın ideologiya və məfkurə olaraq mənəvi təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlılığından danışılmış “ “milli-mənəvi dəyərlərin hər cür aşınmadan qorunması vəzifələri, tolerantlıq və mədəniyyətlərin dialoqu şəraitində milli özgürlüyünü saxlamaq və onu daha da inkişaf etdirmək və azərbaycançılıq sferasına daxil olan məsələlər” önə çəkilmişdir.

Beləliklə, “Azərbaycançılıq” anlayışının daxili məzmununu qısa olaraq belə xarakterizə etmək mümkündür: “Azərbaycançılıq” ictimai təfəkkürün canlanması ilə yaranan, milli mənəvi dəyərlər bazasında yetkinləşən və müstəqil dövlətçilik ənənələri əsasında formalaşan milli şüurdur. Bu o deməkdir ki, ictimai təfəkkürdə milli ideyalar yaranmasa, milli-mənəvi dəyərlər də meydana gələ bilməz. İctimai təfəkkür bazasında yaranan milli-mənəvi dəyərlər isə dövlətçiliklə qorunur, zənginləşir və inkişaf edir. Dövlətçilik olmadan milli ideyalar ancaq lokal səviyyədə qalmaqla məhdudlaşır. İctimai təfəkkür cəmiyyətlə birlikdə yaşadığı üçün həm tarixidir, həm də müasir”.

Хаяла Калашова
Специалист департамента рассмотрения обращений
Центрального отделения Государственного фонда
социальной защиты на особых условиях

**Особенности развития идеологии Азербайджанизма в период
правления общенационального лидера Гейдара Алиева (1993-2003 годы)**

Р Е З Ю М Е

В статье говорилось о связи азербайджанства как идеологии и идеологии с вопросами духовной безопасности, подчеркивались “задачи защиты национально-духовных ценностей от всякого износа, сохранения и дальнейшего развития национальной свободы в условиях толерантности и диалога культур и вопросы, входящие в сферу азербайджанства”.

Таким образом, кратко можно охарактеризовать внутреннее содержание понятия азербайджанства так: азербайджанство-это национальное сознание, возникшее с возрождением общественной мысли, созревшее на базе национальных духовных ценностей и сформировавшееся на основе традиций независимой государственности. Это означает, что если в общественном сознании не возникают национальные идеи, то не могут формироваться и национально – нравственные ценности. А национально – духовные ценности, возникшие на базе общественного мышления, сохраняются, обогащаются и развиваются государственностью. Без государственности национальные идеи ограничиваются лишь пребыванием на локальном уровне. Социальное мышление является одновременно историческим и современным, поскольку оно сосуществует с обществом”

Xayala Khalashova
State Social Protection Fund on Special Terms
Specialist of the Department for consideration
of Appeals of the Central Branch on appointment

**Features of the development of the ideology of Azerbaijanism during
the leadership of the national leader Heydar Aliyev (1993-2003)**

S U M M A R Y

The article talked about the connection of Azerbaijanism as ideology and ideology with the issues of moral security “the tasks of protecting national-moral values from any erosion, maintaining and further developing national freedom in the conditions of tolerance and dialogue of cultures and issues included in the sphere of azerbaijanism” were highlighted. The article talked about the connection of Azerbaijanism as ideology and ideology with the issues of moral security “the tasks of protecting national-moral values from any erosion, maintaining and further developing national freedom in the conditions of tolerance and dialogue of cultures and issues included in the sphere of azerbaijanism” were highlighted. This means that if national ideas do not arise in public thinking, then national and moral values cannot be formed either. National and spiritual values, which are formed on the basis of public thinking, are protected, enriched and developed by statehood. Without statehood, National ideas are limited to staying only at the local level. Since public thinking coexists with society, it is both historical and modern”.

ÖZƏL EKSPERTİZA FƏALİYYƏTİ İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ MÜASİR TƏMİNATÇISI KİMİ

Açar sözlər: insan hüquqları, məhkəmə ekspertizası, alternativ ekspertiza, özəl məhkəmə eksperti

Ключевые слова: права человека, судебная экспертиза, альтернативная экспертиза, частный судебный эксперт

Keywords: human rights, forensic expertise, alternative expertise, private forensic expert

Ölkəmizdə hüquq münasibətlərinin inkişafı ayrı-ayrı hüquq institutlarına öz təsirini göstərir. Məhkəmə ekspertizası Ədliyyə sistemində olmaqla bu sahədə yaranan, dəyişən və xitam olunan hüquq münasibətlərində iştirak edir.

AR Konstitusiyasına əsasən hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır [1, maddə 26]. Cinayət mühakimə icraatı zamanı şəxslər hüquqi yardım almaq, müdafiə hüququndan yararlanmaq, təqsirsizlik prezumpsiyası, şəxsin toxunulmazlığı, azadlıq hüququ, şərəf və ləyaqətə hörmət edilməsi və s. konstitusion institutlardan istifadə edərək qanuni mənafelərini müdafiə edirlər. Cinayət prosesual fəaliyyət və onun tərkib hissəsi olan sübutetmə fəaliyyəti zamanı hüquq və azadlıqların müdafiəsi mexanizmi kimi ekspertiza tədqiqatı əvəzəlməz sahələrdən hesab olunur. Məhkəmə ekspertizasının təşkili cinayət işləri üzrə obyektiv həqiqətin üzə çıxmasında böyük pay sahibidir. Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti ədalət mühakiməsinin sivil qaydalarla həyata keçirilməsində, dövlətin və vətəndaşların hüquqlarının və qanuni mənafelərinin qorunmasında və müdafiə edilməsində əsas prosesual vasitələrdən biridir.

Qanunvericiliyimizdə yeni hüquq fenomeni olan “özəl ekspertiza fəaliyyəti” də qanunla qadağan olunmayan vasitələrdən biri olmaqla bu mexanizmin çağdaş elementinə çevrilməkdədir.

Həm Ümumilli Lider Heydər Əliyev, həm də cənab Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə hüquqi islahatlar silsilə şəklində həyata keçirilmiş və bu gün də davam etməkdədir. Hüquqi islahatlar çərçivəsində hüquq sisteminin vacib istiqamətlərindən olan dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti daha da təkmilləşdirilmişdir. Bu sahədəki atılan addımlar çərçivəsində 18 noyabr 1999-cu ildə “Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” Qanunun qəbul edilməsini vurğulamaq olar. Qeyd olunan tədbirlərin davamı olaraq 2006-cı ildə “Ədliyyə orqanlarının inkişafı haqqında” Prezidentin fərmanı ilə Ədliyyə Nazirliyinin strukturunda dəyişikliklər baş tutmuşdur. Məhkəmə ekspertizalarının keyfiyyətinin artırılması məqsədilə Elmi-Tədqiqat Məhkəmə Ekspertizası, Kriminalistika və Kriminologiya Problemləri İnstitutu Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzi adlandırılmış və fəaliyyəti genişləndirilmişdir. Mərkəz hal-hazırda 22 növ və 44 ixtisas üzrə ekspertizalar

təşkil edir [2, səh 4]. Mərkəzin fəaliyyəti inkişaf edən cinayətkarlığa qarşı, onların yeni üsul və vasitələrlə törədilən ictimai təhlükəli əməllərini müvafiq tədqiqat metodlarından istifadə etməklə açılmasında hüquq-mühafizə orqanlarına və məhkəmələrin fəaliyyətinə töhfə verməkdən ibarətdir.

Məhkəmə ekspertiza sahəsində atılan mötəbər addımlardan biri 3 aprel 2019-cu il tarixli “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” AR Prezidentinin Fərmanı olmuşdur. Fərmanda məhkəmə-hüquq sistemi və onun tərkib hissəsi olan ekspertiza sahəsində müvafiq göstərişlər yer almışdır:

1. mülki işlər, habelə inzibati xətəalara, iqtisadi və inzibati mübahisələrə dair işlər üzrə məhkəmə prosesi tərəflərinin ekspertiza təyin edilməsi ilə bağlı hüquqlarının genişləndirilməsi;

2. məhkəmə ekspertizası fəaliyyətinin alternativ mexanizmləri, o cümlədən ekspertizanın özəl qurumlar tərəfindən həyata keçirilməsi ilə bağlı beynəlxalq təcrübənin təhlil edilməsi [3, bənd 3, 7].

“Dövlət məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” AR Qanununda 29 noyabr 2019-cu il tarixli dəyişikliklə Qanunun adında “Dövlət məhkəmə ekspertizası” ifadəsi “Məhkəmə ekspertizası” sözləri ilə əvəzlənmişdir. Həmçinin, Qanunun 23-cü maddəsində əvvəlki redaksiyada məhkəmə ekspertiza fəaliyyətinin həyata keçirilməsi yalnız məhkəmə ekspertiza idarələrinə şamil olunsa da, müvafiq dəyişiklik ilə bu fəaliyyət elmi müəssisə və təşkilatlarda, ali təhsil müəssisələrində, müvafiq akkreditasiyadan keçmiş sınaq laboratoriyalarında, özəl hüquqi şəxslərdə, habelə özəl məhkəmə eksperti tərəfindən ayrıca şəkildə təşkil edilə bilər [4, mad 23]. Bununla da ekspertiza fəaliyyətində dövlət orqanları ilə yanaşı digər subyektlərin iştirakı qanun səviyyəsində öz təsdiqini tapmış oldu. Özəl ekspertlər də ekspertiza fəaliyyətini həyata keçirən tərəflərdən birinə çevrildi.

3 aprel 2019-cu il Fərmanı mülki işlər, inzibati xətələr, iqtisadi və inzibati mübahisələr üzrə icraatlar zamanı ekspertiza təyin edilməsi zamanı tərəflərin hüquqlarının genişləndirilməsinə səbəb olmuşdur.

Mülki mübahisələr zamanı ekspertizanın təşkilində çəkişmə prinsipinə əməl edilməsi mülki-prosessual qanunvericilikdə təsbit olunaraq, mülki mühakimə icraatı zamanı tətbiq edilməkdədir. Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 99-cu maddəsinə görə “Ekspertiza çəkişmə prinsipinə və bu Məcəllənin müddəalarında nəzərdə tutulmuş işdə iştirak edən şəxslərin hüquqlarına riayət olunmaqla keçirilir”. Elə həmin maddənin II bəndində göstərilir ki, “Ekspertiza məhkəmə ekspertizası idarəsinin ekspertləri və ya özəl məhkəmə ekspertləri tərəfindən keçirilir” [5, mad 99].

03 aprel 2019-cu il Fərmanından sonra qəbul olunan müddəalardan biri də mülki mübahisələr zamanı “İşdə iştirak edən şəxslərin təşəbbüsü ilə ekspertizanın aparılması”nın mümkünlüyüdür. Edilən əlavəyə əsasən tərəflər öz mənafeələrinin müdafiə edilməsi üçün həm məhkəmə ekspertizası idarəsinə, həm də özəl ekspertlərə müraciət edə bilərlər.

Mülki mühakimə icraatında həm məhkəmə ekspertləri, həm də özəl ekspertlərin xidmətindən faydalanmaq üçün ekspertlə müqavilə bağlanır. Cinayət təqibində isə xüsusi ittiham qaydasında şikayətlər istisna olmaqla, müstəntiqin “ekspertizanın təyin edilməsi barədə” qərar ilə ekspertiza təyin edilir. CPM-in 264.3-cü maddəsində göstərilir ki, “ekspertiza müstəntiqin qərarına və ya cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi halda müdafiə tərəfinin yazılı müraciətinə əsasən aparılır” [13, mad 264].

İnzibati icraat zamanı da qanunla müəyyən edilmiş hallarda ekspert və mütəxəssis cəlb olunur. Ekspertlərin təyin edilməsi inzibati orqan tərəfindən və ya şəxslərin təşəbbüsü ilə həyata keçirilir [6, mad 41]. “İnzibati icraat haqqında” AR Qanun da deyilir: “Ekspertiza

inzibati orqanın qərarı və ya maraqlı şəxslərlə bağlanan müqavilə əsasında məhkəmə ekspertizası idarələrinin ekspertləri və ya özəl məhkəmə ekspertləri tərəfindən keçirilir. Bu dəyişikliklərdən sonra inzibati mübahisələr zamanı şəxslər öz hüquqlarını müdafiə etmək məqsədilə həm dövlət ekspertiza mərkəzlərinə, həm də özəl ekspertiza tədqiqatına müraciət edə bilər.

İnzibati məhkəmə icraatında da ekspertiza fəaliyyətinə müraciət edilir. İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 29-9-cü maddəsində qeyd olunur ki, inzibati məhkəmə icraatında ekspertiza fəaliyyəti mülki-prosessual qanunvericiliyə müvafiq həyata keçilir [7, maddə 29-9].

İnzibati xəta haqqında iş üzrə icraat zamanı da şəxslərin təşəbbüsü ilə ekspertizanın aparılması halı mövcuddur. Ekspertiza iş üzrə maraqlı şəxslər (fiziki şəxs, onun müdafiəçisi və ya qanuni nümayəndəsi; hüquqi şəxs, hüquqi şəxsin nümayəndəsi; zərər çəkmiş şəxs və ya onun nümayəndəsi) özəl məhkəmə eksperti və ya məhkəmə ekspertiza idarəsinin rəhbəri arasında bağlanmış müqavilə əsasında həmin maraqlı tərəflərin vəsaitləri hesabına həyata keçirilir [8, maddə 82-1].

Xarici dövlətlərin praktikasında məhkəmə ekspertizası zamanı analogi təcrübədən istifadə edilir. Məhkəmə Ekspertiza Mərkəzinin sabiq rəis müavini Hamlet Musayev qeyd edir ki, alternativ ekspertizaların keçirilməsi MDB məkanında çox geniş yayılmışdır. Müstəqillik qazandıqdan sonra hüquqi sistemi fərqli istiqamətlərdə inkişaf edən bu dövlətlərdə özəl ekspertiza fəaliyyəti üçün münbit şərait yaradılmışdır. Ədliyyə orqanlarından attestasiyadan keçən şəxslər özəl ekspertiza fəaliyyətini yerinə yetirmək şansı əldə edirlər [9, səh 2].

Ekspert rəyi Moldova cinayət-prosessual qanunvericiliyinə əsasən müstəqil sübut növü hesab edilir. Moldova CPM-in 142-ci maddəsinə görə cinayət təqibi orqanı və ya məhkəmə ekspertiza təyin edə bilər. Bundan əlavə, tərəflər öz mənafelərini müdafiəsi məqsədilə şəxsi hesabları vasitəsilə ekspertizanın təyin olunması üçün müraciət edə bilərlər. Ekspertizanın təyin edilməsi haqqında Qərarda ekspertizanın kimin təşəbbüsü ilə təyin edildiyi; onun təyin edilməsi üçün əsaslar; ekspertə hansı əşyaların, sənədlərin və digər materialların təqdim edilməsi (onların nə vaxt və hansı hallarda aşkar edilərək götürüldüyünü göstərməklə), ekspert qarşısında qoyulan suallar, ekspertiza müəssisəsinin adı və ya ekspertin soyadı və adı göstərilir. Tərəflərin tələbi ilə ekspertizanı aparmış ekspertin rəyi cinayət təqibi orqanına təqdim edilir, cinayət işinin materiallarına əlavə edilən bu rəy digər sübutlarla birlikdə qiymətləndirilir [10, maddə 144].

Yaponiya qanunvericiliyinə görə ekspertiza rəyi cinayət prosesində digər sübut növüdür. Prokuror və prokurorun köməkçisi, habelə polis əməkdaşının ekspertizanın təyin olunması barədə məhkəməyə müraciət etmək hüququ vardır. Hakim belə bir tələbi əsaslı hesab edərsə, onu təmin etmək səlahiyyətindədir. Məhkəmə müvafiq sahədə xüsusi biliyə malik olan şəxslərdən iş üçün ekspert təyin edə bilər. Ekspertiza prokurorun və müdafiəçinin iştirakı ilə keçirilə bilər [11, səh 47].

Fransa təcrübəsində ekspert olmaq istəyən şəxslər prokurorluq orqanları vasitəsilə müvafiq proseduru keçməklə ekspertiza sahəsində təcrübəli şəxslərə çevrilə bilərlər. İki il müddətində keçərliliyi olan lisenziya ilə ekspert qismində fəaliyyət şansı əldə edirlər [12, səh 1]. Həmçinin, Fransada 10 000-dən çox ekspert və 191 ekspertiza mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Yuxarıda sadalanan normativ hüquqi aktlar özəl ekspertiza institutunun ölkəmizdə aktualıq qazanmasından xəbər verir. Cinayət prosesi zamanı təyin edilməsinə, rast gəlinməsə də digər hüquq sahələrində özəl ekspertiza fəaliyyətinə müraciət edilir. Cinayət təqibinin gedişində özəl ekspertizaya müraciət edilməməsinin bir neçə səbəblərini qeyd edə bilərik:

1. Cinayət təqibində məhkəmə ekspertiza fəaliyyətini tənzimləyən prosessual normalar “özəl ekspertiza” institutunu tənzimləməməsi (dəstəkləməməsi);

2. İstintaq edilən cinayət işlərində yalnız müvafiq icra hakimiyyətinə tabe olan ekspertiza mərkəzlərinin bu fəaliyyətə cəlb olunması;

3. Özəl ekspertlərin verdikləri rəylərin sübut qismində qiymətləndirilməsi probleminin olması.

Cinayət-Prosessual Məcəlləsi ekspertiza sahəsini tənzimləyən və bu münasibətləri nizamlayan normaları özündə ehtiva edir. Həm müstəqil bir fəsildə, həm də ayrı-ayrı müddələrdə biz buna rast gələ bilərik. İlk olaraq CPM-in 92-ci maddəsinə, müdafiəçinin səlahiyyətlərinin əks olduğu normaya diqqət yetirək. Bu maddədə müdafiəçinin hüquqlarından danışılarkən “şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məsələlərin aydınlaşdırılması üçün sübutların toplanması üzrə tədbirlər həyata keçirmək, bu məqsədlə cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi halda fiziki və hüquqi şəxslərin razılığı ilə onları sorğu-suala tutmaq, habelə müqavilə əsasında ekspertin rəyini almaq və mütəxəssisin fikrini öyrənmək” hüququ göstərilir [13, mad 92]. Müdafiəçinin ekspertin rəyini almaq, yəni ekspertiza təyin etmək hüququ yalnız xüsusi ittiham qaydasında baxılan işlərə şamil olunur.

“Məhkəmə Ekspertiza Fəaliyyəti” haqqında AR Qanunun “Məhkəmə ekspertizasının aparılmasının əsasları” müddəsinə istinadən, “AR-nın CPM-ə əsasən cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi halda şübhəli, təqsirləndirilən şəxs və ya onların müdafiəçisi, yaxud mülki cavabdeh məhkəmə ekspertizasının aparılmasını məhkəmə ekspertizası idarələrinə sifariş vermək üçün rəsmi müraciət etmək hüququna malikdir” [4, mad 21]. Burada müdafiə tərəfi birbaşa ekspert idarəsinə yazılı şəkildə müraciət edir. Daha sonra normada göstərilirdiyi kimi, ekspert idarəsi ilə təşəbbüsü irəli sürmüş müdafiə tərəfi arasında müqavilə bağlanır. Müqavilə əsasında ekspertizanın təyin edildiyi zaman onun keçirilməsi müdafiə tərəfinin hesabına baş tutur. CPM-in Kommentariyasına görə 264-cü maddənin şərhində deyilir ki, müstətiqin “ekspertizanın təyin edilməsi” barədə qərarı ilə, ekspertizanın keçirilməsi üçün ekspert idarəsinə təqdim olunan yazılı müraciət eyni hüquqi qüvvəyə malikdir [14, səh 780]. Yəni hər iki yazılı sənədi almış ekspert idarəsi üçün məhkəmə ekspertizasının keçirilməsi məcburi hesab olunur.

Bu fikirlər prosessual qanunun xüsusi hissəsinin normalarında da davam edir. “Ekspertizanın aparılması” müddəsinə göstərilir ki, “Ekspertiza müstətiqin qərarına və ya cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi halda müdafiə tərəfinin yazılı müraciətinə əsasən aparılır” [13, mad 264].

Digər bir maraqlı maddə isə “Ekspertizanın təyin edilməsi və aparılması zamanı şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin hüquqları” müddəsidir. Müvafiq normanın IV bəndində müdafiə tərəfi (şübhəli və təqsirləndirilən şəxs) alternativ ekspertiza aparmaq və onun rəyinin cinayət işinə əlavə edilməsi barədə vəsatət vermək hüququ təsbit edilmişdir [13, mad 268]. Xüsusi ittiham qaydasında olduğu kimi burada da təşəbbüsçünün istəyi ilə və onun hesabına ekspertiza təşkil edilir. Hüquq üzrə elmlər doktoru, professor Aytən Mustafazadə qeyd edir ki, şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin ekspertizanın aparılması ilə bağlı müvafiq hüququ onlara mülki mühakimə icraatında olduğu kimi özəl ekspertiza institutundan istifadə edilməsinə imkan verir [15, mad 64]. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz CPM-in 92-ci maddəsi buna zidd mövqə sərgiliyir. İki normanın rəqabətində isə xüsusi norma daha yüksək hüquqi mövqeyə malik olur. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” AR Konstitusiyaya Qanununa əsasən, eyni normativ hüquqi aktda ümumi və xüsusi normalar arasında ziddiyyət mövcud olduqda xüsusi norma tətbiq edilir [16, mad 10].

Özəl ekspertiza fəaliyyətindən cinayət təqibində səmərəli istifadə üçün bizlərdə ümid yaradan 268-ci maddədə ilk dəfə “alternativ ekspertiza” ifadəsinə yer verilir. “Alternativ ekspertiza” ifadəsinə prosessual qanunvericilikdə anlayış verilməsə də, qeyd etmək olar ki, ibtidai araşdırma zamanı təyin olunan ekspertizaya paralel şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Lakin onu təkrar və ya əlavə ekspertizadan fərqləndirmək lazımdır. Alternativ (özəl) ekspertiza “Şübhəli və ya təqsirləndirilən və ya digər maraqlı şəxslərin təşəbbüsü ilə həyata keçirilə bilər. Digər ekspertiza növləri müstətiqin müvafiq qərarı ilə təyin olunur. Düzdür, burada proses iştirakçılarının ekspertizanın keçirilməsi ilə bağlı vəsatət vermək hüquqları olsa da, yekun söz müstətiqin mövqeyindən asılıdır (şəxslərin verdikləri vəsatətlər müstətiq tərəfindən qəbul edilməyə də bilər).

İstintaq təcrübəsində maraqlı tərəflərin alternativ ekspertiza fəaliyyətinə müraciət etməsi hallarına az sayda olsa da rast gəlinir. Cinayət işində müstətiqin təyin etdiyi ekspertizanın həyata keçirilməsi nəticəsində yol nəqliyyat hadisəsinin məhz sürücünün təqsiri ilə törədilməsini özündə əks etdirən rəy verilmişdir. Lakin, müdafiəçinin vəsatət verərək ekspertiza tədqiqatının nəticələri ilə razı olmadığını bildirmiş və alternativ ekspertizanın təyin edilməsi üçün xahiş etmişdir. Müstətiq müdafiə tərəfinin müraciətini qəbul etmişdir. Növbəti mərhələdə özəl ekspert birinci təyin olunmuş ekspert rəyinin nəticələrindən tamamilə fərqli rəylə çıxış etmişdir. Özəl ekspertin rəyində əməli törətmiş şəxsin hadisənin qarşısını almaq üçün heç bir texniki imkanın olmadığı sübut olunur. Yol nəqliyyat hadisələri zamanı əməli törətmiş şəxsə qarşı ittihamın əsasını avtotexniki ekspertizanın rəyi təşkil edir. Sübutlar bazasına hansı ekspert rəyinin daxil edilməsi məsələsinin həll edilməsi üçün prosessual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror təkrar ekspertizanın keçirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Bu fabulada 3 dəfə ekspertizanın keçirilməsi halı ilə qarşı-qarşıya gəlirik. Sonuncu təyin olunan ekspertizanın nəticəsi özəl ekspertin rəyini təsdiqləyir. Lakin, buradakı problem özəl ekspertin rəyinin müstəqil sübut növü kimi qəbul edilməməsi və ekspertiza tədqiqatlarının artıq vaxt itkisinə yol açmasıdır. Cinayət təqibinin subyektləri özəl ekspert rəyini digər sübut növlərində olduğu kimi yoxlamalı və iş üzrə əhəmiyyət kəsb edən hallar ilə birlikdə qiymətləndirməlidir. Fəqət prosessual qanunvericiliyimizdə müvafiq mexanizmin olmaması qeyd olunan məsələlərin həll edilməməsinə səbəb olur (qeyd olunan praktiki misalda əməli törətmiş şəxsin günahsız olması özəl ekspert rəyi ilə yox, sonuncu ekspertizanın nəticəsi ilə fiksə edilmişdir).

Məhkəmə ekspertizaları ilə özəl ekspertizaların keçirilməsi zamanı tənzimləmə mexanizminə ehtiyac vardır. Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 268-ci maddəsinin şərhində başqa problemə də toxunulur. Qeyd edilir ki, ibtidai araşdırma zamanı məhkəmə ekspertizası təyin olunduğu zaman alternativ ekspertizanın təyin olunması çətinlik yaradacaqdır. Ekspertizanın təyin olunması ilə tədqiqat obyektləri və işin materialları məhkəmə ekspertinə təqdim olunur. Bu zaman alternativ ekspertizanın keçirilməsi mümkün hesab edilmir.

Lakin alternativ ekspertizanın keçirilməsində tədqiqat aparılması məqsədilə verilən materiallar ilə bağlı yaranan problemləri Mülki Prosesual Məcəlləsinin 99-cu maddəsinin məzmununda olan müvafiq göstərişlər ilə həll etmək olar. “İşdə iştirak edən şəxslərin məhkəmə iclasından kənar ekspertizanın keçirilməsində iştirakı” halını nəzərdən keçirə bilərik. Əgər tədqiqatın aparılması məhkəmə ekspertlərinə tapşırılsa, araşdırma üçün verilmiş materiallar həmin məhkəmə ekspertində və ya ekspert idarəsindədirsə, özəl ekspert orda iştirak edə və öz tədqiqatlarını aparmaqla bu problem öz növbəsində müəyyən mənada həllini tapa bilər. Hər iki ekspert öz rəyini tərtib edərək cinayət təqibini həyata keçirən orqana təqdim edir. Onların sübut qismində qiymətləndirilməsi isə, ibtidai araşdırma zamanı

təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror, məhkəmə baxışı zamanı isə müvafiq məhkəmənin səlahiyyətinə aid edilir.

Aparılan araşdırmanın sonunda qeyd edə bilərik ki, özəl ekspertiza institutu ekspertiza fəaliyyətində cinayət təqibi zamanı çəkişmə prinsipini və hüquq bərabərliyini təmin edəcəkdir. Bu da dövlət ekspertiza mərkəzlərinin mütəxəssislərinin daha məsuliyyətli ekspert rəyləri təqdim etməsini şərtləndirəcək. Çünki, şübhəli və təqsirləndirilən şəxslər (və ya digər maraqlı şəxslər) müstəntiqin qərarı ilə təyin edilmiş ekspertiza tədqiqatının nəticələri ilə razılaşmadıqda, öz hesablarına özəl ekspertiza tədqiqatına müraciət edəcəklər. Düzdür, tədqiqatın nəticəsində problemlə məqamlar olduqda əlavə və ya təkrar ekspertiza anlayışları mövcuddur. Lakin, bu təkcə müstəntiqin səlahiyyət daxilində olan məsələ hesab olunur. Digər şəxslər isə yalnız vəsatət vermək hüququna malikdir. Lakin özəl ekspertiza fəaliyyətində isə tərəflər öz hüquqlarından birbaşa yararlanmaq şansı qazanır.

Özəl ekspertiza institutunun inkişafı cinayət təqibi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda yuxarıda qeyd etdiyimiz səbəblərdən dolayı ləngimələr olsa da, yaxın gələcəkdə özəl ekspertiza fəaliyyəti imtina edə bilməyəcəyimiz sahəyə çevriləcəkdir. Özəl ekspertiza fəaliyyətindən cinayət təqibində istifadə edilməsi aşağıdakı müsbət dəyişikliklərə səbəb ola bilər:

1. Vətəndaşların ekspertiza təyin edilməsi sahəsində hüquqları genişləndirilir.
2. Özəl ekspertiza keçirilməsi ilə vətəndaşlar ekspertlərin seçimini aparmaq səlahiyyəti qazanır, yalnız dövlət məhkəmə ekspertləri ilə kifayətlənmir.
3. Ekspertizaların keçirilməsində çəkişmə prinsipinə əməl olunur.
4. Rəqabət mühitinin artması nəticəsində daha obyektiv ekspertiza tədqiqatı aparılır.
5. Dövlət ekspertiza mərkəzlərinin iş yükü azalmış olur.
6. Ekspertizanın təşəbbüs irəli sürən tərəfin hesabına həyata keçirilməsi nəticəsində müvafiq fəaliyyət sahəsində gəlirlər artır.
7. Yuxarıda qeyd olunan halların mövcud olması özlüyündə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin sağlam təməllər üzərində dayanmasına töhfə verir.

Daim inkişafda olan hüquq hadisələri ilə uzlaşa bilmək üçün hüquq münasibətlərini tənzimləyən və onu nizama salan normativ hüquqi bazaya sahib olmaq vacib şərtlərdəndir. Bu məqsədlə prosesual qanunvericiliyimiz üçün aşağıdakı təklifləri irəli sürmək istərdik:

Cinayət-Prosesual Məcəlləsi

Maddə 92. Müdafiəçi

92.9.9. şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar məsələlərin aydınlaşdırılması üçün sübutların toplanması üzrə tədbirlər həyata keçirmək, bu məqsədlə cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi halda fiziki və hüquqi şəxslərin razılığı ilə onları sorğu-suala tutmaq, habelə müqavilə əsasında ekspertin rəyini almaq və mütəxəssisin fikrini öyrənmək;

Maddə 264. Ekspertizanın aparılmasının əsasları

264.3. Ekspertiza müstəntiqin qərarına və ya cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi halda müdafiə tərəfinin iş üzrə maraqlı tərəfin yazılı müraciətinə əsasən aparılır. Ekspertizanın təyin edilməsi haqqında qərar onun aid olduğu şəxslər üçün məcburidir.

“Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” AR Qanunu

Maddə 21. Məhkəmə ekspertizasının aparılmasının əsasları

Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsinə əsasən cinayət təqibi zamanı xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirildiyi halda şübhəli, təqsirləndirilən şəxs və ya onların müdafiəçisi, yaxud mülki cavabdeh məhkəmə ekspertizasının aparılmasını

məhkəmə ekspertizası idarələrinə və ya özəl məhkəmə ekspertlərinə sifariş vermək üçün rəsmi müraciət etmək hüququna malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. AR Konstitusiyası (mad. 26)
2. “Azərbaycan ədliyyəsinin uğurları müstəqil dövlətimizin demokratik inkişafı ilə bağlıdır”. Xalq qəzeti.– 2011.– 13 oktyabr. H.e.d, professor Fuad Cavadov.
3. “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” AR Prezidentinin Fərmanı.
4. “Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti haqqında” AR Qanunu.
5. AR Mülki Prosesual Məcəlləsi.
6. “İnzibati icraat haqqında” AR Qanunu.
7. AR İnzibati Prosesual Məcəlləsi.
8. AR İnzibati Xətalər Məcəlləsi.
9. “Azərbaycan məhkəmələrində tərəflər öz hesabına ekspertiza təyin edə biləcəklər”.Hamlet Musayev. Huquq.az jurnalı .
10. Moldova Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsi.
11. Future Opportunities for U.S. – Uzbekistan Cooperation in the Life Sciences Report of a Meeting held on September 27-29, 2012 In Tashkent, Uzbekistan
12. Cour de cassation
13. AR Cinayət-prosessual Məcəlləsi.
14. AR Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin Kommentariyası.
15. V çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin XIV sessiyası iclasının protokolu № 110. 19 Noyabr 2019-cu il.
16. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” AR Konstitusiya Qanunu.

X Ü L A S Ə

Ölkəmizdə Məhkəmə ekspertiza fəaliyyəti cinayət işləri üzrə icraatın obyektiv həyata keçirilməsində əvəzsiz rola malikdir. Yaxın keçmişə qədər məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti yalnız dövlət ekspertiza mərkəzləri tərəfindən icra edilirdi. Prosesual qanunvericiliyə edilən əlavə və dəyişikliklərdən sonra alternativ ekspertizaların keçirilməsi yüksək aktualıq daşımağa başladı. Lakin cinayət prosesi bütün bu yeniliklərdən məhrum qalmışdır. Bu araşdırmanın məqsədi özəl ekspertiza fəaliyyətindən cinayət təqibində istifadə olunmasının önəmini vurğulamaqdan ibarətdir. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi üçün alternativ ekspertizalar böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Халид Гасымов
Преподаватель кафедры «Уголовный процесс» Академии
полиции МВД Азербайджанской Республики

**Частная экспертная деятельность как современный гарант
прав и свобод человека**

Р Е З Ю М Е

В нашей стране судебно-медицинская экспертиза играет незаменимую роль в объективном осуществлении производства по уголовным делам. До недавнего времени судебно-медицинскую экспертизу проводили только государственные экспертные центры. После внесения дополнений и изменений в процессуальное законодательство проведение альтернативной экспертизы стало весьма актуальным. Однако уголовный процесс лишен всех этих новшеств. Целью данного исследования является обсуждение важности использования частной экспертизы в уголовном преследовании. Потому что альтернативная экспертиза имеет огромное значение для обеспечения прав и свобод человека.

Khalid Gasimov
Teacher of the "Criminal Process" Department of the Police Academy
of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Azerbaijan

Private expert activity as a modern guarantor of human rights

S U M M A R Y

In our country, Forensic expertise has an indispensable role in the objective implementation of proceedings in criminal cases. Until the recent past, forensic expertise was performed only by state expertise centers. After the additions and changes to the procedural legislation, the holding of alternative expertise began to be highly relevant. However, the criminal process has been deprived of all these innovations. The purpose of this study is to discuss the importance of using private expertise in criminal prosecution. Because alternative expertise is great importance for ensuring human rights and freedoms.

Redaktorlar:

Tələt Binnətzadə
Nigar Yusubova
Cəmilə Məmmədova
Günəl Kərimova-Səmədova
Ellada Məhəmmədova
Südabə Əliyeva

Çapa imzalanmışdır 28.06.2024. Kağız formatı 60x90 1/8.
Fiziki çap vərəqi 42,0. Tirajı 200.

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunmuşdur.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru